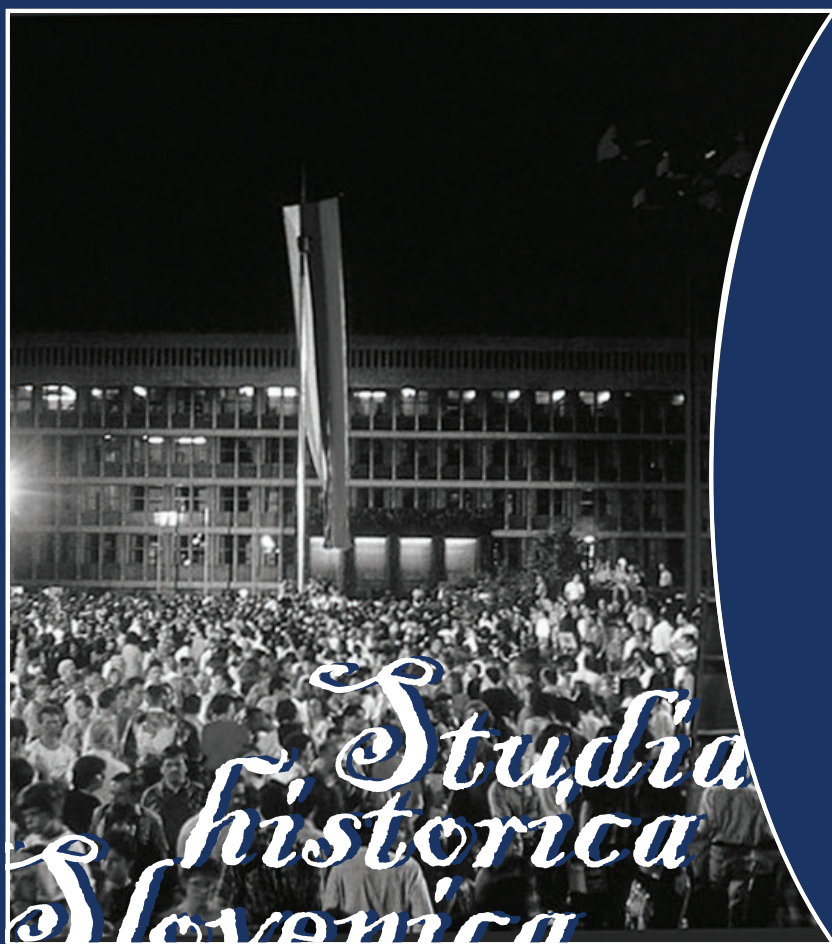

Studia Historica Slovenica

*Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review*

2022

2

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 22 (2022), št. 2

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU

MARIBOR 2022

Izdajatelj / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANCO KOVACIC IN MARIBOR

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

ZRI DR. FRANCO KOVACIC IN MARIBOR

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Karin Bakračević, dr. Rajko Bratož,

dr. Neven Budak (Hrvaška / *Croatia*), dr. Jožica Čeh Steger, dr. Darko Darovec,

dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan, dr. Gregor Jenuš, dr. Tomaž Kladnik,

dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Aleš Maver, dr. Rosario Milano (Italija / *Italy*),

dr. Jurij Perovšek, dr. Jože Pirjevec (Italija / *Italy*), dr. Marijan Premović (Črna Gora / *Montenegro*),

dr. Andrej Rahten, dr. Tone Ravnikar, dr. Imre Szilágyi (Madžarska / *Hungary*),

dr. Peter Štih, dr. Polonca Vidmar, dr. Marija Wakounig (Avstrija / *Austria*)

Odgovorni urednik / Responsible Editor

dr. Darko Friš

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča

Koroška cesta 53c, SI-2000 Maribor, Slovenija

e-pošta / e-mail: darko.fris@um.si

Glavni urednik / Chief Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Tehnični urednik / Technical Editor

David Hazemali

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.

SI 56041730001421147

Tisk / *Printed by:*

Itagraf d.o.o.

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

Izvillečke prispevkov v tem časopisu objavljata 'Historical – Abstracts' in

'America: History and Life'.

Časopis je vpisan v 'Ulrich's Periodicals Directory', evropsko humanistično bazo ERIH in mednarodno bibliografsko bazo Scopus (h, d).

Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and

'America: History and Life'.

This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory', european humanistic database ERIH and international database Scopus (h, d).

Studia historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije, je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko 487.

Izdajo časopisa je omogočila Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Co-financed by the Slovenian Research Agency.

*Studia
historica
slovenica*

Kazalo / Contents

Članki in razprave / Papers and Essays

BOŽO REPE: Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih.....	305
<i>Slovenian-Serbian Conflicts in the 1980s</i>	
ŽARKO LAZAREVIČ in MARTA RENDLA: Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja.....	343
<i>Economic Backgrounds to the Yugoslav Crisis of the 1980s</i>	
TAMARA GRIESSER-PEČAR: Nadškof Alojzij Šuštar in Katoliška cerkev v Sloveniji v osemdesetih letih in v procesu osamosvajanja.....	371
<i>Archbishop Alojzij Šuštar and the Catholic Church in Slovenia in the 1980s and in the Process of Independence</i>	
ALEŠ GABRIČ: Slovenska matica in osamosvajanje Slovenije	405
<i>Slovenska Matica and Slovenia's Path to Independence</i>	
JURE GAŠPARIČ in TJAJA KONOVŠEK: Transformacija političnega sistema: od trodomne skupščine Socialistične republike Slovenije do Državnega zbora in Državnega sveta Republike Slovenije.....	431
<i>Transformation of Political System: From the Socialist Tricameral Assembly of the Socialist Republic of Slovenia to the National Assembly and the National Council of the Republic of Slovenia</i>	
JANEZ OSOJNIK: Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji	463
<i>The October 1990 Initiative of the Socialist Party of Slovenia to Hold a Plebiscite on the Independence of the Republic of Slovenia and Reactions to It in Slovenia</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

TOMAŽ KLADNIK: Maribor in nastanek oboroženih sil samostojne in demokratične Slovenije	503
<i>Maribor and the Creation of the Armed Forces</i> <i>of Independent and Democratic Slovenia</i>	
JELKA PIŠKURIČ: Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let	547
<i>Everyday Life of Slovenians at the End of the 1980s</i>	
DARJA KEREČ: Slovenska družba v vrtincu kulturnih sprememb, novih trendov in tehnologij v 80. in 90. letih.....	583
<i>Slovenian Society in a Maelstrom of Cultural Change,</i> <i>New Trends and Technologies in the 1980s and 1990s</i>	

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts	611
---	-----

Uredniška navodila avtorjem / <i>Editor's Instructions to Authors</i>	619
---	-----

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Članki in razprave /
Papers and Essays

DOI 10.32874/SHS.2022-08

Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih

Božo Repe

Dr., redni profesor
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: bozo.repe@ff.uni-lj.si

Izvleček:

Avtor v prispevku obravnava slovensko-srbske odnose v osemdesetih letih. Poudarja, da jih je treba obravnavati v kontekstu funkcioniranja jugoslovanske federacije in tudi sporov s federalnimi organi. V članku so podrobneje obravnavani: boji partijskega vrha in Milana Kučana s Slobodanom Miloševićem; spor zaradi izobraževanja (t. i. skupna programska jedra), podpore in spori med slovenskimi in srbskimi razumniki, njihova vloga v vsejugoslovanskih ideoloških kampanjah, Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti in slovenska reakcija nanj, mitingi in "prozivanje" Slovencev; srbska gospodarska vojna proti Sloveniji in domnevni slovensko-srbski pakt o slovenski odcepitvi.

Ključne besede:

federacija, konfederacija, odcepitev, Milan Kučan, Slobodan Miloševićem, skupna programska jedra, Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti, mitingi, srbska gospodarska vojna proti Sloveniji, domnevni slovensko-srbski pakt o slovenski odcepitvi.

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 305–342, 73 cit.

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Z nekaj posplošitvami lahko rečemo, da je bilo zadnje obdobje Jugoslavije v državah naslednicah zadnjih trideset let skoraj brez izjem obravnavano iz "žabje perspektive", z nacionalnih (nacionalističnih) pozicij in dokazovanja, da je vsak narod (republika) imel prav (izraza "žabja" in "ptičja" perspektiva je v zgodovinopisje uvedel Eric Hobsbawm). Celoten kontekst zapletene zgradbe federacije in delovanje zveznih organov je v teh interpretacijah vzet kot nekaj, kar ni skupno, ampak kot nekaj, kar je "nam" sovražno ali nas vsaj ovira pri doseganju naših ciljev. Vendar brez razumevanja načina funkcioniranja jugoslovanske federacije ne moremo razumeti niti slovensko-srbskega spora, ki je bil mnogo širši in se je odvijal na bistveno več ravneh, kot se zdi in največkrat obravnava na nekaj najbolj izpostavljenih primerih, kot so mitingi in "prozivke" slovenskih politikov, zborovanje v Cankarjevem domu v podporo kosovskim rudarjem ali srbska ekonomska vojna proti Sloveniji. Druga stvar, ki jo je v izogib enostranskemu razumevanju slovenskih sporov s federacijo, Jugoslovansko ljudsko armado (JLA) in v tem primeru Srbijo, treba poudariti, je, da je "zgodovina konfliktov", običajno značilna za "žabjo perspektivo", le del zgodovine Jugoslavije (velja za obe, kraljevino in socialistično federacijo, v širšem zgodovinskem kontekstu pa tudi za Avstro-Ogrsko). Če jo izločimo iz splošnih zgodovinskih procesov, dobimo močno izkrivljeno sliko in odnosa Slovencev do Jugoslavije.

Pri slovensko-srbskih odnosih v osemdesetih letih je treba tudi izpostaviti, da ni šlo za mednacionalni konflikt, ki bi temeljil na nekem zgodovinsko pogojenem sovraštvu, kot npr. med Srbi in Albanci ali Hrvati in Srbi, pač pa različne poglede na ureditev federacije in njeno prihodnost. Zaradi tega so se srbski pogledi in interesi večinoma ujemali s tistimi, ki jih je zagovarjala večina politikov v vrhu federativnih organov, zlasti obeh predsedstvih, pa tudi vrhu JLA. Srbija pa je hkrati federalne organe izkoriščala za svoje nacionalne cilje in izvajanje svoje politike. Med konflikti Slovenije na eni in Srbije ter federacije na drugi strani so najpomembnejši: seja vojaškega sveta 25. marca 1988 v Beogradu, na kateri so politični liberalizaciji v Sloveniji pripisali protirevolucionaren značaj, in slovenska reakcija na to oceno; proces proti četverici konec julija in v začetku avgusta 1988; sprejem amandmajev k slovenski ustavi 27. septembra 1989; 14. izredni kongres Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ), ki je potekal od 20. do 24. januarja 1990 in ga je slovenska delegacija predčasno zapustila ter s tem povzročila razpad ZKJ; večstrankarske volitve v Sloveniji aprila 1990; poskus razorožitve slovenske Teritorialne obrambe (TO) maja 1990; sprejem Deklaracije o suverenosti v slovenski skupščini 2. julija 1990 in plebiscit o samostojnosti in neodvisnosti republike Slovenije 23. decembra 1990. Večji poudarek na zgolj srbskih interesih pa so konflikti zaradi zborovanja v Cankar-

jevem domu v podporo stavkajočim kosovskim rudarjem 24. februarja 1989, ki sta ga skupaj organizirali slovenska oblast in opozicija; preprečitev napovedanega "mitinga resnice" 1. decembra 1989 v Ljubljani ter srbska gospodarska vojna proti Sloveniji.

Prav tako velja opozoriti na še eno značilnost, in sicer da se je spor odvijal tako na oblastni kot opozicijski ravni.

Boji partijskega vrha in Milana Kučana s Slobodanom Miloševićem

Osrednjo in najbolj izpostavljeno vlogo v sporih s Srbijo, pa tudi armado in federalnim vrhom, je vsa osemdeseta leta nosil Milan Kučan. Na personalni ravni so bili najhujši spopadi s Slobodanom Miloševićem. Kučan je Miloševića spoznal, ko je bil še predsednik Mestnega komiteja Zveze komunistov Beograd. Predstavil mu ga je Ivan Stambolić, in sicer kot zelo perspektivnega in pametnega človeka. Potem ko je Milošević postal predsednik predsedstva Centralni komite (CK) ZK Srbije, sta se srečevala na delovnih sestankih, zasebno pa se, v nasprotju s Stambolićem, s katerim je prijateljeval, nikoli nista družila in sta imela zgolj formalne, javne kontakte. Zadnjič ga je srečal, ko je pričal na mednarodnem sodišču v Haagu 21. maja 2003, tedaj že kot bivši predsednik Slovenije.

Na vprašanje, kdaj je bil pritisk nanj najhujši, je Kučan svoje mučne poti v Beograd označil takole: "Mislim, da je bil takšen pravzaprav ves mandat. Bolj intenzivno se je začelo že s pripravami na t. i. ideološki plenum [13. seja CK ZKJ marca 1988, op. a.]"¹ V tem boju sicer ni bil povsem osamljen, pomagali so mu tudi drugi Slovenci v zveznih organih, npr. Boris Mužević, izvršni sekretar CK ZKJ in nato član predsedstva, ki se je zapletal v ostre boje z Miloševićem (ta ga je cinično klical Gramsci), pa pred Muževićem član predsedstva Franc Šetinc, ki so ga skušali ubiti v inscenirani nesreči na Kosovu, zaradi česar je odstopil,² pa tudi drugi slovenski člani partijskih in državnih teles. Vse do leta 1990 pa je bila Slovenija v teh bojih izrazito osamljena.

Z vzponom nacionalizma v Srbiji je Beograd izgubil tradicionalno gostoljubnost, postal je prostor nacionalističnih mitingov, na katerih so vzklikali protialbanska in protislovenska gesla. Franc Šetinc je septembra 1988 po odstopu s funkcije člana predsedstva CK ZKJ izjavil, da se v Beogradu ne počuti več varnega, podobne izjave so dajali tudi drugi najvišji slovenski, pa tudi albanski in hrvaški funkcionarji (Stane Dolanc, Josip Vrhovec, Sinan Hasani), kar je izzivalo

¹ Božo Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik* (Ljubljana, 2015), str. 168–184 (dalje: Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*).

² Več o tem: Franc Šetinc, *Vzpon in sestop* (Ljubljana, 1989); Franc Šetinc, *Zbogom, Jugoslavija* (Ljubljana, 1993).

burne reakcije. Strah je bil upravičen, saj so tudi Šetinčevega naslednika Borisa Muževića pretepli beograjski miličniki, kar je izzvalo ostre reakcije slovenskega vodstva.³ Na vrhuncu jugoslovanske krize pa slovenski politiki niso bili prepričani, ali se bodo s konfliktnih sestankov v centru sploh lahko vrnili. To je imelo za posledico zahteve po eksteritorialnosti Beograda in po prerazporeditvi zveznih funkcij po republikah.

Srbski in slovenski politični vrh sta se sredi osemdesetih let začela zavedati, da bo razplet jugoslovanske krize v veliki meri odvisen od njunih medsebojnih odnosov. Zato je septembra 1986 po večletni prekinitvi takih srečanj in nekaj mesecev po tem, ko je vodstvo slovenske ZK prevzel Milan Kučan, v Slovenijo prišla tedaj še enotna srbska delegacija. Na gradu Strmol so si sedli nasproti predsednik predsedstva SR Srbije Ivan Stambolić, predsednik predsedstva CK ZK Srbije Slobodan Milošević, predsednik Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva (RK SZDL) Srbije dr. Bogdan Trifunović in predsednik Gospodarske zbornice Srbije Radovije Stefanović ter predsednik predsedstva SR Slovenije France Popit, predsednik predsedstva CK ZKS Milan Kučan, predsednik RK SZDL Slovenije Jože Smole, predsednik Gospodarske zbornice SR Slovenije Marko Bulc, član predsedstva SR Slovenije Andrej Marinc, predsednik skupščine SR Slovenije Miran Potrč, predsednik izvršnega sveta Skupščine SRS Dušan Šinigoj in sekretar Predsedstva CK ZKS Miloš Prosenc. Kučan je namen sestanka opredelil takole: "Položaj Srbije in Slovenije v Jugoslaviji je sedaj tak, ali je vsaj v veliki meri ustvarjena taka atmosfera, da je od stališča ene in druge republike v veliki meri odvisna smer iskanja rešitev, smer razvoja stabilnih političnih odnosov v Jugoslaviji."⁴ Za sejo je izvršni svet za slovensko stran pripravil 19 strani dolgo poročilo, v katerem je v šestih točkah nanizal (predvsem ekonomska) razhajanja med Srbijo in Slovenijo, ki so zadevala: devizno politiko, način regresiranja kmetijstva, kreditno-monetarno politiko, davke, obračunski sistem, konkretne oblike pomoči (obnova Kopaonika, ki ga je tedaj prizadel potres), ekonomske odnose s tujino, preskrbe in cene.⁵ Politična razhajanja je nanizal Milan Kučan v dolgem uvodu. Zadevala so naraščanje polemik med Slovenci in Srbi na nedavnih kongresih mladincev in borcev, začetek medijske vojne med Slovenijo in Srbijo, težnjo Srbije, da se vključi v klub manj razvitih in politiko pomoči nerazvitim na sploh, odnos do Kosova in s tem povezani-

³ Več o tem: Boris Mužević, *Z dežja pod kap in nazaj. Ljubljana–Beograd–Ljubljana 1985–1990* (Ljubljana, 2021) (dalje: Mužević, *Z dežja pod kap in nazaj*); Boris Mužević, *Prvo pretepeni*, dostopno na: https://www.youtube.com/watch?v=SPzFUVYY_N0, pridobljeno: 27. 1. 2021; Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju* (Beograd, 2017).

⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Arhiv predsednika Republike Slovenije, Magnetogramski zapisnik razgovora med delegacijo iz SR Srbije in SR Slovenije, dne 24. 9. 1986 ob 9. uri na Strmolu.

⁵ ARS, Arhiv vlade Republike Slovenije, "Gradivo, ki bi lahko služilo za razgovor z delegacijo SR Srbije, IS SRS, kabinet predsednika, 19. 9. 1986."

mi ustavnimi spremembami (Kučan je menil, da bi sporne zadeve, tako kot je predlagala njegova zvezna partijska komisija, lahko rešili s spremembo srbske ustave in spremembami ustav obeh njenih avtonomnih pokrajin, ne pa zvezne ustave), uveljavljanje teze, da Slovenci razbijajo Jugoslavijo, Srbi pa jo branijo, različne poglede na gospodarsko reformo (tržni sistem ali "etatistični voluntarizem") in enoten jugoslovanski trg ("Imamo en sistem za nerazvite, še poseben sistem za Kosovo, poseben sistem za Srbijo s svojim jugom, poseben za Vojvodino zaradi njene multikulturalnosti, še poseben sistem za BiH [Bosno in Hercegovino, op. a.], Hrvaško in Slovenijo, da o posebnem sistemu za vojaško industrijo niti ne govorim.") ter volilni sistem.

Po sicer kritični in odkriti razpravi se stališča razen pri splošnih načelih niso niti malo zblížala. Zapisnik seje, namenjen javnosti, sicer optimistično zaključuje,

da med načelnimi pogledi na diskutirane probleme dejansko ni velikih razlik. Obstajajo različni poudarki, ki koreninijo v različnih prilikah, ki vladajo v obeh republikah. Potrebno je razširiti obstoječe in najti nove oblike sodelovanja, ker je to edini način za odpravljanje nesporazumov in iskanje skupnega, ki nas povezuje.⁶

Slovenski in srbski politični vrh se na tak pogovor potem nista sestala skoraj pet let, do 24. januarja 1991, ko je bila Slovenija tik pred osamosvojitvijo, Jugoslavija pa je praktično razpadala. Pravi politični boji s srbskimi politiki, zlasti vzpenjajočim se Miloševićem, so Kučana šele čakali, česar se je na osnovi dotedanjih izkušenj dobro zavedal. "Značilnost srbske politike je bila, da je principe tako v državni kot v partijski politiki prilagajala svojim trenutnim interesom".⁷ Med obiskom je Stambolić v šali dejal Popitu: "Franc, Slovenija je tako lepa, da bo, če vam pade na pamet, da se odcepite, krvi do kolen", Popit pa mu je odgovoril: "Nikoli ne bomo poskušali, če nas ne naženete." Tedaj so bile take šale možne, saj si kaj takega nihče ni mogel predstavljati⁸ – le leto in pol kasneje so zaradi Miloševićeve politike postale resnica.

Začetek konflikta je bil sicer v času, ko je komisija Predsedstva CK ZKJ pod Kučanovim vodstvom izdelala poročilo o razmerah na Kosovu. Komisijo je predsedstvo CK ZKJ imenovalo 16. aprila 1985, v komisiji pa so bili še Vidoje Žarković, Jure Bilić, Hamdija Pozderac, Dimče Belovski in general Georgi-

⁶ ARS, Arhiv predsednika Republike Slovenije, Zapis razgovora med delegacijama SR Srbije in SR Slovenije, ki je bil dne 24. septembra 1986 v gradu Strmol v SR Sloveniji, zapisal Viktor Žakelj.

⁷ Intervju pisca z Milanom Kučanom, 8. 8. 2008, hrani pisec.

⁸ Ivan Stambolić, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Ilića* (Beograd, 1995), str. 60 (dalje: Stambolić, *Put u bespuće*).

je Jovičić. Kučan se je bal, da bi praksa poseganja v "notranje" zadeve republik lahko postala vsakdanja, zato je bilo poročilo precej blago. Je pa komisija vendarle ugotovila, da je položaj Srbije normativno in še posebej v praksi nedosledno izpeljanih odnosov z avtonomnima pokrajinama neprimerljiv z drugimi republikami. Stališče komisije je bilo, da je problem treba reševati z odgovornim odnosom pokrajinskih, republiških in zveznih organov in s pozorno preučitvijo srbske ustave in obstoječe zvezne in srbske zakonodaje. ZK Srbije bi morala s sodelovanjem obeh pokrajinskih organizacij razviti takšne notranje odnose, da bi v okviru ZKJ delovala kot enotna organizacija, vendar z upoštevanjem, da imata obe pokrajini tudi svoji samostojni organizaciji, ki imata svoje predstavnike neposredno tudi v zveznih partijskih organih. Stališča komisije je CK ZKJ sprejel na 21. seji konec oktobra 1985, na 13. kongresu leta 1986 pa so bila sprejeta kot osnova za idejno-politična aktivnost komunistov in kot njihova obveza. Stališče komisije ni zadovoljilo srbskega vodstva. Kučana so, potem ko že ni bil več član predsedstva CK ZKJ, novembra 1987 napadli srbski časopisi, zlasti *Politika*, češ da podcenjuje problem Kosova, hkrati pa so kritizirali njegovo stališče, da problema ni mogoče rešiti čez noč (podobno so očitili tudi njegovemu nasledniku Šetincu, ki je bil v predsedstvu zadolžen za Srbijo). Njune ugovore je *Politika* po Miloševićevem nalogu sicer objavila, ni pa Milošević dopustil pisem bralcev na to temo in nadaljevanja polemike. Po pričevanju Šetinca je Dobrica Čosić v tistem času izjavil, da Kučana sploh ne pozna, da je slišal da je protestant iz Prekmurja in da sedaj "ta anonimus hoče krojiti usodo Srbije".⁹

Vodenje komisije je za Kučana imelo implikacije tudi v notranjem slovenskem sporu med reformistično strujo in "starokomunisti", kjer ga je Popit obtožil, da je komisija s svojimi stališči odprla pot Miloševićevemu nacionalizmu:

Takratno zvezno partijsko vodstvo je formiralo komisijo, ki naj bi kritično preanalizirala politični sistem, posebej še ustavo iz leta 1974. Predsednik komisije je bil Kučan. Komisija je ugotovila, da Srbija ni enakopravna z drugimi republikami, ker je imela dve pokrajini. S takim stališčem so se odprla vrata velikosrbskemu in Miloševićevemu nacionalizmu. Ideja o močni Srbiji kot osnovi močne Jugoslavije je bila prisotna tudi v Sloveniji (večkrat jo je poudarjal tudi Andrej Marinc). S to ugotovitvijo sta se začeli spreminjati ustavi Srbije in Jugoslavije.¹⁰

⁹ Dobrica Čosić o Kučanu, intervju pisca s Francem Šetincem in pisna izjava Franca Šetinca, 28.7. 2011, hrani pisec. Glej tudi: Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 105.

¹⁰ Popitovo pričevanje za TV Slovenija, objavljeno v: Ljerka Bizilj in Nace Bizilj, *Novinarski arhivi* (Ljubljana, 1996), str. 145; o sporu med Popitom in Kučanom leta 1987 glej tudi Božo Repe, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).

Lutka Kučan se je zavzemal za ohranitev tridelne Srbije! Mi smo tridelnost namreč želeli odpraviti; rekli smo: Srbija mora biti republika kot vse druge, kateri elementi pa avtonomiji opredeljujejo tudi kot del jugoslovanske države, je treba z ustavo SFRJ natančno opredeliti. Pri stvareh, ki zadevajo Republiko Srbijo kot celoto, ki vključuje tudi obe avtonomni pokrajini, preprosto ni mogoče Srbije zožiti na 'UŽAS' (uža Srbija). Tak je bil naš pogled. O tem obstajajo dokumenti. Seveda pa tudi nismo mislili, da je iz te nekdanje tridelnosti mogoče ustvariti takšno enodelnost, takšno republiko, povsem enako drugim, ki pa bi hkrati imela pri odločanju v federaciji tri glasove. Kakor je zdaj skoraj bogokletno govoriti o asimetrični federaciji, kot to govori naš kongresni dokument in kot je Ciril Ribičič prinesel kot termin v jugoslovanski politični prostor, smo vendarle prav mi izhajali iz tega, da je Jugoslavija asimetrična, kajti Srbija se tako razlikuje od Slovenije in Hrvaške, da o Bosni sploh ne govorim, da je z nekakšno Prokrustovo posteljo neobstoječih povprečij preprosto nemogoče urejati vse odnose in življenje v Jugoslaviji. Urediti življenje le po meri enega naroda in njegovih interesov pomeni nujno druge postaviti v neenakopraven položaj in v skušnjava razmisleka o tem, ali sodijo v takšno državo.¹¹

Slovenska politika je bila tedaj mnogo prešibka, da bi lahko (tudi če bi želela) posegla v srbske notranje razmere. Te so se korenito spremenile po 8. seji CK ZK Srbije, s tem pa tudi v Jugoslaviji. Na osmi seji CK ZK Srbije 23. in 24. septembra 1987 je namreč predsednik CK ZK Srbije Slobodan Milošević razrešil Dragiša Pavlovića, predsednika beograjske partijske organizacije in najpomembnejšega zaveznika predsednika Srbije Ivana Stambolića, do tedaj Miloševićevega zaveznika. Stambolić je bil nečak vplivnega srbskega in jugoslovanskega politika Petra Stambolića in bolj liberalno usmerjen. Leta 2000 je bil ubit v atentatu, ki ga je verjetno naročil Milošević oziroma njegova žena Mirjana Marković. Z zmago na 8. seji je Milošević začel svoj pohod na oblast, ki se je končal s podreditvijo avtonomnih pokrajin. S tem je zaradi federalne ureditve Jugoslavije po spremembi srbske ustave imel v zveznih ustanovah tri glasove plus črnogorskega, pogosto pa tudi podporo Makedoncev (v predsedstvu CK ZKJ zlasti Milana Pančevskega).¹² Slovenski mediji so bili do dogajanja na 8. seji CK ZK Srbije in Miloševićevih metod v boju za oblast že od začetka zelo kritični. Tudi slovenski predstavniki so ob 8. seji sicer previdno (zaradi bojazni, da poseganje v notranje razmere ne bi postala praksa) zahtevali razpravo na seji CK ZKJ, vendar so ostali osamljeni, nihče jih ni podprl.

¹¹ Igor Savič, *Milan Kučan* (Ljubljana, 1990), str. 73.

¹² Več o osmi seji CK ZK Srbije: Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina* (Zagreb, 1988); Ivan Stambolić, *Rasprave o Srbiji 1979–1987* (Zagreb, 1988); Stambolić, *Put u bespuće*.

Spor med nami in srbskim vodstvom se je pravzaprav začel prav zaradi tega našega stališča. Še posebej, ko sem na tiskovni konferenci za dopisnike tujih časopisov v Ljubljani na vprašanje enega izmed njih, kaj mislim o Miloševićevi izjavi, da bo dosledno realiziral cilje srbske politike in da mu je pri tem vseeno, če ga imajo za stalinista, odgovoril, da takšne njegove izjave ne poznam in ne verjamem, da bi kaj takega lahko izjavil. Pa še to, da bi bilo meni zelo neprijetno, če bi kdo kaj takega zapisal o meni. 'Politika' je zapisala samo dva stavka, in sicer da jaz za to izjavo ne vem in da bi bilo meni kaj takega neprijetno. Stenogram razgovora smo, kot je bila navada, takoj po razgovoru poslali v Beograd. In to še pred sporom o tem na seji predsedstva. Skratka, mi smo se logiki 8. seje uprli. In pri tem smo ostali. Pozneje smo se večkrat vračali k razpravi o 8. seji, vračali so se tudi drugi, vendar je bilo takrat že prepozno. Za Žarkovića, Orlandića, Krunića, Radovića [člani predsedstva CK ZKJ, op. a.] – da ne naštevam naprej. Nihče ni bil pripravljen verjeti, tudi jaz takrat še ne, da bodo metode te 8. seje postale legitimne in legalne metode vodstva srbske partije in republike. Menil sem, da se bo to končalo z zamenjavo Stambolića in Pavlovića. Vendar takrat še nisem razmišljal o tem, da se bo ta metoda povampirila, da imamo opravka s politiko, ki potrebuje in ustvarja vselej nove sovražnike, ki jih premaguje, diferencira, uničuje. Brezobzirno in za vsako ceno. 'Delal sem z obema; s Stambolićem še v študentskih letih. Glede vsega, kar je bilo videti sporno v vodstvu srbske partije, tudi glede Kosova, federacije itd., njegova stališča niso bila kaj posebno drugačna. Šlo je, vsaj na zunaj, za vprašanje 'hitrosti reševanja kosovskega vprašanja'. To je Pavlović z naslovom svoje knjige potem tudi potrdil. Gre za knjigo 'Zlahka obljubljena hitrost'. Stambolić, Pavlović in drugi, ki sem jih poznal, so se zavedali, da kosovski problem ni tako preprost, da bi ga bilo mogoče razrešiti čez noč. Politika 'razreševanja čez noč' je zato pripeljala le do sovraštva, do pobijanja ljudi in do izrednega stanja. Do ničesar drugega.¹³

Kučan v avnojski Jugoslaviji¹⁴ ni videl zarote proti Srbom, ki naj bi se vlekla še iz vojnih časov. Posebnosti obeh pokrajin so po njegovem sicer narekovala njun avtonomni status, ne pa tudi statusa, ki bi ju izenačil z republikami (v Vojvodini je bila specifična kulturna tradicija še iz avstro-ogrskih časov, pravzaprav začetek srbske pismenosti; zanj je bila značilna tudi nacionalna mešanost z močno madžarsko in drugimi manjšinami ter povojnimi prišleki – koloni iz Bosne in Hercegovine ter Črne Gore; na Kosovu, ki je bil s svojo zgodovino in verskimi simboli "zibelka srbstva" – pa zapleteni in napeti odnosi med Srbi in Albanci).

¹³ Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 106–107.

¹⁴ Drugo zasedanje AVNOJ-a v Jajcu leta 1943, ki je vzpostavilo federativno, republikansko Jugoslavijo.

Pritisk Srbov za uveljavljanje svoje identitete in pozicije v federaciji je povzročal pritisk za eliminiranje avtonomije obeh pokrajin in to čez mero, ki bi objektivno upravičevala njihovo nejevoljo zaradi uveljavljanja lastne pozicije v federaciji. Bolj kot so nekateri drugi funkcionarji federacij, zlati iz BiH in Hrvaške, izkoriščali pokrajini v nasprotovanju srbskemu vodstvu, bolj je to želelo eliminirati obe pokrajini kot orodje manipulacije drugih proti Srbiji. Od tod tudi pritisk srbskega vodstva na spremembo zvezne ustave v celoti.¹⁵

Razhod med slovenskim in srbskim vodstvom leta 1987 se je v naslednjih letih personificiral v desetinah besednih dvobojev med Kučanom in Miloševićem na sejah zveznih organov, sprva partijskega in nato državnega predsedstva. Eden pomembnejših je bil na 20. seji CK ZKJ 30. januarja 1989, ko je Milošević v času množičnih mitingov in medijskega pritiska iz Srbije iskal podporo za spremembo avtonomnega statusa Kosova in Vojvodine. Tam je Kučan dejal:

To, kar se sedaj dogaja v državi, predvsem pa znotraj same Zveze komunistov, je tako rekoč razpadanje Jugoslavije. Je njeno tiho, v nekaterih delih ZK podpirano ali pa vsaj tolerirano prekrjanje v neko drugačno Jugoslavijo, z drugačno družbeno in politično ureditvijo od tiste AVNOJ-evske, ki je rezultat zgodovinskega soglasja večine med našimi narodi in narodnostmi, odločitve in vizije večine Zveze komunistov Jugoslavije in v Zvezi komunistov Slovenije.¹⁶

To je bila Kučanova reakcija na Miloševićeve zahteve, da CK ZKJ podpre spremembe srbske ustave, ki bi odvzele avtonomijo Kosovu in Vojvodini. Ker Milošević ni naletel na odobravanje, je očitno nakazal, da bodo Srbi svoje dosegli izven obstoječe ustavne ureditve: "Tisto, kar se ne more spremeniti institucionalno, je pa nujno, da se spremeni, ker je težko za ljudi in dolgo traja, se mora spremeniti neinstitucionalno."¹⁷

Skupna programska jedra

Stiki med slovenskimi in srbskimi intelektualci so bili več let zelo pristržni tudi na osebni ravni,¹⁸ čeprav je pri Slovencih na osnovi izkušenj iz šestdesetih let

¹⁵ Magnetogram pogovora Milan Kučan–Božo Repe, 7. 4. 1997, hrani pisec.

¹⁶ *Jugoslavija je labkole demokratska, ali pa je ne bo*. Prevod magnetograma 20. seje CK zveze komunistov Jugoslavije, dostopno na: <http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/bp-mk.nsf/dokumenti/30.01.1989-SocRS>, pridobljeno: 12. 11. 2022.

¹⁷ ARS, dislocirana enota I, Neavtorizovane magnetofonske beleške sa 20. sednice Centralnog komiteta SKJ, koja je održana 30. januara 1989. godine u velikoj Sali Skupštine SFRJ sa početkom u 9,00 sati.

¹⁸ Dobrica Ćosić je npr. imel tesne stike še s perspektivno generacijo slovenskih intelektualcev, potem pa zlasti s Spomenko in Tineto Hribarjem oziroma krogom *Nove revije* in je pogosto prihajal v Slovenijo.

vedno obstajala tudi previdnost. Po solidarnosti iz začetka osemdesetih let je do prvega večjega konflikta prišlo leta 1983 zaradi skupnih programskih jeder v šolstvu.¹⁹ Po neuspelem poskusu v šestdesetih letih, da bi šolski sistem uredili enotno, so se taka prizadevanja ponovno začela leta 1980. Razlogov za to je bilo več: eden je bil v želji dela jugoslovanskega (zlasti pa srbskega) političnega vrha, da po "razbitju" Jugoslavije z ustavo iz leta 1974 znova utrdi jugoslovanstvo, za kar sta bila najprimernejša skupno izobraževanje in vzgoja. Drugi razlog je bil v tem, da si je srbska oblast prek skupnih jugoslovanskih osnov vzgoje in izobraževanja hotela znova podrediti šolstvo na Kosovu (leta 1987, ko so bila v drugih republikah deloma ali v celoti jedra sprejeta, jim je delno uspelo). Tretji razlog je bil povsem racionalen in so ga podpirali tudi najvplivnejši jugoslovanski znanstveniki, neobremenjeni s centralizmom ali velikosrbstvom (npr. svetovno znani fizik Pavle Savič, ki je leta 1986 javno nasprotoval Memorandumu SANU (Srpske akademije nauka i umetnosti): doseči modernizacijo pouka s kolikor toliko enotnim in preglednim šolskim sistemom z večjo mobilnostjo učencev med posameznimi republikami. Vendar so bili pedagoški cilji, potrebe otrok, preobrazba tradicionalne šole v moderno, individualizacija pouka, razvoj kritičnega mišljenja, navajanje na permanentno učenje, kot ugotavlja Leopoldina Plut-Pregelj, v ozadju skupnih programskih jeder.²⁰ V uvodu k osnutkom skupnih programskih jeder so bili kot cilji običajno navedeni: vzgoja za bratstvo in enotnost ter skupno življenje v samoupravni socialistični Jugoslaviji, marksistična vzgoja in izobraževanje, katere rezultat naj bi bile vsestransko razvite samoupravne socialistične osebnosti; razvijanje jugoslovanskega socialističnega patriotizma; negovanje revolucionarnih tradicij NOB in pripravljenosti braniti domovino, pa tudi spoštovanje kulturne dediščine narodov in narodnosti Jugoslavije. Nasprotovanje jedrom ni nastalo zaradi fizike ali matematike, temveč predvsem zaradi pouka književnosti.

Skupna programska jedra so začela nastajati na osnovi stališč organov ZKJ (11. kongresa ZKJ 1978). Predvidena so bila za predšolsko vzgojo, za osnovno šolo in za prva dva letnika srednje šole. Dogajanje v zvezi z njimi se je začelo novembra 1980, ko je o predlogu razpravljala Strokovni svet SR Slovenije za

¹⁹ Odpor Slovencev proti skupnim programskim jedrom je vplivna ameriška zgodovinarica Susan L. Woodward v knjigi *Balkan Tragedy* (Washington D. C., 1995) razumela kot izraz slovenskega nacionalizma. Njene teze je zavrnila Leopoldina Plut-Pregelj v poglavju "Slovenia's Concerns About the Proposed Yugoslav Core Curriculum in the 1980s" v knjigi: Leopoldina Plut-Pregelj, Aleš Gabrič in Božo Repe, *The Replurativization of Slovenia in the 1980s, New revelations from Archival Records* (Washington D.C., 2000) (dalje: Plut-Pregelj, Gabrič in Repe, *The Replurativization of Slovenia in the 1980s*).

²⁰ Poglavje "Slovenia's Concerns About the Proposed Yugoslav Core Curriculum in the 1980s", v: Plut-Pregelj, Gabrič in Repe, *The Replurativization of Slovenia in the 1980s*, str. 66.

vzgojo in izobraževanje, in se je končalo leta 1986, vmes pa je bilo pripravljenih pet osnutkov (vsi niso v celoti ohranjeni) skupnih programskih jeder.²¹ Predmet polemik je postala četrta verzija leta 1983. Pomisleke do jeder so izražale že dotedanje razprave, vendar jih strokovne institucije in sodelujoči v razpravi niso eksplicitno zavračali oziroma so jih bili z določenimi popravki pripravljeni sprejeti.²² Aprila in maja 1983 je o njih nekajkrat poročalo dnevno časopisje, objavljena so bila tudi negativna stališča posameznih komisij.²³ Kljub pomislekom je medrepubliško-pokrajinska komisija za reformo izobraževanja 8. julija (brez izrazitega nasprotovanja slovenskega predstavnika) predlog skupnih programskih jeder sprejela, o čemer je poročalo tudi *Delo*.²⁴ Na to sta postala pozorna dva slovenska pesnika: Ciril Zlobec in Janez Menart. Menart je začel zbirati informacije in gradivo, Zlobec pa je takoj reagiral in kritiziral zlasti skupna programska jedra za književnost, v katerih je bilo premalo slovenske književnosti. Predlog je poimenoval "antikulturen, antivzgojen, antiizobraževalen in antietičen"²⁵ (pozneje je v *Sodobnosti* objavil cel predmetnik z naslovi del, ki bi se jih morali učiti). Za Zlobcem je razpravo o jedrih v Društvu pisateljev Slovenje (DPS) javno napovedal Tone Partljič, v začetku septembra pa je jedra za pouk književnosti še bolj kritično analiziral Menart in jih primerjal s tedanjim predmetnikom. Njegova analiza je pokazala, da bi se slovenski učenci morali učiti 70 odstotkov jugoslovanske književnosti in le 30 odstotkov slovenske, kar je označil za raznarodovanje.²⁶ Članek je sprožil burne reakcije in polemike. DPS je na zborovanju 19. septembra sprejelo ostro protestno izjavo, naslovljeno na CK ZKS in poslano predstavnikom tiska. Pisatelji so ocenili, da predlog izraža centralistične in unitaristične težnje, da ima namen posegati v pravice, ki so v izključni pristojnosti narodov in republik, in da so skupna jedra le prvi korak k nadaljnji centralizaciji vzgoje in izobraževanja. Zahtevali so, naj se Republiški komite za vzgojo in izobraževanje preneha dogovarjati in usklajevati jedra; za vsa področja, ki so jih jedra zajemala, naj bodo ustanovljene interdisciplinarne komisije, Slovenija naj prekliče sodelovanje v Konferenci

²¹ Več o tem v poglavju "Slovenia's Concerns About the Proposed Yugoslav Core Curriculum in the 1980s", v: Plut-Pregelj, Gabrič in Repe, *The Replurization of Slovenia in the 1980s*; Nevenka Sreš, *Skupna programska jedra*, diplomska naloga, Univerza v Mariboru (Maribor, 1996) (dalje: Sreš, *Skupna programska jedra*); Janez Menart, *Slovenec v Srboslaviji* (Ljubljana, 2001) (dalje: Menart, *Slovenec v Srboslaviji*).

²² Šele marca 1983 se je Strokovni svet SRS za vzgojo in izobraževanje opredelil bolj odklonilno, češ da ne bo sprejel jeder, če njegovi predlogi ne bodo upoštevani.

²³ V *Naših razgledih* (24. 6. 1983, str. 310–312) je bilo objavljeno negativno stališče predmetne komisije in evalvacijske skupine za slovenski jezik in književnost v osnovni šoli in srednjem usmerjenem izobraževanju.

²⁴ "Še veliko odprtega v enotnem izobraževanju", *Delo*, 9. 7. 1983, št. 158, str. 3.

²⁵ "Tudi meni je zaprlo sapo", *Delo, Književni listi*, 11. 8. 1983, št. 184, str. 7.

²⁶ "Skupna programska jedra in slovenstvo", *Delo*, 1. 9. 1983, št. 202, str. 7–9; glej tudi: Menart, *Slovenec v Srboslaviji*.

zavodov za napredek vzgoje in izobraževanja v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ).²⁷

Protestirala so tudi druga strokovna in umetniška društva, tja do arheološkega, razne ustanove in organizacije in tudi univerza. Tudi Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU) je konec septembra sprejela izjavo, ki pa je bila, kot je zapisal Menart, tako omiljena, "da je pri ljudeh šla v glavnem kot v copatah neopaženo mimo".²⁸ Kljub temu je SAZU zapisala, da "predlagani načrt skupnih programskih jeder v celoti zavrača v sedanji obliki".²⁹ Poseben sestanek je 10. novembra organizirala Slovenska matica, ki je razpravljala tudi o drugih predmetih.³⁰ Zaradi protestov pisateljev in javnosti ter številnih polemik (ok. 250 zapisov o jedrih v naslednjih mesecih, okrogle mize in sestanki na raznih ravneh) in zaradi ostrih napadov na Slovenijo iz drugih jugoslovanskih okolij je sprva jedrom naklonjeno in nato nevtravno stališče postopoma začela spreminjati tudi slovenska politika. V začetku je stvar imela za še eno neprijetnost več v odnosih z Beogradom. Zlobčev vtis, ki ga je dobil v pogovoru s članom predsedstva SFRJ Sergejem Kraigherjem kmalu po objavi svojega pisma, je bil, da so se politiki z jedri nekako vnaprej sprijaznili, saj naj bi mu sogovornik rekel približno takole: "Kaj zdaj načenjate še to, že tako nas imajo v Beogradu za nacionaliste zaradi financ in gospodarstva."³¹ Pozneje, po pisateljski izjavi, pa je bilo na sestanku, ki ga je sklical predsednik predsedstva CK ZKS Andrej Marinc, sprejeto stališče, da so opozorila pisateljev pred centralizmom upravičena, razprava na medrepubliški ravni naj se nadaljuje, vendar naj bo tolerantna in vodena tako, da ne bo nesporazumov in dvomov glede ustavnih pravic vsakega naroda na področju vzgoje in izobraževanja.³² Marinc je novembra v pogovoru na beograjski TV v zvezi s slovenskim odklanjanjem jeder tudi branil pravico vsake republike, da se sama odloča glede izobraževalnega sistema, še posebej kar zadeva pouk literature in zgodovine. Podobno je na zvezni konferenci SZDL 3. novembra nastopil predsednik RK SZDL Franc Šetinc.³³ Slovenski Izvršni svet (IS) je zagotavljal, da bo odločno vztrajal pri stališču, da sta vzgoja in izobraževanje stvar naroda (ni pa nasprotoval nadaljnji razpravi o jedrih in je zagotavljal, da ne bo dopuščal poja-

²⁷ Protestna izjava, priloga k: Sreš, *Skupna programska jedra*, objavljena tudi v: Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 102–105.

²⁸ Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 109.

²⁹ ARS, dislocirana enota II, fond RK SZDL, Stališče SAZU o načrtu Skupnih programskih jeder v vzgoji in izobraževanju v SFRJ.

³⁰ Tine Hribar, *Slovenci kot nacija* (Ljubljana, 1995), str. 246–247 (dalje: Hribar, *Slovenci kot nacija*).

³¹ Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 84.

³² ARS, dislocirana enota I, fond CK ZKS, Informacija s pogovora o problematiki programskih jeder vzgoje in izobraževanja v SFRJ, 26. 9. 1983.

³³ ARS, dislocirana enota I, fond CK ZKS, Razprava Franca Šetince na seji predsedstva zvezne konference SZDL Jugoslavije 3. 11. 1983, ko je obravnavala Skupna programska jedra v osnovnem in usmerjenem izobraževanju.

vov nacionalizma). Slovenska politika je torej kritiko jeder nekako sprejela in jo v odnosu do Beograda tudi zagovarjala, vendar jo je označevala za emotivno, bila pa je tudi proti temu, da se Slovenci umaknejo iz razprave o jedrih.

Maja 1984 so se do jeder opredeljevali po posameznih republikah in pokrajinah. Povsod so jih sprejeli (na Kosovu so zavrnilo jedri za pouk maternega jezika s književnostjo in glasbene vzgoje), le v Sloveniji jih je Strokovni svet za vzgojo in izobraževanje zavrnil z utemeljitvijo, da nima "pravne podlage", da bi jih sprejel. Kljub temu so sklenili, da bodo delo nadaljevali v tistih skupinah, kjer usklajevanje ni bilo doseženo, še posebej v skupini za materni jezik s književnostjo.³⁴

Usklajevanja so se potem na raznih ravneh in v raznih komisijah še nadaljevala, zadnja verzija je v javnost prišla leta 1986. Slovenija je jedra še naprej zavračala, čeprav je bilo v osnutku resolucije o vzgoji in izobraževanju na 13. kongresu ZKJ junija 1986 zapisano, da kongres vztraja pri uveljavitvi že sprejetih skupnih programskih jeder. Razmere v Jugoslaviji so bile tedaj že povsem drugačne, objavljen je bil Memorandum SANU, Prispevki za slovenski nacionalni program v 57. številki *Nove revije*, v Zvezi književnikov Jugoslavije je prišlo do blokade, ker velikosrbski pisatelj Miodrag Bulatović ni dobil podpore za enoletno predsedniško mesto.

Podpore in spori med slovenskimi in srbskimi razumniki, njihova vloga v vsejugoslovanskih ideoloških kampanjah, memorandum SANU

Kljub različnim pogledom in konfliktu ob skupnih programskih jedrih so bili stiki slovenskih in srbskih intelektualcev še nekaj časa redni. Med pomembnejša srečanja sodi sestanek 14. novembra 1984 v gostilni Mrak v Ljubljani, kjer pa so se – ob sicer skupni ugotovitvi, "da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec" – sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji).³⁵ Novorevijaški krog je srbskim intelektualcem

³⁴ "Branimir Nešović, "Jedra lahko razumemo tudi drugače", *Delo*, 19. 5. 1984, št. 115, str. 10.

³⁵ O sestanku je ohranjen magnetogram, ker ga je Služba državne varnosti snemala in je dostopen (ARS, fond 159/IV, 2637/37). Sestanka so se od Srbov udeležili: Dobrica Čosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić, od Slovencev pa Spomenka in Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner. Nekateri udeleženci, npr. Tine Hribar, so imeli sestanek za zelo pomemben (sovpadal naj bi z ugotovitvami novorevijaškega kroga, da slovensko samobitnost lahko zagotovi le konfederativni status), drugi (Taras Kermauner) pa so menili, da ni imel prelomnega pomena, da je šlo bolj za neke vrste "tipanje" (Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča Ljubljana, Pogovori pisca s T. Kermaunerjem december 1993–februar 1994, neavtoriziran magnetogram, str. 42.) Več o sestanku glej v: Tine Hribar, "Nova, osamosvojitvena volja Slovencev", v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer et al. (Ljubljana, 1995), str. 279–293; Tine Hribar, "Slovenska državnost", v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer et al. (Ljubljana,

ponudil posebno številko *Nove revije*, da bi v njej izrazili svoja stališča, vendar ti tega niso storili. Čosić je čez eno leto, 23. novembra 1985, v pismu Niku Grafenauerju v zvezi s sestankom izrazil svoje občudovanje jasnosti in čvrstosti slovenskih pogledov, vendar tudi začudenje nad njihovim "podcenjevanjem in nerazumevanjem objektivnih preprek in pogojnosti uresničevanja optimalne avtonomije Slovenije". Slovenska prizadevanja je imel za tvegan in neuresničljiv cilj. Hkrati pa je priznal, da Srbi svojega stališča do "nacionalnega jugoslovanskega vprašanja" in razumevanja "demokratskega socializma v sodobni civilizaciji" (nacionalnega programa) še nimajo in da bo trajalo še veliko časa, preden ga bodo dobili.³⁶ Čosić je bil v pismu neiskren in je prikrival dejstvo, da je predsedstvo SANU že pol leta prej, 23. maja 1985, ustanovilo šestnajstčlansko komisijo, katere naloga je bila priprava Memoranduma o družbenih razmerah v državi, še posebej v Srbiji.³⁷ Komisijo je vodil Dušan Kanazir, tedanji predsednik SANU, pripravo Memoranduma pa dejansko podpredsednik SANU in komisije Antonije Isaković³⁸ (sicer znan pisatelj, pisec knjige o Golem otoku *Tren I in Tren II*). Čosić je vztrajno zanikal, da bi sodeloval pri pripravi Memoranduma, čeprav ga imajo za njegovega duhovnega očeta. Ne glede na memorandum pa so "Srbi imeli posebno mesto" v znani 57. številki *Nove revije* in tudi Memorandum ni doživel kakšne hude kritike. Eden od piscev (Ivan Urbančič) mu je celo priznaval, da bi bil lahko izhodišče za razpravo in hkrati omalovaževal Makedonce, Črnogorce in Bošnjake, češ da nimajo dovolj notranje moči, da bi v federaciji obstali kot samostojni narodi.³⁹ Še v osemdesetih letih je bila torej močno navzoča teza iz časa kraljevine, ki so jo zagovarjali mnogi, da so Srbi in Slovenci glavna osnova stabilnosti v Jugoslaviji. V veliki meri je bil njen privrženec tudi najbolj znani srbski ideolog in pisec Dobrica Čosić.⁴⁰

Delo v zvezi z Memorandumom je sicer potekalo skrivnostno. Na neki način ga je "naročila" srbska oblast oziroma tedanji najvplivnejši politik Ivan Stambolić, ki je hotel SANU vključiti v reševanje aktualnih družbenih problemov in je zato podpiral idejo akademije, da organizira strokovnjake za razna področja (organiziranih je bilo šest skupin). Rezultat pa je bil v nasprotju s

1995), str. 225, in dokumentacijski dodatek str. 238–240 ter 248–250. Posnetek, ki ga je naredila Služba državne varnosti (SDV), naj bi po zagotovilih pristojnih v Sovi ne bil ohranjen.

³⁶ Objavljeno v: Hribar, *Slovenci kot nacija*, str. 248–250.

³⁷ Kosta Mihailović in Vasilije Krestić, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to criticisms* (Beograd, 1995), str. 13.

³⁸ Predrag Tasić, *Kako je ubijena druga Jugoslavija* (Skopje, 1994), str. 57 (Tasić, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*).

³⁹ Marko Zajc, "Nova revija i odnosi sa Srbijom", v: *Jugoslavija: poglavje 1980–1991*, ur. Latinka Perović et al. (Beograd, 2021), str. 726–730.

⁴⁰ Več o tem: Latinka Perović, "Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Čosić o Sloveniji", v: *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratski sistem*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana, 2012), str. 19–202.

tistim, kar je hotel Stambolić, in ta je na Memorandum reagiral takoj, v govoru na beograjski univerzi oktobra 1986.⁴¹ Memorandum so prve deloma objavile *Večernje novosti* v Beogradu 24. septembra 1986.⁴² V njem so srbski akademiki med drugim zapisali, da na drugem zasedanju AVNOJ-a, ko so odločali o prihodnosti Jugoslavije, srbskih predstavnikov ni bilo, da Srbija v povojnem obdobju v nobenem odločilnem trenutku ni imela pobude, pač pa sta jo imeli Hrvaška in Slovenija, in da Srbi na Hrvaškem v nobenem obdobju svoje zgodovine, razen v času Neodvisne države Hrvaške (NDH), niso bili tako ogroženi, češ da so odrezani od matice, ta pa celo nima možnosti, da je o njihovem položaju obveščena vsaj toliko, kot so nekateri jugoslovanski narodi o svojih manjšinah. Zapisali so, da proti Srbiji obstaja trajna hrvaško-slovenska koalicija, srbski narod pa edini nima svoje države, čeprav je največ žrtvoval v obeh svetovnih vojnah, saj je politično, etnično in kulturno razpršen po vseh republikah in pokrajinah, in da se morajo zato Srbi poenotiti in povezati (vzpostaviti popolno nacionalno in kulturno integriteto srbskega naroda ne glede na to, v kateri pokrajini ali republiki živijo). Dejansko je Memorandum zahteval združitev vseh Srbov v eni državi, torej teritorialno združitev tedanje republike Srbije z deli ozemlja Hrvaške ter BiH. Njegovi pisci so tudi pozvali druge jugoslovanske narode, naj se izjasnijo o svojih namerah, ker bi v tem primeru tudi Srbija lažje opredelila oziroma zagovarjala svoje interese. Memorandum je bil po Nacertaniju srbskega ministra Ilije Garašanina iz leta 1844 najcelovitejši nacionalni (nacionalistični) srbski program (v primerjavi z Nacertanijem, ki je nastal v za Srbe bistveno težjih zgodovinskih okoliščinah, tudi mnogo agresivnejši do drugih narodov, zlasti do Hrvatov). Srbski intelektualci, zlasti književniki, so srbsko javnost že mesece prej psihološko pripravljali za sprejem Memoranduma. Osnova njihovega izrazoslovja so bile besede o ponižanju, negiranju, izkoriščanju, ranjenosti srbskega naroda in o njegovi nacionalni žalosti. Tedanja srbska oblast je na to reagirala. Tako so bila npr. sredi marca 1986 objavljena stališča predsedstva SR Srbije, kjer

⁴¹ Stambolić, *Put u bespuće*, str. 117–131.

⁴² Novinar Aleksandar Đukanović, ki je Memorandum tudi prvi kritiziral. Za namen o objavi naj ne bi vedela niti srbska SDV. Že kmalu po nastanku, jeseni 1986, je Memorandum v cirilici objavila Srbska književna zadruga (Serbian Literary Association) v New Yorku, pa tudi sicer so kmalu po objavi v *Večernjih novostih* začele krožiti kopirane verzije v srbohrvaščini in pozneje v angleščini. Pri sestavljanju so sodelovali najpomembnejši srbski intelektualci, obsegal pa je tridesetdeset strani. Pisci so, zato da bi se zavarovali, vedno znova ponavljali, da gre za še nedokončano delo. V srbohrvaščini je bilo besedilo v Jugoslaviji prvič integralno objavljeno v zagrebški reviji *Naše teme* (št. 1, 1989). Leta 1995 je v angleščini, nemščini in francoščini izšla avtorizirana in komentirana verzija. Pisca komentarja, ki je precej daljši od Memoranduma samega, sta dva od vodilnih avtorjev, Kosta Mihailović in Vasilje Kresatić. Uradno verifilirana verzija se od prvotne ne razlikuje, v komentarju pa pisca zavračata vsakršno odgovornost Memoranduma za poznejše dogajanje v Jugoslaviji in zanikata njegov velikosrbski značaj ter (ponovno) dokazujeta, da je bila Srbija v Jugoslaviji zapostavljena in talec slovenske in hrvaške politike. Memorandum naj bi bil po njunem mnenju le poskus prispevati k razrešitvi jugoslovanske krize, njegovi avtorji pa so bili zaradi njega izpostavljeni političnemu pregonu.

so kritizirali Združenje književnikov Srbije, ker na svojih tribunah nudi prostor nacionalistom, da izražajo svoja stališča. Mesec dni kasneje je predsedstvo znova obsodilo srbske nacionaliste, da izkoriščajo razmere na Kosovu za podpihovanje mednacionalne nestrpnosti. Tudi posamične komisije CK ZK Srbije so obsojale nacionalizem (le dva dni pred objavo Memoranduma v *Novostih* so vsi časopisi objavili kritiko komisije za informiranje in idejnoteoretično delo). Po objavi je bil načrt Memoranduma sprva kritiziran na številnih forumih. Ko pa je oblast prevzel Milošević, mu je spremenjena srbska politika sčasoma po tihem priznala status srbskega nacionalnega programa. V Srbiji je tako nastala

antimoderna, močna in učinkovita koalicija: eno stran so sestavljale ekstremne nacionalistične sile srbske Pravoslavne cerkve in srbske inteligence, katerih naloga je bila, da ustvarijo nacionalistično ozračje, na drugi strani pa so bili konservativni aparati partije, armade in milice, ki so uporabili 'ranjeni ponos naroda', da bi ohranili svojo oblast.⁴³

Z Memorandumom se sicer ni strinjal niti Vasa Čubrilović, eden najstarejših in najuglednejših akademikov (bil je član skupine Ujedinjenje ili smrt, ki je leta 1914 v Sarajevu izvedla atentat na prestolonaslednika Franca Ferdinanda). Zgrožen je pripovedoval, "kako se cela skupina nesmrtnikov leta sklanja nad zemljevide Bosne in poskuša odkriti vsaj kozjo stezo, po kateri bi se iz Beograda do Karlovca lahko prišlo peš izključno skozi srbske vasi in mesta".⁴⁴ V Sloveniji so tedaj že pripravljali 57. številko *Nove revije*, na Hrvaškem pa niso upali preveč glasno reagirati. Zgodovinar Miroslav Brandt je sicer JAZU v Zagrebu neuradno predlagal, da bi tudi ona formirala znanstveno skupino, ki bi napisala hrvaški nacionalni program in odgovorila na Memorandum SANU, vendar je dobil odgovor, da v JAZU ni primernih ljudi za kaj takega. Potem je sam napisal Antimemorandum, vendar ga ni upal objaviti. Besedilo je bilo tako objavljeno šele leta 1991 v zborniku z naslovom *Izvori velikosrbske agresije*.⁴⁵

Po sestanku v Mraku, še bolj pa potem, ko je Memorandum postal javen, so se začele tudi polemike med slovenskimi in srbskimi intelektualci, npr. med Dimitrijem Ruplom in Ljubomirom Tadićem po objavi intervjuja z Ruplom v *Dugi* decembra 1986. Rupel je izzval burne polemike z izjavo, da ga ne briga, če albanski otroci vzdikajo geslo "Kosovo republika!" Po njegovem mnenju bi se Srbi morali z Albanci dogovoriti, kako bodo skupaj živeli v isti republiki. *Duga*

⁴³ Vesna Pešić, "Rat za nacionalne države", v: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov (Beograd, 1996), str. 43, 44.

⁴⁴ Stambolić, *Put u bespuće*, str. 125, 126.

⁴⁵ Bože Čović et al. (ur.), *Izvori velikosrpske agresije, rasprave, dokumenti, kartografski prikazi* (Zagreb, 1991), str. 207–256. V knjigi je objavljen tudi Memorandum SANU.

je tedaj še s simpatijo spremljala dogajanje v Sloveniji, že naslednje leto pa je postala eno od glavnih protislovenskih glasil.⁴⁶ Podobna je bila polemika med bivšima dolgoletnima prijateljema Dobrico Ćosićem in Tarasom Kermaunerjem, ki sta si javno izmenjavala pisma. Stiki na osebni ravni so se nekaj časa še nadaljevali, vendar ne več prav dolgo. Leta 1987 je bilo zadnje pomembnejše soočenje slovenskih in srbskih intelektualcev v Beogradu.⁴⁷

V tistem času (1985/86) so se pričeli tudi sistematični napadi srbskega in zveznega tiska na Slovenijo. Prvo večjo polemiko po skupnih programskih jedrih (1983) je začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika *Borba*. V *Nedeljskem dnevniku* je konec novembra 1985 objavil prispevek z naslovom "Kaj muči (nekateri) Slovence?" Bjelić je nekaj izjav in dogodkov (npr. pogovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzdiklanje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi v Ljubljani, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu, izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej) uporabil za splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nehvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija, in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bila samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno novinarstvo je sredi osemdesetih let postalo standarden način pisanja o Sloveniji in je zamenjalo prejšnje emotivne prispevke posamičnih piscev, ki se jim je rušila idealizirana titovska Jugoslavija, kakršna že zdavnaj ni več obstajala. V spremenjenem načinu pa je že prepoznavno sistematično spodbujanje protislovenskega razpoloženja, ki so ga povzročili domnevno slovensko nerazumevanje kosovskega problema in podpiranje kosovskih Albancev ter slovenske zahteve po demokratizaciji sistema (ukinitve 133. člena o verbalnem deliktu) in vojske (civilno služenje vojaškega roka) ter odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje dneva mladosti). Bjelić je naslednje leto, 28. novembra 1987, začel objavljati tudi v srbski reviji *Duga*. Dolgo serijo člankov je naslovil "Sindrom vzporednega toka", smiselno pa je bila naravnana enako kot prispevek v *Borbi*, le da z drugimi primeri (civilno služenje vojaškega roka, odnos do JLA, mnenja "alpskih intelektualcev" o nacionalni ogroženosti ipd.). Sicer pa tudi slovenski tisk ni ostajal dolžan. V času, ko se je Milošević boril za oblast v Srbiji, je pisal precej več in ostreje o razmerah v Srbiji kot pa tedanji srbski tisk (ki je čakal na razplet razmer) o Sloveniji. Slovenski tisk je neusmiljeno kritiziral Miloševićeve brutalne čistke in podrejanje medijev (navajal je črno listo srbskega vodstva

⁴⁶ Snježana Milivojević, "Nacionalizacija svakidašnjice", v: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov (Beograd, 1996), str. 671–672.

⁴⁷ Pogovor je organiziralo Združenje književnikov Srbije, objavile pa so ga *Književne novine*, 1. 12. 1987, št. 743.

s 170 novinarji, ki jim je treba zapreti usta), 8. sejo CK ZK Srbije je označeval za "demokratski stalinizem", dogajanje v srbski partiji za lov na čarovnice, razmere v Srbiji sploh pa za stalinistične ipd.⁴⁸ Seveda je potem discipliniran srbski tisk pod taktirko novih, Miloševiću zvestih urednikov z vsemi topovi udaril nazaj.⁴⁹

V zvezi s slovensko-srbsko medijsko vojno je zanimiva teza, da je imelo ustvarjanje sovraštva do Slovencev predvsem namen homogenizirati Srbe, ne pa pripraviti jih na morebiten kasnejši spopad s Slovenci.⁵⁰

Konflikt med slovenskimi in srbskimi intelektualci je (tudi v kontekstu drugih sporov, srbsko-hrvaških in srbsko-albanskih) pripeljal do blokade jugoslovanske kulturniške srenje. Zadnjo pomembnejšo skupno izjavo je zmogla nekaj mesecev pred izidom Memoranduma na 9. kongresu Zveze književnikov Jugoslavije v Novem Sadu, ki je potekal od 18. do 20. aprila 1985, in sicer v ozračju medsebojne nestrpnosti in hudih polemik. Kongres je kar puhtel od sovražnosti (zlasti v polemikah srbskih piscev glede stališč hrvaških oziroma slovenskih piscev). Kot je ugotovil Dušan Bilandžić, o kaki kulturni enotnosti (še manj o kulturnem dialogu) ni bilo govora.⁵¹ Kongres je pokazal, da znotraj nacionalnih kulturniških skupin ni razlik med "režimskimi" in opozicijskimi pisci, razločevanje je bilo izrazito nacionalno. So pa pisci vendarle še zmogli najti skupen jezik v eni stvari, uperjeni proti jugoslovanskim oblastem: v sporočilu javnosti so zapisali zahtevo po svobodnem ustvarjanju, po razveljavitvi kriterija moralnopolitične neoporečnosti in po ukinitvi člena kazenskega zakona o verbalnem deliktu.⁵² Naslednje leto (1986), na kongresu v Mariboru, književniki za predsednika niso hoteli izvoliti nacionalističnega srbskega pisatelja Miodraga Bulatovića (sicer poročenega s Slovenko, ki je tudi večinoma živel v Sloveniji). Zveza književnikov Jugoslavije je zašla v blokado in krizo, iz katere se ni več pobrala. Slovenski pisatelji so formalno iz nje izstopili februarja 1990.

Zadnji izraz solidarnosti na novosadskem kongresu je bil posledica ene večjih ideoloških kampanj, ki jih je organizirala oblast, vendar na dotlej neobičajen način. Po Titovi smrti je bilo sicer nekaj ideoloških plenumov CK ZKJ, vendar niso imeli večjega odmeva. Z naraščanjem kritike je leta 1983 prišlo do

⁴⁸ ARS, Arhiv vlade RS, Pisanje slovenskih revij in drugih periodičnih publikacij o SR Srbiji ter srbskih revij o SRS novembra in decembra 1987 ter januarja 1988, pripravil Primož Žagar, Republiški komite za informiranje. (Arhiv vlade RS je sedaj shranjen v Arhivu RS.)

⁴⁹ Zlasti povedna je analiza *Politikine* rubrike Odjeci i reagovanja, obravnavana v več člankih v knjigi *Srpska strana rata*. Leta 2001 so srbski opozicijski intelektualci rubriko še dodatno in celovito obdelali ter raziskavo predstavili na CD-ju.

⁵⁰ Tasić, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*, str. 89–90.

⁵¹ Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita* (Zagreb, 1986), str. 207.

⁵² *Književne novine*, 1. 5. 1985, št. 687.

poskusa vsejugoslovanske ideološke kampanje, ki pa ni bil uspešen, saj so bile razlike po republikah že prevelike, stališča politikov pa vedno bolj različna.⁵³

Za solistično akcijo se je zato odločil Stipe Šušar, sicer izjemno pronicljiv politik in analitik (leta 1964 je v reviji *Naše teme* odprl temo o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji), tedaj član predsedstva CK ZK Hrvaške, ki je bil v hrvaški ZK odgovoren za ideološko delo in informiranje. Šušar, trdovraten zagovornik ideološkega nadzora in titoističnega jugoslovanstva, je kasneje kot član zveznega predsedstva CK ZKJ paktiral z Miloševićem, nato pa se obrnil proti njemu. Oktobra 1983 je v Zagrebu organiziral posvetovanje z naslovom "Historiografija, memoarskopublicistična in feljtonistična produkcija v luči idejnih kontroverz".⁵⁴ Na posvetovanju so bili v ospredju kritike srbski in slovenski pisci. Posvetovanje je bilo namenjeno kritiki nepravilnega pisanja oziroma govorjenja o preteklosti, zlasti tisti, ki je zadevala drugo svetovno vojno (v letih 1979–1982 je bilo po približnih ocenah samo o tej tematiki več kot 420 posvetov). Šušarjevo posvetovanje je izzvenelo kot obtoževanje tistih, ki skušajo s prevrednotenjem sodobne zgodovine spodbijati legitimnost oblasti, zlasti pa so bili kritizirani srbski pisci. Ker posvetovanje ni imelo takega odmeva, kot je Šušar želel, so v centru za informiranje in propagando CK ZK Hrvaške sestavili obsežen dosje (skupaj je bilo navedenih 189 avtorjev) citatov in izvlečkov iz knjig, časopisov, revij, umetniških in drugih del iz let 1982–1984, ki naj bi vsebovali "politično nesprejemljiva" sporočila. O tem je bilo 23. maja 1984 hrvaško republiško partijsko posvetovanje, na katerem so bili kritizirani večinoma srbski in slovenski pisci. To je povzročilo hude reakcije v ljubljanski in beograjski javnosti, prenesle pa so se tudi na politične forume, kar je izzvalo tako politične konflikte med srbskimi in hrvaškimi politiki kot javne polemike med inkriminiranimi pisci in njihovimi zagovorniki ter tistimi, ki so jih napadali. CK ZKJ je zahteval, naj se pisanje o posvetu in Beli knjigi, kot so poimenovali Šušarjev zbir citatov, preneha, vendar ni imel več moči, da bi to dosegel. V Beogradu so potem objavili odgovor tridesetih avtorjev, ki so Belo knjigo označili z raznimi sočnimi imeni ("cvetje zla s književne desnice", "indeks prepovedanih avtorjev", "kladivo za čarovnice", "ideološki herbarij", "hrvaški indeks" ipd.), srbska politika je pisce po tihem podpirala. Kontroverzni Šušar tedaj za svoje delo ni dobil izrazite podpore hrvaškega vrha.

Ponesrečeno Šušarjevo ideološko kampanjo so potem skušali popraviti ti partijski in državni organi. Predsedstvo CK ZKJ je 11. septembra 1984 raz-

⁵³ Ideološkim problemom in kritiki nepravilnosti na kulturnem, znanstvenem, umetniškem in filozofskem področju je bila namenjena 5. seja CK ZKJ 28. 2. 1983, posredno pa še nekatere druge (npr. 6. seja CK ZKJ o informiranju 14. 3. 1983).

⁵⁴ Prispevki s posveta so bili objavljeni v Stipe Pojatina (ur.), *Historija i suvremenost: udejne kontroverza* (Zagreb, 1984).

pravljalo o idejnih vprašanjih in skušalo kritiko enakomerno porazdeliti med meščansko desnico, levim ultraradikalizmom, nacionalizmom in integralnim jugoslovanstvom, teritorialno pa med Ljubljano, Beograd in Novi Sad.⁵⁵

V drugi polovici osemdesetih let so bili poskusi vsejugoslovanskih ideoloških kampanj vse redkejši, za njimi pa se je največkrat skrival interes, da se kritiki izpostavi določeno okolje. Sprva je bilo to prikrito s formalno obravnavo razmer po vsej Jugoslaviji in splošnimi ocenami, kot "v posameznih sredinah se pojavlja..." ipd., potem pa so Kosovo in Slovenija, proti koncu osemdesetih pa tudi Hrvaška, postali predmet konkretnih obravnav. Slovensko vodstvo se je temu upiralo in vztrajalo, da je vsako republiško vodstvo samo odgovorno za notranje razmere v republiki, kar je ustrezalo tudi Srbiji, kjer je bil mitingaški Miloševićev pohod v letih 1988 in 1989 na vrhuncu.

Mitingi in "prozivanje" Slovencev

Po zmagi na 8. seji CK ZK Srbije je Milošević z mitingi začel po vrsti zamenjevati svoje nasprotnike. Ideja t. i. "protibirokratske revolucije", jezika ulice, sicer ni bila njegova. Začeli so jo Srbi na Kosovu, on pa jo je prevzel in uspešno izkoristil v obeh pokrajinah, nato pa razširil tudi na druge republike (uspel je v Črni Gori). Z njegovim prihodom na oblast so v Srbiji potihnile tudi kritike Memoranduma srbske akademije znanosti in umetnosti, v naslednji fazi pa jih je srbska politika začela uresničevati. Draža Marković najbolj vpliven srbski politik sedemdesetih let in zgodnjih osemdesetih let in stric Miloševićeve žene Mirjane Marković, je tedaj Kučanu, s katerim sta se dobro poznala in imela tudi korektne odnose (v času, ko je bil Kučan predsednik slovenske skupščine, je bil Marković predsednik zvezne in mu je znal zelo dobro prikazati, kako se srbska mentaliteta odraža v politiki), rekel: "On je lud, a ona još ludija od njega, to če biti tragedija".⁵⁶ Milošević je postajal vse močnejši in zdelo se je, da bo zavladal Jugoslaviji, postal drugi Tito. Imel je podporo precejšnjega dela zveznih funkcionarjev, pa tudi funkcionarjev v večini drugih republik. Dokaj odkrito ga je podprla tudi armada.

Prvi miting je bil 9. julija 1988 v Novem Sadu. Organizirali so ga Srbi s Kosova pod vodstvom Miroslava Šolevića (tega se je Milošević kasneje znebil in je svojo politično funkcijo izgubil, preselil se je v bližino Niša in se preživljal kot pastir). Z metodo mobilizacije množic, ki so jo s Kosova prenesli v Vojvodino, se je tako začela "protibirokratska revolucija" – rušenje političnih vodstev, ki so nasproto-

⁵⁵ ARS, dislocirana enota I, fond CK ZKS, Informacija sa 88. sednice predsedništva CK ZKJ, 11. 9. 1984.

⁵⁶ Intervju pisca z Milanom Kučanom 8. 8. 2008, hrani pisec.

vala ideji združitve vseh Srbov v eni državi. Ko je sprva spontane mitinge pod svojo kontrolo dobil Milošević, so voditeljem mitingov Miloševićeva navodila prenašali njegovi najožji sodelavci (o tem priča tedanji predsednik predsedstva SFRJ Raif Dizdarević⁵⁷). Vojvodinsko vodstvo, ki je v sporu med Miloševićem in Stambolićem napačno ocenilo razmere in podprlo Stambolića, je pokleknilo. Vojvodinska inačica protibirokratske revolucije je dobila ime "jogurtna revolucija" – po jogurtih, ki so jih prebivalci Novega Sada gostoljubno delili med demonstrante, ti pa so jih, namesto da bi jih pojedli, metali v kordone milice. Predstavnikov mitingašev vojvodinsko vodstvo ni hotelo sprejeti, prebivalci pa so jih sprejeli z naklonjenostjo. Šolevićevi privrženci so naslednji dan organizirali mitinge v Pančevu, avgusta pa tudi v Novi Pazovi in Titovem Vrbasu. Vse mitinge je spremljala močna srbska propaganda (najprej z "uverturno" predpripravo, nato pa s poročanjem, raznimi oddajami, intervjuji, članki, zlasti pa s posebnimi rubrikami pisem bralcev, v katerih se je poudarjala teza o Srbih kot zatiranem narodu, ki je zmagal v dveh balkanskih in dveh svetovnih vojnah, bil v nasprotju z nekaterimi drugimi jugoslovanskimi narodi na "pravi" strani, dal največ žrtev, nazadnje pa pridobitve v vojnah izgubil v miru). Iz raznih delovnih organizacij so tudi pošiljali na stotine telegramov v podporo srbskemu vodstvu.

Tak vzorec se je potem uveljavil na vseh mitingih. Vojvodinsko vodstvo je Miloševića obtožilo, da si je oblast prisvojil na stalinistični način, zaradi česar je doživelo kritiko vrha zvezne partije. Predsedstvo pokrajinskega komiteja ZK Vojvodine je nato pod pritiskom demonstracij, ki so se nadaljevale 4. oktobra (pod vodstvom Mihajla Kertesa, partijskega sekretarja madžarskega rodu iz Bačke Palanke), napovedalo kolektivni odstop in čez dva dni res odstopilo. Čez nekaj dni je prišlo do podobnega poskusa rušenja črnogorskega vodstva v Titogradu, ki pa je uspelo šele po ponovnem poskusu v začetku naslednjega leta, 10. januarja 1989, ko se je pred črnogorsko skupščino zbralo 150. 000 ljudi in vrglo staro vodstvo. Neuspešen je bil tudi prvi poskus organiziranja mitinga v Kninu na Hrvaškem (oktobra 1988), v drugo (28. februarja 1989) pa je organizacija uspela. Spomladi 1989 so se začeli tudi prvi srbski mitingi v BiH (najprej 1. marca manjši v Bosanskem Petrovcu, nato prvi odmevnejši v Titovem Drvarju). Tedaj je srbska SDV na ozemlju sosednje republike v tajnosti že zbirala "dokaze" o domnevnih pritiskih na Srbe in o njihovi ogroženosti. Septembra in oktobra so se mitingi iz Vojvodine razširili po vsej Srbiji in Črni gori. Približno 60 mitingov se je udeležilo več kot tri milijone ljudi.⁵⁸

⁵⁷ Več o tem: Raif Dizdarević, *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama izza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha jugoslavije* (Sarajevo, 2011); Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja* (Sarajevo, 1999).

⁵⁸ Več o tem v: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov (Beograd, 1996); Jernej Lakner, *Antibirokratska revolucija v Srbiji*, diplomska naloga, Univerza v Ljubljani (Ljubljana, 1998).

Mitingi so se usmerili tudi proti Sloveniji. Sprva zgolj na ozemljih, ki jih je obvladoval Milošević. 19. novembra 1988 je na "mitingu vseh mitingov" na Ušću (velik park ob sotočju Save in Donave v Novem Beogradu) Slobodan Milošević, tedaj še predsednik predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Srbije, pred okoli 400.000 udeleženci dejal, da bodo Srbi zmagali ne glede na to, da se, tako kot nekoč, sovražniki Srbije zunaj države združujejo s tistimi v državi. Da se Srbi ne bojijo ter da v vsako bitko vstopajo z namenom, da jo dobijo. In da ta narod zmaguje v boju za svobodo, najbolje vedo turški in nemški osvajalci in da so bitko za Kosovo so vodili ljudje, ljudje vseh narodnosti in poklicev. V kontekstu dogajanja na Kosovu in v zvezi s sojenjem četverici in slovenskimi stališči, ki so ustvarjala splošno protislovensko razpoloženje, je predsednik zvezne borčevske organizacije Mihailo Švabić na mitingu Slovence pošiljal kar v Gradec in Filadelfijo.

Najhujši protislovenski (in protialbanski) miting je bil sicer zaradi ukinitve avtonomije na Kosovu in zborovanja v Cankarjevem domu, ki sta ga slovenska oblast in opozicija skupaj organizirala v podporo stavkajočim kosovskim rudarjem. Še pred tem je na izredni seji predsedstva CK ZKJ 26. februarja 1989 prišlo do ostrega konflikta med Miloševićem in Muževićem. Milošević je Slovincem očital, da s podporo Kosovu zabijajo nož v hrbet Srbom, Mužević je Miloševića primerjal s Stalinom.⁵⁹ Situacija je zavrela v naslednjih dveh dneh. Ko sta 27. februarja 1989 slovenska oblast in opozicija v Sloveniji organizirala množično zborovanje v Cankarjevem domu z naslovom "Za mir in sožitje ter proti uvedbi izrednih razmer na Kosovu", so promiloševićevski študenti kot odgovor čez dva dni organizirali demonstracije pred skupščino SFRJ v Beogradu. Čez dan se je zbralo več sto tisoč ljudi, navozili so tudi delavce iz tovarn. Množica je zahtevala aretacijo Azema Vllasija. Okrog sedmih zvečer so zahtevali stališča predsedstva CK ZKJ. Preplašeno predsedstvo je pooblastilo Miloševića, naj formuliira pet točk in jih prebere pred demonstranti. Čez dan so se sicer pred njimi zvrstili številni govorniki, tudi dežurni predsednik predsedstva SFRJ Raif Dizdarević, ki so ga izžvižgali. Milošević je zmagoslavno nastopil okrog 21:30. Obljubil je aretacije albanskih voditeljev, do katerih je nato res prišlo (Vllasija so aretirali 2. marca, sojenje se je začelo septembra, na koncu je bil oproščen, iz zaporu so ga izpustili aprila 1990). Proti Sloveniji je Srbija v začetku marca uvedla gospodarsko vojno. Slovenija je rudarjem še naprej pomagala, prav tako aretiranim, ki so jim s finančno pomočjo republike pomagali slovenski odvetniki. Na sejah P CK ZKS so večkrat tudi zahtevali informacije, kako je z zaprtim Vllasijem, ker da je to prvi primer v tridesetih letih, ko je v zaporu najvišji politični funkcionar.

⁵⁹ Več o tem: Božo Repe, "Saverzne institucije", v: *Jugoslavija: poglavje 1980–1991*, ur. Latinka Perović et al. (Beograd, 2021), str. 95–198; Mužević, *Z dežja pod kap in nazaj*.

Potem ko je Milošević prevladal v Srbiji, so mitingi izgubili naboj, čeprav jih je še uporabljal kot politično orodje. Njegov naslednji cilj je bila Slovenija kot najhujši oponent njegovi politiki. 1. decembra 1989 so "miting resnice" skušali izvesti tudi v Ljubljani. Napovedovali so ga sicer že od zborovanja v Cankarjevem domu. Prvič je bil načrtovan za marec 1989 v Ljubljani, a niso zbrali dovolj organizacijskih moči. Za december ga je nato napovedalo Združenje za vrnitev Srbov in Črnogorcev na Kosovo (Božur) ob obletnici nastanka Kraljevine SHS. Z vlaki in avtobusi naj bi nanj prišli Srbi iz vse Jugoslavije. Slovenske oblasti so bile v dilemi, kaj storiti. Nekateri politiki, npr. predsednik SZDL Jože Smole, so se zavzemali, da ga dovolijo, češ da tako kot leta 1941 na ulicah ne bo nobene Ljubljanka, Slovenci pa bodo pokazali svojo demokratičnost. Kučan je bil za prepoved, ker je bilo v Sloveniji več deset tisoč Srbov in bi se ideja lahko sfizila. Sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl je nato prevzel odgovornost in miting prepovedal iz varnostnih razlogov. Milica je pripravila t. i. akcijo Sever, kako bodo vlake s protestniki in avtobusi ustavili (imeli so namreč informacije, da bi protestniki lahko prišli ne le prek Hrvaške, ampak kot turisti tudi prek Madžarske in Avstrije). Poveljnik ljubljanske armadne oblasti Svetozar Višnjič je bil prvi, ki je ugotovil, da je Slovenija z akcijo zavarovala "administrativno" mejo s Hrvaško, pa tudi celotno ozemlje zavarovala globinsko. "Pa ti braniš Slovenijo na Kolpi!", je rekel Ertlu, ta pa mu je lakonično odgovoril, da če tako misli, je pač tako.⁶⁰ Na koncu se je zbralo le nekaj ljudi, večinoma v Ljubljani živečih Srbov. Bili so organizirani v Stranko za enakopravnost občanov, ki jo je vodil Dragiša Marojević. Milica (danes policija) je njihovo dejavnost podrobno nadzorovala. Do junija 1991 je imela stranka nekaj uspeha predvsem v nacionalno mešanih okoljih, zlasti industrijskih krajih, kot so Jesenice, kjer je priseljence iz drugih republik ob naraščajočem slovenskem nacionalizmu skrbelo, kaj bo z njimi, če se Slovenija odcepi od Jugoslavije. Velika večina prebivalcev iz drugih republik je sicer na plebiscitu decembra 1990 podprla samostojnost Slovenije, ampak plebiscit ni neposredno odločal o tem, ali jo bo Slovenija dosegla v obliki konfederacije ali z odcepitvijo, zato so dvomi ob pospešenih odcepitvenih procesih naraščali. Ker v Ljubljani leta 1989 niso uspeli, so 22. junija 1991 junija organizirali miting na Čufarjevem trgu na Jesenicah, potem pa so nameravali imeti tiskovno konferenco na platoju pri mejnem prehodu Karavanke, ki je bil odprt nedavno pred tem, 1. junija 1991. Lokalni prebivalci so se po gostilnah junčili, da bodo zaprli cesto do karavanskega predora in tako preprečili dostop Marojevičevim pristašem do platoja in s tem morebitno internacionalizacijo protesta, iz česar pa ni bilo nič. Posebna enota milice iz Kranja je nato kolo no kakšnih 50 avtomobilov zaustavila, udeleženci so avtomobile pustili in peš

⁶⁰ Intervju pisca s Tomažem Ertlom, objavljeno v: Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 155.

odšli nazaj do stavbe občine Jesenice, kjer so nato imeli tiskovno konferenco. S tem se je neuspel poskus, da bi vrgli slovenske oblasti ali izkoristili Srbe in druge prebivalce kot "peto kolono" ter njihov problem internacionalizirali, izjalovil. Demosove nacionalistične oblasti so sicer lojalnost prebivalcev iz drugih republik hitro pozabile. Ko je Slovenija postala neodvisna, je Peterletova vlada neusmiljeno izbrisala iz stalnega prebivališča več kot 24.000 državljanov in s tem uničila njihova življenja in življenja njihovih otrok.⁶¹

Srbska gospodarska vojna proti Sloveniji

Od začetka leta 1989 jugoslovanski trg dejansko ni več deloval kot celota. Glavni razlog je bila srbska gospodarska vojna proti Sloveniji, ki se je začela po zborovanju v Cankarjevem domu februarja 1989, in se potem še stopnjevala po sprejetju ustavnih amandmajev k slovenski ustavi v septembru, ter po pozivu RK SZDL Srbije k bojkotu Slovenije 1. decembra 1989 (bojkot so podprli tudi predsednik srbskega predsedstva Slobodan Milošević, srbska skupščina in Gospodarska zbornica (GZ). Po anketi GZ Slovenije (GZS) je 229 srbskih

⁶¹ Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije pod vodstvom Igorja Bavčarja in državnega sekretarja Slavka Debelaka je 26. februarja 1992 tiste prebivalce bivše Jugoslavije, ki niso zaprosili za slovensko državljanstvo ali tega zaradi vojne na območju Jugoslavije ni moglo, izbrisalo iz registra stalnih prebivalcev in prestavilo v seznam tujcev, v največjem delu so bili to Srbi in Bošnjaki (to je veljalo izključno za nekdanjo Jugoslavijo, ne pa za druge tujce). Skupno število izbranih je bilo 25.671. Čeprav je Slovenija ob plebiscitni odločitvi za samostojnost decembra 1990 prebivalcem iz drugih republik nekdanje Jugoslavije, ki so imeli stalno prebivališče v Sloveniji, jamčila vse pravice, je to izpolnila le deloma. S tem jih je spravila v strahovite osebne stiske, saj so jim uničili dokumente, niso mogli dobiti zaposlitve, zdravstvenega zavarovanja, se šolati. Ustavno sodišče je februarja 1999 izbris označilo za nezakonito. Aprila 2003 je dodatno presodilo, da je treba izbranim, ki so že pridobili dovoljenje za stalno prebivanje v Republiki Sloveniji, s posebnimi (dopolnilnimi) odločbami Ministrstva za notranje zadeve priznati, da jim dovoljenje za prebivanje velja tudi za nazaj, od dneva izbrisa dalje. Ta odločba ni bila uresničena sedem let. Ministrstvo za notranje zadeve je spisalo nekaj spornih predlogov zakona, ki niso bili sprejeti, zahtevanih pa tudi več referendumov, ki naj bi izvršitev odločbe preprečili, a jih je Ustavno sodišče zavrnilo. Leta 2004 bil izpeljan referendum o Tehničnem zakonu, ki naj bi uredil pravice izbranih. Na njem so volilni upravičenci z 31,45 % volilno udeležbo s 94,68 % glasovali proti sprejemu zakona, v glavnem pa je bila v javnosti vzpostavljena ideološka interpretacija politične desnice, da so izbrisani nasprotovali osamosvojitvi Slovenije, da so kalkulirali, da so med njimi pripadniki JLA, ki je napadla Slovenijo ipd. Nekateri izbrisani so se pritožili na Evropsko sodišče za človekove pravice in junija 2012 je to v sodbi v zadevi Kurić in drugi proti Sloveniji odločil proti Republiki Sloveniji, ker je kršila pravice izbranih v 8. členu (pravica do varstva zasebnega in družinskega življenja), 13. členu (pravica do učinkovitega pravnega sredstva) in 14. členu (prepoved diskriminacije) Evropske konvencije o človekovih pravicah. Sodišče je Sloveniji naložilo, da v enem letu pripravi poseben mehanizem za priznavanje odškodnine izbranim prebivalcem. Šestim (od desetih) pritožnikom je bila priznana tudi odškodnina za nematerialno škodo. Sodba je dokončna in se nanjo ni možno pritožiti. Za pravice izbranih so si zelo prizadevali posamezni novinarji, nevladne organizacije, pravnik Matevž Krivic, izbrisani sami, ki so se desetletje po izbrisu organizirali v društvo, in Mirovni inštitut, ki je o tem izdal tudi vrsto strokovnih publikacij v slovenskem in angleškem jeziku (glej npr.: Neža Kogovšek, Jelka Zorn, Sara Pistotnik, Uršula Lipovec Čebren, Veronika Bajt, Brankica Petković in Lana Zdravković, *Brazgotine izbrisa* (Ljubljana, 2010)).

podjetij prekinilo odnose s slovenskimi podjetji, zlasti je bil prizadet izvoz tekstila, pohištva, bele tehnike, električnih aparatov, kozmetike in izdelkov živilske industrije.⁶² Slovenija je v letu 1988 v Srbiji kupila za 2,1 milijarde dolarjev blaga (8,8 odstotka vseh nakupov), prodala pa za 2,6 milijarde (8,1 odstotka vse prodaje), seveda pa sta bili gospodarstvu tudi drugače precej prepleteni (skupni nastopi na tujih trgih, izvoz prek partnerjev iz ene ali druge republike ipd.). Finančne terjatve slovenskih podjetij do Srbije so znašale 205,2 milijona dolarjev. Po ocenah GZS bi se, če bi prodaja v Srbijo upadla za 100 odstotkov, v Sloveniji proizvodnja zmanjšala za 15 odstotkov, neto osebni dohodki pa za 13,8 odstotka, kar so bile ob tudi siceršnji krizi precej visoke številke (izračuni so bili sicer narejeni tudi za manjše odstotke upada trgovanja). Srbija je ravnala selektivno in je blokado izvajala tam, kjer je bilo zanjo najmanj škode. Računala je, da slovenski protiukrepi ne bodo tako hitri in učinkoviti in da bo zato bojkot dosegel svoj namen. Izvajanje bojkota so kontrolirale politične institucije, spremljale pa so ga zahteve po odstranitvi vodilnega kadra v tistih podjetjih, ki so še sodelovala s Slovenijo. Prekinitev sama pa je imela tudi širše razsežnosti: blokirati jugoslovansko gospodarsko reformo, ki jo je tedaj začel Marković.

Slovenija je na blokado odgovorila na več ravneh, vendar brez večjih uspehov. IS SRS in GZS sta od zvezne vlade in drugih zveznih organov vztrajno zahtevala, naj zagotovijo enotnost jugoslovanskega trga, če pa to ne bo zaleglo, naj proti Srbiji ukrepajo. IS SRS je zvezni vladi predlagal, naj privilegiranim srbskim podjetjem odvzame možnost na zunanjetrgovinskem področju, da odpovedujejo aranžmaje s slovenskimi podjetji. Zvezni IS naj bi po tem predlogu tudi zadržal sredstva iz sklada federacije, namenjena za intervencije na območju Srbije (regrese za umetna gnojila, obresti v kmetijstvu, izplačila izvoznih stimulacij, tečajne razlike ipd.), srbskim bankam naj bi zadržal izplačevanje obresti na deponirane devizne prihranke in sredstva za sanacijo poslovnih bank, prav tako naj bi do normalizacije gospodarskih odnosov s Slovenijo zadržal izplačila sredstev za namensko proizvodnjo za JLA vsem tistim podjetjem v Srbiji, ki so sprejela enostransko blokado.

Zvezni IS ni izvedel nobenega takega ali podobnega ukrepa, saj za to ni imel dovolj politične moči, računal pa je tudi, da se bodo razmere uredile zaradi sprejetih reformnih usmeritev. Slovenija je nato poskusila še z nekaterimi manifestativno-političnimi ukrepi. Slovenski republiški tožilec je zaradi bojkota sprožil postopek proti predsednici predsedstva RK SZDL Srbije in predsedstvu GZ Srbije, ki pa seveda ni imel nikakršnih posledic. Slovenija je zagrozila, da bo pri sprejemanju zakonov v zboru republik in pokrajin upoštevala nastale razme-

⁶² ARS, Arhiv vlade RS, Ocena posledic, informacija o dosedanjih aktivnostih in predlog nadaljnjih ukrepov o prekinitvi slovenskih odnosov med srbskimi in slovenskimi podjetji, IS SRS, IO GZS, 23. 1. 1990.

re, da ne bo sodelovala pri nobeni solidarnostni ali podobni aktivnosti, ki naj bi pospeševala razvoj SR Srbije. Hkrati je ocenila, da zaradi gospodarske škode ni sposobna pokrivati svojih obveznosti v skladu federacije in kotizacije v zveznem proračunu. Dejansko pa skladu federacije ni poravnala le revalorizacijskih obveznosti za leto 1989 za del ozemlja Srbije in nekaj časa tudi ni plačevala tekočih akontacijskih obveznosti za tisti del, ki se je nanašal na območje Srbije, ter kotizacije za zvezni proračun. Podjetja sama so se postopoma obračala k drugim trgov, gospodarski odnosi med Slovenijo in Srbijo pa so kljub prizadevanjem slovenske strani, da bi jih ohranila, zamirali. Izkušnja s srbsko blokado se je (poleg drugih izkušenj v odnosih s federacijo) izrazila v amandmajih k slovenski ustavi, sprejetih v slovenski skupščini septembra 1989, ki so pomemben del namenjali ekonomski suverenosti, s čimer se je začel proces osamosvajanja tudi na gospodarskem področju.

Spor med Srbijo in Slovenijo je bil na gospodarskem področju spor med klasičnim socialističnim, na vzhodni trg usmerjenim gospodarstvom⁶³ na eni strani in med zahodno naravnanim na drugi. "Dve ideji: Evropa takoj! in Federacija ali nič! nista bili pripravljeni na kompromise in dogovarjanja."⁶⁴

Ne spor, ampak zavezništvo, ki naj bi omogočilo osamosvojitve: izmišljeni slovensko-srbski pakt

Velik del publicistike, politike in novinarstva še posebej na Hrvaškem, a tudi v nekaterih drugih delih bivše Jugoslavije, tudi v Sloveniji, slovensko-srbske odnose kljub opisanemu sporu vidi nasprotno, kot srbsko-slovensko zavezništvo, ki je Slovencem omogočilo odcepitev, obenem pa naj bi Slovenci s tem izdali Hrvate. V zelo posplošenem kontekstu, da je Milošević po neuspeli intervenciji JLA v Sloveniji opustil koncept centralizirane Jugoslavije in se osredotočil na Veliko Srbijo, to celo drži, ne pa v smislu konkretnih dogovorov. Pravzaprav je vse od 14. kongresa ZKJ nastajalo zavezništvo Slovenci in Hrvati. Bilo je sicer nerealno, idealizirano in v nekaterih političnih krogih tudi (pridobitniško) zelo preračunljivo. Kljub dogovorom o skupni obrambi, celo nekakšni slovensko-hrvaški konfederaciji (koncept konfederacije se v zgodovini sicer pojavlja večkrat, tudi v času ustaške NDH), je bil položaj med nacionalno homogeno Slovenijo na zahodnem robu Jugoslavije in hrvaško-srbsko mešano Hrvaško

⁶³ Srbija je imela več kot 40 odstotkov vsega jugoslovanskega klirinškega izvoza, tj. izvoza v Sovjetsko zvezo (SZ) in v vzhodnoevropske socialistične države, ki se je odvijal na osnovi izmenjave surovin in blaga, država pa je to plačevala podjetjem po dogovorjenem tečaju.

⁶⁴ Jože Prinčič, "Gospodarski vidik osamosvajanja Slovenije (1986–1991)", v: *Slovenska osamosvojitve 1991 : pričevanja in analize*, ur. Jurij Perovšek et al. (Ljubljana, 2002).

zelo različen. Slovenijo bi zavezništvo potegnilo v nerazrešljiv konglomerat jugoslovanskih vojn, ki so sledile. Na Hrvaškem so se že spomladi 1990 začeli oboroženi konflikti, ki so kulminirali v t. i. "balvanski revoluciji" in v naslednjih mesecih v nasprotovanju novi, t. i. "božični ustavi" Hrvaške, ki je Srbe na Hrvaškem razglasila za manjšino, Tuđman pa jim je dal na razpolago, naj se s tem sprijaznijo ali odidejo. Srbski odgovor je bil ustanavljanje avtonomnih ozemelj (t. i. SAO krajin), ki naj bi ostale v Jugoslaviji oziroma se priključile Veliki Srbiji. Vojaško sodelovanje med Slovenijo in Hrvaško je bilo od zamenjave oblasti spomladi 1990, še posebej pa spomladi 1991, zelo intenzivno, takrat so kljub razorožitvi TO in političnim obtoževanjem, da je za to krivo predsedstvo Slovenije, začeli odhajati tudi prvi ilegalni transporti z orožjem, s čimer se je začelo vojno dobičkarstvo.⁶⁵ Sodelovanje se je sicer odvijalo na ravni zelo pogostih osebnih srečanj, dnevnih telefonskih pogovorov in medsebojnega obveščanja med Kučanom in Tuđmanom, od dogovorov o skupnih nastopih v federaciji (ki se jih Hrvaška pogosto ni držala), priprav skupnega predloga za konfederalno pogodbo in drugih stikov na različnih ravneh. Povezanost je šla že tako daleč, da so hrvaški minister za obrambo Martin Špegelj, slovenski republiški sekretar za ljudsko obrambo Janez Janša, hrvaški minister za notranje zadeve Josip Boljkovac in slovenski sekretar za notranje zadeve Igor Bavčar 20. januarja 1991 v Zagrebu podpisali izjavo o skupni obrambi. Če bi se JLA odločila za oboroženo posredovanje, naj bi razglasili popolno samostojnost obeh republik, odpoklicali vse svoje predstavnike iz zveznih organov, prekinili vsako financiranje federacije, obvestili Varnostni svet Organizacije združenih narodov in zahtevali posredovanje mirovnih sil, pozvali državljane obeh republik, naj zapustijo JLA, zasegli vse imetje federacije na svojem ozemlju, prekinili oskrbo poveljstev, enot in ustanov JLA ter uporabili oborožene enote obeh republik za obrambo (sporazum je kasneje, 13. februarja 1991, objavilo *Delo*). Dogovor je po vsebini močno presegel pristojnosti štirih ministrov, v resnici je šlo za ustanovitev neke vrste konfederacije. Za njegovo uresničitev bi ga morali potrditi obe vladi, predsednik Hrvaške in predsedstvo Slovenije, oba parlamenta, glede na daljnosežnost posledic bi verjetno moral biti potrjen tudi na plebiscitu. Slovensko predsedstvo se je zaradi sporazuma znašlo v zadregi. Sporazum štirih ministrov je zavrnilo. Namesto tega je bila diplomatsko sprejeta samo splošna izjava o razmerah in o tem, da bosta vodstvi obeh držav ob morebitni intervenciji ukrepali usklajeno v okviru svojih pooblastil. Hrvaški predsednik Franjo Tuđman je

⁶⁵ Podrobnosti o prodajah in dokumente v zvezi s prodajo orožja glej: Matjaž Frangeš, *Kaj nam pa morete. Od trgovine z orožjem do Depale vasi* (Ljubljana, 2007). Najbolj sistematično doslej sta prodajo z orožjem obdelala Matej Šurc in Blaž Zgaga v trilogiji z naslovom *V imenu države (Odprodaja, Preprodaja in Prikrivanje)* (Ljubljana, 2011–2012). Vsi poskusi, da bi odgovorni načelu z Janezom Janšo odgovarjali na sodišču, so propadli zaradi njegovih podpornikov v pravosodnem sistemu.

sporazum četverice ministrov sicer sprejel oziroma potrdil, ni pa ga nameraval uresničiti. Kljub temu so obrambni minister Martin Špegelj in še nekateri drugi hrvaški funkcionarji na operativnih položajih v vojski in milici s slovenskimi organi potihoma še sodelovali. Tuđman je bil do konca prepričan, da se je Slovenija dogovorila s Srbijo in JLA in je kasneje ocenjeval, da je bila vojna v Sloveniji "operetna". Proti vojaški podpori Sloveniji je bila tako rekoč celotna hrvaška politika, vključno z opozicijo.

Teze o slovensko-srbski zaroti se pojavljajo vse do danes. Dr. Slaven Letica, kontroverzni hrvaški politik, med drugim tudi Tuđmanov svetovalec in kasnejši predsedniški kandidat (v letih 2003 in 2004 v opravi bana Jelačića je takrat dvakrat obiskal po njegovem mnenju okupirani Trdinov vrh in obljubljal, da ga bo vrnil Hrvaški), je ves čas po osamosvojitvi trdil, da je obstajal tajni sporazum Kučan-Milošević. V tem smislu je napisal tudi uvod k hrvaški izdaji knjige Šurca in Zgage. Desetdnevna vojna v Sloveniji naj bi bila "dogovorjena" med Srbijo in JLA na eni ter slovenskim vodstvom na drugi strani.⁶⁶ "Pakta" Kučan-Milošević naj sicer ne bi podpisal Kučan neposredno sam, pač pa v njegovem imenu tedanji predsednik skupščine dr. France Bučar in zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. Kučanu so Letica in drugi hrvaški politiki pripisali še eno od stvari, ki jih nikoli ni storil, namreč, da se je skrivaj sestajal z Miloševićem in se dogovarjal o slovenskem odhodu iz Jugoslavije. Ravno nasprotno: vsa leta jugoslovanske krize se je Kučan dosledno izogibal tako osebnim stikom z Miloševićem kot stikov preko posrednikov (v nasprotju s Tuđmanom, ki je z Miloševićem stalno sodeloval, se tudi dobival in sta med drugim sama ali preko svetovalcev črtala mejo med hrvaškimi in srbskimi ozemlji in si delila Bosno in Hercegovino). Kučan se razen ob skupnem obisku beograjske podružnice Studia marketing konec leta 1988, na katerega pa sta se pripeljala ločeno, bila v družbi drugih in ločeno tudi odšla, in kratkega sprehoda na Brdu v času predsedniških srečanj leta 1991, z Miloševićem nikoli ni osebno pogovarjal. Vsi njuni ostri spopadi so potekali na sejah. Je pa 24. januarja 1991 v Beogradu po dolgem času prišlo do srečanja slovenske in srbske delegacije v Beogradu o slovenskem predlogu konfederacije, ker je bilo v sporočilu za javnost zapisano, da mora reševanje jugoslovanske krize izhajati iz "narodove pravice do samoodločbe, ki ne sme biti omejena z ničimer, razen z enako pravico drugih narodov", pri čemer pa "uresničevanje te pravice /.../ predpostavlja upoštevanje specifičnosti in različnosti interesov in ne sme biti v škodo drugih narodov /.../". Sporen je bil zlasti poved, da Slovenija "upoštevata interes srbskega naroda, da živi v eni državi in da mora bodoči jugoslovanski dogovor ta interes spoštovati". Srbski mediji so – iztrgano iz konteksta – poudarjali ta del izjave in v njej videli podporo zahtevam Srbije (Milošević je nasto-

⁶⁶ Več o tem: Božo Repe, "Slovensko-srbski pakt", *Mladina*, 18. 10. 2013, št. 42, str. 19–25.

pal, kot da zastopa vse Srbe, tudi tiste na Hrvaškem in v BiH), slovenska stran pa je poudarjala zlasti načelo o neškodljivem ravnanju do drugih in o nenasilnem spreminjanju meja, ki ga je navezovala na sklepe helsinške konference.⁶⁷ Na Hrvaškem je bil interpretiran kot slovensko priznanje, da imajo Srbi pravico živeti v eni državi, in kot srbska privolitev v odcepitev Slovenije, čeprav se je na povratku iz Beograda v Ljubljano slovenska delegacija ustavila v Zagrebu in se v letališki zgradbi sestala s hrvaškim vodstvom s predsednikom Tuđmanom na čelu. Kučan je Tuđmana seznanil z razgovorom. Njegova reakcija je bila "A tako vi to gospoda Slovenci". Tako so se začela dolgoletna sumničenja, da se Srbija in Slovenija dogovarjata o slovenskem odhodu iz federacije, Hrvaška pa naj bi v njej ostala. Hrvaški časopisi so pisali o slovenskem "nožu v hrbet" Hrvatom, Tuđman pa je na sestankih hrvaškega vodstva s tem domnevnim dogovorom opravičeval tudi mlačen odnos Hrvaške do Slovenije.⁶⁸

No, zgodba ima še nadaljevanje, za katerega pa Kučan ni vedel in od tod insinuacije, da sta "pakt" v njegovem imenu podpisala Rupel in Bučar. Dobrica Ćosić je zapisal, da sta ga 14. avgusta 1991 v Beogradu obiskala tedanji zunanji minister Slovenije dr. Dimitrij Rupel in predsednik skupščine dr. France Bučar, ki ga je poklical dan prej in vprašal, če bi se bil pripravljen srečati z njim in Ruplom. Namen naj bi bil, da "ponovno vzpostavijo sodelovanje in prijateljstvo". Ćosić je najprej dejal, da ni prava instanca za ta pogovor, na Bučarjevo vztrajanje, da je to prav on, pa je pristal. K njemu sta prišla s srbskim policijskim spremstvom, čeprav formalno ni imel nobene funkcije. Na sestanku naj bi mu ponudila vzpostavitev neposrednih odnosov med Slovenijo in Srbijo in nevtralnost v srbsko-hrvaškem sporu. Ćosić jima je očital, da je bila Slovenija v povojni zgodovini "udarna pest protisrbske koalicije", da je Slovenija s svojim nacionalizmom in šovinizmom Srbijo razočarala, da bodo potrebna desetletja, da se slovenska secesionistična vojna in uboj štiridesetih nedolžnih mladeničev pozabi. Ćosić tudi piše, da sta mu rekla, da sta prišla s soglasjem Kučana in Drnovška in če se Ćosić strinja z njunimi stališči, bi šla z njegovim (Ćosićevim) posredovanjem k Miloševiću. Rupel naj bi tudi povedal, da so bili v spremembo politike do Srbije prisiljeni, ker Evropa ni bila pripravljena, da jim izven paketa s Hrvaško prizna samostojnost, Hrvaško pa bremenijo Srbi na Hrvaškem in vojna. Bučar je dodal, da novo politiko do Srbije zahteva tudi javnost. Ćosić je v svojem komentarju zapisal, da so Slovence v novo politiko verjetno prisilili ekonomski interesi. Bučar in Rupel sta nato narekovala svoje predloge, ki jih je Ćosić zapisal v srbsčini, Rupel pa v slovenščini. Ćosić je dejal, da bo z njimi seznanil Miloševića in jima sporočil njegovo mnenje. Zadovoljna sta po treh

⁶⁷ Osebni arhiv Milana Kučana (OAMK), "Saopštenje" in druga gradiva s srečanja slovensko srbske delegacije 24. 1. 1991 in pisna izjava dr. Mihe Ribariča, udeleženca sestanka, 29. 1. 2007, hrani pisec.

⁶⁸ Prav tam.

urah pogovora odšla, njega pa, kot je zapisal, obremenila s skrbjo in vpletanjem v politiko. Potem je poiskal Miloševića, ki mu je po telefonu dejal, da v načelu sprejema dogovor, ampak jim bo (Slovencem) dobro zaračunal za vse, kar so delali proti Srbiji. Čosić je nato sporočil Bučarju, naj v ponedeljek pokliče Miloševića. Platforma za novo politiko, ki so jo po Čosiću vsi trije podpisali, ga je spominjala na dogovore Jugoslovanskega odbora⁶⁹ v času prve svetovne vojne. Čosić je v dnevniku tudi objavil besedilo platforme v šestih točkah: Slovenija se ne bo mešala v notranje odnose drugih narodov in vprašanja notranjih meja, ne bo se postavila na nobeno stran v reševanju jugoslovanske agonije in ne bo dovolila da se jo instrumentalizira v jugoslovanskih mednacionalnih sporih. S Srbijo se bo na osnovi nacionalnih interesov, brez predsodkov in čustev, dogovarjala o medsebojnih odnosih. Pri tem spoštuje odločilno vlogo Srbije pri reševanju jugoslovanskih razmer in kompatibilnost slovenskih in srbskih interesov. Slovenija meni, da je rešitev srbsko-hrvaških odnosov možna samo na temelju samoopredelitve narodov, iz katere naj bi izšle tudi različne oblike avtonomije. Slovenija ima za realno in razumno, da pride do federativne povezave Srbije, Črne Gore, Bosne in Hercegovine in Makedonije. Slovenija priznava Hrvaški pravico, da se opredeli do te federacije. Slovenija se bo samostojno in suvereno opredeljevala do teh državnih subjektov in je pripravljena aktivno sodelovati v njihovem konstituiranju, če to želijo. V smislu predhodnih načel Slovenija in Srbija želita razreševati medsebojne jugoslovanske odnose brez posredovanja tujih dejavnikov, še posebej federacije. Čosićev "*post scriptum*" predlogu je bil, da Slovenci tudi s to iniciativo dokazujejo, da so zelo sposobni in zviti politiki. "Temu malemu narodu je treba priznati politični talent, spretnost in zvijačnost, da premaga Srbijo in razruši Jugoslavijo." Korošec, Kardelj, Kavčič, Dolanc, Kučan so ustvarili samostojno slovensko državo pod okriljem Jugoslavije in ob zaslepljenosti Srbov z jugoslovanstvom. Slovenski politiki so bili ob Mačku, Titu in Bakariću najbolj ponosni in najbolj uspešni jugoslovanski politiki po prvi svetovni vojni.⁷⁰

Čosića so potem povzemali mnogi pisci, npr. Slavoljub Djukić, ki vojno v Jugoslaviji v vseh svojih tekstih pripisuje Sloveniji.⁷¹ Ugotavlja, da so z njim

⁶⁹ Jugoslovanski odbor so sestavljali slovenski in hrvaški emigrantski politiki in intelektualci iz Avstro-Ogrske, s srbsko vlado pa se je dogovarjal o združitvi v skupno jugoslovansko državo in z njo leta 1917 podpisal t. i. Krfsko deklaracijo.

⁷⁰ Dobrica Čosić, *Lična istorija jednog doba. Piščevi zapisi 1981–1991, Knj. 3, Vreme raspada: 1981–1991* (Beograd, 2009), str. 308–309. Obisk v svoji knjigi *Skrivnost države* (Ljubljana, 1992), str. 183–184, opisuje tudi Dimitrij Rupel (dalje: Rupel, *Skrivnost države*).

⁷¹ Slavoljub Djukić, *Između slave i anateme* (Beograd, 1994), str. 184–185. Djukić na podoben način srečanje omenja tudi v knjigi *Milošević and Marković. A lust for power* (Montreal & Kingston–London–Ithaca, 2001) na str. 43, a ni preveč natančen, med drugim navaja tudi napačen datum, 12. avgust. O srečanju je med drugimi pisal tudi vplivni dopisnik BBC-ja in publicist Misha Glenny, najprej marca 1995 v članku "The Great Fall", objavljenem v *The New York Review of Books*.

Slovenci "pristali na tisto, kar naj bi bilo najbolj sporno v jugoslovanski krizi, na pravico Srbov na Hrvaškem do samoopredelitve". Vzrok za menjavo prejšnjega tesnega zavezništva s Hrvaško za zavezništvo s Srbijo in Miloševićem vidi v tem, da je Slovenija sicer dosegla samostojnost, ni pa še bila mednarodno priznana, Hrvaška in Tuđman, ki sta bila v mnogo težjem položaju, pa sta jim pri tem doseganju priznanja "mešala račune". Milošević naj bi Čosiću obljubil, da bo klical Kučana, a pri tem dodal: njim, torej Slovincem "ni treba nič verjeti". Kučana potem Milošević ni klical. Dimitrij Rupel srečanje opisuje takole:

14. avgusta 1991 sva z Bučarjem odletela v Beograd, formalno na obisk k japonskemu ambasadorju, ki ga je bilo treba potolažiti zaradi nekaterih protokolarnih napak, ki so se bile zgodile ob njegovem zadnjem obisku v Ljubljani, neformalno pa na pogovor z nekdanjim prijateljem Dobrico Čosićem. To je bilo moje zadnje potovanje v bivšo prestolnico. Čosića sva prepričala, da je sodelovanje med Srbi in Slovenci mogoče, vendar brez posredovanja federacije. Mnogi naši stiki iz let 1987–1988 (vključno s PEN-ovima razgovoroma 'Srbi in Slovenci' v Ljubljani in v Beogradu – takrat so bili v naši postavi še Bor, Jančar in Mikeln) so bili posvečeni prav temu problemu, vendar niso obrodili sadu. Slovence, naju z Bučarjem pa še prav posebej, je vedno skrbela identifikacija med srbstvom in jugoslovanstvom. Ta identifikacija je sprožila vojno v Sloveniji. Žal so nadaljnji dogodki preprečili kakršnokoli sporazumevanje. Želela sva sebi in Čosiću dopovedati, da se lahko Srbi in Slovenci navsezadnje sporazumemo in da Milošević oziroma trenutno aktualna oblast še nista Srbija v celoti.⁷²

Je šlo pri sporazumu Bučarja in Rupla s Čosićem za nekakšno "jugonostalgijsko" ("srbonostalgijsko"), ki jo Rupel tako rad in pogosto očita drugim? Ali zgolj za pomanjkanje samozavesti in servilni donos do Čosićeve avtoritete? Pri tem, mimogrede, Čosić Slovencev ni maral, lahko bi celo mirno zapisal, da jih je sovražil, kar kaže analiza njegovega odnosa do Slovencev, ki jo je naredila ena največjih avtoritet srbskega zgodovinopisja dr. Latinka Perović, je bil Čosić obseden s Slovenci in Slovenijo in je v njih videl največjo nevarnost za Jugoslavijo.⁷³

Se torej slovenski in srbski intelektualci leta 1984 pri Mraku niso "dokončno" razšli? Odgovor je: niso. S srbskimi razumniki in Čosićem so se pred razpadom države srečali še enkrat. 24. oktobra 1990 je delegacija Demosa (dr. Jože Pučnik, dr. France Bučar, dr. Dimitrij Rupel in Tine Hribar) odšla na pogovor s

⁷² Rupel, *Skrivnost države*, str. 183–184.

⁷³ Več o tem: Latinka Perović, "Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Čosić o Sloveniji i Slovincima", v: *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana, 2012).

srbsko opozicijo, ki še ni, tako kot oni, uspela priti na oblast, so pa na to računali. Slovenci so želeli ugotoviti, kako bi se v zvezi z bodočo ureditvijo Jugoslavije razvijale stvari, če bi na bližajočih se volitvah v Srbiji zmagala opozicija. Stališča opozicije niso bila bistveno drugačna od Miloševićevih. Tudi zanjo so bili primarni Srbi na Hrvaškem in v BiH, načelno tudi ni imela nič proti odcepitvi Slovenije. Po pogovorih je Pučnik za *Delo* izjavil:

Naša ponudba za konfederalno ureditev je bolj načelna, vendar se nam zdi, da je ne bo mogoče uresničiti. Zato je naše zavzemanje za konfederalno ureditev bolj taktične narave. Skušamo pač dokazati, da smo pripravljeni tudi na konfederacijo in na pogovore o ureditvi razmer. Mislim pa, da drugi niso pripravljeni na kaj takega. Po pogovorih s srbsko opozicijo pa menim, da moramo čim prej ven iz Jugoslavije.

Pogovor je izzval pozornost tudi v tujini, saj bi sestanek ob drugačnem razvoju dogodkov v Srbiji po mnenju opazovalcev morda celo lahko spremenil usodo Jugoslavije. Na sestanku je – po Ruplovi izjavi – Čosić Sloveniji priznal pravico do državnega interesa, glavno oviro za njegovo (in tudi srbsko) uresničitev pa je videl v Markovičevi vladi (ki so jo Srbi tedaj že začeli rušiti, op. a.). Po Ruplovem mnenju je bilo dogovorjeno izhodišče (o njem so podpisali tudi zapisnik), da se prizna obojestranski nacionalni interes, kar bi bila podlaga za morebitne nadaljnje pogovore.

Sta Rupel in Bučar na skrivnem sestanku s Čosićem avgusta 1991 hotela ta pogovor nadaljevati? Ampak, zakaj? Predstavljajmo si tedanje razmere. Jugoslavija ni več obstajala. Spopadi v Sloveniji, ki sta jih zakrivila Milošević in JLA (Marković pa le formalno pokril z ukazom ZIS), so bili končani, vojna se je nadaljevala na Hrvaškem. Slovenija je imela podpisan Brionski sporazum. Do izteka moratorija, 7. oktobra, torej do dokončne osamosvojitve, sta jo ločila manj kot dva meseca. Jugoslovanska armada se je umikala iz Slovenije, o čemer je bil prav tako podpisan sporazum. Kaj sta torej počela Bučar in Rupel na skrivnem sestanku s Čosićem (in preko njega iskala stik z Miloševićem)? Kakšne koristi naj bi imela Slovenija od tega? Rupel se v svoji kasneje izdani knjigi *Negotovo življenje 176. članice OZN* (Slovenije) nekako opravičuje, da še niso opustili nezaupanja do Markovića. Kdo je tisti, ki ga ni opustil, kje in kako v vrhu Demosa je bilo to formulirano? Rupel pravi, da se jim je zato dogovor z Miloševićem zdel koristen, ker je Marković vztrajal na celotni Jugoslaviji, Milošević pa, da se je na Brionih sprijaznil z Jugoslavijo brez Slovenije. Kučan in predsedstvo o tem nista vedela ničesar. Morda pa so bili slovenski razumniki mnogo bolj navezani na srbske, kot nekdane partijske oblasti, le da tega niso bili pripravljeni priznati sebi in drugim. Še zlasti pa so to zanikali, ko se je kmalu po osamosvojitvi začel boj za t. i. "osamosvojitelski kapital". Tesne povezave s Srbi in dogovori na račun drugih pač niso sodili v novokomponirano mitološko sliko.

Božo Repe

SLOVENIAN-SERBIAN CONFLICTS IN THE 1980s

SUMMARY

The author deals with Slovenian-Serbian relations in the 1980s. He emphasizes that they should be seen in the context of the functioning of the Yugoslav federation and also in the context of the disputes with the federal authorities, especially the Yugoslav People's Army (*Jugoslovanska ljudska armada* – JLA). Thus, the dispute was more comprehensive and played out on many more levels. He also points out that it was not an interethnic conflict based on historical hatred, since Slovenes and Serbs were mostly allies in recent history, and the conflict cannot be compared to conflicts between Serbs and Albanians or Serbs and Croats based on historical grievances; rather, it was about differing views on the organization of the Yugoslav Federation and its future. As a result, Serbian views and interests largely coincided with those represented by the majority of politicians at the head of the federal bodies, especially the two presidencies, as well as the head of the JLA. At the same time, Serbia used the federal authorities for its national goals and the implementation of its policies. Among the conflicts, the most important are: the meeting of the Military Council in Belgrade on March 25, 1988, at which counterrevolutionary character was attributed to political liberalization in Slovenia, and the Slovenian reaction to this assessment; the trial of the four in late July and early August 1988; the adoption of amendments to the Slovenian Constitution on September 27, 1989; extraordinary congress of the Congress of the Communist Party of Yugoslavia (CCY) held January 20–24, 1990, which the Slovenian delegation left, resulting in the dissolution of the CCY; multiparty elections in Slovenia in April 1990; the attempt to disarm the Slovenian Territorial Defense Forces in May 1990; the adoption of the Declaration of Sovereignty in the Slovenian Assembly on July 2, 1990; and the referendum on the autonomy and independence of the Republic of Slovenia on December 23, 1990. The greater emphasis on purely Serbian interests was due to the conflicts arising from the rally jointly organized by the Slovenian authorities and the opposition in Cankarjev dom in support of the striking Kosovo miners on February 24, 1989; the prevention of the announced "truth rally" in Ljubljana on December 1, 1989; and the Serbian economic war against Slovenia. The confrontation between Serbia and Slovenia took place at both the government and opposition levels. The article goes into more detail: The disputes of the party leadership and Milan Kučan with Slobodan Milošević; the dispute over education (i.e. common program core); the support and dis-

putes between Slovenian and Serbian intellectuals; their role in all-Yugoslav ideological campaigns; the memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Slovenian reaction to it; the rallies and "calls" of Slovenians; the Serbian economic war against Slovenia; and the alleged Slovenian-Serbian pact on the secession of Slovenia.

VIRI IN LITERATURA

- ARS – Arhiv Republike Slovenije, Arhiv predsednika Republike Slovenije,** Magnetogramski zapisnik razgovora med delegacijo iz SR Srbije in SR Slovenije, dne 24.9. 1986 ob 9 uri na Strmolu.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, Arhiv predsednika Republike Slovenije,** Zapis razgovora med delegacijama SR Srbije in SR Slovenije, ki je bil dne 24. septembra 1986 v gradu Strmol v SR Sloveniji, zapisal Viktor Žakelj.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, Arhiv vlade Republike Slovenije,** "Gradivo, ki bi lahko služilo za razgovor z delegacijo SR Srbije, IS SRS, kabinet predsednika, 19.9. 1986."
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, Arhiv vlade Republike Slovenije,** Ocena posledic, informacija o dosedanjih aktivnostih in predlog nadaljnjih ukrepov o prekinitvi slovenskih odnosov med srbskimi in slovenskimi podjetji, IS SRS, IO GZS, 23. 1. 1990
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, Arhiv vlade Republike Slovenije,** Pisanje slovenskih revij in drugih periodičnih publikacij o SR Srbiji ter srbskih revij o SRS novembra in decembra 1987 ter januarja 1988, pripravil Primož Žagar, Republiški komite za informiranje.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I,** fond CK ZKS, Informacija s pogovora o problematiki programskih jeder vzgoje in izobraževanja v SFRJ, 26. 9. 1983.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I,** fond CK ZKS, Razprava Franca Šetinca na seji predsedstva zvezne konference SZDL Jugoslavije 3. 11. 1983, ko je obravnavala Skupna programska jedra v osnovnem in usmerjenem izobraževanju.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I,** fond CK ZKS, Informacija sa 88. sednice predsedništva CK ZKJ, 11. 9. 1984.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I,** Neavtorizovane magnetofonske beleške sa 20. sednice Centralnog komiteta SKJ, koja je održana 30. januara 1989.godine u velikoj Sali Skupštine SFRJ sa početkom u 9,00 sati.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II,** fond: RK SZDL, Stališče SAZU o načrtu Skupnih programskih jeder v vzgoji in izobraževanju v SFRJ.
- OAMK – Osebni arhiv Milana Kučana,** "Saopštenje" in druga gradiva s srečanja slovensko srbske delegacije 24.1. 1991.
- Osebni arhiv avtorja,** Intervju pisca z Milanom Kučanom, 8. 8. 2008.
- Osebni arhiv avtorja,** Intervju pisca s Francem Šetincem in pisna izjava Franca Šetinca, 28. 7. 2011.
- Osebni arhiv avtorja,** Magnetogram pogovora Milan Kučan–Božo Repe, 7. 4. 1997.
- Osebni arhiv avtorja,** Pisna izjava dr. Mihe Ribariča, 29. 1. 2007.

Delo – Ljubljana, letnik 1983–1984.

Književne novine – Beograd, letnik 1985–1987.

Mladina – Ljubljana, letnik 2013.

Dizdarević, Raif, *Puturaspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića uraspravama iz za zatvorenih vrata državnog i političkog vrha jugoslavije* (Sarajevo, 2011).

Boris Mužević, *Prvo pretepeni*, dostopno na: https://www.youtube.com/watch?v=SPzFUvYY_N0, pridobljeno: 27. 1. 2021

Jugoslavija je lahko le demokratična, ali pa je ne bo. Prevod magnetograma 20. seje CK zveze komunistov Jugoslavije, dostopno na: <http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/bp-mk.nsf/dokumenti/30.01.1989-SocRS>, pridobljeno: 12. 11. 2022.

.....

Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita* (Zagreb, 1986).

Bizilj, Ljerka in Bizilj, Nace, *Novinarski arhivi* (Ljubljana, 1996).

Brandt, Miroslav, Čović, Bože, Letica, Slaven, Pavić, Radovan, Tomac, Zdravko, Valentić, Mirko in Čolak, Andrija, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju* (Beograd, 2017).

Ćosić, Dobrica, *Lična istorija jednog doba. Piščevi zapisi 1981–1991, Knj. 3, Vreme raspada: 1981–1991* (Beograd, 2009).

Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja* (Sarajevo 1999).

Djukić, Slavoljub, *Između slave i anateme* (Beograd, 1994).

Djukić, Slavoljub, Milošević and Marković. *A lust for power* (Montreal & Kingston–London–Ithaca, 2001).

Frangeš, Matjaž, *Kaj nam pa morete. Od trgovine z orožjem do Depale vasi* (Ljubljana, 2007).

Hribar, Tine, "Nova, osamosvojitvena volja Slovencev", v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer et al. (Ljubljana, 1995).

Hribar, Tine, "Slovenska državnost", v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer et al. (Ljubljana, 1995).

Hribar, Tine, *Slovenci kot nacija* (Ljubljana, 1995).

Kogovšek, Neža, Zorn, Jelka, Pistotnik, Sara, Lipovec Čebren, Uršula, Bajt, Veronika, Petković, Brankica in Zdravković, Lana, *Brazgotine izbrisa* (Ljubljana, 2010).

- Lakner, Jernej**, *Antibirokratska revolucija v Srbiji*, diplomatska naloga, Univerza v Ljubljani (Ljubljana, 1998).
- Menart, Janez**, *Slovenec v Srboslaviji* (Ljubljana, 2001).
- Mihailović, Kosta in Krestić, Vasilije**, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to criticisms* (Beograd, 1995).
- Milivojević, Snježana**, "Nacionalizacija svakidašnjice", v: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov (Beograd, 1996).
- Mužević, Boris**, *Z dežja pod kap in nazaj. Ljubljana–Beograd–Ljubljana 1985–1990* (Ljubljana, 2021);
- Pavlović, Dragiša**, *Olako obećana brzina* (Zagreb, 1988).
- Perović, Latinka**, "Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima", v: *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana, 2012).
- Pešić, Vesna**, "Rat za nacionalne države", v: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov (Beograd, 1996).
- Plut-Pregelj, Leopoldina, Gabrič, Aleš in Repe, Božo**, *The Replurativization of Slovenia in the 1980s, New revelations from Archival Records* (Washington D.C., 2000).
- Pojatina, Stipe (ur.)**, *Historija i suvremenost: udejne kontroverza* (Zagreb, 1984).
- Prinčič, Jože**, "Gospodarski vidik osamosvajanja Slovenije (1986–1991)", v: *Slovenska osamosvojitve 1991 : pričevanja in analize*, ur. Jurij Perovšek et al. (Ljubljana, 2002).
- Repe, Božo**, "Saverzne institucije", v: *Jugoslavija: poglavje 1980–1991*, ur. Latinka Perović et al. (Beograd, 2021).
- Repe, Božo**, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).
- Repe, Božo**, *Milan Kučan, prvi predsednik* (Ljubljana, 2015).
- Rupel, Dimitrij**, *Skrivnost države* (Ljubljana, 1992).
- Savič, Igor**, *Milan Kučan* (Ljubljana, 1990).
- Sreš, Nevenka**, *Skupna programska jedra*, diplomatska naloga, Univerza v Mariboru (Maribor, 1996).
- Stambolić, Ivan**, *Rasprave o Srbiji 1979–1987* (Zagreb, 1988).
- Stambolić, Ivan**, *Put u bespuće* (Beograd, 1995).
- Šetinc, Franc**, *Vzpon in sestop* (Ljubljana, 1989).
- Šetinc, Franc**, *Zbogom, Jugoslavija* (Ljubljana, 1993).
- Šurc, Matej in Zgaga, Blaž**, *V imenu države (Odprodaja, Preprodaja in Prikrivanje)* (Ljubljana, 2011–2012).
- Tasić, Predrag**, *Kako je ubijena druga Jugoslavija* (Skopje, 1994), str. 57.
- Zajc, Marko**, "Nova revija i odnosi sa Srbijom", v: *Jugoslavija: poglavje 1980–1991*, ur. Latinka Perović et al. (Beograd, 2021).
- Žuljić, Stanko**, *Izvori velikosrpske agresije, rasprave, dokumenti, kartografski prikazi* (Zagreb, 1991).

DOI 10.32874/SHS.2022-09

Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja

Žarko Lazarević

Dr., redni profesor, znanstveni svetnik
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: zarko.lazarevic@inz.si

Marta Rendla

Dr.
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: marta.rendla@inz.si

Izvleček:

Članek obravnava gospodarska ozadja jugoslovanske krize v osemdesetih letih 20. stoletja. Članek je razdeljen na pet sklopov, v katerih obravnavava različne plati gospodarske in socialne krize: vztrajno naraščajočo inflacijo, ki je pred razpadom jugoslovanske države prešla v hiperinflacijo; dolžniško krizo in oris njenega razreševanja z opozorili na problematiko gospodarske rasti in povezave z inflacijo; usihanje ideološke rigidnosti na primeru tujih vlaganj, negotovosti in premisleki o prihodnji politični in gospodarski ureditvi države in življenjsko raven prebivalstva v zadnjem desetletju obstoja jugoslovanske države. Dejavniki oblikovanja življenjske ravni, razmerje med življenjskimi stroški in osebnimi prejemki oziroma kupna moč, so se po več desetletnem izboljševanju začeli močno poslabševati.

Ključne besede:

Jugoslavija, Slovenija, gospodarska kriza, inflacija, dolžniška kriza, življenjska raven, gospodarska zgodovina

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 343–370, 54 cit., 4 grafi, 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Osemdeseta leta preteklega stoletja, ki jih zaznamuje globoka kriza, nedvomno kažejo, da je šlo za ključno obdobje, ko se je odločala usoda jugoslovanske države. Z začetkom osemdesetih let so se zgostili procesi in dogodki, ki so imeli izvor v prejšnjih desetletjih. Zgostitev je povzročila nastanek nove dinamike, neločljivo sta se prepletla gospodarska kriza in strukture političnega sistema. Odmerjeni prostor članka ne omogoča poglobljene predstavitve političnih in socialnih procesov po letu 1945, prav tako ne specifik komunistične gospodarske ureditve. Premalo je tudi prostora za predstavitev fenomenologije jugoslovanske gospodarske krize, kot presečišča različnih področnih ravni kriznih razmer. Kot vsaka obsežna kriza¹ je tudi jugoslovanska gospodarska kriza kmalu prerasla v kompleksno družbeno, psihološko in sistemsko politično krizo.

Ekonomska zgodovina socialistične Jugoslavije je v mednarodni in domači literaturi dokaj dobro raziskana. Makro procesi in posledice so pritegnile številne raziskovalce. Število del je res veliko, pravzaprav jim težko slediti. Zato opozarjava le na tri najbolj značilne razprave tujih avtorjev, Harolda Lydalla², Susan Woodward³ in John Lampeja.⁴ Od domačih velja izdvojiti Jožeta Prinčiča⁵ in Nevena Boraka.⁶ Namen članka je zato skromen. Želiva opozoriti na nekaj pojavov, ki so dajali ton gospodarski in socialni podobi osemdesetih let. Vsak od njih je imel svoje poteze in značilnosti, vsi skupaj pa so močno prispevali k poglobljanju ekonomske in socialne nestabilnosti. V končnem so obravnavani procesi in pojavi postavljali pod vprašaj upravičenost komunistične gospodarske ali politične ureditve. Na koncu osemdesetih let je bilo glede na notranja razmerja v državi in procese v mednarodnem prostoru bolj ali manj očitno, da le radikalna sprememba družbenega in ekonomskega okolja lahko omogoči izhod iz desetletja kriznih razmer.

Vsaka od obravnavanih tem je zelo kompleksne narave in bi kot taka lahko bila predmet samostojne analize. Članek je zato omejen v svojem hotenju. Na pregleden način sva želela predstaviti dinamiko in medsebojno povezanost procesov, ki so vzajemno iz leta v leto poglobljali gospodarsko in socialno krizo. Globina krize in občutki nemoči so potencirali družbene napetosti in konflik-

¹ Žarko Lazarević, *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana, 2009), str. 244–251.

² Harold Lydall, *Yugoslavia in Crisis* (Oxford, 1989).

³ Susan Woodward, *Socialist unemployment: The political economy of Yugoslavia 1945–1990* (Princeton, 1995).

⁴ John Lampe, *Yugoslavia as a History. Twice there was a country* (Cambridge, 1996).

⁵ Jože Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana, 2013).

⁶ Neven Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije* (Ljubljana, 2002) (dalje: Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*).

tnost političnega sistema. Globina in dolgotrajnost krize je povzročila razkroj kohezije na federalni ravni, družbeno kohezijo pa je krhala celo na republiških ravneh. Jugoslovanska ekonomska kriza je potrjevala besede Janeza Evangelista Kreka iz zadnjih desetletij 19. stoletja. Svaril je, da je "kriza v gospodarskem življenju to, kar je revolucija v političnem".⁷ Čeprav je vmes preteklo celo stoletje pa strukturni in dolgoročni učinki niso bili prav nič drugačni.

Članek je razdeljen na pet sklopov, v katerih obravnava različne plati gospodarske in socialne krize osemdesetih let. Najprej je na vrsti obravnava vztrajno naraščajoče inflacije, ki je pred razpadom jugoslovanske države prešla v hiperinflacijo z vsemi razdiralnimi posledicami za gospodarski sistem in življenjsko raven prebivalstva. Zatem sledi predstavitev dolžniške krize in oris njenega razreševanja z opozorili na problematiko gospodarske rasti in poveza-ve z inflacijo. V tretjem sklopu opozarja na usihanje ideološke rigidnosti na primeru tujih vlaganj. Sprostitve omejitev za delovanje tujega kapitala je pomenila tudi napoved opuščanja komunistične gospodarske ureditve. Tudi priznanje, da brez zasebne pobude ni več mogoče utemeljevati dolgoročnega gospodarskega razvoja. Tem dilemam so se pridruževale negotovosti in premisleki o prihodnji politični in gospodarski ureditvi države. Članek zaključuje predstavitev življenjske ravni prebivalstva. Ravno nizka življenjska raven, ki je upadala skozi celotno jugoslovansko krizno desetletje, je najbolj zaznamovala ideološki ter stvarni čas in prostor pred razpadom jugoslovanske države leta 1991.

Zlom hiperinflacije ali Jugoslavije?⁸

Ob koncu leta 1989 je inflacija v Jugoslaviji dosegla neslutene višave. Decembra so na mesečni ravni izmerili 58,8 % rast inflacije oziroma cen na drobno. Že mesečna rast je bila enormna, več kot so druge države namerile v dolgih desetletjih. Celo več, ekstrapolacija je pokazala, da naj bi inflacija na letni ravni ob taki mesečni rasti dosegla fantastičnih 25.616 %.⁹ To je bilo nekaj, kar je bilo povsem nepredstavljivo in je imelo pogubne posledice tako za konceptualizacijo komunistične ekonomsko-politične ureditve kot tudi za samo idejo jugoslovanske državnosti.

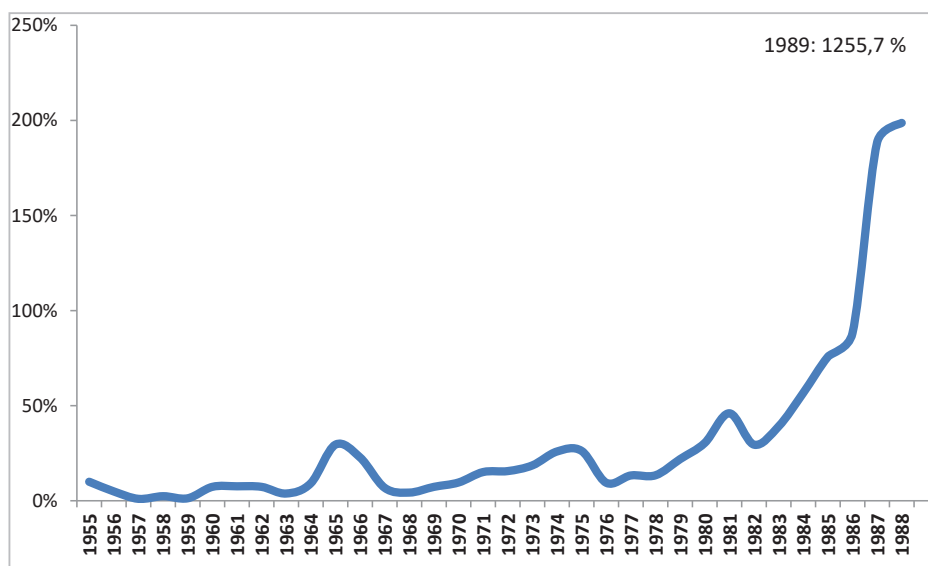
Inflacija je bila redni spremljevalec stvarnosti po drugi svetovni vojni. Pojavila se je z reformami sredi petdesetih let in nato vztrajala vse do konca jugoslovanske države.

⁷ J. Sovran (Janez Krek), *Črne bukve kmečkega stanu* (Ljubljana, 1895), str. 4.

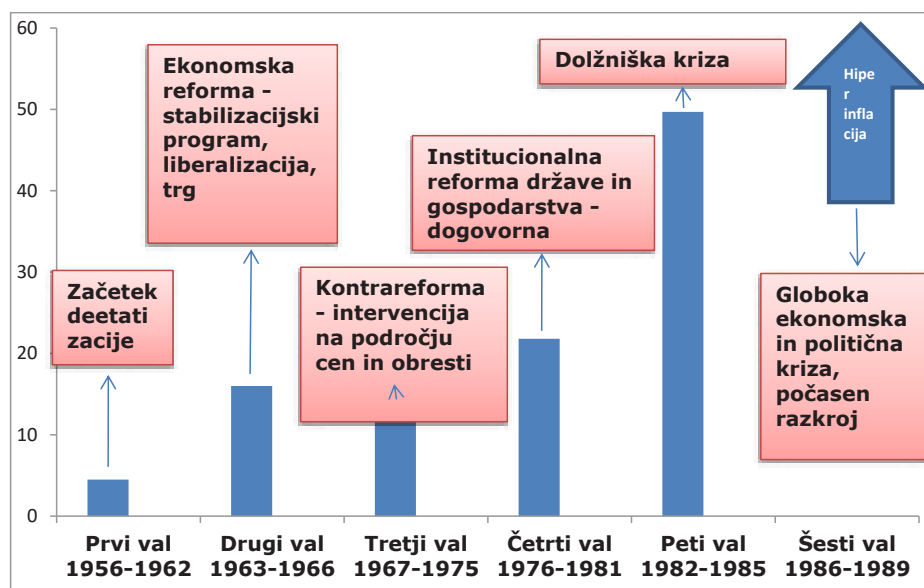
⁸ Drago Buvač, *1990 – slom hiperinflacije ili Jugoslavije* (Zagreb, 1990) (dalje: Buvač, *1990 – slom hiperinflacije ili Jugoslavije*).

⁹ Egon Žižmond, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji* (Zagreb, 1991), str. 7 (dalje: Žižmond, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*).

Graf 1: Letne stopnje inflacije v Jugoslaviji 1955–1989¹⁰

Graf 2: Inflacija in ekonomsko-politični kontekst¹¹

¹⁰ Žižmond, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*, str. 180.

¹¹ Korošić, *Inflacija i možnosti njenog suzbijanja*.

Inflacija je imela na dolgi rok tendenco nenehne rasti, zlasti od sedemdesetih let dalje. Inflacija se je gibala v odvisnosti od ekonomskega in družbenega konteksta v posameznem historičnem obdobju,¹² kar je razvidno iz *grafa 2*. Opazna je korelacija med stopnjami inflacije znotraj posameznih valov in ekonomsko-političnimi ukrepi.

Tendenca več desetletnega nenehnega naraščanja inflacije je imela za posledico, da je postala eden od osrednjih gospodarskih in socialnih fenomenov v državi. Vztrajnost inflacije je zaposlovala tako oblikovalce gospodarske in socialne politike kot strokovno javnost, kot naporno dejstvo jo je doživljalo prebivalstvo v vsakdanjem življenju. Za razpravo je najbolj zanimivo obdobje od druge polovice sedemdesetih let naprej. V tem času se je iz mednarodnega okolja inflacija prenašala v jugoslovansko gospodarstvo prek visokih cen nafte in drugih energentov, tehnologije in surovin. V sami državi pa je nastopila obsežna reorganizacija gospodarskega življenja na ideoloških predpostavkah t. i. "dogovorne ekonomije". Na ravni centralnega bančništva so uvedli multi centralni bančni sistem. Poleg osrednje Narodne banke Jugoslavije so ustanovili še republiške centralne banke, ki so skupaj postavljale načela enotne monetarne politike. Poslovnim bankam so utesnili prostor delovanja, bolj naj bi postale "finančni servis podjetij", kar je imelo veliko posledic v gospodarskem življenju. Bolj kot likvidnost je bila v osredju težnja po prelivanju sredstev k socialističnim podjetjem, še zlasti ustanoviteljem. Zgolj v ponazoritev naj omenimo, da so imele obrestne mere v letih 1976 do 1980 trend zniževanja, kajti prevladovalo je stališče, da imajo podjetja preveč stroškov s plačevanjem obresti. Vse to se je dogajalo v okolju sproščene monetarne politike, nekontroliranega zadolževanja doma in v tujini, izjemno velike investicijske dejavnosti, nesmotrnih naložb in velikih likvidnostnih težav.¹³

Hkrati se je z izbruhom jugoslovanske dolžniške krize gospodarsko stanje izdatno poslabševalo. Jugoslavija je bila ujeta v zanko prizadevanj za zagotovitev zunanje likvidnosti pod vplivom Mednarodnega denarnega sklada in bolj želja kot stvarnega ukrepanja pri zaustavljanju inflacije. Namesto izvozne ekspanzije je Jugoslavija, da bi zagotovila mednarodno plačilno sposobnost, vodila restriktivno uvozno politiko. To je terjalo radikalno zmanjšanje in prestrukturiranje vseh oblik domače porabe, da bi večinski del te porabe preusmerili v izvoz. Spodbuda izvoznikom je bila redna depreciacija nacionalne valute. Glede na precejšnjo uvozno odvisnost jugoslovanskega gospodarstva, je taka politika privedla do relativnega in končno proti koncu 80-let tudi do absolutnega upada obsega

¹² Marijan Korošič, *Inflacija i mogućnosti njenog suzbijanja* (Beograd, 1986), str. 23 (dalje: Korošič, *Inflacija i mogućnosti njenog suzbijanja*).

¹³ Žarko Lazarević in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana, 2000), str. 369–392.

proizvodnje.¹⁴ Ker take politike hkrati ni spremljalo tudi zniževanje dohodkov, je inflacija dobivala čedalje večji zagon. V zadnjem jugoslovanskem desetletju tako ločimo dva inflacijska vala. Prva polovica osemdesetih let je bila značilna po visokih rasteh, sredi osemdesetih let se je že približevala 100 %¹⁵. Jugoslovanska inflacija je dobila značaj hiperinflacije v drugi polovici osemdesetih let. Tako je leta 1989 na letni ravni inflacija dosegla 1255,7¹⁶ %. Jugoslovanski krog je bil kmalu sklenjen. V naslednjem letu so se politična in socialna nasprotja v državi zaostрила do te mere, da jih ni bilo mogoče več obvladati. V vsesplošnem kaosu je Jugoslavija po poldrugem desetletju globoke politične in gospodarske krize razpadla.

Jugoslovanski inflacijski mehanizem je deloval tako, da je financiral primanjkljaje podjetij in poslovnih bank in ne primanjkljaje proračuna. Skupaj s širitvijo indeksacije in z delovanjem plačilnega sistema, ki je omogočal mehke proračunske omejitve podjetij in bank, je ta mehanizem v drugi polovici osemdesetih let vodil v hiperinflacijo. Čeprav je mehanizem takega financiranja obstajal že pred izbruhom dolžniške krize, je inflatorne pritiske blažil neto dotok sredstev iz tujine. Z letom 1981 je ta dotok prenehal in se v naslednjem letu spremenil v neto odtok sredstev v tujino. Po letu 1987 je pomemben vzrok inflacije postal tudi primanjkljaj javnega sektorja (državnega proračuna in centralne banke). V času hiperinflacije se je okrepila tudi sposobnost gospodarskih subjektov za prilagajanje inflacijskim spremembam z indeksacijo in na koncu s prehodom v dolarizacijo.¹⁷ Delovanje predstavljenega inflacijskega mehanizma oziroma inflacijo so tolmačili na različne načine, pač v skladu z aktualnimi teorijami inflacije. Tako so jo opredeljevali kot inflacijo povpraševanja (*demand-pull inflation*) ali kot stroškovno inflacijo (*cost-push inflation*) ali inflacijo pričakovanj (anticipirana inflacija). Vendar se nobeden od teh pristopov ni izkazal kot zadosten oziroma dovolj utemeljen, da bi v celoti pojasnil gibanja jugoslovanske inflacije. Na posebnosti jugoslovanskega političnega in ekonomskega sistema, kot vira inflacije, je prvi opozoril beograjski ekonomist Zoran Pjanić. Jugoslovansko inflacijo je opredelil kot sistemsko inflacijo. Se pravi za inflacijo, ki jo je generirala politična in ekonomska ureditev uveljavljena v sedemdesetih letih pod imenom "dogovorna ekonomija".¹⁸

¹⁴ Aleksandar Vacić, *Jugoslavija i Evropa – Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987* (Beograd, 1989), str. 196–218.

¹⁵ Korošić, *Inflacija i mogućnosti njenog suzbijanja*, str. 24.

¹⁶ Žižmond, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*, str. 7.

¹⁷ Neven Borak, *Denarne reforme* (Ljubljana, 1998), str. 245–247.

¹⁸ Buvač, *Slom hiperinflacije*, str. 12–15.

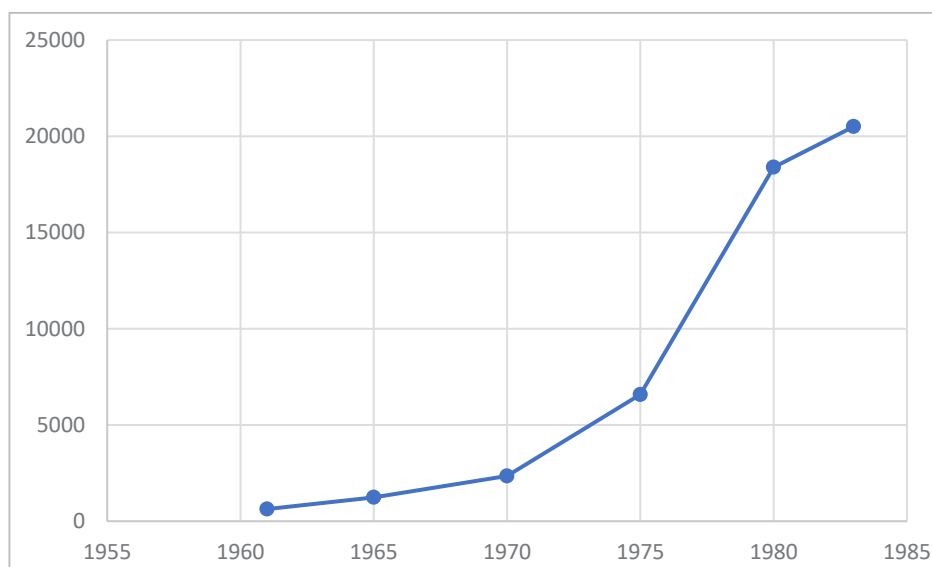
Breme dolga

Pri razpravi o zunanjem dolgu je potrebno opozoriti, da zadolževanje v tujini za financiranje ekonomskega razvoja ni problematično samo po sebi. Vsaka država, ki želi dohitevati bolj razvite države mora nujno uvažati kapital. Zanašanje zgolj na lastne sile, na domačo akumulacijo, podaljšuje pot do končnega cilja. Države imajo na voljo uvoz kapitala v obliki tujih vlaganj ali neposrednega državnega zadolževanja. Zaradi zasnove političnega in ekonomskega sistema, jugoslovanska država ni mogla stvarno računati na tuja vlaganja. Ideološki predsodki so bili preprosto preveliki. Tudi liberalizacija v osemdesetih letih, v letih globoke gospodarske krize, ni veliko odtehtala. Zato se je Jugoslavija zadolževala neposredno pri tujih upnikih. Vprašanje jugoslovanskega zunanjega dolga in posledic na notranjo stabilnost in ekonomski razvoj je v literaturi dobro obdelano.¹⁹

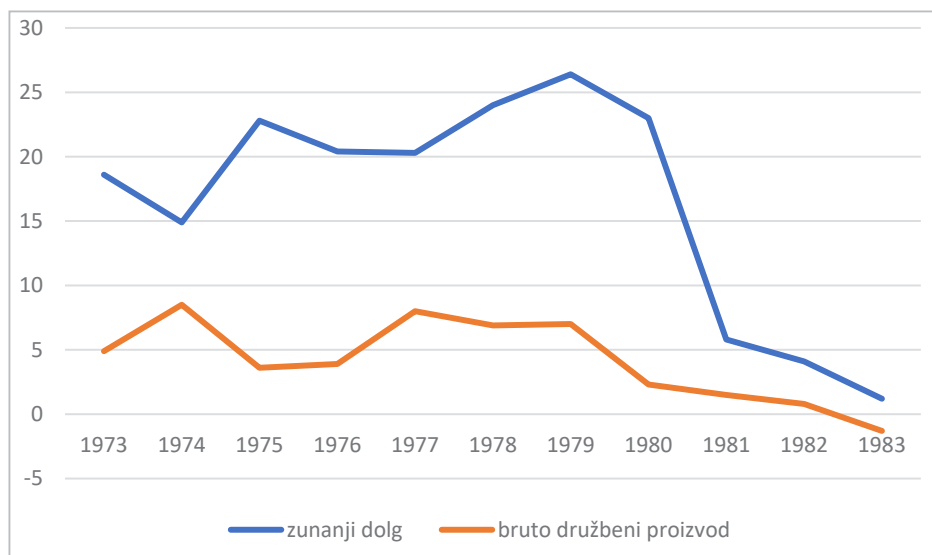
Zato bodo v nadaljevanju predstavljene le najbolj nevrvalgične točke, ki so vplivale na ekonomsko in družbeno stabilnost. Pregled zadolževanja pokaže, da je državni dolg vztrajno naraščal skozi celotno povojno obdobje (*graf 3*). Vendar je pomembno poudariti, da so bile stopnje zadolževanja do sedemdesetih let znosne. Zadolževanje v tujini je dobilo pospešek v sedemdesetih letih in potem vse do osemdesetih let strmo naraščalo. Leta 1982 je obseg zunanjega dolga dosegel 20 milijard ameriških dolarjev. To je bil višek zadolženosti, ko je zunanji dolg predstavljal tretjino bruto domačega proizvoda. Relativno to ni bil visok dolg, a problem je bil v dejstvu, da je rast zadolževanja prehitevala rast izvoznih prihodkov države. V relativnih deležih je denimo izvoz v letu 1974 pomenil petino bruto družbenega proizvoda pri zadolženosti v obsegu 4,6 milijarde ameriških dolarjev. Pet let kasneje je delež izvoza v bruto domačem proizvodu upadel na dobrih 15 %, zunanji dolg pa se je potrojil. Škarje so se ščasnoma samo razpirale, dokler država ni postala plačilno nesposobna. Takrat je postalo očitno, da je rast zadolževanja narekovala rast bruto družbenega dohodka in s tem tudi življenjsko raven prebivalstva. Konec zadolževanja je pomenilo tudi konec gospodarske rasti (*graf 4*). Zelo neugodna je bila tudi valutna struktura, kajti 90 % dolga je bilo v konvertibilnih valutah. Upadajoče stopnje izvoza niso bile dobro znamenje za doseg gospodarske stabilizacije.

¹⁹ Dragana Gnjatović, *Uloga inostranih sredstva u privrednom razvoj Jugoslavije* (Beograd, 1985).

Graf 3: Gibanje višine zunanjega dolga²⁰

Graf 4: Gibanje zunanjega dolga in bruto družbenega proizvoda²¹

²⁰ Mate Babić in Emil Primorac, "Some Causes of the Growth of the Yugoslav External Debt", *Soviet Studies* 38, št. 1 (1986), str. 69–88 (dalje: Babić in Primorac, "Some Causes of the Growth of the Yugoslav External Debt").

²¹ Babić in Primorac, "Some Causes of the Growth of the Yugoslav External Debt".

Po proglasitvi plačilne nesposobnosti leta 1982 se je začelo mučno in dolgotrajno iskaje ravnotežja in likvidnosti v osemdesetih letih. Država se je bila prisiljena zateči po pomoč Mednarodnega denarnega sklada. Posojila Mednarodnega denarnega sklada za zagotovitev zunanje likvidnosti so imela visoko ceno. Dejansko so v osemdesetih letih zunanji upniki prek Mednarodnega denarnega sklada določali gospodarsko in socialno politiko. Vladi so naložili uveljavljanje realnega deviznega tečaja, restriktivno fiskalno in denarno politiko ter zmanjševanje notranje porabe. Z devalvacijami nacionalne valute naj bi okrepili konkurenčnost izvoznikov, da bi okrepili dotok tujih sredstev v državo in izboljšali likvidnost. Vsi ti ukrepi so imeli učinke na notranjo stabilnost. Gospodarska rast je ob galopirajoči inflaciji začela upadati (stagflacija), naraščati je začela brezposelnost, življenjska raven prebivalstva se je hitro zniževala. Hkrati so devalvacije sproti razvrednotile vrednost domačega dela in večale bremena obveznosti, zlasti v tujih konvertibilnih valutah. Pod diktatom upnikov in rigoroznim varčevanjem (zmanjševanje notranje javne in zasebne porabe) je Jugoslavija hitro dosegla presežek v menjavi s tujino (1983). Politika zmanjševanja uvozne odvisnosti, ki naj bi omogočila zunanjo likvidnost države, je imela le kratkoročne učinke. Na daljši rok je pomenila trganje dobavnih in proizvodnih verig, rast stroškov podjetij in v končnem upadanje gospodarske rasti, ki jo je spremljala hiperinflacija.²²

Razkroj ideološke trdnosti

Jugoslavija je bila prva komunistična država, ki je že v drugi polovici šestdesetih let 20. stoletja dovolila tuja vlaganja v obliki skupnih naložb. Odločitev je bila sprejeta v okviru širokih reformnih prizadevanj iz leta 1965. Šlo je za obdobje, ko je bilo reformno krilo v komunistični stranki v prevladi. Odločitev za tuja vlaganja je bila del prizadevanj za tehnološko in upravljavsko posodobitev jugoslovanske ekonomije, ki naj bi omogočila integracijo v svetovne gospodarske tokove in delitev dela. Tudi konkurenčen vstop na zahodna tržišča. Prednosti vlaganja v Jugoslavijo naj bi bili relativno nižji stroški investicije zaradi cenejše delovne sile in ugodne davčne stopnje, zadovoljiva infrastruktura, bližina zahodnih trgov, relativno velik domači trg in možnost izvoza na tretje trge, zlasti v države vzhodnega bloka. Cilj je bila učinkovita ekonomija, zato pragmatizem.

Jugoslaviji je uspelo pritegniti do leta 1980 200 tujih investicij, v povprečju na letni ravni bi to pomenilo približno 15 tujih investicij. Le redko je šlo za velike

²² Prav tam, str. 69–88; Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 137–165; Dragana Gnjatović, in Žarko Lazarević, *Prilozi finansijskoj istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka – Pogledi iz Slovenije i Srbije* (Beograd, 2011), str. 141–160.

investicije, kar priča o previdnosti tujih vlagateljev. 200 tujih naložb je bilo za velikost nacionalne ekonomije malo, za državo s komunistično ureditvijo in omejitvami v regulaciji pa veliko. Raziskave so pokazale, da tuji vlagatelji niso imeli težav z jugoslovansko samoupravno strukturo podjetij. Praviloma so si zagotovili polovični delež upravljaljskih pravic, četudi so imeli manjši kapitalski delež, in sta tako obe strani morali iskati soglasje za sprejemanje poslovnih odločitev. Oblikoval se je neke vrste neformalni vzorec, kjer je jugoslovanska stran imela več besede pri določanju plač zaposlenih, cenovni politiki na domačem trgu, integraciji v lokalno okolje in odnosom z lokalno dobaviteljsko mrežo. Tuji partner je imel odločilo besedo pri tehnologiji, asortimentu, organizaciji in kakovosti proizvodnje, marketingu in prodaji na zahodnih trgih. Skupaj so odločali o zaposlovanju, izobraževanju zaposlenih, marketingu na domačem trgu in v drugih komunističnih državah. Izkušnje tujih podjetij so bile večinoma dobre. Tudi samoupravna organiziranost jugoslovanskih podjetij ni bila ovira, bolj so bile pomembne lastnosti vodilnih operativnih osebnosti obeh partnerjev. Skrbi mnogih investorjev glede podrejenosti delavskemu svetu, kot vrhovnemu upravnemu organu jugoslovanskega podjetja, so bile neupravičene. Kot je pokazala anketa med tujimi vlagatelji so bili delavski sveti v skupnih podjetjih bolj svetovalni organ. Odločitve pa so se sprejemale v skupnem upravnem odboru.

Obseg tujih investicij kaže, da so bila pričakovanja reformnega krila upravičena in da bi lahko bila tuja vlaganja pomemben vzvod hitrejšega razvoja gospodarstva in integracije države v mednarodni ekonomski prostor. Vendar pa so bile na drugi strani omejitve komunistične ureditve previsoke. Regulacija tujih vlaganj je bila kompromis med pragmatizmom in ideološkimi omejitvami komunistične ureditve. Za tuje vlagatelje je bila pomembna varnost naložb, delež in upravljanje skupnih podjetij ter repatriacija dobičkov. Glede varnosti naložb ni bilo ideoloških predsodkov. Ta interes so oblasti priznavale, več pomislekov je bilo glede soupravljanja podjetij in repatriacije dobičkov. Od srede sedemdesetih let dalje so ideološki zadržki zelo počasi slabeli in regulacija tujih vlaganj je postopno odpravljala omejitve, ki jih je postavljala samoupravni politični in ekonomski sistem. Konec osemdesetih let je Jugoslavija povsem liberalizirala tuje naložbe. Vendar je v osemdesetih letih globoka ekonomska in politična kriza v državi, docela izničila prizadevanja da bi z liberalizirano regulacijo spodbudili tuje naložbe v jugoslovansko gospodarstvo. Odprava vseh omejitev za tuji kapital je pomenila tudi priznanje, da v okviru obstoječe ureditve ni mogoče več graditi dolgoročnega razvoja. Hkrati je liberalizacija tudi napovedala dogajanje ob koncu osemdesetih let, to je sprejem zakona o podjetjih in družbenem kapitalu, ki sta dejansko odpravila komunistično ekonomsko ureditev.²³

²³ Žarko Lazarević, "Foreign Investments and Socialist Enterprise in Slovenia (Yugoslavia). The Case of the Kolektor Company", *Hungarian Historical Review* 10, št. 3 (2021), str. 556–580.

Kako naprej?

Osemdeseta leta so pokazala, da so bili v državi soočeni z dvema več desetletnima frustracijama, z dvema percepcijama prikrajšanosti, ki sta izvirali iz različnih ekonomskih relativnostnih položajev posameznih republik v jugoslovanski državi. V razvitih republikah je frustracije povzročalo prerazporejanje finančnih sredstev prek fiskalnega sistema ali še bolj mimo njega v prid manj razvitih, kar je bilo prepoznano kot eden od pomembnih vzrokov manj uspešnega ekonomskega razvoja. Posledice naj bi bile jasno vidne v zaostajanju oziroma v poglobljanju ekonomskih razlik s sosednjimi zahodnimi državami (Avstrija, Italija). V nerazvitih predelih pa so frustracije temeljile na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na prevladujoče enostranski gospodarski strukturi in na nezadostni konkurenčnosti na notranjem in zunanjem tržišču. K temu spadajo tudi percepcije nezadostnega nerazumevanja njihovih gospodarskih potreb in s tem stvarne ali namišljene prikrajšanosti pri proračunskih transferjih in investicijah.²⁴

Konflikt frustracij je dodatno zaostрил Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Pisci memoranduma so nedvoumno trdili, da je bila Srbija po letu 1945 v Jugoslaviji politično in ekonomsko inferiorna, celo diskriminirana. Ekonomska politika naj bi škodovala srbskemu gospodarstvu, ki je relativno zaostajalo že za jugoslovanskim povprečjem, kaj šele za Slovenijo ali Hrvaško. Gospodarska politika in ureditev države, ki sta ju vsilili Slovenija in Hrvaška, naj bi onemogočali izravnavo teh neskladij v državi v korist srbskega gospodarstva. Decentralizacijo ekonomskega in političnega sistema so dojemali kot dezintegracijo (konfederalizacijo) zvezne države. Fragmentacija (dezintegracija!) naj bi imela za posledico obstoj "nacionalnih ekonomij", to je avtarkičnih gospodarskih politik posameznih republik. Ponovna centralizacija oziroma krepitev pristojnosti zveznih oblasti naj bi omogočila upoštevanje interesov srbskega gospodarstva in s tem vzpostavitev porušenega ravnotežja.²⁵ Ravnotežje bi se torej lahko vzpostavilo s prelivanjem sredstev prek federalnih organov, da bi lahko financirali nov investicijski cikel v Srbiji.²⁶

V politično zelo konfliktnih razmerah so se konec osemdesetih let oblikovali trije koncepti preureditve Jugoslavije, tri vizije prihodnosti. Prva opcija je bila centralizirana federacija, ki so jo podpirali v manj razvitih predelih države,

²⁴ Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York–London, 1968), str. 227.

²⁵ Kosta Mihailović in Vasilije Krestić, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms* (Belgrade, 1995), str. 95–118.

²⁶ Michael Pallairet, "The Inter-Regional Struggle for Resources and the Fall of Yugoslavia", v: *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, ur. Lenard J. Cohen in Jasna Dragović-Soso (West Lafayette, 2008), str. 226 (dalje: Pallairet, "The Inter-Regional Struggle for Resources and the Fall of Yugoslavia").

vključno s Srbijo. Torej v tistih predelih, ki so že ali pa so pričakovali, da bodo relativno pridobili v takem okolju. V razvitih republikah (Slovenija, Hrvaška) so to opcijo odklanjali, ker so jo imeli za oviro lastnemu hitrejšemu razvoju. Politika centralizacije makroupravljanja bi, kot so govorile izkušnje, le generirala nestabilnost. Velike regionalne razlike so namreč preprečevale centralni vladi oblikovanje politik, primernih za vsa okolja.²⁷ Druga opcija, ki sta jo ponujali Slovenija in Hrvaška, je bila preureditev Jugoslavije v konfederacijo držav, s celovito politično in ekonomsko samostojnostjo republik, ki bi natančno definirale medsebojna razmerja in vsebine skupnih politik. To pa je bilo težko oziroma nesprejemljivo za zastopnike federalističnega koncepta. Tako prva kot tudi druga opcija sta predpostavljali nujnost novega dogovora o institucionalni strukturi države in redefinicijo zveznih organov oziroma skupnih politik. Kot povsem realna pa se je v letu 1990, po izvedbi večstrankarskih volitev v Sloveniji in Hrvaškem, oblikovala še tretja opcija. To je opcija osamosvojitve oziroma vzpostavitve polne državnosti posameznih jugoslovanskih republik.²⁸

S stališča Slovenije sta se koncepta državne samostojnosti in politične in ekonomske transformacije komunistične ureditve v parlamentaren političen sistem in tržno ekonomijo poistovetila. Postala sta dva obraza istega procesa. V času izjemno zaostrenih političnih nasprotij v Jugoslaviji so srbski politiki uvedli ekonomski bojkot Slovenije, bojkot slovenskih izdelkov in slovenskih podjetij v Srbiji.²⁹ Učinek bojkota, ki bi v primeru popolnega uspeha znižal slovenski družbeni produkt za 14 %³⁰, je bil nasproten od namena, saj je še pospešil dejanski razpad jugoslovanske države. Tudi "vdor" srbskih oblasti v monetarni sistem leta 1990, ko so srbske oblasti prek republiške centralne banke³¹ v obliki kreditov srbskim bankam in drugim podjetjem samostojno, brez vednosti jugoslovanske centralne banke, dodelile velika finančna sredstva,³² je pripomogel k razpadu države. Jasno je bilo, da so si srbske oblasti prilaščale tudi emisij-sko politiko.

V Sloveniji je dokončno prevladala argumentacija odhoda iz jugoslovanske države. Prevladalo je prepričanje, da velikost nacionalne ekonomije v primeru v svet odprtega gospodarstva, v kar naj bi se slovensko gospodarstvo preobrazilo

²⁷ Jože Mencinger, "Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo", *Nova Revija* 9, št. 95 (1990), str. 492 (dalje: Mencinger, "Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo").

²⁸ Egon Zizmond, "The Collapse of the Yugoslav Economy", *Soviet Studies* 44, št. 1 (1992), str. 111.

²⁹ Božo Repe, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002), str. 141–142.

³⁰ Mencinger, "Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo", str. 495.

³¹ Z reorganizacijo državne ureditve leta 1974, s krepitvijo državnosti jugoslovanskih republik, so v posameznih republikah ustanovili tudi republiške centralne banke. Te niso bile izpostava jugoslovanske centralne banke, Narodne banke Jugoslavije, temveč so skupaj z njo oblikovale monetarno politiko.

³² Pallairet, "The Inter-Regional Struggle for Resources and the Fall of Yugoslavia", str. 241–243.

s samostojnostjo, ni bila pomembna. Ob dokončnem razpadu jugoslovanskega trga so pričakovali kratkoročne zelo negativne učinke, zaradi izpada jugoslovanskega povpraševanja in s tem upada bruto domačega proizvoda. Vendar pa so bila na dolgi rok pričakovanja pozitivna.³³

Upadanje življenjske ravni

Življenjska raven slovenskega prebivalstva, ki se oblikuje skozi potrošnjo materialnih in nematerialnih dobrin ter storitev raznih javnih služb, se je po obdobju postopnega in nihajočega izboljševanja, na prelomu 70. v 80. leta z izbruhom dolžniške krize začela poslabševati. Ukrepi zategovanja pasu, ki jih je jugoslovanska država v prizadevanjih za zagotavljanje mednarodne plačilne sposobnosti v tem obdobju uvedla, so kot že rečeno vplivali na notranjo stabilnost in ekonomski razvoj Jugoslavije.

Posledice sprejete restriktivne uvozne politike in devalvacije nacionalne valute z namenom izvoza za vsako ceno so se začele kazati v krčenju in zoževanju ponudbe ter v posledičnem poslabševanju dejavnikov oblikovanja življenjske ravni. Razmerje med življenjski stroški in osebnimi dohodki je z vstopom v 80. leta postajalo vse manj ugodno. Kupna moč prebivalstva je začela upadati.

Čeprav so se gospodarske razmere v državi poslabševale že od samega začetka 70. let, pa so bili do preloma 70. v 80. leta za slovenski gospodarski razvoj značilni rast proizvodnje in zaposlovanja ter dvig življenjske ravni. Življenjski standard se je v letih 1976–1980 povečeval za 3,1 % na leto,³⁴ zasebna poraba pa se je v obdobju 1960–1978 povečevala za povprečno 5,8 % letno. Sredstva za življenjski standard in realni osebni dohodki so naraščali. Visoka stopnja zaposlenosti, rast osebnih dohodkov in precejšnja sredstva iz tujine (nakazila zdomcev, druge oblike transferjev, uvoz tujega kapitala oziroma zadolževanje v tujini) kot tudi kreditni mehanizem, ki je omogočal financiranje dela zasebne in investicijske porabe s poceni krediti, so ohranjali konstantno visoko povpraševanje. Visoko stopnjo ponudbe pa se je v enakem obdobju ohranjalo z relativno visoko dinamiko domače proizvodnje in hitro rastočim uvozom blaga in storitev.³⁵ Težava je bila, da razmeroma ugodna rast proizvodnje ni slonela na povečanem izvozu in višji storilnosti, temveč na domačem povpraševanju. Dejstvo je tudi bilo, da je življenjsko raven prebivalstva, kot tudi rast bruto družbenega dohodka, narekovala rast zadolževanja. Posamezni dolgoročni problemi oz. neusklajenosti so se ob siceršnji visoki gospodarski konjunkturi in zadovo-

³³ Mencinger, "Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo", str. 495.

³⁴ Urad za makroekonomske analize in razvoj, interna dokumentacija.

³⁵ *Jugoslavija 1945–1985* (Beograd, 1986), str. 238 (dalje: *Jugoslavija 1945–1985*).

Ni pralnih praškov. Ljubljana, oktober 1979 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Dragan Arringer)

ljivemu tržnemu ravnotežju poglobljali. Denimo, vse vrste porabe, so prehitvale rast proizvodnje, družbenega proizvoda in dohodka. Realna stopnja rasti družbenega proizvoda je v letih 1977–1979 znašala 6,5 %, rast zasebne porabe 21 %, izdatkov za splošne potrebe pa 22 %.³⁶

Z letom 1979 je nastopilo novo obdobje. V razmerah, ko se je obseg zunanjega dolga od sredine 70. let do konca desetletja več kot podvojil, je jugoslovanska vlada, da bi si zagotovila mednarodno plačilno sposobnost, v letu 1979 začela voditi izrazito restriktivno uvozno politiko. Za uravnovešanje gospodarstva je z administrativnimi ukrepi posegla po nepriljubljenem omejevanju vseh oblik porabe (zasebne, investicijske, javne). Ukrepi so se odrazili v omejevanju uvoza, delovanju deviznega trga, administrativnem določanju cen ipd. Blagovno menjavo – strukturo izvoza in uvoza – so omejili skoraj izključno le na področje surovin in reprodukcijskega materiala. Na ta način je vlada z omejevanjem uvoza surovin za proizvode široke porabe in tovrstnega blaga želela preprečiti otekanje denarja v tujino. Z njim se je v letu 1979 po eni strani doseglo višjo blagovno menjavo s tujino glede na preteklo obdobje in izbolj-

³⁶ Jože Prinčič in Neven Borak, *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991* (Ljubljana, 2006), str. 353 (dalje: Prinčič in Borak, *Iz reforme v reformo*).

šalo plačilnobilančni položaj Slovenije v plačilni bilanci Jugoslavije; po drugi strani pa je začela šepati redna oskrba prebivalstva. Občasne težave z oskrbo z osnovnimi živili (mesom, posameznimi kmetijskimi pridelki, mlečnimi izdelki) so se sicer pojavljale že od druge polovice 70. let. Leta 1979 pa se je začela poslabševati tudi preskrba s koruzo in žitom, vse težje se je dobilo rezervne dele za avtomobile, primanjkovalo je električnih aparatov, gradbenega in drugega materiala, pralnih praškov, antifrizo, kave, južnega sadja itd. Prazne trgovinske police, motnje v preskrbi z živili in gorivom so postale vsakdanjost.³⁷

To je dokazovalo, da se je z zmanjševanjem sredstev iz tujine dotedanje stanje uravnovešenosti med ponudbo in povpraševanjem začelo rušiti. Neravnovesje med ponudbo in povpraševanjem se je po letu 1980 poglobljalo in z razglasitvijo plačilne nesposobnosti leta 1982 privedlo do vrhunca neravnotežja leta 1983.

Ukrepi ekonomske politike za izhod iz krize (zmanjševanje sredstev iz tujine, upadanje zadolževanja in zmanjševanje uvoza, devalvacija nacionalne valute julija 1980 za 30 %) so povzročili stagflacijo, upadanje realnih osebnih dohodkov, naraščanje brezposelnosti, upadanje investiranja ter vseh oblik porabe. Z upadanjem gospodarske konjunkturo, upadanjem obsega proizvodnje, uvoza blaga in storitev, se je namreč je začela zoževati ponudba. Zoževanje ponudbe se je odrazilo v težavah v preskrbi prebivalstva z blagom široke potrošnje in gospodarstva s surovinami, energijo in repro materialom, v umetno ustvarjenem ali dejanskem pomanjkanju posameznih dobrin ter v uvajanju racionirane preskrbe. Administrativni ukrepi pri delitvi dobrin, jeseni 1980 so denimo govorili o bonih na osnovna živila, so bili značilni za vojno gospodarstvo. To nepopularno obliko omejevanja porabe so v Sloveniji nadomestili s količinsko omejitvijo nakupa določene vrste blaga. V času najdaljše in najgloblje krize jugoslovanskega gospodarstva so se tako ljudje občasno soočali s pomanjkanjem nekaterih osnovnih življenjskih potrebščin, kot so olje, sladkor, moka, kava, toaletni papir, pralni praški in pogonska goriva. Že maja 1979 je oblast zaradi energetske krize (uvoz nafte je zadostoval le za 290 dni v letu) najprej uvedla omejitve vožnje glede na registrsko številko po sistemu par-nepar, konec oktobra 1982 pa bone, ki so lastniku omogočali nakup določene količine goriva (40 litrov) na mesec. Z redukcijami električnega toka pa je vlada želela zmanjšati porabo električne energije. To so izvedli na način, da so gospodinjstvom za nekaj ur izključili električno energijo in po 22. uri prenehali z oddajanjem televizijskega programa. Tedenske nakupe življenjskih potrebščin čez mejo pa so želeli med letoma 1982 in 1984 zajezi z uvedbo plačevanja depozita za potovanje oziroma prehod meje. Poleg tega so se restrikcije uvoza

³⁷ Prinčič in Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 353–359.

Delitev bencinskih bonov. Ljubljana, oktober 1982 (Muzej novejša zgodovine Slovenije, foto: Miško Kranjec)

še zlasti omejevale na uvoz "luksuznega" blaga (sem so sodili časopisi, revije, računalniki, južno sadje ...).³⁸

³⁸ Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana, 1996), str. 28; Aleš Gabrič, "Politična kriza", v: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (Ljubljana, 2006), str. 1148–1151 (str. 1149); Zdenko Čepič, "Gospodarska kriza", v: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (Ljubljana, 2006), str. 1151–1153.

Jugoslovansko gospodarstvo si je v drugi polovici 70. let sicer prizadevalo povečati zunanjo trgovinsko menjavo. Zaradi padanja konkurenčnosti slovenskega gospodarstva pa do slednje ni prišlo. Nasprotno, zunanjetrgovinski primanjkljaj se je le še poglobljal. Ponavljajoča se značilnost jugoslovanskega razvoja v 70. letih – naraščajoče težave s plačilno bilanco, ki so se izrazile po pojavu z uvedbo dogovorne ekonomije, so se na prelomu 70. v 80. leta zaradi navedenih vzrokov in ukrepov začele odražati v upadanju življenjske ravni prebivalstva.

Rast kupne moči prebivalstva, ki se je v obdobju (1955–1970) zaradi hitrejši rasti osebnih dohodkov od življenjskih stroškov skoraj potrojila, se je že v 70. letih upočasnila. V obdobju povečevanja kupne moči so se dohodki povečali za trinajstkrat, življenjski stroški pa za 4,4-krat. V obdobju 1970–1989, ko je rast realnih osebnih dohodkov zastala, pa so realni osebni dohodki povprečno rastli le še za 0,5 % na leto. V 80. letih se je z izjemo let 1985, 1986 in 1989 realna vrednost osebnih dohodkov zniževala, saj so ti imeli negativno rast. V pogled v indeks realnih osebnih dohodkov, vezan na leto 1989, pokaže, da je bila vrednost realnega osebnega dohodka leta 1979 za 10,5 % višja kot leta 1989. Trend se je obrnil navzdol leta 1980. Realni osebni dohodki so upadli za 10,4 %. Zniževanje realnih osebnih dohodkov se je s poglobljanjem krize z nihanji nadaljevalo celo osmo desetletje. Na ravni Jugoslavije so plače leta 1987 realno dosegale le 72 % tistih izpred devetih let. To je pomenilo, da je njihova vrednost upadla skoraj za 30 odstotkov. Najbolj so vrednosti plač upadle delavcem v proizvodnji, saj so dosegale le še 63 % tistih iz leta 1978. Prihodki kmetov pa so ostali na enaki ravni. V 80. letih je bila realna vrednost osebnih dohodkov v Sloveniji v povprečju za 13,6 % pod ravni iz 70. in v povprečju za 10,4 % nad ravni iz 60. let.³⁹

Z upadanjem kupne moči prebivalstva in poglobljanjem vsesplošne jugoslovanske krize so se življenjske razmere ljudi začele slabšati. Če se je življenjski standard v letih 1976–1980 v Sloveniji povečeval za 3,1 % letno, se je v 80. letih za 2,2 %. Hitra rast cen življenjskih potrebščin, zlasti v letih 1980–1984 in 1987–1988 ter leta 1990, je močno ogrožala realno vrednost osebnega dohodka oziroma kupno moč. Osebni dohodki so se v 80. letih v Sloveniji realno povprečno zniževali za 4,3 % na leto.⁴⁰

Ko je leta 1984 realna vrednost osebnega dohodka v Sloveniji glede na leto 1979 padla skoraj za tretjino⁴¹ in je realni osebni dohodek dosegel raven, ki jo je

³⁹ *Statistični letopis Republike Slovenije 1991* (Ljubljana, 1991), str. 445, tab. 26-2 (dalje: *Statistični letopis RS 1991*).

⁴⁰ *Statistični letopis RS 1991*, str. 445, tab. 26-3.

⁴¹ Prav tam, str. 445, tab. 26-2.

Jugoslavija imela že pred skoraj 20 leti,⁴² so se ob vse večjih življenjskih stroških leta 1985 pri dnevniku 7 D spraševali, "katerega srečnega leta bodo plače spet na ravni, na kakršni so bile 'zlatega leta 1979'."

Nazadovanje realnih osebnih dohodkov v Sloveniji je bilo v letih 1981–1985 glede na državo počasnejše: v Jugoslaviji so realni osebni dohodki padali za 4,1 % na leto, v Sloveniji pa za 2,7 %. V letih 1986–1988 pa se je razkorak v zniževanju vrednosti realnih osebnih dohodkov med Slovenijo in Jugoslavijo zmanjševal: vrednost slovenskih realnih osebnih dohodkov je padala za 1,3 % na leto, jugoslovanskih pa za 1,7 %.⁴³

Z zniževanjem realne vrednosti osebnih dohodkov in upadom investicijske aktivnosti, z zmanjševanjem števila nakupov na kredit oziroma z restriktivno kreditno politiko, z upočasnitvijo nakazil in drugih transferjev iz tujine itd. je upadalo tudi povpraševanje.⁴⁴ Z upadom kupne moči prebivalstva in posledičnim zmanjševanjem povpraševanja se je obenem spreminjala tudi struktura potrošenega dohodka oziroma poraba. Prestrukturiranje porabe se je odrazilo v spremenjenih strukturnih deležih košarice življenjskih potrebščin. V družinskem proračunu večine prebivalstva je začel po skoraj dvajsetletnem upadanju naraščati delež izdatkov za osnovne življenjske potrebščine; znotraj izdatkov za življenjske potrebščine pa je začel naraščati delež izdatkov za hrano. Struktura porabe potrošenega dohodka večine gospodinjstev za obdobje po letu 1963 je razkrila, da so ljudje za košarico življenjskih potrebščin tako v 60. kot tudi v 80. letih porabili večji delež razpoložljivega dohodka kot ob izteku 70. let, leta 1978.⁴⁵

Delež izdatkov za življenjske potrebščine, ki je bil v strukturi potrošenega dohodka glede na obseg sicer najpomembnejši tudi v obdobju zniževanja, je kot že rečeno v 80. letih znova začel naraščati. V 80. letih se je s 84,4 % delež izdatkov za košarico življenjskih potrebščin v strukturi potrošenega dohodka do leta 1988 glede na leto 1983 povečal za 4,5 %. Delež nepotrošnih izdatkov pa se je krčil. Gospodinjstva so za 2,4 % manj vlagala v stanovanje in za slab odstotek (0,9 %) manj so imela posojil, pri čemer ne gre zanemariti vpliva visoke inflacije, ki je manjšala dolgove. Leta 1988 so tudi za varčevanje namenila 0,8 % manj sredstev kot pred petimi leti.

Struktura košarice življenjskih potrebščin je kot že rečeno pokazala, da se je v njej po obdobju zmanjševanja, v 80. letih ob zoževanju ponudbe kmetijskih

⁴² Zdravko Mlinar, "Lokalni odzivi na ekonomsko krizo", *Teorija in praksa: družboslovna revija* 26, št. 6–7, (1989), str. 713–726.

⁴³ *Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije* (Ljubljana, 1990), str. 15, 37 (dalje: *Analiza razvojnih možnosti RS*).

⁴⁴ *Jugoslavija 1945–1985*, str. 239.

⁴⁵ Marta "Kam ploveš standard?", *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018), str. 64, 65 (dalje: Rendla, "Kam ploveš standard?").

Vrste za kavo. Ljubljana, november 1981 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Janez Pukšič)

in prehranskih proizvodov začel povečevati delež izdatkov za hrano. Strukturni deleži košarice življenjskih potrebščin so pokazali, da je delež izdatkov za hrano najpomembnejša postavka življenjskih stroškov, kot tudi, da je zelo pomemben kazalnik sprememb na področju življenjske ravni. Do leta 1983 so izdatki za prehrano slovenskih gospodinjstev glede na leto 1978 porastli za dobre 3 %. Z 30,8 % deležem v strukturi potrošenega dohodka je delež izdatkov za hrano bil približno na ravni izpred desetletja. Kar je pomenilo, da je že dosežena življenjska raven ob koncu 70. let z vidika izdatkov za hrano leta 1983 padla na raven iz leta 1973.⁴⁶ Omenjeni dejavniki so v končnem povzročili realno zniževanje zasebne potrošnje v letih 1981–1985 za okoli 3,3 % na leto.⁴⁷

Vrhunec neravnotežja med ponudbo in povpraševanjem je v letu 1983 povzročil drastičen upad realnih osebnih dohodkov. Nato je počasnejšemu upadanju ponudbe sledilo uravnoteženje ponudbe s povpraševanjem, a na nižji stopnji zasebne, investicijske in javne porabe.⁴⁸ Visok porast cen in upadanje kupne moči sta se tako leta 1984 odrazila v pešanju povpraševanja po blagu

⁴⁶ Marta Rendla, "Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja", *Zgodovinski časopis* 72, št. 3–4 (2018), str. 412–438.

⁴⁷ *Analiza razvojnih možnosti RS*, str. 15, 37.

⁴⁸ *Jugoslavija 1945–1985*, str. 239.

široke potrošnje, še zlasti po trajnih dobrinah in nekaterih živilskih izdelkih. Nestabilnost v proizvodnji in na trgu kmetijskih proizvodov je namreč vplivala na neenakomerno in dinamično rast njihovih cen. Oskrba z blagom široke potrošnje je bila tega leta z izjemo čokolade, občasno kave in nekaterih zdravil kljub temu zadovoljiva.

Z naraščajočimi cenami živil se je spreminjala tudi struktura porabe živil. Ljudje so se preusmerjali na cenejša in manj kakovostna živila, bogata predvsem z ogljikovimi hidrati. Na krožnikih je bilo vse manj mesa, mlečnih izdelkov in sadja, več pa žitaric in krompirja.⁴⁹ Spremenjeno strukturo prehrane so odražale tudi statistike. Pokazale so, da je bila leta 1983 poraba svežega in predelanega mesa s 54 kg na osebo v primerjavi z letom 1978 manjša za 13,3 kg ali za skoraj 20 %. Razlika v porabi le-tega pa se je v letu 1988 z 59 kg letne porabe glede na leto 1978 nekoliko zmanjšala, zaostajala je za 12,7 %. Od povprečne ravni so pri porabi mesa in mesnih izdelkov z letom 1978 začela odstopati kmečka gospodinjstva. Leta 1978 je član kmečkega gospodinjstva z dobrimi 80 kg na leto pojedel 13,2 kg ali 19,5 % več mesa in mesnih izdelkov kot povprečen Slovenec, leta 1983 z 99 kg za skoraj 45 kg ali 82 % več, leta 1988 pa je s skoraj 102 kg pojedel 42,8 kg ali 72,5 % več tovrstnih živil kot povprečen Slovenec.⁵⁰ Gospodinjstva so do leta 1988 glede na leto 1983 zmanjšala tudi porabo posameznih skupin kmetijskih in prehranskih proizvodov: porabo sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, za 28 %, svežega in predelanega sadja za 18,7 %, mleka in mlečnih izdelkov za 4,7 %.⁵¹ Na zniževanje življenjske ravni z vidika prehrane kot najosnovnejšega elementa preživetja je opozarjal tudi velik porast izdelkov iz žit in moke oziroma pekovskih izdelkov. Ob koncu 80. let, v letu 1988, se je poraba tovrstnih izdelkov glede na leto 1978 v povprečju povečala za skoraj 45 %. To je pomenilo, da se je povečeval že sicer velik delež ogljikovih hidratov. Živila z veliko vsebnostjo ogljikovih hidratov so bila zvečine poceni. Porabo tovrstnih živil so najbolj povečala nekmečka gospodinjstva, katerih delež je bil leta 1988 največji, 74 %.

Zategovanje pasu, ki se je manifestiralo v pomanjkanju najbolj vsakdanjih potrebščin, se je odrazilo tudi v medijih, denimo v receptih in kuharskih nasvetih Naše žene. Naša žena je začela s populariziranjem preproste ljudske prehra-

⁴⁹ Jožka Klep, "Strašna statistika. Kako se kaže inflacija v naši denarnici", *Mladina*, 5. 5. 1983, št. 18, str. 7.

⁵⁰ *Anketa o prihodima, rasbodbima i potrošnji domaćinstva 1978. Raspoloživa i upotrebljena sredstva. – Proseci po domaćinstvu*, Statistički bilten 1301 (Beograd, 1982), str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje: proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva*, Statistički bilten 1550 (Beograd, 1986), str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120.

⁵¹ *Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje: proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva*, Statistički bilten 1550 (Beograd, 1986), str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; *Anketa o potrošnji domaćinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje. Proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva*, Statistički bilten 1853 (Beograd, 1990), str. 38–43.

ne in babičine kuhinje. Njen namen je bil gospodinjam svetovati, kako v vse slabših pogojih varčevati s hrano. Priporočala je, da naj se je le toliko, kolikor je treba; kupi le toliko hrane, kot se jo zares rabi; ter svetovala, kako nadomestiti draga živila in rdeče meso, ki ga je na trgu primanjkovalo. Kuharski nasveti so na eni strani odkrito odsevali draginjo in nezadostno ponudbo, po drugi strani pa popularizirali preprosto ljudsko hrano. V tem obdobju je bilo objavljenih veliko tradicionalnih receptov iz drugih jugoslovanskih kuhinj, ki so vsebovali poceni sestavine, receptov za zelenjavne enolončnice iz sezone zelenjave ter za domače slovenske jedi iz poceni zelenjave, krompirja in malo mesa. Receptov za sladice je bilo vse manj, kar je kazalo na dejstvo, da je vsakdanje življenje vse manj sladko.⁵²

Ob naraščajočih izdatkih za osnovne življenjske potrebščine se je potrošnja krčila, prehrana pa se je po kakovosti zniževala. Ker je hrana postajala vse dražja, so ljudje nakupe usmerjali v manj kakovostna živila. V razmerah vse dražjega življenja so se ljudje manj nujnim dobrinam tudi odpovedovali. Struktura porabe pa bi bila še slabša, če si prebivalstvo tekoče potrošnje ne bi zagotavljalo tudi s črpanjem sredstev iz prihrankov iz preteklih let in z zmanjšanjem sprotnega varčevanja. Poleg tega so zaradi inflacije in neugodnih kreditnih pogojev zmanjševali zadolževanje in zadolženost.⁵³

V drugi polovici osemdesetih let so nekateri kazalniki življenjske ravni začeli izkazovati pozitivno tendenco. V obdobju 1986–1988 je življenjski standard prebivalstva naraščal s povprečno 2,5-odstotno realno letno rastjo. Osebnar poraba pa se je letno v povprečju povečevala za 3,6 %. V enakem obdobju so se realni osebni dohodki sicer povprečno letno skrčili za 1,3 %. V letu 1986 se je država na robu dolžniške krize in ob visoki inflaciji odločila za spodbujanje gospodarske rasti z domačim povpraševanjem. V letih 1985–1986 in 1989 je tako prišlo do eksplozivne rasti osebnih dohodkov in posledične ekspanzije trošenja. Ob stagnaciji industrijske proizvodnje je to vplivalo na zmanjševanje oziroma kopnenje zalog blaga za široko potrošnjo. Ta nestabilnost se je v strukturi porabe odrazila v povečevanju izdatkov za minimalne življenjske potrebščine. Znotraj izdatkov za košarico življenjskih potrebščin se je zaradi majhne elastičnosti povečeval delež tistih izdatkov, na katere prebivalstvo nima bistvenega vpliva (izdatki za hrano, obleko in obutev, stanovanje, kurjavo, razsvetljavo, osebno mobilnost). Cene tovrstnih dobrin so rastle hitreje od cen ostalih življenjskih potrebščin. Izdatke za hrano si je prebivalstvo zmanjševalo s substitucijo s cenejšimi živili, pri izdatkih za stanovanje in prevoz pa te možnosti ni imelo.

⁵² Povzeto po: Blanka Tivadar, "Naša žena med željo po limonini lupinici in strahom pred njo: zdrava prehrana v socializmu", *Družboslovne razprave* 25, št. 61 (2009), str. 7–23.

⁵³ Rendla, "Kam ploveš standard?", str. 112, 113.

Čakanje na kurilno olje. Ljubljana, februar 1982 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Miško Kranjec)

Na trgu blaga široke porabe je Slovenija kljub gospodarskemu nazadovanju (industrijska proizvodnja se je v povprečju na leto zmanjševala za 0,3 %, proizvodnja izdelkov široke potrošnje pa za 1,2 %), padanju realnih osebnih dohodkov, vrtoglavi inflaciji ter razvrednotenju vrednosti denarja imela kolikor toliko ugodno konjunkturo. Medtem ko je družbeni standard nazadoval v povprečju za 2,6 % na leto, pa je zasebna poraba od vseh oblik končne porabe še najmanj nazadovala. Realno upadanje razpoložljivih sredstev za zasebno porabo je namreč blažilo že omejeno črpanje hranilnih vlog. Ljudje so bili v razmerah visoke inflacije bolj naravnani k takojšnjemu trošenju, saj je bilo investiranje v trajne potrošne dobrine bolj koristno, kot da bi denar realno vrednost izgubljal na bančnih računih. Običajno je bilo tudi sprotno menjavanje dinarjev v devize. Manj so se zadolževali, povečevali pa so se različni socialni prejemki in prejemki iz pokojninskega zavarovanja. Zniževanje realnih osebnih dohodkov, ki so se v celotnem desetletju znižali za petino, sta blažila tudi siva ekonomija in dopolnilno delo. Z dodatnimi zaslužki so si nekateri dvigovali življenjski standard in skušali ohraniti sprejemljivo raven potrošnje. Po oceni je siva ekonomija približno tretjini gospodinjstev pomenila pomembno izboljšanje življenjske ravni in zato nepogrešljivo sestavino družinskih strategij preživetja.⁵⁴

⁵⁴ Miroslav Glas, "Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2)", *Teorija in praksa* 26, št. 6–7, (1989), str. 905–916.

Zaključek

Razpad jugoslovanske države in njenega trga je bil tudi posledica propada socialistične ureditve kot del globalnega procesa in spremenjenih geopolitičnih razmerij v Evropi. Pot iz socializma je tako pomenila tudi pot iz Jugoslavije, kot je zapisal Neven Borak. Kriza, ki se je od začetka osemdesetih let samo stopnjevala, je razkrila nemoč okvirov socialistične gospodarske ureditve pri zagotavljanju dolgoročne gospodarske uspešnosti in stabilnosti. Jugoslovanski krog je bil kmalu sklenjen. V letih 1988–1990 so se politična, gospodarska in socialna nasprotja v državi zaostрила do te mere, da jih ni bilo mogoče več obvladati. V vsesplošnem kaosu je Jugoslavija po poldrugem desetletju globoke politične in gospodarske krize razpadla.

Žarko Lazarevič and Marta Rendla

ECONOMIC BACKGROUNDS TO THE YUGOSLAV CRISIS OF THE 1980s

SUMMARY

In the 1980s, various processes and events accumulated as an aftermath of Yugoslav communist economic, political, and social structures. They also created a new dynamic – the intertwining of the economic crisis with the order of the political system. Following the pattern of wide-ranging crises, the Yugoslav economic crisis also became a complex social, psychological, and systemic political crisis. As the economic history of socialist Yugoslavia is well-researched in the domestic academic literature, the paper points out works written by foreign authors, such as Harold Lydall, Susan Woodward, and John Lampe. The paper also points out work by Jože Pirinčič and Neven Borak from the domestic academic literature. The paper accentuates several occurrences that have set the tone for the economic and social structure of the 1980s and questioned the validity of the economic and political communist order. The first such covered occurrence is the persistently growing inflation, followed by the introduction of the debt crisis and the outline of its solution, taking into con-

sideration the connection between the problems of economic growth and its link to inflation. The paper also points out the diminishment of the ideological rigidity influenced by foreign investment and the acknowledgment that long-term economic development is impossible to maintain without private initiative. The paper concludes with a demonstration of the fall in the standard of living.

The inflationary spiral that appeared with the reforms of the mid-1950s and then persisted until the end of the Yugoslav state fluctuated, depending on the economic and social context in a certain historical period. The paper noted a correlation between inflation rates within individual waves and economic and political measures. From the second half of the 1970s onwards, inflation was transferred from the international environment to the Yugoslav economy through high prices of oil, raw materials, technology, and energy sources. At the same time, to combat inflation, Yugoslavia was caught in a trap of IMF-influenced ensuring external liquidity efforts, even if those guarantees were merely wishful thinking rather than providing real action. Instead of export expansion, Yugoslavia implemented a restrictive import policy to ensure international solvency. The restrictive policy resulted in a radical restructure and subsequent reduction in all forms of domestic consumption, as it wanted to divert a part of the consumption towards export. As the Yugoslav economy was primarily dependent on imports, such economic policy brought an absolute decline to the production volume in the 1980s. The reduction in imports was not followed by an income reduction, which further exacerbated the inflation, which reached the proportions of hyperinflation in the 1980s.

Yugoslav inflation mechanism worked by financing deficits of corporations and commercial banks instead of budget deficits. With the expansion of indexation and the functioning of the payment system which allowed soft budget constraints for companies and banks, such system helped in developing hyperinflation in the second half of the 1980s. Although such a mechanism operated before the debt crisis, the inflationary process somehow relieved a net inflow of foreign funds. However, the inflow ceased in 1981. Researchers variously defined the function of the Yugoslav inflation mechanism. Belgradian economist Zoran Pjanić was the first researcher to point out that Yugoslav inflation was systemic – it was created by the political and economic system, that is, by the so-called “agreement economy” in the 1970s.

Foreign borrowing to finance economic development is not inherently problematic, as every country that aims to catch up with more developed countries must urgently import capital. Countries can import capital in the form of foreign investment or direct sovereign borrowing. However, Yugoslavia could not rely on foreign investment due to its foreign and economic system. Yugoslavia borrowed directly from foreign creditors, as the ideological prejudices

were too strong. In 1982, when external debt reached its peak at \$20 billion, the problem arose as the growth in borrowing surpassed the growth of the export turnover. The country quickly became insolvent – the growth in borrowing was dictating the growth of the gross national product, as well as the standard of living of the population. On the other hand, the end of borrowing also meant the end of economic growth and the beginning of an agonising and long-lasting search for equilibrium and liquidity. Throughout the 1980s, external creditors started to shape Yugoslavia's economic and social policy through the IMF. Although Yugoslavia, though dictated by its creditors and through rigorous austerity measures achieved a foreign trade surplus as early as 1983, the restrictive import policy was only beneficial on a short-term basis. In the long term, restrictive import policy tore the supply and production chain, significantly attributed to the growing costs of the companies, and ultimately contributed to a decline in economic growth.

Yugoslavia was the first communist country to allow foreign investment as a part of an extensive reform effort in the 1960s. It did so by allowing foreign capital through joint ventures. Allowing foreign investment was a part of Yugoslav strive for technological and managerial modernization of the Yugoslav economy. Foreign investment was intended to integrate the Yugoslav economy into the world economic flows and the division of labour, and to competitively enter Western markets. Ideological hindrances weakened during the crisis decade. The weakening thus brought full liberalization of foreign investment in the late 1980s. However, the efforts to support foreign investment in the Yugoslav economy through liberalized regulation were thwarted by the country's deep economic and political crisis. However, liberalisation soon announced the abolition of the communist economic system.

Twofold frustrations that lasted for decades led to three concepts for the Yugoslav reconstruction in the 1980s. The first option was a centralised federation, which was supported by the less developed parts, including Serbia. The second option, proposed by Slovenia and Croatia, was to reorganise Yugoslavia into a confederation. The third, most realistic option shaped itself after multi-party elections in Slovenia and Croatia in 1990 – that was the option of independence, that is, the establishment of full statehood for the individual Yugoslav republics.

As Yugoslavia entered the 1980s, the standard of living began to deteriorate. The share of expenditure of necessities in the family budget began to rise after 20 years of decline. This applied especially to food – in terms of food expenditure, the 1983 standard of living fell to the level of 1973. With the expenditure rise on necessities, consumption shrank, while food declined in quality.

VIRI IN LITERATURA

Urad za makroekonomske analize in razvoj – interna dokumentacija.

- Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije* (Ljubljana, 1990).
- Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva 1978. Raspoloživa i upotrebljena sredstva. Proseci po domaćinstvu*, Statistički bilten 1301 (Beograd, 1982).
- Anketa o potrošnji domaćinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje: proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva*, Statistički bilten 1550 (Beograd, 1986).
- Anketa o potrošnji domaćinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje. Proseci po domaćinstvu i članu domaćinstva*, Statistički bilten 1853 (Beograd, 1990).
- Statistični letopis Republike Slovenije 1991* (Ljubljana, 1991).

.....

- Babic, Mate in Primorac, Emil**, "Some Causes of the Growth of the Yugoslav External Debt", *Soviet Studies* 38, No. 1 (1986), str. 69–88.
- Borak, Neven**, *Denarne reforme* (Ljubljana, 1998).
- Borak, Neven**, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).
- Buvač, Drago**, 1990 – *slom hiperinflacije ili Jugoslavije* (Zagreb, 1990).
- Čepič, Zdenko**, "Gospodarska kriza", v: Jasna Fischer et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (Ljubljana, 2006), str. 1151–1153.
- Gabrič, Aleš**, "Politična kriza", v: Jasna Fischer et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (Ljubljana, 2006), str. 1148–1151.
- Glas, Miroslav**, "Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2)", *Teorija in praksa* 26, št. 6–7, (1989), str. 905–916.
- Gnjatović, Dragana**, *Uloga inostranih sredstva u privrednom razvoj Jugoslavije* (Beograd, 1985).
- Gnjatović, Dragana in Lazarević, Žarko**, *Prilozi finansijskoj istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka – Pogledi iz Slovenije i Srbije* (Beograd, 2011).
- Jugoslavija 1945–1985* (Beograd, 1986).
- Klep, Jožka**, "Strašna statistika. Kako se kaže inflacija v naši denarnici", *Mladina*, 5. 5. 1983, št. 18, str. 7.
- Korošič, Marijan**, *Inflacija i mogućnosti njenog suzbijanja* (Beograd, 1986).
- Lampe, John**, *Yugoslavia as a History. Twice there was a country* (Cambridge, 1996).
- Lazarević, Žarko**, "Foreign Investments and Socialist Enterprise in Slovenia

- (Yugoslavia). The Case of the Kolektor Company", *Hungarian Historical Review* 10, št. 3 (2021), str. 556–580.
- Lazarevič, Žarko**, *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana, 2009).
- Lazarevič, Žarko in Prinčič, Jože**, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana, 2000).
- Lydall, Harold**, *Yugoslavia in Crisis* (Oxford, 1989).
- Meier, Viktor**, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana, 1996).
- Mencinger, Jože**, "Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo", *Nova Revija* 9, št. 95 (1990), str. 490–495.
- Mihailović, Kosta in Krestić, Vasilije**, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms* (Belgrade, 1995).
- Mlinar, Zdravko**, "Lokalni odzivi na ekonomsko krizo", *Teorija in praksa: družboslovna revija* 26, št. 6–7 (1989), str. 713–726.
- Pallairet, Michael**, "The Inter-Regional Struggle for Resources and the Fall of Yugoslavia", v: *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, ur. Lenard J. Cohen in Jasna Dragović-Soso (West Lafayette, 2008), str. 221–248.
- Prinčič, Jože in Borak, Neven**, *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. (Ljubljana, 2006).
- Prinčič, Jože**, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana, 2013).
- Rendla, Marta**, "Kam ploveš standard? ". *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018).
- Rendla, Marta**, "Prehrana Slovencev od šestdesetih do izteka osemdesetih let 20. stoletja", *Zgodovinski časopis* 72, št. 3–4 (2018), str. 412–438.
- Repe, Božo**, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).
- Shoup, Paul**, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York–London, 1968).
- Sovran, J. (Krek, Janez)**, *Črne bukve kmečkega stanu* (Ljubljana, 1895).
- Tivadar, Blanka**, "Naša žena med željo po limonini lupinici in strahom pred njo: zdrava prehrana v socializmu", *Družboslovne razprave* 25, št. 61 (2009), str. 7–23.
- Vacić, Aleksandar**, *Jugoslavija i Evropa – Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987* (Beograd, 1989).
- Woodward, Susan**, *Socialist unemployment: The political economy of Yugoslavia 1945–1990* (Princeton, 1995).
- Zizmond, Egon**, "The Collapse of the Yugoslav Economy", *Soviet Studies* 44, št. 1 (1992), str. 101–112.
- Žižmond, Egon**, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji* (Zagreb, 1991).

DOI 10.32874/SHS.2022-10

Nadškof Alojzij Šuštar in Katoliška cerkev v Sloveniji v osemdesetih letih in v procesu osamosvajanja

Tamara Griesser-Pečar

Dr., docentka
Zuckerkindlgasse 38–44/2, A–1000 Dunaj, Avstrija
e-pošta: tamara.griesser@gmx.at

Izvleček:

Prispevek, ki temelji na arhivskem gradivu tako Nadškofijskega arhiva kot tudi Komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, obravnava obdobje od prevzema ljubljanske nadškofije s strani dr. Alojzija Šuštarja pa do osamosvojitve. Kljub temu, da je bila Katoliška cerkev do osamosvojitve pod strogim nadzorom verske komisije in politične policije, je postala v javnosti bolj navzoča. Razmerje med državo in slovensko Cerkvijo se je s Šuštarjevim prihodom spremenilo, ker je imel drugačen pristop in tudi oblast je spremenila svojo taktiko, saj je imel novi nadškof velik ugled v tujini. Nadškof si je prizadeval za iskanje skupnih sprejemljivih rešitev odprtih vprašanj v odnosih med državo in Cerkvijo. Slovenska Katoliška cerkev je podpirala proces osamosvojitve, se zavzemala za plebiscit, po vojaškem napadu na Slovenijo pa je nadškof Šuštar mobiliziral svoje odlične zveze v tujini.

Ključne besede:

Alojzij Šuštar, Komisija SRS za odnose z verskimi skupnostmi, minikoordinacija, Dušan Šinigoj, Boris Frlec, Služba državne varnosti (SDV), Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, Svet (Komisija) Pravičnost in mir, Pastoralni občni zbor ljubljanske nadškofije, osamosvojitve Slovenije

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 371–404, 123 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Vse do velikih družbenih sprememb 1990/1991 je bila Katoliška cerkev na Slovenskem za komunistično oblast notranji sovražnik številka ena. Načelo o "ločitvi Cerkve in države", ki ga je določila jugoslovanska ustava z dne 21. januarja 1946, je bilo v preteklosti – tako je enotno ugotovila tudi Mešana krovna komisija Rimskokatoliške cerkve in Vlade Republike Slovenije 23. junija 1996 – "razumljeno predvsem v negativnem smislu izločitve cerkve iz javnega življenja."² In še zadnji *Priročnik za delo milice* iz leta 1985 jo opredeljuje kot poglavitnega notranjega sovražnika, zaradi česar ji je posvečala veliko pozornost. Od t. i. "osvoboditve" pa vse do resnične osvoboditve 1990/1991 je "ljudska oblast" spremljala predstavnike Cerkve in vidne katoliške laike. Celo na slavnostni razglasitvi samostojne Slovenije je bil ob nastopu nadškofa Šuštarja k mikrofону ob blagoslovitvi lipe kot simbola slovenstva izklopljen mikrofón, ki je pred in po tem nemoteno deloval. Izklop mikrofóna naj bi se izvršil po naročilu predsednika predsedstva Milana Kučana.³ V intervjuju ob svoji osemdesetletnici je nadškof Alojzij Šuštar leta 2000 poudaril, da so ljudje še vedno preplašeni: "Zdi se jim naravnost neverjetno in nemogoče, da bi se verni lahko oglašali k besedi na raznih področjih, da bi sodelovali kot enakopravni državljani in da bi odložili čut manjvrednosti, ki jih je bremenilo toliko let."⁴

Že med vojno je Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS) na prvem zasedanju 19. februarja 1944 formalno ustanovil Versko komisijo, ustanovni sestanek pa je bil skupni sestanek duhovnikov OF in aktivistov v Črnomlju 13. septembra 1944. Komunistična partija je že pred koncem vojne torej pripravljala nadzor nad Katoliško cerkvijo, po vojni pa je bila Verska komisija del represivnega aparata oblasti proti Cerkvi – poleg Ozne oz. Udbe (Službe državne varnosti, SDV).⁵ Pod različnimi imeni je nadzirala verske skupnosti do

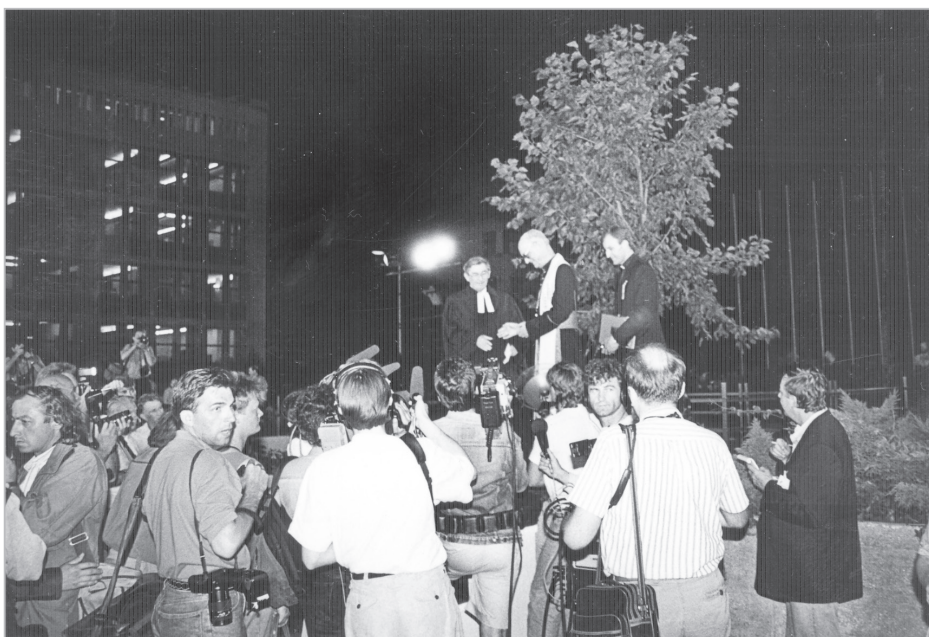
¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0380, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

² *Cerkev in država*, ur. Lovro Šturm (Ljubljana, 2000), str. 349.

³ Poslanec Demosa Franci Feltrin je to povedal na radiu *Ognjišče*, dostopno na: http://audio.ognjisce.si/oddaje/Pogovor_o/2010, pridobljeno: 14. 7. 2022; Jernej Vrtovec, *Vloga nadškofa Alojzija Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije* (Celje, 2016), str. 128 (dalje: Vrtovec, *Vloga nadškofa Alojzija Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije*).

⁴ France M. Dolinar, "Življenjska pot nadškofa dr. Alojzija Šuštarja", v: Vrtovec, *Vloga nadškofa Alojzija Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije*, str. 23.

⁵ Več o delovanju in organiziranosti Službe državne varnosti (SDV) glej: Ana Šela, David Hazemali in Tadeja Melanšek, "Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 811–838; Ana Šela in David Hazemali, "Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 879–920.

Blagoslov lipe ob slovesni razglasitvi samostojne in neodvisne države Republike Slovenije, 26. junija 1991 (NŠAL 107, Fotografska zbirka)

28. julija 1991.⁶ Vse od leta 1970 je obstajal tudi Koordinacijski odbor za urejanje odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi pri Republiški konferenci Socialistične zveze delovnega ljudstva (RK SZDL), ki so ga sestavljali delegati t. i. družbenopolitičnih organizacij, vključeni so bili tudi duhovniki in bogoslovci (Teološka fakulteta, Cirilmetodijsko društvo oz. Slovensko duhovniško društvo in Cirilsko društvo slovenskih bogoslovcev). Imel je različne odbore v krajevni, občinski in mestni sestavi, dejansko moč pa je imela v tem t. i. "minikoordinacija", ki pravzaprav ni bila formalni organ, sestavljena pa je bila iz pet do deset članov. V osemdesetih letih so to bili najvišji republiški funkcionarji, tako predsednik RK SZDL, sekretar CK ZKS (Centralni komite Zveze komunistov Slovenije), notranji minister in predstavniki zakonodajnih organov ter glavni uredniki medijev. Delovala je do leta 1988 in je obravnavala vse vloge in prošnje, ki jih je Cerkev naslovila na versko komisijo. Tej "miniko-

⁶ Po prevzemu oblasti je do leta 1953 delovala posebna Verska komisija pri predsedstvu vlade, Verska komisija pri Izvršnem svetu Ljudske skupščine Slovenije je bila v obdobju 1953–1959, potem je bila ustanovljena Komisija za verska vprašanja Ljudske republike Slovenije (1959–1965), nato Komisija Socialistične republike za verska vprašanja (1965–1975) in končno Komisija Socialistične republike Slovenije (SRS) za odnose z verskimi skupnostmi (1975–1990).

ordinaciji" je Cerkev nasprotovala, ker v njej ni imela predstavnika. Leta 1985 je Koordinacijski odbor zamenjal Svet za odnose z verskimi skupnostmi, ki je imel 64 članov. Ob tem je oblast že leta 1949 ustanovila prvo duhovniško društvo v Jugoslaviji, "Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS" (CMD), ki se je 1970 preimenovalo v Slovensko duhovniško društvo, leta 1990 pa se je razpustilo. Ustanovitelji CMD so bili na videz duhovniki iz vrst "napredne duhovščine", tiste, ki je simpatizirala z NOB, dejansko pa je za tem stala t. i. "ljudska oblast".⁷ Verska komisija je še leta 1978 v svoji letni oceni odnosov med socialistično družbo in verskimi skupnostmi zapisala, da je društvo "pomemben element diferenciacije znotraj RKC v Sloveniji. Za nadaljnje poglobljanje je potrebna v prihodnje predvsem kadrovska in programska okrepitev društva." V mislih so imeli pospešeno vključitev mlajših duhovnikov.⁸ V društvu je bilo leta 1980 včlanjenih 370 duhovnikov, vendar je pomembnost društva že v času nadškofa Pogačnika začela odmirati. Nadškof Šuštar naj bi ga sprejemal "kot realno dejstvo", čeprav je seveda še vedno veljal vatikanski *non expedit* [ni primerno].⁹

Nadškof Šuštar je pripovedoval, da ga je ob vrnitvi v Slovenijo na železniški postaji pričakal nekdo iz škofije, ki ga je povabil na sprehod še predno je prestopil prag škofije. Opozoril ga je, da mora biti previden, ker Udba vsepovsod prisluškuje, tudi na škofiji.¹⁰ Prisluškovalne naprave so se našle v vseh škofijah. Tako je bilo v prostorih ljubljanske škofije po letu 1960 vgrajenih od pet do deset mikrofонов, na oknih in vratih stanovanja stolnega župnika na Dolničarjevi 1, na Teološki fakulteti v Ljubljani, v župniščih Dravlje v Ljubljani, Kranj in Slovenj Gradec, v prostorih Medškofijskega ordinariata za študente v Ljubljani, v malem semenišču v Vipavi itd. Po smrti goriškega administratorja dr. Toroša so jih našli v njegovi sprejemnici, v prostorih mariborske škofije pa, ko so obnavljali prostore za pripravo na sprejem papeža Janeza Pavla II. leta 1996.¹¹ Še v poročilu SDV za leto 1988 je navedeno, da je

⁷ Več: Tamara Griesser-Pečar, "Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS in 'ljudska oblast' med najhujšo represijo", *Bogoslovni vestnik* 77, št. 2 (2017), str. 423–437.

⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1211, Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, 1953–1991 (KOVŠ), 2/1978–21, junij 1978).

⁹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 13/1980–2, Kratka aktualizirana analiza stanja Slovenskega duhovniškega društva.

¹⁰ To je povedal nadškof Šuštar avtorici v osebnem razgovoru. Ljerka Bizilj je objavila, da ga je po povratku obiskal nekdanji sošolec, ki ga je povabil na sprehod in mu potem povedal, da mu sledijo, ga nadzorujejo in mu prisluškujejo (Ljerka Bizilj, *Cerkev v policijskih arhivih* (Ljubljana, 1991), str. 32–33 (dalje: Bizilj, *Cerkev v policijskih arhivih*)).

¹¹ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), fond 336, arhivska škatla (AŠ) 37, nepodpisan dokument s seznamom prisluškovalnih sredstev in njihovem stanju; Škofijska gimnazija Vipava. V mariborski škofiji je avtorica napravo sama videla.

sovrážno aktivnost s pozicij klerikalizma /.../ SDV spremljala v okviru 18 operativnih obdelav in 1 DVN [Državno varnostni nadzor] /.../. Za spremljanje te aktivnosti je bilo angažiranih 52 sodelavcev in 82 virov ter izkoriščeno 16 PTS [prisluškovalnih naprav], 40 PTS [telegrafov in telefonov] in 41 PK [pisemskih kontrol].¹²

Seveda je Udba imela tudi sodelavce v duhovniških in redovniških vrstah, ki so pod prisilo, nekaj pa tudi prostovoljno, poročali. Dejansko je bil med navedenimi nalogami milice v priročniku za milico leta 1970 kot tudi leta 1985 predvidevan učinkovit lokalni nadzor duhovnikov in vidnejših laičkih aktivistov ter pridobivanje virov, "s katerimi si zagotovi pregled na škodljivo dejavnostjo klera in laičkih aktivistov".¹³

Nadškof in metropolit Alojzij Šuštar: Curriculum vitae

Dne 23. februarja 1980 je papež Janez Pavel II. imenoval dr. Alojzija Šuštarja¹⁴ za novega ljubljanskega nadškofa in metropolita, nasledil je Jožefa Pogačnika,¹⁵ ki je leta 1977 dopolnil 75 let in je zato papežu predložil svojo odpoved. Prav on je Šuštarja prepričal, da se vrne v domovino in ga predlagal za svojega naslednika, čeprav naj ga bi vabil že škof Anton Vovk.¹⁶ Šuštar je Slovenijo zapustil med okupacijo jeseni 1941, ko ga je takratni ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman poslal na študij v Rim v zavod Germanik, kjer je na papeški univerzi Gregoriani študiral teologijo in filozofijo. Dne 27. oktobra 1946 je bil v Rimu posvečen v duhovnika, doktoriral pa je leta 1949. Po končanem študiju je leta 1948 odšel na zdravljenje tuberkuloze v Švico (Davos) in nato tam tudi ostal. Leta 1966 je pridobil tudi švicarsko državljanstvo. Najprej je bil kaplan v St. Moritzu (1949–

¹² Božo Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. 1. del: Opozicija in oblast*, Viri 17 (Ljubljana, 2002), str. 41 (dalje: Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*).

¹³ "Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve", v: Lovro Šturm, Ljuba Dornik Štrubelj in Pavle Čelik, *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji* (Ljubljana, 1985), str. 167 (dalje: Šturm, Dornik Štrubelj in Čelik, *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*); "Nekaj problemov državno-varnostnega značaja in naloge v zvezi z njihovim reševanjem", v: Šturm, Dornik Štrubelj in Čelik, *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 138.

¹⁴ Dr. Alojzij Šuštar (*14. 11. 1920, Grmada nad Trebnjem – †29. 6. 2007, Ljubljana) je bil najstarejši izmed desetih otrok. Osnovno šolo je obiskoval v Trebnjem, gimnazijo pav Škofovih zavodih Sv. Stanislava v Št. Vidu, prvi letnik teologije je opravljal v Ljubljani, nadaljeval pa je v Rimu (*Letopis Cerkve na Slovenskem 2000* (Ljubljana, 2000), str. 90, 402; Vrtovec, *Vloga nadškofa Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije*, str. 13).

¹⁵ Dr. Jožef Pogačnik (*28. 9. 1902, Kovor – †25. 3. 1980, Ljubljana) je leta 1963 postal apostolski administrator Ljubljanske škofije in bil 2. 3. 1964 imenovan za ljubljanskega nadškofa (*Letopis cerkve na Slovenskem 2000*, str. 93, 463).

¹⁶ Stanislav Lenič, *Moji spomini* (Ljubljana, 1997), str. 53 (dalje: Lenič, *Moji spomini*).

Portret nadškofa Alojzija Šuštarja (NŠAL 107, Fotografska zbirka)

1951), potem pa profesor verouka in filozofije na liceju Maria Hilf v Schwyzu 1951–1963, leta 1963 je postal profesor moralne teologije in leta 1965 rektor semenišča, potem pa 1968 prvi rektor novoustanovljene Visoke bogoslovne šole v Churu, istega leta pa ga je tam škof Johannes Vonderach imenoval tudi za škofovega vikarja. Organiziral je škofijsko sinodo v Churu leta 1962, sinodo za Švico 1968 in 1969 simpozij evropskih škofov. V letih 1971–1977 je bil generalni tajnik novo ustanovljenega Sveta evropskih škofovskih konferenc (*Consilium Conferentiarium Episcoporum Europae*, CCEE) s sedežem v St. Gallnu.¹⁷

¹⁷ France M. Dolinar, "Alojzij Šuštar (1920–2007). Ljubljanski nadškof in metropolit (1980–1997)", v: *Nadškof Alojzij Šuštar. 100 letnica rojstva*, ur. Anton Jamnik in Bojan Žalec (Ljubljana, 2020), str. 17–19 (dalje: Dolinar, "Alojzij Šuštar (1920–2007). Ljubljanski nadškof in metropolit (1980–1997)").

V Slovenijo se je vrnil 3. januarja 1977 in bil imenovan za stolnega kanonika ter predavatelja moralne teologije na Teološki fakulteti v Ljubljani. Zagotovo se je vrnil zato, ker je bil predviden kot naslednji nadškof.¹⁸ V pismu Milošu Staretu v Argentino je duhovnik Jože Prešeren, ki je deloval v Trstu, napisal, da se je pomožni škof Stanislav Lenič "zelo trudil, da je spravil dr. Lojzeta Šuštarja v Ljubljano /.../. Vse kaže, da potem ne bo težav, da postane škof /.../. Šuštarja so spravili v Ljubljano tudi zato, da bo dr. Šuštar z večjim vplivom zadrževal Grmiča, ki je pričakoval, da postane on metropolit."¹⁹ Prvotno so, po navedbi Prešerna, načrtovali, da postane Lenič za kratek čas metropolit in ga potem nasledi Šuštar, vendar je oblast močno nasprotovala imenovanju Leniča.²⁰ Šuštar je bil potem 23. februarja 1980 imenovan za ljubljanskega nadškofa in metropolita. Oblast imenovanju sicer ni nasprotovala, je pa Komisija SRS za odnose z verskimi skupnostmi (dalje verska komisija) že takoj ugotovila, "da spremembe v vodstvu RKC terjajo novo ustrezno pripravo ob morebitnem ofenzivnejšem nastopu cerkve".²¹ Nadškof Šuštar je bil na prvi plenarni seji Jugoslovanske škofovske konference (JŠK) izvoljen za njenega podpredsednika, predsednik je bil zagrebški nadškof Franjo Kuharić.²²

Nadškof Šuštar prevzame vodstvo škofije

Šuštar je desetletja živel v svobodnem svetu, kjer je užival tudi velik ugled in se oblasti ni bal, bil je tudi dober diplomat. Razmerje med državo in slovensko Cerkvijo se je z njegovim prihodom spremenilo, ker je imel drugačen pristop. V razgovoru z RTV Ljubljana je 10. aprila 1980 razložil svoj način delovanja: "Začni z malimi koraki in naredi to, kar je trenutno potrebno. Misli in načrte obdrži zase in jih povej šele takrat, ko jih nameravaš uresničiti".²³ Seveda je tudi oblast proti njemu zaradi velikega ugleda, ki ga je imel v tujini, nekoliko drugače nastopala. Še predno je apostolski pronuncij nadškof Michele Cecchini 13. aprila 1980 posvetil Šuštarja za novega ljubljanskega nadškofa v navzočnosti

¹⁸ Andrej Saje, "Alojzij Šuštar 1920–2007", v: *Nepozabno slovo. Alojzij Šuštar*, ur. Franci Petrič (Ljubljana, 2007), str. 5–11; Bizilj, *Cerkev v policijskih arhivih*, str. 10.

¹⁹ Arhiv Zedinjene Slovenije (Buenos Aires), arhiv Miloša Stareta, AŠ 8, pismo Jožeta Prešerna, 21. 12. 1976.

²⁰ Kako je oblast imenovanju Leniča nasprotovala, kaže tudi, da je predsednik Komisije SRS za odnose z verskimi skupnostmi zaradi tega na pobudo Edvarda Kardelja 24. julija 1978 obiskal tajnika Sveta za javne zadeve Cerkve nadškofa Agostina Casarolija (ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1980-16, 27. 2. 1980).

²¹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 23/1980-3, 21. 4. 1980.

²² ARS, SI AS 1211, KOVS, 7/80-2, K zapisu o zasedanju Jugoslovanske škofovske konference; "Tudi pri nas proslava Benediktovega leta. Nadškof Šuštar izvoljen za podpredsednika JŠK," *Družina*, 27. 4. 1980, str. 1.

²³ ARS, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije (RSNZ), AŠ 63, S-421, Rimskokatoliška cerkev v SR Sloveniji (značilnosti delovanja), december 1985, str. 35.

27 škofov iz osem evropskih držav in Kanade,²⁴ so na seji sekretariata Komisije SR za odnose z verskimi skupnostmi soglašali, da so lahko z novim nadškofom zadovoljni, ker je napovedal, da si bo prizadeval za dobre odnose med družbo in Cerkvijo. V zapisniku so tudi navedli, da "so spremembe v vodstvu nadškofije /.../ priložnost za popravo naših napak in spodrslijajev, za vztrajno in resno korektno delo in odnos do RKC".²⁵ Že mesec dni po posvetitvi so na verski komisiji prišli do zaključka, da so potrebne "nekatero taktične spremembe".²⁶ S Šuštarjevim prevzemom škofije je postala Katoliška cerkev v javnosti bolj navzoča, predvsem tudi v medijih.²⁷ In leta 1982 je verska komisija ugotovila, da je postala Cerkev "vse bolj svetovljanska".²⁸ Zgodovinar in dolgoletni vodja Nadškofijskega arhiva v Ljubljani France M. Dolinar je poudaril nadškofovo neobremenjenost s preteklostjo: "Neobremenjen z medvojnimi dogodki je namreč Šuštar vnesel v slovensko Cerkev novo dimenzijo pluralnosti evropske demokracije in odprtost izzivom krščanstva v sekulariziranem svetu."²⁹ Ekonomist, publicist in politik Marko Kremžar, ki je živel v Argentini, je v jubilejnim zborniku ob 75-letnici Alojza Šuštarja zapisal, da je

z visokega mesta, ki ga je imel v zahodnoevropskem katoliškem občestvu, komaj opazno nadškof dr. Alojzij Šuštar prispel iz tujine v domovino, ko ni bilo še nikjer sledi o pomladi. In vendar, gledano iz že skoraj zgodovinske perspektive, se zdi, da je bil prihod novega škofa na sedež ljubljanske nadškofije znamenje, da teče čas tudi v kulturno in politično zamrznjenem slovenskem okolju.³⁰

Da je Udba na to gledala drugače, je razvidno iz poročila za leto 1980 v poglavju "Sovražno delovanje s pozicij klerikalizma", v katerem je navedla, da je zaradi kadrovske spremembe v vodstvu RKC ter zaradi "aktivnega uveljavljanja politike novega papeža" ter "novega načina delovanja klera pod vodstvom dr. Alojza Šuštarja" morala intenzivirati "spremljanje in odkrivanje nosilcev klerofašističnih tendenc v RKC na Slovenskem". V nadaljevanju je zapisano:

²⁴ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1980-33, 18. 4. 1980; D.K., "Slovenska Cerkev je praznovala", *Družina*, 20. 4. 1980, str. 1, 4-5.

²⁵ ARS, SI AS 1211, KOVS, 3/1980-2, 2. 4. 1980.

²⁶ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1980-2, 16. 5. 1980.

²⁷ Več: Rafko Valenčič, "Zamolčani in preganjani. Cerkev in mediji", v: *V prelomnih časih*, ur. Peter Kvaternik, Znanstvena knjižnica 1 (Ljubljana, 2001), str. 139-160.

²⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1982-2, 11. seja, 19. 2. 1982.

²⁹ Dolinar, "Alojzij Šuštar (1920-2007). Ljubljanski nadškof in metropolit (1980-1997)", str. 20; France M. Dolinar, "Alojzij Šuštar (1920-2007). Ljubljanski nadškof in metropolit (1980-1997)", *Studia Historica Slovenica* 12, št. 2-3 (2012), str. 343.

³⁰ Marko Kremžar, "Lastovka, ki je priletela v zimo", v: *Božjo voljo izpolnjevati. Jubilejni zbornik ob 75-letnici Alojzija Šuštarja, ljubljanskega nadškofa in metropolita*, ur. Anton Štrukelj (Ljubljana-Celje, 1995), str. 551 (dalje: Kremžar, "Lastovka, ki je priletela v zimo").

Novi ljubljanski nadškof in slovenski metropolit, njegove izkušnje, sposobnost za organizacijo, ugled in zveze, kar si je pridobil s svojim delom v tujini, so del povodov, da se okrog njega zbirajo znani nosilci klerikalnih tendenc iz vrst domačega klera in emigrantske duhovščine ter znani nosilci aktivnosti s pozicij buržoaznega pluralizma in sploh restavriranja naše družbenopolitične ureditve po vzorcu zahodne demokracije. Ti notranji krogi notranjega sovražnika iščejo zaledje, verifikacijo svojih idej in partnersko pomoč za uresničitev le-teh, ker ocenjujejo slovensko RKC kot edino legalno opozicijo naši socialistični samoupravni družbi.³¹

V poročilu Zveznega sekretariata za notranje zadeve "Propagandna djelatnost Rimokatoliške crkve u Jugoslaviji" leta 1983 je navedeno:

Izhajajoč iz ocene, da je 87% prebivalstva vernikov te veroizpovedi, se zavzema [Katoliška cerkev, op. avtorice], za 'dialog' z organiziranimi socialističnimi silami, ki bi moral pripeljati do vzpostavitve neke vrste partnerstva. V ta namen so služili razni nastopi teologov, del člankov v verskem tisku in javni nastopi cerkvenih funkcionarjev. Takšno delovanje RKC v SR Sloveniji je veliko bolj izrazito po imenovanju dr. Alojza Šuštarja za ljubljanskega nadškofa.³²

Šuštar je takoj po prevzemu vodstva škofije utrjeval stike z visokimi cerkvenimi dostojanstveniki po svetu, predvsem v Evropi, seveda pa je imel redne stike z Rimom, saj je bil član papeške Kongregacije za katoliško vzgojo ter papeške Komisije za sredstva družbenega obveščanja. Kot delegat JŠK je ostal aktiven član CCEE. Pomožni škof Stanislav Lenič je napisal, da je Šuštar "naredil ob mnogih poznanstvih v Evropi in svetu za Slovenijo in našo Cerkev še več. Predvsem pa je naredil Cerkev navzočo spet v naši družbi. Prej se je pri nas o Cerkvi zelo malo pisalo, kakor da nas ni. S Šuštarjem pa smo postali del naše družbe."³³ Prav tako je takoj izpostavil stike z obmejnimi škofi v Italiji in v Ljubljani sprejel goriškega nadškofa Pietra Cocolina, tržaškega škofa Lorenza Bellomija ter videmskega nadškofa Alfreda Battista. Za vzpostavljanje stikov z zamejskimi škofijami v Italiji se je že leta 1979 zavzemal *Katoliški glas* iz Gorice, ki je očital slovenskim škofom in slovenski oblasti, da premalo storijo za Slovence v Italiji. To je takoj tudi rodilo sadove, saj so se italijanski škofi pogosteje obračali na slovenske vernike. Tako je goriški nadškof npr. obiskal slovenske ustanove v Gorici, med drugim osnovno šolo in slovenski dom in govoril v slovenšči-

³¹ Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, str. 26.

³² ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3088, S-334, str. 41.

³³ Lenič, *Moji spomini*, str. 56.

ni. Svoj obisk je označil za zgodovinsko pomemben dogodek.³⁴ Šuštar se je že poleti 1980 povezal tudi s krškim (celovškim) škofom Josephom Köstnerjem.³⁵ Rezultat njegovega prizadevanja je po vsej verjetnosti tudi to, da je ob 60. obletnici koroškega plebiscita celovški škof v stolnici imel dvojezično mašo za večje sožitje obeh narodov. Geslo je bilo "Verujmo drug z drugim – živimo drug za drugega".³⁶

Kako budno je njegovo delovanje spremljala Udba – in to že pred prevzemom nadškofije – je razvidno iz seznama "Pomembnejše osebne zveze ljubljanskega metropolita" pred letom 1980, ki je bilo priloženo poročilu "Rimskokatoliška cerkev v Sloveniji (značilnosti delovanja)" leta 1985. Navedenih je bilo 309 oseb, v glavnem z naslovi. Ker je pri nekaterih zabeleženo, da je naslov neznan, prevladujejo pa osebe iz Švice, lahko sklepamo, da so ta seznam sestavljali še pred Šuštarjevim stalnim prihodom v Slovenijo, kar pomeni, da ga je Udba že v Švici budno spremljala, po vsej verjetnosti tudi zato, ker se je njegovo ime pojavljalo med možnimi kandidati za naslednika nadškofa Pogačnika. Seznam vsebuje tudi 12 oseb iz Slovenije, v glavnem visoke predstavnike Cerkve (koprškega škofa dr. Janeza Jenka, ljubljanskega pomožnega škofa dr. Stanislava Leniča, takratnega ravnatelja Slomškovega dijaškega semenišča dr. Franca Krambergerja, generalnega vikarja koprške škofije mag. Renata Podbersiča itd.). Istemu poročilu pa so bili priloženi še trije sezname z osebami, s katerimi je imel stike po letu 1980. Prvi od teh z oznako "Stiki Šuštarja s predstavniki Vatikana in ostalimi visokimi cerkvenimi dostojanstveniki" navaja 130 srečanj s papežem in številnimi škofi, kar nekaj jih je prišlo na obisk v Ljubljano, pa tudi v Bohinj, na Brezje in Stično (67). Drugi seznam "Stiki Šuštarja z emigranti in zamejci" vsebuje 159 oseb, na njem so številni slovenski duhovniki v tujini (med njimi pomožni škof v Torontu dr. Alojzij Ambrožič, Ignacij Čretnik, dr. Maksimilijan Jezernik, msgr. Ignacij Kunstelj, misijonar Pedro Opeka, msgr. Anton Orehar, Karel Vojska, dr. Janez Zdešar, msgr. Vinko Žakelj), pa tudi znana imena politične emigracije (Edvard Gobec, Ciril Žebot itd.) in zamejstva (Jože Prešeren, Jože Kopeinig, Alojz Rebula, Martin Jevnikar, dr. Valentin Inzko itd.). Zadnji seznam "Stiki Šuštarja s tujimi diplomatsko-konzularnimi predstavniki in tujimi novinarji" omenja 71 oseb. V zadnjih treh seznamih je tudi navedeno kdaj in kje jih je srečal, pri tem pa je večina srečanj na zadnjem seznamu bila v Ljubljani – tako ga je obiskal leta 1982 dunajski podžupan in deželni prvak avstrijske ljudske stranke (ÖVP) –, zgolj z avstrijskim predsednikom Rudolfom Kirschschräglgerjem se je srečal aprila 1984 na Dunaju (10.4.1984) in s predstavniki CDU in SPD

³⁴ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1980-76, "Aktivnost RKC med manjšino".

³⁵ ARS, SI AS 1211, KOVS, 5/1980, dopolnjena priloga z dne 2. 6. 1980 o odnosih med družbo in verskimi skupnostmi.

³⁶ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1980-76, Aktivnost RKC med manjšino.

Nadškof Šuštar na novoletnem sprejemu pri Komisiji za odnose z verskimi skupnostmi, 1982 (NŠAL 107, Fotografska zbirka)

ter predsednikom policije ter Helmutom Kohlom v Stuttgartu (22.–23. junija 1984). Pred tem je bil Kohl tudi v Ljubljani (6. junija 1984). Seznam vsebuje tudi znane novinarje, tako Johanna Georga Reissmüllerja in Viktorja Meierja (oba *FAZ*), Karla Gustava Ströhma (*Die Welt*), Michaela Dobbsa (*Washington Post*), novinarko Noro Bellof iz Velike Britanije, predstavnike avstrijske televizije in druge. Na seznamu je tudi Stella Alexander, ki je bila avtorica odmevne knjige *Church and State in Yugoslavia since 1945* (Cambridge, 1979).³⁷ Že takoj po prevzemu nadškofije pa je Šuštarja obiskala Nobelova nagrajenka za mir v letu 1979 Mati Terezija.³⁸

Ko je Šuštar postal nadškof, se je zavzemal za dialog z oblastjo. Na škofijo je takoj povabil takratnega predsednika republiške verske komisije (KOVŠ) Duša-

³⁷ ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3115, S-421, Rimskokatoliška cerkev v SR Sloveniji, december 1985, str. 35–36 in priloge.

³⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS, 3/1980-39.

na Šinigoja³⁹ in ta se je povabilu odzval, kar je bilo nekaj povsem novega. Šuštar je želel razgovore z oblastjo na najvišji ravni, zato je zavrnil Šinigojev predlog, da bi delovni pogovori predstavnikov Cerkve in "države" potekali v okviru SZDL, ker se na koordinacijskih odborih "lahko samo pogovarjajo, narediti pa se ne more ničesar".⁴⁰ Iz zapisnika 11. seje 19. februarja 1982 je moč razbrati, da je verska komisija po Šuštarjevem nastopu zaznala premik Katoliške cerkve v Sloveniji na desno ter prizadevanje za enotnost. Izvajala naj bi se trdna disciplina, izolirala pa naj bi vse bolj pomožnega škofa Vekoslava Grmiča in njegove pristaje. Širile in rešile so se zveze v sosednjih državah, hkrati pa je verska komisija razpravljala o "militantnosti Katoliške cerkve v mednarodnih odnosih", zlasti na področju človekovih pravic.⁴¹ Papež Janez Pavel II. je namreč v središče svojega angažmaja dal človekove pravice in zahteval svobodno delovanje Katoliške cerkve tudi v komunističnih državah. Pogosto so nadškofa klicali na versko komisijo, da je odgovarjal na razne očitke in se zagovarjal. Zapisnike srečanj z nadškofom in drugimi predstavniki Cerkve so ves čas, tudi še pred osamosvojitvijo v predvolilnem času, pošiljali predstavnikom oblasti, pred osamosvojitvijo tako Janezu Stanovniku, Milanu Kučanu, Jožetu Smoletu in Dušanu Šinigoju. Šuštar se je pogosto, nekako vsaka dva meseca, srečaval tudi še z zadnjim predsednikom verske komisije dr. Borisom Frlecom. Kot je napisal Jože Prešeren leta 1983 Milošu Staretu, je Šuštar imel

glede razmerja do komunističnih oblasti /.../ drugačne poglede. Gleda bolj s stališča Vatikana. Hudiča ne preveč dražiti, ker se lahko položaj še poslabša. Tudi v Ljubljani so letošnji jan. ljublj. sprejem pri oblasteh nekateri drugače sodili, da bi moral bolj jasno poudariti pravice katoličanov. Končno dosti pove, vendar pravi da to po drugih poteh skuša doseči. Dr. Pogačnik je bolj odkrito govoril. Seveda je to vprašanje, ki loči duhove. Vendar hudiča nič ne pritegneš. Papeža so hoteli ubiti. Radi bi se znebili vseh, ki imajo kakšen vpliv. Škof Jenko mi piše. Kuhariča so imenovali za kardinala najbrže tudi zato, ker je jasen in odločen ter nepopustljiv. Malo so razočarani, da ni prišel na vrsto dr. Šuštar za kardinala. Meni se zdi, da bodo vedno imenovali Hrvata, ker je Hrvatov več. Šuštar bo morda kdaj postal kurijski kardinal, a tedaj bi moral v Rim. Kaj takega pa slov. katoličani zdaj ne bi hoteli. Ima zelo veliko avtoriteto. Pravijo, da komunisti nimajo v Sloveniji nikogar, ki bi se mogel intelektualno z njim meriti.⁴²

³⁹ Dušan Šinigoj je bil predsednik Komisije Socialistične republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi od 1978 do 1984.

⁴⁰ ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3115, str. 59.

⁴¹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1982-2, 11. seja, 19. 2. 1982.

⁴² Arhiv Zedinjene Slovenije (Buenos Aires), arhiv Miloša Stareta, AŠ 8, pismo Jožeta Prešerna, 2. 1. 1983.

Dejstvo, da je nadškof Šuštar takoj po prevzemu škofije skušal postaviti stike z oblastjo, kaže na drugačen pristop. Ni namreč čakal, da ga kliče oblast, temveč je osebno 12. novembra 1980 Mitji Ribičiču, predsedniku Republiške Konference SZDL Slovenije in Dušanu Šinigoju, predsedniku Komisije za odnose z verskimi skupnostmi pri IS SRS predlagal, "da bi prišlo do delovnega pogovora o odnosih med katoliško Cerkvijo in našo samoupravno socialistično družbo v Sloveniji".⁴³ Šinigoj je 5. marca 1981 Šuštarja prosil, da mu pisno predloži okvirna vprašanja, o katerih bi rad govoril. Nadškof Šuštar je nato 16. marca 1981 predložil devet točk:

1. Ker je bilo večkrat z obeh strani poudarjeno, da so odnosi med oblastjo in Cerkvijo v Sloveniji urejeni in dobri, da pa so še odprta vprašanja, je predlagal, da se ta odprta vprašanja določijo z obeh strani in da se uredi način, kdo in na kakšen način naj se rešujejo.
2. Sožitje med vernimi in drugimi občani. Ker se pojavljajo težave in močni pritiski, tako npr. v vzgoji in šoli, na delu, v medsebojnih družbenih odnosih in v javnosti, je spraševal, kako bi se ti lahko rešili.
3. Verska in dušna oskrba v bolnicah, domovih in zaporih.
4. Upoštevanje verskih izrazov, znamenj, spomenikov, navad in praznikov itd.
5. Reševanje prošenj za lokacije in gradbena dovoljenja za cerkve, kulturne objekte, veroučne učilnice in razne cerkvene objekte.
6. Socialno in karitativno delovanje Cerkve.
7. Obdavčenje cerkva, nabirk, prometni davek pri tisku.
8. Možnost popravkov v primerih večjih dezinformacij o Cerkvi.
9. Nezaupanje, pomisleki glede možnosti medsebojnega sožitja.⁴⁴

Poudaril je, da so to začetni predlogi in nikakor ne izčrpen prikaz vseh odprtih vprašanj.

Prepričan sem, da se bo v pogovoru pokazalo, da je mogoče nekatera vprašanja ob dobri volji sorazmerno uspešno rešiti, druga pa bodo ostala bolj ali manj odprta vprašanja tudi naprej. Ob medsebojnem spoštovanju, razumevanju, enakopravnosti in iskrenem prizadevanju za mirno sožitje in konstruktivno sodelovanje pa ne vidim nobene nujnosti, da bi morale prihajati do napetosti, zaostritve ali celo konfliktov, ki niso nikomur v korist.⁴⁵

⁴³ To je Šuštar osebno predlagal Mitji Ribičiču 12. 11. 1980 in večkrat Dušanu Šinigoju (Pismo škofa Alojzija Šuštarja Dušanu Šinigoju, 16. 3. 1981; Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, str. 148–149; NŠAL 336, AŠ 31; ARS, SI AS 1211, KOVS, 5/1980, 12. 11. 1980, Zapis Mitje Ribičiča o razgovoru z dr. Alojzijem Šuštarjem).

⁴⁴ Pismo škofa Alojzija Šuštarja Dušanu Šinigoju, 16. 3. 1981.

⁴⁵ Prav tam.

Vendar je moral Šuštar potem ugotoviti, da državna oblast ni bila pripravljena na dialog. Udba je ocenila, da je Šuštar,

reaktiviral in poživil notranjega sovražnika v državi /.../. RKC je v zadnjem obdobju spremenila taktiko svojega delovanja na pastoralnem, katehetskem področju in v tiski. Vse akcije RKC so načrtovane in verificirane ali na sejah slovenskih škofov ali teološkega sveta. Prav v tem je novi nadškof dobil svoj posvetovalni organ, katerega naloge so spremljanje političnega trenutka v naši samoupravni socialistični družbi in pripravljanje protiakcij vakuumskih prostorov v naši družbi. Ena od bistvenih novosti delovanja RKC je tudi realizacija Šuštarjeve ideje o enotnem slovenskem cerkvenem prostoru, kar je dosegel z rednimi zasedanji slovenskih škofov, kjer usklajujejo in načrtujejo enotno politiko slovenske Cerkve.⁴⁶

Slovenska pokrajinska škofovska konferenca

Leta 1983 je Šuštar ustanovil Slovensko pokrajinsko škofovsko konferenco,⁴⁷ ki je sicer delovala še vedno v okviru JŠK, katere podpredsednik je tudi bil, kot že pred njim nadškof Pogačnik, vendar je bila v pogledu na Slovenijo samostojna.⁴⁸ Bila sta dva razloga za to ustanovitev: zahtevala jo je duhovščina, poleg tega pa je bilo očitno, da nadškof ni mogel uveljavljati slovenskih interesov v JŠK.⁴⁹ Posebno pozornost je slovenska konferenca poleg pastoralnim nalogam polagala obravnavi vprašanj glede razmerja med komunistično oblastjo (državo) in Cerkvijo v Socialistični Republiki Sloveniji. Ustanovljene so bile komisije in sveti na različnih področjih, najprej še v okviru JŠK, po osamosvojitvi pa seveda v okviru samostojne Slovenske škofovske konference.

Nadškof Šuštar in Slovenci po svetu

Nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar je na eni strani iskal kontakt z oblastjo, da razčisti sporna vprašanja v odnosih med državo in Cerkvijo, na drugi strani pa je imel tudi še naprej dobre stike z izseljeniški duhovniki in se ni izogibal stikov s slovensko politično emigracijo. Njegovo imenovanje so sprejeli z velikim odobravanjem in pričakovanji, tako v izseljenstvu kot tudi velik del doma-

⁴⁶ Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, str. 26.

⁴⁷ Ustanovni sestanek je bil 20. 6. 1983.

⁴⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS, 5/1983-9, 1. 7. 1983.

⁴⁹ ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3115, Rimskokatoliška cerkev v SR Sloveniji (značilnosto delovanja), december 1985, str. 39.

če duhovščine. Že v času službovanja v Švici je vzdrževal stike z zamejskimi in emigrantskimi duhovniki in s predstavniki politične emigracije in laičnimi zamejskimi strukturami. V omenjenem poročilu zveznega sekretariata je napisano, da se ni izognil kontaktom s politično emigracijo in posameznikom kot na primer z "ekstremistom" Janezom Zdešarjem⁵⁰ in da je zastopal mnenje, da so prav ti "najsposobnejši, najbolj inteligentni slovenski intelektualci".⁵¹

Šuštar se je zavzemal tudi za koroške rojake. Že 13. septembra 1980 je sprejel 50 članov zveze katoliških akademikov Koroške.⁵² Kot navedeno, je obiskoval tudi rojake v emigraciji in izpostavil – s pomočjo pomožnega škofa Stanislava Leniča, ki je deset let bil narodni ravnatelj Slovencev po svetu, in koprskega škofa Metoda Piriha, ki je Leniča leta 1989 nasledil – spet redne odnose med slovensko Cerkvijo in izseljenci. Kremžar je zapisal, da je "skušal ohraniti edinstvo v katoliškem občestvu, hkrati pa doseči od totalitarnega in veri nasprotnega režima za katoliško Cerkev vsaj nekaj svobode in življenjskega prostora".⁵³ Šuštar je obiskal Slovence v Franciji (1981), ZDA in Kanadi (1981), Argentini, Čilu, Braziliji in Ekvadorju (1982), Avstraliji (1983) in na Švedskem (1984). Stalne stike je imel s Slovenci v Italiji, Avstriji in Nemčiji.⁵⁴ Vsi ti obiski in stiki so bili pod drobnogledom Udbe, posebno obisk v Argentini. Tam se je med drugim srečal s tamkajšnjim delegatom slovenskih duhovnikov Antonom Oreharjem. O tem je poročal verski časopis *Družina* na prvi strani, objavil je celo sliko srečanja. Verska komisija je Cerkvi to objavo očitala, češ če se že ni mogla izogniti temu srečanju, pa ni bilo potrebno, da se o tem poroča. To naj bi bila posebna škoda, ker je nadškofova pot imela tako pozitiven odmev, posebno po objavi Tanjugovega intervjuja z njim in vesti o obisku jugoslovanskega veleposlaništva v Buenos Airesu.⁵⁵

Imenovanje mariborskega škofa

Nadškof Šuštar se je ob prevzemu škofije seveda soočal s številnimi problemi tudi znotraj Cerkve v Sloveniji. Še vedno je bilo odprto vprašanje nasledstva

⁵⁰ Janez Zdešar (*19. 5. 1926, Ljubljana – †19. 9. 2013, Celje) je leta 1945 pobegnil s taborišča Teharje in se nekaj mesecev skrival pri usmiljenkah v Ljubljani. Skrival je potem prestopil mejo in v Lienzu v taborišču maturiral ter študiral teologijo najprej v Briksnu in nato na Gregoriani v Rimu. Bil je predstojnik slovenskega dušnega pastirstva v Nemčiji in v Evropi. Več: Janez Zdešar, *Pričevalec težkih dni*, ur. Tamara Griesser-Pečar (Ljubljana, 2017).

⁵¹ ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3088, str. 41.

⁵² ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1980-76, Aktivnost RKC med manjšino.

⁵³ Kremžar, "Lastovka, ki je priletela v zimo", str. 552.

⁵⁴ ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3115, str. 35–36.

⁵⁵ ARS, SI AS 1211, KOVS, 5/1982-27, 19. 11. 1982.

mariborskega škofa dr. Maksimilijana Držečnika, ki je umrl 13. maja 1978.⁵⁶ Za to se je zavzemal pomožni škof dr. Vekoslav Grmič, ki je upravljal mariborsko škofijo, tesno pa je sodeloval z oblastjo, za kar se ga je prijel pridevek "rdeči škof", pa tudi "socialistični škof". Oblast je imela velik interes, da Sveti sedež imenuje njega in je zaradi tega že v času, ko je bil na čelu ljubljanske nadškofije še Jožef Pogačnik, intervenirala večkrat v tem smislu. Septembra 1980, tik pred imenovanjem novega mariborskega škofa, pa je predsednik verske komisije Dušan Šinigoj ob obisku ljubljanskemu nadškofu dr. Alojziju Šuštarju dal vedeti, da oblast pričakuje, da bo Vatikan dokončno imenoval Grmiča za mariborskega škofa, ker je že dve leti vodil škofijo tako, "da obstoje dobri odnosi med katoliško cerkvijo in družbo." Prosil je nadškofa, da v tem smislu posreduje v Rimu. Nadškof svojega mnenja ni razkril, dejal je zgolj, da tudi on želi, da se zadeva kmalu reši, ker bi potem imel manj težav.⁵⁷

Grmič je vse od Držečnikove smrti vodil Mariborsko-lavantinsko škofijo. Bil je v stalnih sporih s cerkvenimi strukturami. Po oceni kardinala Francea Rodeta se je Grmič predstavil "kot človek dialoga, v resnici pa je vodil zelo osebno politiko in dejansko razdelil duhovščino v dva tabora".⁵⁸ Zaradi dobrih odnosov z oblastjo in zaradi njegovih nazorov ("teologija samoupravnega socializma") je nasledstvu nasprotoval ne samo velik del mariborske duhovščine, temveč tudi višji kler ljubljanske škofije in apostolske administrature za Slovensko Primorje. Prav tako so imenovanju nasprotovali jezuiti, ki naj bi po podatkih verske komisije celo intervenirali v Vatikanu in Grmiča označili za heretika.⁵⁹ Grmič je bil leta 1979 zaradi nasledstva mariborske škofije tudi pri papežu. V intervjuju s Slavo Partlič je razkril, da sta s papežem ostala v marsičem "vsak na svojem bregu, zlasti seveda v pogledih na realni socializem in na takratne razmere v Sloveniji in Jugoslaviji. Izhajala sva pač iz različnega okolja, imela različne izkušnje."⁶⁰ Po romanju slovenskih duhovnikov v Rim je Mitji Ribičiču, predsedniku RK SZDL, izjavil, da se papež bolj ukvarja s politiko in manj s teološkimi vprašanji. "Močno poudarja človeka, človekove pravice in povezanost s papežem, saj hoče za vsako ceno ohraniti enotnost Cerkve, kar pomeni šibkost njenih posameznih delov." Grmič je imel vtis, "da gre za poskus zaostrovanja, ki ne more koristiti slovenskemu narodu."⁶¹

⁵⁶ Več: Tamara Griesser-Pečar, "Škof dr. Maksimilijan Držečnik", *Studia Historica Slovenica* 13, št. 2–3 (2013), str. 585–601,

⁵⁷ ARS, SI AS 1211, KOVS, 5/1980-11, 10. 9. 1980.

⁵⁸ Franc Rode, *Vse je dar. Spomini* (Celje, 2022), str. 275.

⁵⁹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 1/1977-6, 14. 1. 1977.

⁶⁰ Tamara Griesser-Pečar, "Lavantinska škofija v novi Jugoslaviji", *Studia Historica Slovenica* 10, št. 2–3 (2010), str. 455 (dalje: Griesser-Pečar, "Lavantinska škofija v novi Jugoslaviji").

⁶¹ Bizilj, *Cerkev v policijskih arhivih*, str. 16.

Na obisku pri pronunciju Micheliju Cecchiniju v Beogradu 4. novembra 1980 sta bila nadškof Šuštar in dr. Franc Kramberger obveščena o imenovanju Krambergerja za novega mariborskega škofa, dan pozneje je nadškof na škofovskem sestanku v Kopru o tem seznanil tudi Grmiča. Grmič je kljub Krambergerjevi želji, da ostane še naprej generalni vikar,⁶² reagiral prizadeto in odstopil kot pomožni škof in kot ravnatelj bogoslovnega semenišča, prav tako se ni udeležil posvetitve novega mariborskega škofa Krambergerja. Ko je ta nastopil svojo službo, ni imel lahkega stališča, ker so mu nenehno nasprotovali Grmičevi somišljeniki (tako skupina sodelavcev revije *Znamenje* in Mohorjeve družbe v Celju), poleg tega pa je Udba k sodelovanju prisilila vrsto duhovnikov.⁶³ Predsednik Slovenskega duhovniškega društva Roman Kavčič je bil zelo razočaran nad imenovanjem novega ordinarija v mariborski škofiji in je izjavil, da je to "zmaga emigracije". Ker je Grmič odstopil iz vseh cerkvenih funkcij razen na Teološki fakulteti, je ta Grmičev "odhod" ocenil za nevarnega, ker se je ožil t. i. "napredni krog". Oblast bi morala nujno na njega vplivati, da ostane, potrebno pa naj bi bilo "vrniti udarec", se mu zahvaliti in ga odlikovati.⁶⁴

Težave slovenske Cerkve z Grmičem so se nadaljevale, še posebej je decembra odmeval intervju Grmiča v zagrebški reviji *Start*, kjer je med drugim izjavil, da je prišlo do imenovanja Krambergerja predvsem zaradi pritiska emigracije. Tudi njegova predavanja o socializmu in krščanstvu, ki jih je imel tudi v deželah zahodne Evrope v imenu t. i. "Kritičnega krščanstva", so bila problematična za slovensko Cerkev, prav tako tudi podelitev visokega državnega odlikovanja (red republike z zlatim vencem) ob njegovi 60-letnici (1. junija 1983), pa tudi njegova udeležba v slovenski delegaciji SZDL v Beogradu (1984) in intervju v *Jani* (14. novembra 1984), ki ga je vodstvo Cerkve obsodilo kot poseg v bistvo moralnega nauka Cerkve. O tem je nadškof obvestil tudi pristojno kongregacijo v Rimu. Šuštar se je zaman zavzemal za mirno reševanje spora z Grmičem in s somišljeniki. Končno je dal navodilo, da vsak duhovnik potrebuje za objavo prispevkov v necerkvenem tisku dovoljenje škofije.⁶⁵ Posebno problematično je bilo tudi to, da je bil Grmič profesor na Teološki fakulteti, prav zaradi njega je tudi Vatikan oddelku Teološke fakultete v Mariboru očital proticerkveni duh.⁶⁶

⁶² To je nadškof dr. Franc Kramberger 12. 1. 2010 povedal avtorici.

⁶³ Več: Griesser-Pečar, "Lavantinska škofija v novi Jugoslaviji", str. 429–462; ARS, SI AS 1211, KOVS, 5/1980-19, 17. 22. 1980.

⁶⁴ Arhiv Javnega tožilstva (JT), strogo zaupen zapis razgovora z R. Kavčičem, predsednikom duhovniškega društva, 11. 11. 1980 (kopije Javnega tožilstva je avtorica pridobila pri pripravi ekspertize o delovanju škofa Rožmana za generalnega javnega tožilca Antona Drobniča na tožilstvu).

⁶⁵ ARS, SI AS 1931, RSNZ, t.e. 3115, str. 46–48.

⁶⁶ ARS, SI AS 1211, KOVS, 22/5-1985, Zabeležka iz razgovora z mariborskim škofom Krambergerjem.

Socialno in karitativno delovanje Cerkve

Dobrodelna dejavnost je bila Katoliški cerkvi prepovedana že takoj po koncu vojne leta 1945. Za urejanje položaja verskih skupnosti, šolstva in socialne varnosti so bile pristojne republike. Čeprav verske skupnosti po Zakonu o pravnem položaju verskih skupnosti 1976 na področjih "posebnega družbenega pomena" – taka so bila npr. šport, kultura in karitativna dejavnost – v Sloveniji niso smele ustanavljati svojih organizacij, je nadškof Šuštar odklonil, da bi se slovenska Cerkev odrekla eni od njenih ključnih dejavnosti. Najprej si je prizadeval, da bi bila ustanovljena slovenska sekcija Karitas, vendar slovenski zakon v nasprotju s hrvaškim tega ni dovoljeval, potem pa je celo predlagal, da preučijo, če bi RKC lahko karitativno delovala v sklopu Rdečega križa. Vendar *ta*, kot je ugotovila celo verska komisija, ni bil "sposoben ali pa ne voljan vključiti duhovnikov in verskih skupnosti".⁶⁷ Seveda pa je slovenski oblasti šlo predvsem za kontrolo humanitarne dejavnosti. Če bi ta bila organizirana tudi v verskih skupnostih, bi tam delovala brez *nadzora* komunistične oblasti.⁶⁸ Potem pa se je Cerkev preko "Predala dobrote" na Teološki fakulteti v Ljubljani, ki ga je ustanovil odgovorni urednik Ognjišča Franc Bole, leta 1982 preko Hrvatov vključila v Caritas Internationalis. Prvi sestanek slovenske sekcije je bil januarja 1983. Šele leta 1989 je bila Cerkvi dovoljena karitativna dejavnost. Slovenska Karitas pa je bila ustanovljena 1. maja 1990.⁶⁹

Prostovoljni prispevki in davki

Brez dovoljenja najprej sploh ni bilo mogoče pobirati prostovoljnih prispevkov v cerkvi in izven nje, tudi ne v ročne puščice in v t. i. "ofru" oziroma darovanju okoli oltarja. Dovoljenja so dobivali člani CMD in t. i. "pozitivni" duhovniki. Ko je leta 1953 začel veljati Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti, je bilo pobiranje prispevkov za verske namene v obrednih in drugih prostorih verskih skupnosti dovoljeno, vendar samo za bogoslužje, za vzdrževanje cerkve, ne pa za druge cerkve, za duhovnike ali celo za višji kler. Duhovniki tudi niso smeli "agitirati" za pobiranje prostovoljnih prispevkov. "Agitacija" za pobiranje prostovoljnih prispevkov je bila strogo kaznovana.⁷⁰ Ko pa je novi Zakon o verskih skupnostih dovolil pobiranje prostovoljnih prispevkov, so bili v Sloveniji

⁶⁷ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1983-1.

⁶⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1983-36, 6. 12. 1983.

⁶⁹ Slovenska Karitas, dostopno na: <https://www.karitas.si/o-karitas/>, pridobljeno: 14. 7. 2022.

⁷⁰ Tamara Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi* (Ljubljana, 2005), str. 681 (dalje: Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*).

obdavčeni. Takšne prakse v ostalih jugoslovanskih republikah ni bilo, davki so bili tako instrument prisile.⁷¹ Ker oblast ni priznavala ločenih pravnih oseb, je Cerkev plačevala davke, ki so presežali njene zmogljivosti. Tudi ta praksa je bila samo v Sloveniji. Ljubljanska škofija je bila tako prisiljena prodati posestvo v Goričanah in mariborski kanoniški vrt.⁷²

Problem porušenih cerkva oz. zaviranje in zavlčevanje vlog in zahtev za popravilo oziroma gradnjo novih cerkvenih zgradb je ostal do konca (Žužemberk, Portorož, Semedela...). Postopki so se vlekli v nedogled brez upravičenih razlogov.⁷³ Težave so bile seveda tudi glede vprašanj vzgoje in šole in navzočnosti Cerkve v javnem življenju.

Verska in duhovna oskrba

Sicer je bila zagotovljena svoboda izpovedovanja vere, ker pa je bila dejansko vsa oblast v rokah komunistov (ateistov), so izvajali precejšnji pritisk na verne laike, predvsem učitelje, profesorje, višje uradnike, študente, ki so prosili za štipendije. Zgodilo se je, da so se starejši ljudje, ki so dobivali socialno pomoč ali borčevsko pokojnino, bali prejeti zakramente za umirajoče in njihovi domači odklonili cerkveni pogreb. Leta 1982 je bila končno opuščena delitev na civilne in cerkvene pogořebe, vendar se pri pogrebu otrok, če se je pogořeba udeležila šola, otroci – tudi verni – niso smeli udeležiti pogořebne maše.⁷⁴ Uniformirani so pri pogrebih morali čakati zunaj cerkve. V šolah se je postavljalo marksistično ateistično ideologijo kot temelj vsega izobraževanja in vzgajanja. Težave so bile tudi glede birm in vizitacij ob državnih praznikih.⁷⁵ Tudi tukaj je Slovenija izstopala. Na Hrvaškem težav pri prirejanju verskih obredov na državne praznike niso imeli.

Po Zakonu o verskih skupnosti (čl. 16), ki je bil sprejet 26. maja 1976, so duhovniki "na željo" lahko obiskovali bolnike v bolnicah in zdravstvenih zavo-

⁷¹ Tako je državni sekretar Mitja Ribičič v strogo zaupnem pismu 19. marca 1954 poučil načelnike tajništva za notranje zadeve: "Pravilno obdavčevanje duhovščine /.../ je eden izmed osnovnih instrumentov za izvajanje ekonomskega pritiska na duhovščino /.../. Ekonomski pritisk je bil doslej najuspešnejši za izvajanje diferenciacije." Po Ribičičevem navodilu so načelniki tajništva morali reševati vsa vprašanja obdavčevanja predstavnikov Cerkve sporazumno s pooblaščencom Udbe (Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, str. 431).

⁷² Prav tam, str. 432.

⁷³ ARS, SI AS 1211, KOVS, 23/1984-3, 14. 11. 1984.

⁷⁴ ARS, SI AS 1211, KOVS, 23/1984-2, pismo nadškofa Alojzija Šuštarja predsedniku verske komisije Borisu Frlecu, 22. 5. 1984.

⁷⁵ Posebne težave je konec sedemdesetih let in leta 1980 imel koprski škof Janez Jenko, ker je določil datume birm v različnih krajih na državne praznike. Opozorjen je bil, "da te birmanske slovesnosti objektivno izzvenijo kot tiha demonstracija državnih praznikov." (JT, Zapisek o pogovoru s koprskim škofom dr. Janezom Jenkom glede birmanskih slovesnosti ob državnih praznikih, 17. 1. 1980).

dih ter prebivalce doma ostarelih.⁷⁶ Hišni red je duhovniku pogosto omogočal vstop samo v določenem času, medtem ko so drugi obiskovalci lahko prihajali cel dan. Redne verske oskrbe sploh ni bilo, šele leta 1984 so se verska komisija, republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo ter sekretariat za notranje zadeve zavzeli za načelno spoštovanje in uresničevanje verskih pravic in potreb, torej da se omogoči tudi maše v domovih.⁷⁷ Ponekod so bile maše enkrat mesečno, drugod dvakrat letno, kar v nekaj domovih pa sploh ne. Domovi so se potem izgovarjali, da nimajo primernih prostorov, da maša ni predvidena v pravilniku doma, da maša ni potrebna, ker ni interesa, da temu nasprotujejo borci, da to povzroča nestrpnost.⁷⁸ Upravitelji domov so na posvetu v Dolenjskih Toplicah celo sklenili, da navodil ne bodo upoštevali.⁷⁹

Duhovna oskrba zapornikov in bolnikov ni bila mogoča. Šele Izvršni svet Skupščine SR je na seji 4. februarja 1988 potrdil stališče Republiškega sekretariata za pravosodje iz leta 1982, da se zapornikom, podobno kot bolnikom in v domovih za ostarele, nudi versko oskrbo. Šuštar je dejansko bil v zaporih prvič leta 1988.⁸⁰

Druga polovica osemdesetih let

Sredi osemdesetih let so zahteve s strani Katoliške cerkve postajale vedno glasnejše, tako da je pred novoletnim srečanjem leta 1985 predsednik verske komisije Boris Frlec v pogovoru z nadškofom Šuštarjem "izrazil resno zaskrbljenost komisije nad nesprejemljivimi težnjami v vrstah katoliške cerkve" in nadškofa vprašal "ali to pomeni spremembo katoliške cerkve do družbe".⁸¹ S strani Cerkve so se ponavljale zahteve po verski oskrbi v domovih za ostarele občane in zapornike, tudi za verske aktivnosti v prostem času v JLA, za praznovanje božiča kot dela prostega dneva, verske oddaje na radiu in televiziji. Na televiziji je bil verski program šele od leta 1989 naprej, in sicer osrednja verska oddaja "Obzorje duha". Cerkev je nasprotovala tudi ateizaciji pouka. Vedno več je bilo tudi mlajših duhovnikov, ki jim oblast ni mogla očitati preteklosti, pač pa jim je

⁷⁶ *Uradni list SRS*, št. 15/76, čl. 16.

⁷⁷ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1985-1, 5. 3. 1985, Odgovor predsednika Komisije za verske odnose na dopis nadškofa Šušterja, 7. 12. 1987.

⁷⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1987-87, 8. 9. 1987.

⁷⁹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 23/1985-1.

⁸⁰ ARS, SI AS 1211, KOVS, 30. 3. 1988, nedatirana priloga k razgovoru z ljubljanskim nadškofom dr. Šuštarjem "Obiski duhovnika pri zapornikih, opravljanje verskih obredov v zaporih, prejemanje verskih publikacij".

⁸¹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1985-1, 5. 3. 1985.

očitala, da delujejo kot "val klerikalizma".⁸² Verska komisija je hkrati ugotavljala, da se mlajši duhovniki ukvarjajo z vzporedno dejavnostjo, ki pa da je v pristojnosti družbe, kar naj bi vodilo v predvojne razmere. Čl. 5 Zakona o pravnem položaju verskih skupnosti v SR Sloveniji pa da "cerkvi prepoveduje ukvarjanje z dejavnostmi splošnega ali posebnega družbenega pomena."⁸³ V seriji člankov v *Družini* je dr. Stres pisal o spoštovanju človekovih pravic in o drugorazrednosti vernikov, s čimer naj bil po mnenju predsednika verske komisije Frleca vznemirjal javnost in politiziral zadeve.⁸⁴ Dolgo zamolčane teme so vedno bolj prihajale v ospredje, pojavljale so se pobude, da naj se spominja žrtev v Kočevskem Rogu. V 43. številki *Družine* 1984 je bil o tem objavljen nepodpisan komentar ob 1. novembru, dnevu spomina na mrtve,⁸⁵ zaradi česar je imel Frlec razgovor z nadškofom in od njega pričakoval, da zadevo ustavi.⁸⁶ Govorilo se je o narodni spravi in "prevrednotenje vloge škofa Rožmana v času NOB", kar je verska komisija ocenila za manipulacijo in "politično zlorabo".⁸⁷ Način, kako se je spominjalo na ljubljanskega škofa Rožmana ob 25. obletnici njegove smrti – spominske maše, predvsem pa objava Leničeve pridige v ljubljanski stolnici v *Naši luči*, listu, ki je izhajal v Celovcu in bil v Jugoslaviji prepovedan –, je naletel na ostro kritiko. V *Sporočilu slovenskih škofij* (št. 11/1984) je celo pisalo, da Rožmanovega življenja in delovanja še ni mogoče zgodovinsko ovrednotiti, ker je bila ob procesu proti njemu škofijskemu ordinariatu odvzeta celotna dokumentacija. V *Novi reviji* se je duhovnik Rudi Koncilja zavzemal za rehabilitacijo škofa Rožmana.⁸⁸ Temu je sledila vrsta polemičnih prispevkov v časopisju.

Seveda ni bilo naključje, da je Ivan Jan potem v *Koledarju Prešernove družbe* za leto 1986 objavil izrazito neobjektiven članek o Rožmanu, razširjeno pa je v istem slogu v *Delu* objavljal podlistek "O resnični podobi škofa Rožmana" v sobotni prilogi od 1. do 12. februarja 1986. Ker je nadškof že na začetku objav v *Delu* ustno protestiral, 3. marca pa še predložil tekst z Leničevimi pripombami,⁸⁹ so zadevo obravnavali tudi na verski komisiji in "minikoordinaciji". Po Frlecu naj bi se za objavo podlistka spontano odločila redakcija časopisa, iz zabeležke "minikoordinacije" sredi marca 1986 pa je razvidno kako moteči so bili vsi

⁸² JT, Pov. 3, 28. 3. 1983, Analiza regionalnih posvetov na temo urejanja odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi, označeno kot strogo zaupno.

⁸³ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1985-1, 5. 3. 1985.

⁸⁴ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1985-18, 12. 3. 1985.

⁸⁵ "Naš komentar: Spomin preteklosti – luč prihodnosti", *Družina*, 11. 11. 1984, str. 3.

⁸⁶ ARS, SI AS 1211, KOVS, 23/1984-3, 14. 11. 1984.

⁸⁷ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1985-1.

⁸⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1985-25, 25. 4. 1985.

⁸⁹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 23/1986-2, 17. 4. 1986; 25/2-1986, 25. 2. 1986; JT, 12/86-12, zapis razgovora F. Šetinca, B. Frleca in dr. A. Šuštarja na Izvršnem svetu s prilogo: Leničeve pripombe k članku Ivana Jana v *Prešernovem koledarju* 1986.

prispevki o škofu Rožmanu, predvsem ker je šlo tudi za "diskvalifikacijo NOB" in vlogo partije, zato so poudarili, "da naši partiji v usodnih trenutkih ni šlo za osvoboditev od okupatorja, ampak samo za revolucijo. Tako cerkev dosledno v razprave o Rožmanu vnaša vprašanje stalinizma." "Minikoordinacija" je 14. marca 1986 sprejela sklep, da se objava prispevkov Jana v *Delu* nadaljuje, hkrati pa da se aktivira tudi Franček Saje.⁹⁰ Intervju, ki ga je nadškof dal za *Dolenjski list*, je bil cenzuriran. Šuštar se je uklonil in nekatere izjave popravil, ker ni želel, da bi novinar zaradi njegovih izjav imel težave. Predstavnik Izvršnega sveta Franc Šetinc je bil namreč mnenja, da novinar nekaterih spornih vprašanj sploh ne bi smel postaviti, ker naj bi nujno vodile v poslabšanje odnosov. Posebno se je obregnil ob izjavo, da so duhovniki, ki so se udeleževali v SZDL, neke vrste paradni konji.⁹¹ Kot je bilo izpostavljeno tudi na seji verske komisije marca 1985, so se v odnosih s Katoliško cerkvijo pojavili "moteči elementi tehtne politične narave, ki jih ni moč razčiščevati samo v stikih z versko komisijo, temveč narekujejo soočenje je političnih sil z njimi in širšo politično oceno."⁹²

Božič

V ospredje se je hkrati vedno bolj postavljalo vprašanje božiča, ki se je več let burno diskutiralo v celotni jugoslovanski javnosti, ne samo v slovenski. Po koncu druge svetovne vojne se je božič namreč obhajal kot dela prost dan vse do leta 1951. Kot praznik je bil uradno ukinjen leta 1953,⁹³ vendar je že 25. december 1952 bil delovni dan. Nadškof Šuštar je 10. novembra 1986 v imenu Slovenske pokrajinske škofovske konference poslal predsedniku verske komisije Frlecju prošnjo, da postane božič dela prost dan in opozarjal, da samo pet evropskih držav tega dneva ne praznuje in da so med tistimi, ki ga praznujejo, tudi nekatere komunistične države, razen Poljske tudi Nemška demokratična republika, Čehoslovaška in Madžarska.⁹⁴ Podobno vlogo je že 17. novembra JŠK poslala predsedstvu SFRJ v Beograd in član Zveznega izvršnega sveta Ante Sušič je odgovoril, da je praznovanje božiča privatna zadeva občanov.⁹⁵

V javnomnenski anketi leta 1986 je 79 % Slovencev odgovorilo, da praznuje božič (43 % kot verski praznik, 36 % kot družinski praznik) in 59 % se je zavze-

⁹⁰ JT, Pov. 3/86-3, 27. 3. 1986.

⁹¹ JT, Pov. 12/86-12.

⁹² ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1985-1, 5. 3. 1985.

⁹³ *Uradni list Slovenije*, št. 11, 16. april 1953.

⁹⁴ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1986-43, Šuštarjevo pismo, 10. 11. 1986; podobno tudi: 5/1984-7, 24. 2. 1984.

⁹⁵ Prav tam.

Novoletna poslanica za božič po radiu, ki jo je nadškof Šuštar prvič lahko izrekel leta 1986 (NŠAL 107, Fotografska zbirka)

malo za to, da postane dela prost dan.⁹⁶ Predstavniki Cerkve na Slovenskem in Slovenska pokrajinska škofovska konferenca so zahtevo vedno znova ponavljali, zadnjič še na 50. seji 20. novembra 1988, kar je nadškof posredoval verski komisiji.⁹⁷ O tem je bilo nešteto razprav in prispevkov, tako se je Milan Kučan, predsednik Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije v *Delu* 17. junija 1987 opredelil proti božiču kot dela prostemu dnevu.⁹⁸ Večkrat je o tem razpravljala verska komisija in "minikoordinacija", obravnavali so ustavnopravne, politične, kulturne in ekonomske vidike. Očitno so bili v zadregi. Zedinili so se, da bo radijski program 24. in 25. decembra imel primerno glasbeno vsebino in da bodo predvajali škofovo poslanico.⁹⁹ Frlec je nadškofu uradno odgovoril na pobudo šele 5. junija 1987, in mu, kar je ponovil še 9. oktobra 1987, napisal, da v tedanjih okoliščinah realno ni pričakovati, da bo božič postal dela prost dan.¹⁰⁰

⁹⁶ "Anketa o božiču", *Delo* (sobotna priloga), 7. 6. 1986, str. 27.

⁹⁷ ARS, SI AS 1211, KOVS. 23/1988-5, 21. 12. 1988.

⁹⁸ ARS, SI AS 1211, KOVS. 2/1987-27, 8. 9. 1987, Kratek pregled pomembnejših dogodkov na verskocerkvenem področju in v odnosih z verskimi skupnostmi.

⁹⁹ Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi*, str. 156–157.

¹⁰⁰ ARS, SI AS 1211, KOVS. 2/1986-43, 5. 6. 1986.

12. novembra 1987 je to obravnavalo tudi Predsedstvo RK SZDL in odločilo, da božič ne bo dela prost dan. Sicer pa je Šuštar po radiu že leta 1986 lahko vernikom voščil vesele božične praznike, leta 1988 tudi na televiziji. Dela prost dan je božič postal šele leta 1989.

Ustavne spremembe

V drugi polovici osemdesetih let so se znotraj Katoliške cerkve vrstila razmišljanja o vlogi slovenske Cerkve in o njenem mestu v okviru jugoslovanske Katoliške cerkve ter o zahtevi po oblikovanju samostojne slovenske škofovske konference. Pobudo za ustanovitev samostojne slovenske škofovske konference je dalo leta 1987 društvo izdajateljev *Revije 2000*.¹⁰¹ Tako sta nadškof Šuštar kot tudi Svet Pravičnost in mir podala pripombe na obstoječo zakonodajo v zvezi s položajem verskih skupnosti. Slovenska verska komisija je predlagala, da se na zvezni ravni sprejme enoten zakon o verskih skupnostih, kar pa je Zvezna verska komisija zavrnila.¹⁰² Svet Pravičnost in mir (*iustitia et pax*) Slovenske pokrajinske škofovske konference¹⁰³ pod vodstvom dr. Antona Stresa je 12. julija 1987 v *Družini* objavil izjavo o ustavnih spremembah, v kateri se je zavzemal za demokratizacijo in decentralizacijo ter

krepitev samobitnosti vsakega izmed jugoslovanskih narodov in narodnosti /.../. Narodnost je tako splošno dejstvo in temeljna vrednota, da nima nad njo nobena ideologija monopola. Pravica vsakega naroda do ohranjanja in razvijanja svoje identitete, svobode ter kulturne, gospodarske in politične posebnosti sodi tudi med jasno opredeljene, splošne človekove pravice.¹⁰⁴

To naj bi izhajalo iz mednarodnih konvencij, npr. Helsinške listine, prav tako je to poudarjal tudi II. vatikanski cerkveni zbor. Konkretno so se zavzemali za odpravo t. i. "verbalnega delikta" in za neodvisnost sodstva kot tudi za rešitev vprašanja verskega življenja zapornikov. Hkrati je pozival vernike, da sodelujejo v razpravah o ustavnih spremembah.¹⁰⁵ V ustavno razpravo so se nato vključili vsi jugoslovanski katoliški škofje in na zasedanju JŠK 14. oktobra 1987 v Splitu v posebni izjavi poudarili, da se Cerkev zavzema za spoštovanje temeljnih člo-

¹⁰¹ "Peticija", *Družina*, 24. 5. 1987, str. 6; ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1987-27, 8. 9. 1987.

¹⁰² ARS, SI AS 1211, KOVS, Kratek zapis z ljubljanskim nadškofom dr. Šuštarjem dne 30. 3. 1988.

¹⁰³ Od 2. 9. 1987 se je Svet Pravičnost in mir, ki je bil ustanovljen leta 1985, preimenoval v Komisijo Pravičnost in mir.

¹⁰⁴ "Izjava Sveta Pravičnost in mir", *Družina*, 12. 7. 1987, str. 3. O tem je potem poročala večina časopisov, ne samo v Sloveniji, s precejšnjo zamudo pa tudi *Delo* 22. 8. 1987.

¹⁰⁵ Prav tam.

vekovih pravic in svoboščin, še zlasti svobode vesti in veroizpovedi. Čutil se je poklicanega, da poda mnenje o ustavnih spremembah.¹⁰⁶ Za versko komisijo sta bila dokument Sveta Pravičnost in mir in predlog JŠK o ustavnih spremembah dokaz,

da cerkev želi posegati na politično področje in si lasti to pravico /.../. Cerkev ne nastopa več kot oblastna organizacija in v glavnem ne teži več k delitvi oblasti temveč bolj nastopa kot eden od subjektov civilne družbe, zato njenega delovanja ne moremo več preprosto označiti z besedama klerikalizem ali integralizem.¹⁰⁷

28. januarja 1988 je France Bučar poslal nadškofu predlog v zvezi z ureditvijo odnosov med Cerkvijo in državo, ki naj bi ga škofijski ordinariat ali škofovska konferenca poslala v Izvršni svet SRS. Šlo je za pomembna področja: verski pouk, verski tisk, vzgojno-zdravstveno in dobrodelno dejavnost, versko dejavnost v domovih in bolnišnicah itd.¹⁰⁸ Dejansko se je leta 1988 slovenska Cerkev neposredno oglašala v zvezi z aktualnim političnim dogajanjem v Sloveniji, tako pri vprašanjih o ustavnih spremembah, procesu pred vojaškim sodiščem in drugih temah. Izrazila je tudi zaskrbljenost zaradi poslabšanja mednacionalnih odnosov in nasprotovala vsiljevanju enostranskih rešitev o prihodnji ureditvi države ter se zavzemala za demokratično usklajevanje.¹⁰⁹ Šuštar je v pridigi na Rakovniku ob 100. obletnici smrti ustanovitelja salezijanskega reda Slovence pozival k prizadevanju za mir, razumevanju in spoštovanju človekovih pravic ter pozival vernike k molitvi za slovenski narod, pa tudi za ostale jugoslovanske narode. Stres je ob ustanovitvi sveta za človekove pravice pri SZDL v *Družini* pojasnil, da človekove pravice izvirajo iz človekovega dostojanstva, niso pa z ničimer pogojene, še najmanj s kakšno ideologijo, in obstajajo tudi, če jih oblast ne spoštuje. Omeje-ne so lahko samo z enakimi pravicam drugih ljudi. Profesor na Teološki fakulteti Stanko Ojnik se je v članku v *Jani* lotil zamolčanih tem, pisal je o duhovniških procesih in se zavzemal za njihovo razveljavitev po zgledu dachauskih procesov. Po mnenju verske komisije pa je osvetlitev povojnih procesov zoper duhovnike lahko dodatno otežila delo Sveta za varstvo človekovih pravic.¹¹⁰

¹⁰⁶ Podobno izjavo so škofje podali že leta 1981, samo takrat ni bilo zahteve po ustavni spremembi ZK (ARS, SI AS 1211, KOVS, Kratek pregled pomembnejših dogodkov na verskocerkvenem področju in v odnosih z verskimi skupnostmi od zadnje se je komisije, 7. 1. 1988).

¹⁰⁷ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1988-1, 25. 1. 1988.

¹⁰⁸ NŠAL 336, Zapuščina škofov, Alojzij Šuštar, AŠ 35, pismo Franca Bučarja, 28. 1. 1988. Že leta 1987 je potekal pogovor med Bučarjem in nadškofom. Bučar je na obisku pri nadškofu tako 29. 12. 1987 predložil analizo Zakona o pravnem položaju verskih skupnosti (datum 7. 9. 1987) (NŠAL 336, Zapuščina škofov, Alojzij Šuštar, AŠ 35).

¹⁰⁹ ARS, SI AS 1211, KOVS, Kratek pregled pomembnejših dogodkov na verskocerkvenem področju in v odnosih z verskimi skupnostmi, 6. 12. 1988.

¹¹⁰ Prav tam.

Nadškof si je prizadeval za iskanje skupnih sprejemljivih rešitev odprtih vprašanj v odnosih med državo in Cerkvijo. Imel je popolno podporo Vatikanu, kar je zatrdil apostolski pronuncij v SFRJ nadškof Gabriel Montalva, ki je sicer ocenil, da se medsebojni problemi v Sloveniji rešujejo veliko bolje kot v drugih jugoslovanskih republikah.¹¹¹ Šuštar je na Dunaju 29. oktobra 1988 zastopal stališče, da bi morale verske skupnosti v Jugoslaviji oblikovati skupna stališča: zavzemanje za mir, pravičnost in složnost v družbi, spoštovanje dostojanstva in pravic ljudi, svobodo in sožitje jugoslovanskih narodov. Predvsem je večkrat zahteval ukinitve zakonske prepovedi organiziranja karitativne dejavnosti v Sloveniji. 19. novembra je Komisija Pravičnost in mir potrdila svoja stališča glede ustavnih sprememb in procesa pred vojaškim sodiščem, potrdila sodelovanje z Amnesty International in spodbujala državljane, da sodelujejo z njo.¹¹²

Leta 1988 je bil tudi pastoralni občni zbor ljubljanske nadškofije (POZLN), ki je bil mišljen kot nekakšen uvod za sinodo slovenske Katoliške cerkve. Prvo zasedanje je potekalo 23. aprila. Sodelovalo je 228 članov, med njimi 120 laikov. Razpravljali so o vseh vprašanih delovanja Cerkve, predvsem tudi o vlogi vernikov tako v Cerkvi kot tudi v družbi in pozivali katoličane, da stopijo iz zasebnosti v ospredje in sooblikujejo javno življenje. Dr. Anton Stres je posebej poudarjal, da je to pravica in interes verujočih. Najbolj pa so oblast razburile zahteve frančiškana p. Pavleta Jakopa, ki je zahteval zbiranje skupin in ustanov na podlagi verskega prepričanja brez posebnih dovoljenj in nadzora, spoštovanje ugovora vesti iz verskih in drugih razlogov, možnost uporabe vseh sredstev javnega obveščanja, torej tudi RTV, pa tudi možnost ustanavljanja lastnih medijskih ustanov, pravico do duhovne oskrbe v bolnicah, zaporih, domovih za ostarele, JLA itd., vključno z dodelitvijo bogoslužnih prostorov v teh ustanovah ter dodelitev lokacij za cerkve. Zahteval je tudi, da se ukinejo privilegiji članov Zveze komunistov, se zavzemal za revizijo sodnega procesa proti Rožmanu in da bi delegate v SZDL volili verniki iz svojih vrst, kot tudi da bi bili predstavniki občinskih komisij za odnose z verskimi skupnostmi verniki. Drugo zasedanje POZLN je bilo 22. oktobra, udeležilo se ga je več kot 230 članov, od tega 120 laikov. Sprejeli so smernice (diakonija vključno s karitativno dejavnostjo, moralna vzgoja, kristjan v družbi, družina, duhovna gibanja) na podlagi 380 prispevkov, ki so jih prijeli po prvem zasedanju. Sprejeli so tudi poslanico javnosti, v kateri so se zavzemali za spoštovanje človekovih pravic, posebno pravico do svobode vesti, svetovnega nazora in vere in izrazili pripravljenost za iskanje poti iz krize in za sodelovanje z vsemi.¹¹³

¹¹¹ ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1987-27.

¹¹² ARS, SI AS 1211, KOVS, 2/1988-18, 8. 6. 1988; in Kratek pregled pomembnejših dogodkov, 6. 12. 1988.

¹¹³ Prav tam. Tretje zasedanje pa je bilo leta 1991.

Zaradi zaostrene politične situacije v Jugoslaviji in iz tega izhajajoče krize je bilo tudi na področju verskih skupnosti oz. razmerja med njimi in državo v Sloveniji čutiti premike. Bilo je vse manj prepovedi za verske skupnosti, verska komisija pa je ocenjevala angažiranost predstavnikov Katoliške cerkve v javnem in političnem dogajanju povsem drugače. Ker je bila Cerkev seveda pripravljena nuditi pomoč v krizi, je tudi pričakovala večji vpliv in večjo prisotnost v javnosti, predvsem na verskem področju. Verska komisija je sicer ugotovila, da se Cerkev spušča "na področje, ki ni njeno, torej v obravnavanje širših družbenih zadev, ki so v domeni družbe, države", vendar ji ni več odrekala pravice, da to počne. Ugotavljala je celo, "da njihovo poseganje na širše družbeno področje na splošno /.../ ni pomenilo zlorabe". Prišla je do zaključka, da "lahko upravičeno govorimo o občutni demokratizaciji v odnosih z verskimi skupnostmi". Motili so jo samo "nekateri ekscesni primeri", ki naj ne bi prispevali k demokraciji. K tem je prištevala pozive državljanov k neposlušnosti, zahteve po reviziji povojnih procesov proti duhovnikom, odstranitev spomenika pred škofijo, ki je obeleževal demonstracije žensk leta junija 1943. Cerkev je to zahtevala, ker je bil napis na tem v nasprotju z dejstvi. Še vedno je ostalo odprto vprašanje božiča, o tem naj bi odločitev sprejel SZDL. Zanimivo pa je, da ni nasprotovala temu, da duhovniki, ki menijo, da so bili krivično obsojeni, sprožijo obnove postopkov. Kljub temu po njenem mnenju duhovniški procesi niso bili primerljivi z dachauskimi, saj naj bi pri teh šlo za skupinski proces na podlagi iste obtožnice. Ta trditev za številne procese, v katere so bili vključeni duhovniki in redovniki, ne drži, začevši z božičnim procesom leta 1945 je bila vrsta skupinskih procesov na podlagi skupne obtožnice, čeprav to ni bilo utemeljeno.¹¹⁴ Tudi glede karitativne dejavnosti je iz zapisnika razviden določen premik, kot tudi pri vprašanju nepravilno izvedenih povojnih nacionalizacijskih postopkov. Seveda pa je komisija ugotovila, da vprašanje povojnih nacionalizacij presega pristojnost verske komisije.¹¹⁵

Ob osamosvojitvi

Nadškof Šuštar je podpiral proces osamosvojitve in s tem demokratizacije Slovenije, zato je Udba pogovorom nadškofa in njegovim sodelavcem prisluškovala.¹¹⁶ Podpiral je tudi idejo, da mora med Slovenci priti do sprave, zato je Slovenska škofovska konferenca 13. marca 1990 sprejela Izjavo o narodni spravi. Izjava je izpostavila štiri pogoje za spravo: 1. "Ugotoviti polno in celostno

¹¹⁴ Več: Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*.

¹¹⁵ ARS, SI AS 1211, KOVS, 18/1988-2, 26. 12. 1988.

¹¹⁶ Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, str. 41.

zgodovinsko resnico o vseh dogodkih od začetka zadnje vojne do danes", 2. Te dogodke in dejstva razlagati v okviru tedanjega časa. 3. "Trezno in objektivno presoditi posledice odločitev med vojno in po vojni z današnjega stališča" in 4. "Biti izredno previden v sodbi ali obsodbi oseb v njihovi subjektivni moralni odgovornosti, krivdi ali nedolžnosti".¹¹⁷

Dne 5. aprila 1990 je nadškof v imenu Slovenske pokrajinske škofovske konference podpisal dokument z naslovom "Nekaj načelnih izhodišč, ki naj služijo kot začetek temeljitega in odkritega dialoga, katerega rezultat naj bo sprememba pravnega položaja verskih skupnosti". Najprej je poudaril, da je v tedanjem trenutku nov zakon o položaju verskih skupnosti še potreben, ker je Slovenija na prehodu v pravno državo, pa tudi glede na poslanstvo Cerkve. Tak zakon bi Cerkvi omogočal normalno delovanje. Izhajati naj bi bilo potrebno predvsem iz ustavnih določb: svoboda vere in veroizpovedi, enakost vseh državljanov pred zakonom, svoboda udejstvovanja posameznika na vseh področjih, ki se jo lahko omeji samo, kadar krši enako pravico drugega in ne ogroža splošnih koristi skupnosti ter svobode združevanja. Hkrati je izrazil mnenje, "da ima cerkev pravico in dolžnost udeležiti se dela pri oblikovanju nove ustave in se kot institucija zavzemati za takšno ustavo, ki ji bo omogočila neovirano izvajanje njenega poslanstva, kar zato nikakor ne pomeni, da se Cerkev želi vmešavati v politiko". Po njegovem je država, v tem primeru Slovenija, lahko uredila vprašanje verskih skupnosti na dva načina: z zakonom ali s sporazumom. Zakon je seveda enostranska odločitev države in povsem v njeni pristojnosti. "Če bo to hotela dobro urediti, bo nujno morala upoštevati notranjo ureditev katoliške Cerkve, kakor je opredeljena v kanonskem pravu. Na noben način si država ne more privoščiti sedanjega stanja praznine, če se hoče kakorkoli predstaviti kot pravna država." Druga pot je bil sporazum, ki pa bi bil v celi vrsti zadev vsekakor potreben, tako na področju šolstva, socialne in karitativne dejavnosti kot na področju kulturne dediščine.

Država si torej enostavno ne more privoščiti, da bi se kot laična država obnašala tako, kot da je poseben položaj Cerkve ne zanima. Na novo bo potrebno urediti ne samo pravno vprašanje glede statusa Cerkve, temveč cele vrste novih civilno-pravnih razmerij s celo vrsto pravnih subjektov /.../. Stališče, da se država zaradi svoje nevtralnosti do verskih skupnosti z nobeno od teh ne bi mogla posebej sporazumeti, ne drži. Država kot pravni subjekt stopa v različna javnopravna in

¹¹⁷ "Izjava o narodni spravi", *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3; France M. Dolinar, *Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih* (Ljubljana, 1998), str. 31–34; Petra Kleindienst in Matevž Tomšič, "Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 1 (2021), str. 197–232.

Novoletna poslanica za božič po radiu, ki jo je nadškof Šuštar prvič lahko izrekel leta 1986 (NŠAL 107, Fotografska zbirka)

civilnopravna razmerja s celo vrsto pravnih subjektov. Gre torej le za vprašanje, ali je država pripravljena skleniti s cerkvijo sporazum javnopravnega značaja ali civilnopravne sporazume.¹¹⁸

8. julija 1990 je potekala pogrebna oz. spominska maša v Kočevskem Rogu, ki je še danes predmet zelo različnih interpretacij. Za Šuštarja je šlo, kot je povedal v uvodu v sveto mašo, za "simbolični krščanski pogreb domobrancev, mašo zadušnico in molitve za vse žrtve vojnih in povojnih let" – in ne za "resnično narodno spravo", kot je napisal dr. Tine Hribar,¹¹⁹ saj na tak način in tako hitro seveda to ni bilo mogoče. Nadškof se je v nagovoru tudi spomnil na partizanske in vse druge žrtve vojne. Pridigo pa je končal: "Bodimo drug drugemu dobri in plemeniti in pošteni sopotniki in iskreni prijatelji. Bog je z nami!"¹²⁰

Slovenska škofovsko konferenca je seveda podprla tudi plebiscit, sprejela je posebno izjavo:

¹¹⁸ NŠAL 336, AŠ 35, 5. 4. 1990.

¹¹⁹ Tine Hribar, "Nova osamosvojitvena volja Slovencev", v: *Slovinci in država: zbornik prispevkov na znanstvenem posvetu na ŠAZU*, ur. Bogo Grafenauer (Ljubljana, 1995), str. 283.

¹²⁰ NŠAL 336, AŠ 38, Zapuščine škofov: Alojzij Šuštar.

Odločitev za samostojno Slovenijo, ki jo bomo s svojo udeležbo na plebiscitu in z glasovanjem potrdili, je izredno pomembno dejanje za prihodnost slovenskega naroda. Čeprav se zavedamo, da naša pot v prihodnost ne bo lahka in bo zahtevala velika prizadevanja za duhovno družbeno in gospodarsko prenovu, odločno zavračamo vsako širjenje malodušja, strahu in obupanosti. Pošteno in iskreno delo vseh prebivalcev Slovenije, zaupanje v lastne moči in Božjo pomoč je edina prava pot v prihodnost.¹²¹

Nadškof Šuštar je na nacionalni televiziji 20. decembra pozival vse kristjane, "pa tudi vse druge, da se udeležijo glasovanja in s svojim DA potrdijo življenjsko moč in ustvarjalno politično voljo slovenskega naroda. Storimo vse, da bo plebiscit uspel."¹²² Dan pred plebiscitom je bila v stolnici darovana sveta maša za domovino.

Odgovor na proglasitev samostojne in neodvisne Republike Slovenije, je bila desetdnevna vojna. Nadškof Šuštar je imel odlične zveze v tujini, ki jih je takoj izkoristil in jih obvestil o vojaškem napadu na Slovenijo. Zavedal se je, kako pomembna je mednarodna podpora. Pisal je vsem evropskim škofovskim konferencam, drugim cerkvenim dostojanstvenikom in seveda papežu Janezu Pavlu II. Prav to, da je osebno dobro poznal papeža, je bilo izrednega pomena. Papež je vojaški napad na Slovenijo obsodil, na splošni avdienci 3. julija 1991 je pozval k molitvi za mir v Sloveniji, na Hrvaškem in v vsej Jugoslaviji. Šuštarja so kontaktirali tudi tuji mediji in tiskovne agencije. V svojih izjavah je pozival k čimprejšnjem mednarodnem priznanju samostojne Slovenije. Vatikan je bil med prvimi državami, ki je Republiko Slovenijo in Hrvaško uradno priznal že 13. januarja 1991, dva dni pred državami Evropske skupnosti.¹²³

¹²¹ NŠAL 336, AŠ 36, Izjava SŠK o plebiscitu, 11. 12. 1990.

¹²² NŠAL 336, AŠ 36, Poslanica, ki jo je nadškof Šuštar prebral na televiziji, 20. 12. 1990.

¹²³ Vrtovec, *Vloga nadškofa Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije*, str. 135–206.

Tamara Griesser-Pečar

ARCHBISHOP ALOJZIJ ŠUŠTAR AND THE CATHOLIC CHURCH IN SLOVENIA IN THE 1980S AND IN THE PROCESS OF INDEPENDENCE

SUMMARY

Archbishop Alojzij Šuštar lived for decades in the free world, where he enjoyed great respect and was not afraid of authorities. When he took over the Ljubljana diocese in 1980, the relationship between the state and the Slovenian Church changed because he had a different approach. Its reputation also led the authorities to change their tactics, although until independence they tried to control and restrict Church activities. This was also expressed by the switching off the tape recorder at the 1991 national celebrations. The Archbishop tried to find common and acceptable solutions to open issues in the relations between the State and the Church. Until independence, the Catholic Church continued to be under the strict control of both the religious commission and the political police. There was also a Coordination Committee to regulate relations between the self-governing societies, but the actual decisive power had the mini-coordination. From the very beginning, Šuštar has advocated for the human rights of the faithful, for the Church's charitable activities in Slovenia, for Christmas as a day off work, for religious and spiritual care in hospitals, nursing homes and prisons, and for permission for religious activities for soldiers in the Yugoslav Army during their free time, as well as for religious programs on radio and television. The Church spoke out more and more loudly in public, demanding equality for believers, reviving the memories of the victims of the post-war massacres, demanding a revision of the Rožman trial. Already in 1983, Archbishop Šuštar founded the Slovenian Provincial Bishops' Conference, which after independence became the independent Slovenian Bishops' Conference. In 1988, the Pastoral Assembly of the Archdiocese of Ljubljana was held, which was intended as a kind of prelude to the Synod of the Catholic Church in Slovenia. Due to the aggravated political situation in Yugoslavia and the resulting crisis, shifts were also felt in the field of religious communities and the relationship between them and the state in Slovenia. In 1987, the Justice and Peace Council of the Slovenian Provincial Bishops' Conference, headed by Dr Anton Stres, called for constitutional changes. The Archbishop supported the process of Slovenia's independence and thus democratization, and the Slovenian Bishops' Conference also supported the plebiscite and adopted a special declaration. The response to the declaration of an independent and sovereign Republic of Slovenia was a ten-day war. Archbishop Šuštar had excellent connections abroad, which he immediately used to inform them of the military attack on Slovenia.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv Zedinjene Slovenije (Buenos Aires), arhiv Miloša Stareta, AŠ 8.

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1211, fond Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, 1953–1991 (KOVŠ).

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1931, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije (RSNZ), t.e. 3088, t.e. 3115.

JT – Arhiv Javnega tožilstva.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana, fond 336, AŠ 31, 35, 36, 37, 38.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana, fond 107, Fotografska zbirka.

Delo – Ljubljana, letnika 1986–1987.

Družina – Ljubljana, letniki 1980–1990.

Uradni list Slovenije – Ljubljana, letnik 1953.

Uradni list SRS – Ljubljana, letnik 1976.

Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. 1. del: Opozicija in oblast*, Viri 17 (Ljubljana, 2002).

Slovenska Karitas, dostopno na: <https://www.karitas.si/o-karitas/>, pridobljeno: 14. 7. 2022.

.....

"Nekaj problemov državno-varnostnega značaja in naloge v zvezi z njihovim reševanjem", v: Lovro Šturm, Ljuba Dornik Štrubelj in Pavle Čelik, *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji* (Ljubljana, 1985), str. 99–143.

"Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve", v: Lovro Šturm, Ljuba Dornik Štrubelj in Pavle Čelik, *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji* (Ljubljana, 1985), str. 151–203.

Cerkev in država, ur. Lovro Šturm (Ljubljana, 2000), str. 349.

Dolinar, France M., "Alojzij Šuštar (1920–2007). Ljubljanski nadškof in metropolit (1980–1997)", v: *Nadškof Alojzij Šuštar. 100 letnica rojstva*, ur. Anton Jamnik in Bojan Žalec (Ljubljana, 2020), str. 17–31.

Dolinar, France M., "Alojzij Šuštar (1920–2007). Ljubljanski nadškof in metropolit (1980–1997)", *Studia Historica Slovenica* 12, št. 2–3 (2012), str. 337–353.

Dolinar, France M., "Življenjska pot nadškofa dr. Alojzija Šuštarja", v: Vrtovec, Jernej, *Vloga nadškofa Alojzija Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije* (Celje, 2016), str. 13–37.

Dolinar, France M., *Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih* (Ljubljana, 1998).

- Griesser-Pečar, Tamara**, "Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS in 'ljudska oblast' med najhujšo represijo", *Bogoslovni vestnik* 77, št. 2 (2017), str. 423–437.
- Griesser-Pečar, Tamara**, "Lavantinska škofija v novi Jugoslaviji", *Studia Historica Slovenica* 10, št. 2–3 (2010), str. 429–462.
- Griesser-Pečar, Tamara**, "Škof dr. Maksimilijan Držečnik", *Studia Historica Slovenica* 13, št. 2–3 (2013), str. 585–601.
- Griesser-Pečar, Tamara**, *Cerkev na zatožni klopi* (Ljubljana, 2005).
- Hribar, Tine**, "Nova osamosvojitvena volja Slovencev", v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov na znanstvenem posvetu na SAZU*, ur. Bogo Grafenauer (Ljubljana, 1995), str. 279–294.
- Kleindienst, Petra in Tomšič, Matevž**, "Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 1 (2021), str. 197–232.
- Kremžar, Marko**, "Lastovka, ki je priletela v zimo", v: *Božjo voljo izpolnjevati. Jubilejni zbornik ob 75-letnici Alojzija Šuštarja, ljubljanskega nadškofa in metropolita*, ur. Anton Štrukelj (Ljubljana–Celje, 1995), str. 551–558.
- Lenič, Stanislav**, *Moji spomini* (Ljubljana, 1997).
- Letopis Cerkve na Slovenskem 2000* (Ljubljana, 2000).
- Rode, Franc**, *Vse je dar. Spomini* (Celje, 2022).
- Saje, Andrej**, "Alozij Šuštar 1920–2007", v: *Nepozabno slovo. Alojzij Šuštar*, ur. Franci Petrič (Ljubljana, 2007), str. 5–11.
- Šela, Ana in Hazemali, David**, "Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 879–920.
- Šela, Ana, Hazemali, David in Melanšek, Tadeja**, "Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 811–838.
- Valenčič, Rafko**, "Zamolčani in preganjani. Cerkev in mediji", v: *V prelomnih časih*, ur. Peter Kvaternik, Znanstvena knjižnica 1 (Ljubljana, 2001), str. 139–160.
- Vrtovec, Jernej**, *Vloga nadškofa Alojzija Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije* (Celje, 2016).
- Zdešar, Janez**, *Pričevalec težkih dni*, ur. Tamara Griesser-Pečar (Ljubljana, 2017).

Slovenska matica in osamosvajanje Slovenije

Aleš Gabrič

Dr., znanstveni svetnik
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: ales.gabric@inz.si

Izvleček:

V obdobju demokratizacije in osamosvajanja so delovanje Slovenske matice zaznamovali vse bolj družbeno kritični založniški program, organiziranje predavanj in posvetov o žgočih družbenih vprašanjih, podpora obnovi delovanja Matice hrvatske in javne izjave o aktualnih družbenih in političnih vprašanjih. V založniški program so uvrstili več literarnih del, ki so odpirale dotlej zamolčane politične teme in objavili knjige avtorjev, ki so imeli pred tem težave pri publiciranju del v Sloveniji. Vse več je bilo tudi predavanj in posvetov, ki so imeli v času hitrih političnih sprememb deloma zakrite ali pa povsem jasno izražena politična stališča. V prostorih Slovenske matice so našle prostor za sestanke nekatere nove politične stranke, ki še niso imele lastnih prostorov. Še najbolj neposredno pa so se političnih dogajanj v Jugoslaviji in Sloveniji dotikale javne izjave vodilni organi društva. Napisane so bile tako, da so v ospredje postavile vlogo države pri ustvarjanju pogojev za kulturno delovanje slovenskega naroda in s tem tudi Slovenske matice, izogibale pa so se notranje političnim dilemam Slovenije.

Ključne besede:

Slovenska matica, osamosvajanje Slovenije, založniški program, prireditveni program, javne izjave

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 405–430, 45 cit., 7 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Slovenska matica v času politične krize in razpadanja Jugoslavije¹

Slovenska matica se je od ustanovitve leta 1864 kot kulturno in znanstveno društvo načeloma vedno sklicevala na kulturno poslanstvo, a se je v zaostrenih političnih razmerah precej jasno opredeljevala tudi do aktualnih političnih vprašanj. Že dejstvo, da je bilo njeno delovanje onemogočeno tako med prvo kot tudi med drugo svetovno vojno, dovolj zgovorno izpričuje pomen, ki so ga njeni dejavnosti in ugledu pripisovali oblastniki tistega časa. Težka leta je prebijala tudi v prvem obdobju po drugi svetovni vojni, saj je bila eno redkih društev, ki ga komunistična oblast ni uspela podrediti svojim pogledom na kulturno ustvarjalnost. Ko pa se je politični režim le toliko umiril, da ni več stremel k popolnemu nadzoru nad kulturno sceno, je Slovenska matica v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja ponovno vzcvetela in se uveljavila kot eno pomembnejših slovenskih društev, ki je skrbelo zlasti za izdajanje zahtevnih znanstvenih in literarnih del.²

V času demokratizacije Slovenije in hitrih političnih sprememb v osemdesetih in začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja sta Slovensko matico vodila dva predsednika, oba ugledna univerzitetna profesorja Filozofske fakultete v Ljubljani in akademika. Ob koncu leta 1978 je bil za vodilno funkcijo izvoljen zgodovinar Bogo Grafenauer, ki je z zelo angažiranim Dragom Jančarjem, ki je postal tajnik-urednik nekaj let pozneje, vpeljal veliko novosti, s katerimi je Slovenska matica stopila v ospredje družbenega dogajanja. V knjižnem programu je bilo to razvidno z izidom knjig, ki so podirale dotedanje tabuje ali v kulturni prostor vrnile tematike in osebnosti, ki se bile v povojnem času odrinjene na stranski tir. Izredno pozornost je Slovenska matica pritegnila tudi z organizacijo okroglih miz in debatnih večerov o aktualnih kulturnih, šolskih ali naravovarstvenih vprašanjih, ki so z nagovarjanjem pristojnih državnih organov, naj opravijo svojo delo, vsekakor dobivale vse izrazitejšo politično konotacijo. Potrditev, da je Matica postala pomemben del kritičnega vala osemdesetih let, so pokazali porast števila članov, povišana prodaja knjig in večje zanimanje medijev za dogodke Slovenske matice.³ Grafenauerja je na predsedniškem mestu marca 1988 zamenjal klasični filolog Primož Simoniti, ki je v pogledu na svoje predsednikovanje preskromno zapisal, da sprememba na vodstvenem mestu ni prinesla ostre zareze v delovanju društva, "pač pa nadaljevanje dobro

¹ Članek je rezultat raziskovalnega dela Inštituta za novejšo zgodovino v okviru raziskovalnega programa P6-0281 (A): *Politična zgodovina*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

² Aleš Gabrič, "Slovenska matica v času politične netolerance", v: *Slovenska matica : 150 let dela za slovensko kulturo*, ur. Drago Jančar idr. (Ljubljana, 2015), str. 22–52.

³ Aleš Gabrič, "Grafenauer in Gestrin v vodstvu Slovenske matice", v: *O mojstrib in muzi : zgodovino pisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina*, ur. Peter Štih in Žiga Zwitter (Ljubljana, 2018), str. 232–240.

zastavljenih načrtov in pred tem prehojene poti".⁴ S Simonitijevim "opravičevanjem" se lahko le delno strinjamo, saj v politično prelomnih razmerah brez odločnosti predsednika Slovenska matica vsekakor ne bi mogla izpeljati akcij, ki bodo orisane v nadaljevanju. Pod njegovim predsedovanjem je vodstvo društva pripravilo dogodke o družbeno aktualnih temah in sprejelo številne javne izjave, ki so jasno opredeljevale stališče Slovenske matice do najbolj žgočih političnih problemov.

Knjige in prireditve, ki so odpirale nove poglede na politično dogajanje

V založniški program je vodstvo Slovenske matice ob zanjo klasičnem izboru uvrščalo vse več literarnih del, ki so problematizirale odprta družbena vprašanja in odpirala nove politične dileme. Nekatere so se pri tem ozirale na čas vojne in prvih let komunistične vladavine v Sloveniji oz. Jugoslaviji, nekatere so bile bolj odsev novejšega časa. Pri Slovenski matici so založnika našli nekateri slovenski pisatelji, ki so imeli sicer težave pri publiciranju svojih del v Sloveniji, npr. Edvard Kocbek, Boris Pahor ali Alojz Rebula. Slovenska matica je z uvrstitvijo tovrstnih del v knjižni program pripomogla, da so dotlej zamolčane teme lahko postale del širših polemičnih razprav, ki so odstirale tabuje obračuna z informbirojevci na Golem otoku ali političnega obračuna z Edvardom Kocbekom. Na kulturno sceno je z odpiranjem dialoga vračala tematiko vloge katoliške cerkve in katoliških intelektualcev v slovenski duhovni tradiciji ter spodbujala oblikovanje enotnega slovenskega kulturnega prostora s knjigami, ki so izpostavile pomen slovenskih zamejcev in emigrantov za ohranjanje slovenske identitete zunaj meja Slovenije. Za Borisa Pahorja je npr. matičin urednik Drago Jančar zapisal:

Pri Matici smo v času mojega urednikovanja izdali vrsto Pahorjevih del, pravzaprav je izšlo prav vse, kar nam je predložil. Nekaj časa smo bili njegova tako rekoč 'domača' hiša v Sloveniji, s katero je rad sodeloval in prihajal k nam na pogovore, ki so daleč presegali uredniške in tehnične podrobnosti o njegovih knjigah.⁵

Bogo Grafenauer je leta 1988 v zadnjem poročilu, v katerem se je ozrl na desetletje svojega predsednikovanja, izpostavil dva naslova. Prvi je bil roman

⁴ Primož Simoniti, "Slovenska matica v letih 1988–1994", v: *Slovenska matica : 150 let dela za slovensko kulturo*, ur. Drago Jančar idr. (Ljubljana, 2015), str. 102 (dalje: Simoniti, "Slovenska matica v letih 1988–1994").

⁵ Drago Jančar, *In memoriam Boris Pahor (1913–2022)*, dosegljivo na: <http://www.slovenska-matica.si/memoriam-boris-pahor-1913-2022>, pridobljeno: 5. 5. 2022.

Branka Hofmana *Noč do jutra*, ki bi moral priti med bralce že leta 1975, a je zaradi nevidne zakulisne komunistične cenzure na ta trenutek čakal kar šest let. Ko je leta 1981 končno prišel v knjigotrško prodajo, je pripomogel pri seznanjanju zamolčane teme informbirojevstva in Golega otoka in bil kmalu razprodan in ponatisnjen.⁶ Druga je bila knjiga Alojza Rebule *Vrt bogov* s podnaslovom *Koloradski dnevnik* iz leta 1986, ki je skozi premišljevanja o identiteti Slovencev v Ameriki spodbujala premišljevanje o vlogi zamejcev in izseljencev v celovitosti slovenskega duhovnega prostora. Grafenauer je ocenil, da je pomen omenjenih del treba ocenjevati "tudi za slovensko širše življenje". Hofmanov roman, "ki nam ga je uspelo osvoboditi iz "zapora"", se je po njegovem mnenju "izkazal kot najodmevnejše delo o problemih položaja po Kominformu in v zvezi z Golim otokom", Rebulov dnevnik pa "je sprva zbudil precej buren odmev, pa se je pozneje po mirnejših razgovorih vendarle uveljavilo mnenje, da je bilo prav, da smo knjigo postavili v svoj knjižni program".⁷ S tokom političnih dogodkov je že kar z naslovom polemizirala tudi knjiga, ki je Grafenauer ob slovesu ni omenil, to pa je bilo njegovo leta 1987 izdano delo *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*. V njem so bili objavljeni njegovi starejši prispevki o tej tematiki, knjiga pa je opozarjala, da je ta problematika nikoli dokončana zgodba, ki jo je treba premišljevati vedno znova, še posebej v nejasnih in burnih političnih razmerah.

Knjižne novosti so prinašali tudi zborniki z oživiljene društvene dejavnosti, za katero je skrbel Peter Vodopivec. Marca 1988 organiziran dvodnevni posvet *Cerkev in slovenska kultura* je v ospredje postavil pomen cerkve za razvoj slovenske kulture s poudarkom na 18. in 19. stoletju, zbornik posveta pa je nato izšel v Vodopivčevem uredništvu.⁸ Aktualni položaj v državi je naslavljal tudi oktobra 1988 organiziran simpozij ob 70-letnici ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, na katere je Peter Vodopivec k razmišljanju povabil zgodovinarje iz Ljubljane, Zagreba, Beograda in Dunaja. "Po uvodnih besedah referentov se je razvila razprava, ki je prinesla marsikak nov pogled na dogodke pred sedemdesetimi leti", so poročali v *Glasniku Slovenske matice*,⁹ v katerem so objavili tudi uvodne referate in del avtoriziranih prispevkov iz razprave.¹⁰

Že utečena društvena dejavnost s predstavitvami knjig in knjižnimi darili za slovenske kulturne ustanove se je raztegnila tudi na kraje zunaj Slovenije. Na zahodni strani v Italiji je prednjačilo vse več obiskov v Trstu, predsednik

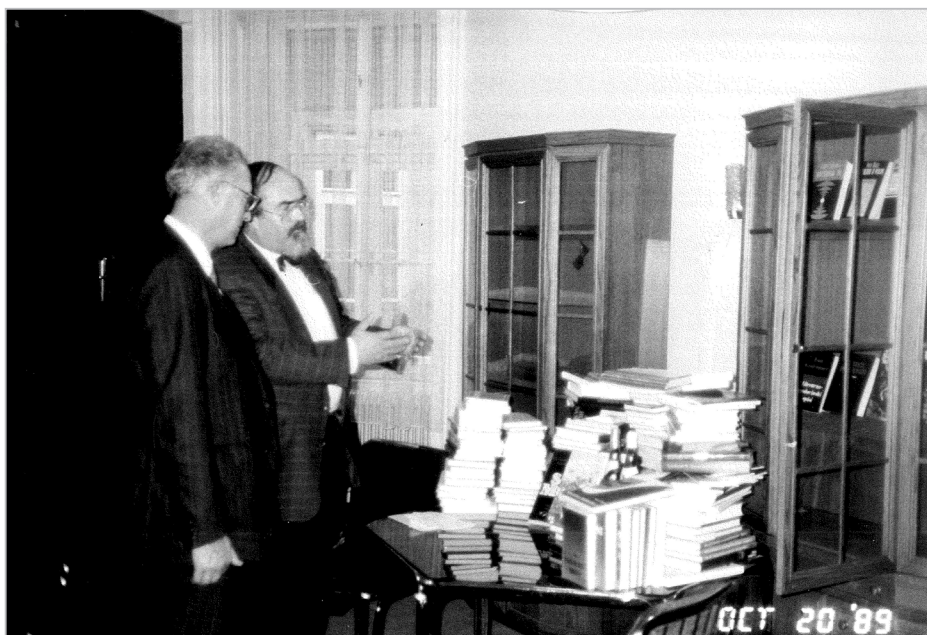
⁶ Več o tem glej: Aleš Gabrič, "Prepoved izida romana Branka Hofmana ali šestletna noč do poznega jutra", *Zgodovinski časopis* 75, št. 3–4 (2021), str. 492–515.

⁷ Bogo Grafenauer, "Predsednikovo poročilo", *Glasnik Slovenske matice* 12, št. 1–2 (1988), str. 2.

⁸ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 82.

⁹ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 80.

¹⁰ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 17–50.

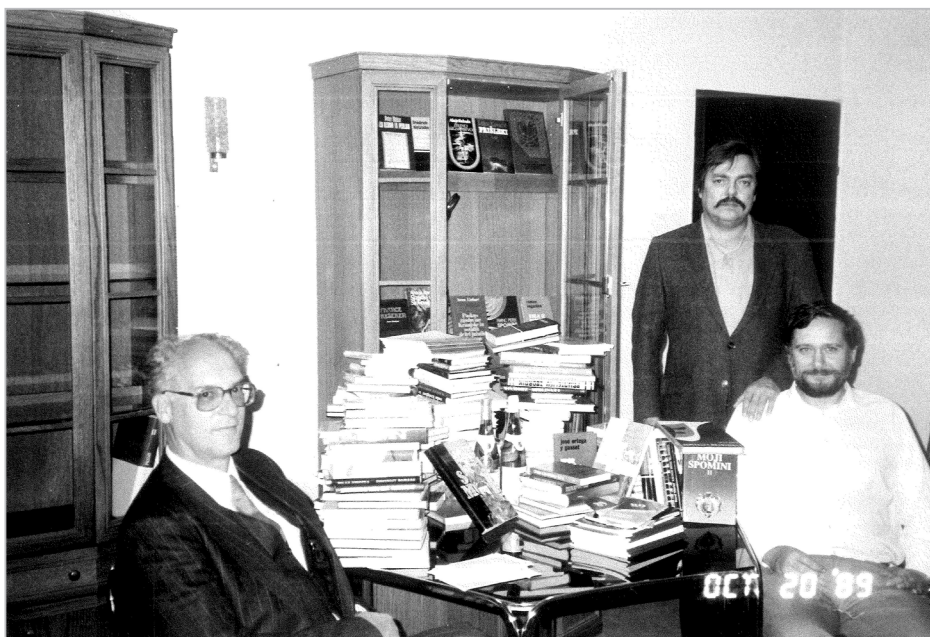

Primož Simoniti (levo) ob donaciji Slovenske matice kuratorju Knafljeve ustanove na Dunaju Feliksu Bistru, 20. oktobra 1989 (Arhiv Slovenske matice)

Primož Simoniti pa je oktobra 1989 obiskal in poklonil bogat knjižni dar Slovenske matice še za knjižnico Knafljeve ustanove na Dunaju.¹¹ Soustvarjanje skupnega slovenskega kulturnega prostora so raztegnili celo preko velike luže in se ob obisku predsednika Slovenske kulturne akcije Andreja Rota dogovorili o izmenjavi publikacij s to osrednjo kulturno ustanovo slovenske emigracije. Za seznanjanje s položajem Slovencev in slovenske kulture v emigraciji, o kateri v času komunističnega režima zaradi označbe, da gre za "sovražno politično emigracijo", Slovenci v domovini niso imeli veliko informacij, pa so aprila 1990 v dvorani Slovenske matice pripravili še serijo predavanj na temo Slovenci na tej in oni strani oceana. O vseh teh novostih je vodstvo Slovenske matice sproti in ponosno poročalo, kot npr. v *Glasniku Slovenske matice* za leto 1989:

Po sklepu Upravnega odbora bo Slovenska matica iz zalog in tekočega programa podarila svoje publikacije nekaterim knjižnicam in ustanovam zunaj SR Slovenije. Na posebnem mestu v Glasniku poročamo o ustanovitvi knjižnice v Knafljevi ustanovi na Dunaju. Podobno namerava podariti knjige za knjižnico ustanove

¹¹ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 2 (1989), str. 60–61.

Predstavniki Slovenske matice, predsednik Primož Simoniti, tajnik Drago Jančar in podpredsednik Peter Vodopivec na obisku Knafljeve ustanove na Dunaju, 20. oktobra 1989 (Arhiv Slovenske matice)

Slovenik v Rimu, knjižnici društva Slovencev na Hrvaškem in v Gorici v Italiji. Nove izdaje pa dobiva tudi Slovenska kulturna akcija v Buenos Airesu, Argentina. Posamezne knjige pa je Matica poklonila tudi ustanovam in nekaterim kulturnim delavcem v Clevelandu, Washingtonu ter nekaterim slovenskim knjižnicam na Koroškem v Avstriji.¹²

Do sedaj omenjene akcije so imele vsekakor predvsem kulturni pridih, nekateri sočasni dogodki okrepljenega društvenega delovanja Slovenske matice pa so v sebi nosili že izrazito politični naboj. To je med dogodki v domači dvorani Slovenske matice v Ljubljani npr. veljalo za predavanje Franceta Bučarja o vprašanju organiziranosti malega naroda, ki ga je imel 15. decembra 1988. Bučar je bil že pred tem zaradi govora, ki ga je imel v evropskem parlamentu 20. januarja 1988, deležen kritik, češ da v tujini hujska proti oblastem v lastni državi.¹³ Bučar je kot pravnik, ki je bil zaradi svojih prepričanj in dela odstranjen

¹² *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 2 (1989), str. 75.

¹³ Rosvita Pesek, *Bučar* (Celovec, 2016), str. 156–166 (dalje: Pesek, *Bučar*). Bučarjeve besede je najprej objavila *Nova revija*, ponatisnjene pa so v: France Bučar, *Prehod čez rdeče morje* (Ljubljana, 1993), str. 8–10.

Moderator dogodka Peter Vodopivec in avstrijski poslanec v Evropskem parlamentu Ludwig Steiner na večeru v Slovenski matici, 10. januarja 1991 (Arhiv Slovenske matice)

iz Pravne fakultete v Ljubljani,¹⁴ in kot sodelavec na javnih tribunah užival velik ugled v slovenski intelektualni javnosti, ki je v času globoke jugoslovanske krize v političnih, mednacionalnih in ekonomskih odnosih zahtevala korenite spremembe družbenih struktur. V predavanju v Slovenski matici, ki je "zbudil veliko zanimanje in zato tudi dolgotrajno razpravo",¹⁵ se je spraševal, kaj je domovina, pri tem pa opozoril, da številni jugoslovanski leksikoni tega ne definirajo. "V odnosu do pojma domovine je država instrumentalnega značaja,"¹⁶ je opozoril

¹⁴ Več o tem v: Pesek, *Bučar*, str. 102–112. Bučarjev pogled na izključitev: "Pričevanja : dr. France Bučar", v: *Politični pritiski in izključevanja učiteljev in sodelavcev Univerze v Ljubljani : poročilo Komisije za rehabilitacijo univerzitetnih učiteljev in sodelavcev* (Objave št. 6), ur. Peter Vodopivec in Aleš Gabrič (Ljubljana, 2000), str. 54–55.

¹⁵ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 80.

¹⁶ France Bučar, "Pravica do domovine", *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 4.

Bučar in že nakazal stališča, ki jih je nekaj let kasneje še odločneje in natančneje definiral v političnem delu kot eden od piscev slovenske ustave in kot prvi predsednik prvega slovenskega večstrankarskega parlamenta. V dvorani Slovenske matice je dovolj jasno povedal:

V sodobni družbi je bila vse doslej, in je še vedno, najmočnejša oblika in sredstvo zavarovanja domovine narodna suverena država, v katero se je narod oblikoval kot v svojo domovino. Državna suverenost mu omogoča samostojnost v odločanju pri njegovem komuniciranju z okoljem: kaj iz okolja sprejema in kaj mu je pripravljen v zameno dajati. Kjer narod te suverene, z državno oblastjo zagotovljene možnosti nima, je zgubil možnost ohranjati svojo identiteto.¹⁷

Ko je Bučar že vodil slovensko skupščino, je Slovenska matica 10. januarja 1991 gostila še predsednika politične komisije Sveta Evrope, avstrijskega poslanca v Evropskem parlamentu v Strasbourgu dr. Ludwiga Steinerja. Izbor osebnosti in tematike njegovega predavanja o odpiranju Sveta Evrope za nove demokratične evropske države je dovolj jasno nakazovalo, v katero smer so v iskanju izhoda iz jugoslovanske krize usmerjeni pogledi vodstva Slovenske matice. "Predavanju, ki je bilo izjemno zanimivo za aktualni slovenski trenutek, saj je posredovalo avtentična evropska stališča "iz prve roke", je sledila živahna diskusija", v večernih urah pa "so se g. Steiner in njegovi spremljevalci pogovarjali še s člani predsedstva Slovenske matice," so poročali iz društvenega vodstva.¹⁸

Izrazito izven ožjega društvenega okvirja kulturnega delovanja je bila tudi pomoč, ki jo je Slovenska matica nudila novim političnim strankam, ki so se rojevale v času demokratizacije Slovenije ob koncu osemdesetih let, po eni strani z uvrščanjem njihovih tematik med predavanja društvene dejavnosti, po drugi strani pa z odstopanjem dvorane ali sejne sobe za sestanke novo nastajajočih političnih strank, ki še niso imele lastnih prostorov. To sicer ni bila novost v (političnih) odločitvah Slovenske matice, saj se je npr. leta 1941 v njenih prostorih sešel tudi prvi plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte. France Bučar je postal januarja 1989 ob ustanovitvi član vodstva ustanovljene Slovenske demokratične zveze. Slovenska matica je v skladu s svojimi stališči že vnaprej podprla iniciativo za njeno ustanovitev,¹⁹ njeni vodstveni člani pa so imeli za sestankovanje na voljo tudi prostore Slovenske matice. Prav tako je prostore Matice na voljo za svoje prve korake dobila stranka krščanskih demokratov.

V projekt Večerov v Slovenski matici je bilo uvrščeno tudi predavanje prof. dr. Franca Zagožna, enega od ustanoviteljev Slovenske kmečke zveze. Ta je 19.

¹⁷ Prav tam, str. 7.

¹⁸ *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), št. str. 39.

¹⁹ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 79.

Ludwig Steiner (v sredini) med večerom v dvorani Slovenske matice, 10. januarja 1991 (Arhiv Slovenske matice)

januarja 1989 predstavil osrednjo (ekonomsko in politično) točko zveze v predavanju "Slovensko kmetijstvo v iskanju izhoda iz realsocialistične zagate". V njem je kot osnovni cilj kmetijske politike zadnjih štirih desetletij označil razvijanje socialističnih družbenih odnosov na vasi, ki so v skladu z ozko dogmatsko usmerjenostjo vodili v podružbljanje zemlje in kmetijskih proizvodnih sredstev, s čimer so preprečevali razvoj ekonomsko neodvisnih družinskih kmetij. Posledice takšne "politike do kmetov so čedalje manjše kmetije, razdrobljena posest, opuščanje kmetijskih zemljišč in demografski razkroj nekaterih podeželskih območij. Odpravljanje teh posledic bo ob velikih naporih trajalo nekaj prihodnjih desetletij," je v predavanju, ki mu je prav tako sledila živahna in aktualna razprava, izpostavil Zagožen.²⁰

Ugled, ki si ga je pridobila Slovenska matica v osemdesetih letih v času demokratizacije Slovenije, na svoj način nakazuje tudi delovanje Zbora kulturnih delavcev, ki se je prvič sestal 2. junija 1988. Oblikoval se je na pobudo izobražencev različnih svetovnonazorskih pogledov, podprle so ga pomembne slovenske kulturne ustanove, med njegovimi najpomembnejšimi cilji pa so bili

²⁰ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 79.

pluralizacija kulturnega delovanja, ustvarjanje enotnega slovenskega kulturnega prostora in načrtanje novih kulturnopolitičnih smernic, ki jih je nato v precejšnji meri prevzela koalicija Demos. Načrtovanje novega zbora kulturnih delavcev, na katerem so organizatorji pričakovali tudi slovenske kulturne delavce iz zamejske Primorske, Koroške in Porabja ter iz slovenske diaspore v ZDA, Argentini, Avstraliji, Kanadi, Franciji in ZR Nemčiji, je vodilo predsedstvo zbora. V njem so bili po trije predstavniki Slovenske akademije znanosti in umetnosti, univerz v Ljubljani in Mariboru, Slovenske matice, Društva slovenskih pisateljev in slovenskega PEN, pri načrtovanju dela pa so sodelovale še nekatere umetniške in znanstvene ustanove. Slovensko matico so v predsedstvu zastopali Primož Simoniti, Bogo Grafenauer in Tine Hribar.²¹

Razburkani čas politične pluralizacije v Sloveniji na vzdušje v upravnem odboru Slovenske matice, v katerem je bila svetovnonazorska pluralnost nekaj samoumevnega, je njen tedanji predsednik Primož Simoniti opisal takole:

Obenem je odločno podprl Odbor za varstvo človekovih pravic. Ko so se začele ustanavljati nove demokratične stranke, je npr. Matica podprla ustanovitev Slovenske demokratične zveze, pa tudi pripravljalni odbor za ustanovitev krščanskih demokratov, in obojim pomagala, tako da jim je dajala na razpolago svojo dvorano. Sicer so se seveda posamezni člani upravnega odbora v političnem vrenju leta demokratičnih volitev angažirali vsak po svoje in v drugem nadstropju naše hiše so, sicer neinstitucionalno, odmevale ognjevitte debate.²²

Podpora obnovitvi delovanja Matice hrvatske

Obdobje demokratizacije je bilo v delovanju Slovenske matice zaznavno tudi po tkanju tesnejših vezi z Matico hrvatsko, ki je v zadnjega pol stoletja doživljala drugačno usodo kot njena slovenska sestra. Že v letih pred razširitvijo druge svetovne vojne na Kraljevino Jugoslavijo, še posebej v vrenju hrvaškega nacionalizma po ustanovitvi Banovine Hrvaške, je pomembno vlogo v delovanju matice dobil povratnik iz politične emigracije Mile Budak, eden od ideologov ustaštva in po razglasitvi Neodvisne države Hrvaške (NDH) aprila 1941 njen prvi prosvetni minister. Pod Budakovim vplivom je Matica hrvatska prva vojna leta izdajala rekordno število knjig, v nasprotju s Slovensko matico, kjer je potekal obraten proces vse do "zamrznitve" delovanja. Matico hrvatsko je poskušal propagandni aparat NDH vključiti v svojo mašinerijo, a se je del vodstva uspe-

²¹ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 2 (1989), str. 74–75.

²² Simoniti, "Slovenska matica v letih 1988–1994", str. 105.

šno izogibal najbolj ostrim čerem propagandizma, proti koncu vojne pa nacionalistično retoriko že poskušal vračati v umirjenejsše tirnice ene od osrednjih nacionalnih hrvaških kulturnih ustanov.²³

Tudi prva povojna leta, ki za Slovensko matico niso bila najbolj plodovita in se je celo spekuliralo o njeni nadaljnji usodi, je Matica hrvatska preživela mirneje in so jo kmalu začeli (vnovič) obravnavati kot eno izmed osrednjih hrvaških kulturnih ustanov.²⁴ Vse drugače pa je bilo v šestdesetih letih 20. stoletja, ko je Slovenska matica dosegala svoje dotlej največje uspehe. Enako je bilo sprva tudi z Matico hrvatsko, ki je dobivala visoke državne subvencije za izdajo del založbe Nakladni zavod Matice hrvatske, ki pa je bil kot samostojno podjetje pravno ločen od Matice. Kot eno od osrednjih hrvaških založniških podjetij je tako tiskal zbirke v visokih nakladah,²⁵ kakršne so bile v Sloveniji v domeni državnih založniških hiš DZS, Cankarjeve založbe ali Mladinske knjige. Ko pa je marca 1967 v Matici hrvatski nastala deklaracija o imenu in položaju hrvaškega književnega jezika, ki je nasprotovala uradni tezi o enotnem srbsko-hrvaškem jeziku, je sledil oster odgovor politike in represivni ukrepi oblasti proti vodstvu Hrvaške matice.²⁶ Eden najglasnejših zagovornikov teze, da le ne gre zgolj za dialektalno razliko, je bil hrvaški jezikoslovec in prevajalec Ljudevit Jonke, ki je v znanstvenih nastopih in prispevkih in na pogovorih s predstavniki Matice srpske argumentirano dokazoval upravičenost svojih tez.²⁷ Novembra 1970 je bil izvoljen za predsednika Matice hrvatske, naslednje leto je bil dokončno pokopan Novosadski dogovor iz leta 1954 o enotnosti srbsko-hrvaškega oziroma hrvaško-srbskega jezika, v obračunu oblasti z nosilci hrvaške pomladi v začetku sedemdesetih let pa je bilo delovanje Matice hrvatske prekinjeno.²⁸ Ta sicer ni bila formalno ukinjena, a dejansko v javnosti ni bila zaznavna. Nakladni zavod Matice hrvatske z več kot 200 zaposlenimi je sicer še redno izdajal knjige, a program ni bil sad avtonomnih društvenih struktur. V osemdesetih letih, ko je Slovenska matica posegala v sam srž širšega družbenega dogajanja, je v in o Matici hrvatski vladal molk. Ko so v prostorih Slovenske matice ob koncu desetletja že potekale živahne politične razprave, so odborniki Matice hrvatske (še) razmišljali o obnovitvi delovanja.

Vodstvo Slovenske matice je bilo od prvih korakov, ki jih je konec leta 1989 sprožilo vodstvo Matice hrvatske, o njih dobro obveščeno. Da bi vse potekalo

²³ Več o tem v: Višeslav Aralica, *Matica hrvatska u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* (Zagreb, 2009).

²⁴ Stjepan Damjanović, *Matica hrvatska od 1842. do 2017.* (Zagreb, 2018), str. 156–173 (dalje: Damjanović, *Matica hrvatska od 1842. do 2017.*).

²⁵ Prav tam, str. 186–207.

²⁶ Obsežneje v: Dalibor Brozović in Josip Pavičić, *Deklaracija o hrvatskome jeziku : s priložima i Deset teza* (Zagreb, 1991).

²⁷ Krešimir Mićanović, "Jezična politika s kraja 60-ih i s početka 70-ih: u procijepu autonomije između i centralizma", v: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina (Zagreb, 2012), str. 271–290.

²⁸ Damjanović, *Matica hrvatska od 1842. do 2017.*, str. 221–234.

čim bolj legalno, so se 12. decembra 1989 zbrali še živeči odborniki, izbrani na zadnji redni skupščini novembra 1970. Ker je bil tedaj izvoljeni predsednik Ljudevit Jonke že deset let pokojen, je vodenje priprav prevzel podpredsednik Miroslav Brandt.²⁹ Pri obnovitvenem delu so lahko že vnaprej računali na pomoč obeh sestrskih organizacij v državi, kajti "predstavniki Slovenske matice so že junija 1988 na sestanku s predstavniki Srpske matice iz Novega Sada izrazili prepričanje, da bi bila takšna obnovitev te stare in pomembne kulturne ustanove nujna in v prid kulturnemu sodelovanju med jugoslovanskimi narodi". Ljubljanski predstavniki so ob tem izpostavili, da prav "z Matico Hrvatsko vežejo Slovensko matico v zgodovini mnogotere vezi".³⁰

Dan po omenjenem sestanku obnovitvenega odbora v Zagrebu sta predsednik Primož Simoniti, ki se je seje v Zagrebu udeležil kot gost iz Slovenije, in tajnik-urednik Drago Jančar v imenu Slovenske matice poslala predsedstvu Matice hrvatske telegram s sledečo vsebino:

Z veseljem in zadovoljstvom smo izvedeli, da se po osemnajstletnem molku, ki ga je zakrivilo dejanje protikulturne nestrpnosti, končno spet obnavlja delo staroslavne Matice hrvatske s predsedstvom, upravnim odborom in delovnimi telesi, kakor so bila izvoljena decembra 1970. Prepričani smo, da bo Matica hrvatska rediviva obnovila in nadaljevala najzlahtnejše tradicije svojega kulturnega, književnega in znanstvenega poslanstva za blaginjo in napredek hrvatskega naroda. Pri tem želimo njej, njenim sodelavcem in članom kar največ uspehov. Želja Slovenske matice je, da se obudi v novo življenje tudi sodelovanje, ki sta ga v preteklosti gojili obe sestrski matici.³¹

Rafo Bogišić se je kot predstavnik obnovljene Matice hrvatske udeležil občnega zbora Slovenske matice, 12. marca 1990, in se v pozdravnem nagovoru zahvalil, da se je lahko v časih, ki kažejo lepše perspektive kulturnega razvoja po dveh desetletjih zatiranja svoje ustanove kot njen predstavnik spregovoril članom Slovenske matice. Na prvi redni skupščini po obnovitvi je bil za predsednika Matice hrvatske izbran književnik in v času komunistične vladavine politični obsojenec Vlado Gotovac, ki je eno prvih poti v tujino v tej vlogi opravil v Ljubljano, kjer je imel 3. aprila 1991 v dvorani Slovenske matice predavanje "Matica hrvatska rediviva" "o zadnjem obdobju in o prihodnosti te eminentne kulturne ustanove sosednjega naroda". Obisk naj bi bil izjemen, "sledila je zanimiva in daljša razprava".³²

²⁹ Prav tam, str. 249–250.

³⁰ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 2 (1989), str. 75.

³¹ *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 2 (1989), str. 73.

³² *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 39. Glej tudi: Simoniti, "Slovenska matica v letih 1988–1994", str. 104.

Javne izjave Slovenske matice

Prelomnost političnih dogajanj, ki so ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let pretresali Slovenijo in Jugoslavijo, se je pri delu Slovenske matice še najbolj neposredno odražalo v več javnih izjavah, ki so jih sprejeli in objavili vodilni organi društva. Javne objave izjav ali stališč sicer niso bile novost, a so do leta 1988 te ostajale na ožjem kulturnem, šolskem ali naravoslovnem področju. V prvi polovici osemdesetih let so pripravili posvete in oblikovali stališča do vprašanj naravne dediščine in sanacije Blejskega jezera, do slabo domišljenega načrta usmerjenega izobraževanja in nesprejemljivosti skupnih programskih jeder v šolstvu. Jasno izražena stališča so sicer prinesla tehtne premisleke in kritične pripombe, ki so bile pogosto v nasprotju s predlogi državnih organov. Toda s tem še niso stopali na ožje politično polje, kar pa so naredili, ko so bili pod vprašaj postavljeni nekateri temeljni postulati slovenstva, na katerih je temeljilo celotno poslanstvo in delovanje Slovenske matice. Premik nikakor ni bil nepremišljen in prenačilen, kar nam nakazujejo tudi besede Primoža Simonitija, da so vseskozi premišljevali, da Matica ne sme

posegati v politično življenje ali dnevnopolitične dogodke, da pa mora v skladu s svojo tradicijo kot eminentna nacionalna institucija zavzeti načelno stališče, kadar gre za odločilno zagotavljanje pogojev za narodno, kulturno, gospodarsko in politično preživetje in uspešno nadaljnje življenje Slovencev kot razvite moderne nacije.³³

Izjave se torej nikakor niso vpletale v notranje politične boje med Slovenci v času demokratizacije Slovenije, temveč so odgovarjale na vprašanja, ki so se dotikala vseh Slovencev, ugodni razplet dilem pa je v marsičem determiniral tudi možnosti nadaljnega razvoja Slovenske matice. Prva tovrstna izjava je bila sestavljena v zadnjih dneh predsedovanja Boga Grafenauerja, sprejeta pa je bila na občnem zboru, 10. marca 1988, ko ga je nasledil Simoniti. Občni zbor je potekal v času vročih razprav o predlogih za spreminjanje zvezne jugoslovanske ustave, ki so izhajale iz centralističnih pobud, za katere se je zdelo, da so v Jugoslaviji že davno poražene. Že v njej so vidne značilnosti, ki jih je možno zaslediti tudi v poznejših izjavah. Uvodoma so se sestavljavci "opravičili", da naloge Slovenske matice "ne segajo neposredno v politično življenje", da pa vprašanja ustave Jugoslavije in razprave o njenih amandmajih posegajo "posredno in tudi delno neposredno tako globoko v pogoje kulturnega in

³³ Simoniti, "Slovenska matica v letih 1988–1994", str. 104.

Izjava Slovenske matice ob spreminjanju ustave

na obnem zboru dne 10. marca 1988

Naloga, ki ji ima Slovenska matica v slovenskem življenju kot »kultivno, kulturno in znanstveno društvo«, ne segajo neposredno in politično življenje. Vprašanje spremembe ustave SFRJ in razprave o amandmajih, ki so v javni razpravi, pa posega posredno in delno tudi neposredno tako globoko v pogoje kulturnega in narodnega življenja Slovencev, da se čutimo dolžne zavzeti do teh vprašanj najbistvenejša načelna stališča.

Po sodobnem pojmovanju, kot se je razvilo od srede 18. stoletja, pomeni ustava formalno-pravno temeljni državni zakon z najvišjo pravno močjo, ki v materialno-pravnem smislu določa družbeno-gospodarsko in politično ureditev in državno organizacijo, elastičnost organizacije in dejavnost najvišjih organov. V sociološkem smislu posebej zagotavlja tudi temeljne pravice državljanov in njihovih združenj. Z vsem tem se izhodišče, ki navduhuje in omejuje posebne zakone, izhajajoče iz ustavne podlage. V tem smislu so ustavni zakoni praviloma po svojem obsegu kolikor mogoče splošni in ne posegajo na področja posebne zakonodaje, ki se laže spreminja, vsekakor pa morajo biti jezikovno jasni in vsebinsko nadomestni.

Zvečna in republiške ustave v Jugoslaviji se od tega pojmovanja gotovo v več pogledih razlikujejo. Jezikovno so nejasne in po obsegu prevelike, ker posegajo na področja posebne zakonodaje. Obseg in jezikovna nejasnost izvirata med drugim iz združevanja različnih teženj v kompromisnih določbah, ki so zaradi tega včasih vsebinsko dvoumne in jih je mogoče različno interpretirati. Nekatere prvine današnje moralne in gospodarske krize v Jugoslaviji so zvezane tudi s nekaterimi potezi ustavne ureditve in s izpodbijanjem določb, ki ga omogočata prav dvoumnost in različno interpretiranje ustave. Zato se je s predloženimi spremembami morda zbudilo upanje, da bodo že spremembe same razrešile izvirno krizno stanje jugoslovanske države.

Predloženi amandmaji navedenim nalogam in upanjem ne ustrezajo. Predvsem izražajo le konflikt med različnimi koncepti države (med večjim naplavljenjem centralizma ali poudarjanjem federalnega značaja državne ureditve, med bolj državno-administrativnim ali le okvirno planskim tržnim gospodarstvom in podobno); ne rešujejo temeljnih sporov vprašanj, temveč le nekeje podrobnosti. Nasprotno: s težnjami po večji centralizaciji in manjšanju pravic republik ne le na področju državne organizacije, marveč celo na področju šolstva in s tem kulturnega življenja, izvirajo celo nove spore in širijo obseg in značaj krize.

V temeljna vprašanja, ki so povzročila današnjo moralno in politično krizo v Jugoslaviji, torej predloženi amandmaji sploh ne posegajo. Ustava se z njimi po obsegu samo širi, prav tako uvajajo nove dvoumnosti in nejasnosti. Temeljna vprašanja, ki so izvir naše krize, namreč terjajo, da se razrešita dve bistveni potezi naše ustavne ureditve:

a) Demokratizacija političnega sistema. To pomeni najprej določanje kandidatov za nosilce oblasti od spodaj, od ljudstva, in ne od zgoraj, od raznih nikomur odgovornih komisij; enako odgovornost izvoljenih nosilcev oblasti

narodni in ne nazonor; oboje je seveda mogoče uresničiti le z obnovitvijo neposrednih volitev kot najbolj bistvene značilnosti človekovih političnih pravic v našem času. Le na ta način je mogoče odpraviti združitev trojne oblasti (zakonodajne, sodne in izvršne), ene od bistvenih značilnosti feudalne ureditve, ki so jo razbile že novoveške meščanske revolucije. S tem je bil postavljen najvažnejši temelj pravne države.

b) Demokratizacija gospodarskega življenja z uresničevanjem samostojnosti podjetij in uveljavitvijo tržnih zakonitosti v vseh pogledih ter kar se da veliko omejitvijo administrativnega vodenja gospodarstva s strani države. To je ob ustrezni krepitvi individualne lastnine — poleg družbene — predpogoj za resnično gospodarsko odpravo Jugoslavije v svet in zlasti v Evropo, kar se danes dopaja bolj v besedah kot v resnici.

Ugotavljamo, da predložene spremembe ustave niso smiselne. Predlagamo, da se spreminjanje ustave odloži dotlej, dokler ne bodo pripravljene amandmaji, ki bodo posegli v korenine moralne, družbene in gospodarske krize življenja jugoslovanskih narodov.

V tej zahtevi nas posebej potrjuje dejstvo, da bi nekatere določbe predloženih amandmajev bistveno oslabilo suverenost slovenskega narodnega življenja v kulturnem pogledu in otežile zagotavljanje materialnih temeljev za nepogrešljive prvine slovenskega narodnega obstoja.

Izjava Slovenske matice ob spreminjanju Slovenske ustave, sprejeta 10. marca 1988 (*Glasnik Slovenske matice* 11, št. 1 (1987–88), str. 23–24)

narodnega življenja Slovencev, da se čutimo dolžne zavzeti do teh vprašanj najbistvenejša načelna stališča". Po orisu problematičnosti nekaterih predlogov sprememb so maticarji zaključili, da bi morali namesto uvajanja novih dvoumnosti v ustavo s spremembami rešiti dve bistveni vprašanji, demokratizacijo političnega sistema "z obnovitvijo neposrednih volitev kot najbolj bistvene značilnosti človekovih političnih pravic" in demokratizacijo gospodarskega življenja "z uresničevanjem samostojnosti podjetij in uveljavitvijo tržnih zakonitosti v vseh pogledih". V sklepnem odstavku pa se je izjava vnovič vrnila h kulturnemu poslanstvu s poudarkom, da bi nekatere določbe predlaganih amandmajev "bistveno oslabile suverenost slovenskega narodnega življenja v kulturnem pogledu in otežile zagotavljanje materialnih temeljev za nepogrešljive prvine slovenskega narodnega obstoja".³⁴

Javna izjava se je torej izognila pretiranemu politiziranju, sklicevanje pa spretno zapeljala v vode dialoga o izhodiščih za kulturno ustvarjanje, ki ga mora zagotavljati državna oblast. Predlog izjave je pripravila komisija, v kateri so bili Bogo Grafenauer, Primož Simoniti, Peter Vodopivec, France Bernik in Drago Jančar. Poslana je bila vsem slovenskim časopisom, radiu in televiziji. Največji

³⁴ "Izjava Slovenske matice ob spreminjanju ustave", *Glasnik Slovenske matice* 11, št. 1 (1987–88), str. 23–24.

slovenski dnevnik *Delo* jo je npr. objavil takoj naslednji dan po prejemu, 12. marca, na vidnem mestu z okrepljenim naslovom že na drugi strani.³⁵

V sorodnem stilu je bila napisana tudi naslednja izjava, ki je z ozirom na razburkano politično ozračje sledila kmalu. Upravni odbor Slovenske matice je še istega leta, 8. septembra, ob procesu proti četverici pred vojaškim sodiščem v Ljubljani v izjavi o rabi slovenskega jezika in človekovih pravicah pridružil protestom ob kršenju ustavno zagotovljene pravice do rabe slovenščine v slovenski državni skupnosti in izrazil ogorčenje nad dejstvom, "da je bila s to žalitvijo slovenskega občestva in odkritim kršenjem zakonite rabe slovenskega jezika v matični domovini prizadejana huda škoda tudi Slovencem onstran državnih meja v boju za priznanje narodnostnih pravic". Ker je uporaba slovenskega jezika bistvena in že izbojevana pravica slovenskega naroda, vprašanje uradnega jezika v Sloveniji sploh ne bi smelo biti predmet razprave in niti ni potrebno, "da bi to pravico pred komer koli še dodatno dokazovali in utemeljevali". Celotno dogajanje s kršitvami pravnih norm na procesu pred vojaškim sodiščem je bilo za vodstvo Slovenske matice še en dokaz, da je treba uveljaviti človekove pravice, na kar so opozorili že na občnem zboru marca v izjavi ob spreminjanju ustave. Za doseg te ciljev "Slovenska matica odobrava izredno pomembno delovanje Odbora za varstvo človekovih pravic in se pridružuje njegovi zahtevi, da zakonita telesa presodijo ustavnost vojaškega dokumenta, iz katerega je izšlo sojenje četverici v Ljubljani," podprlo pa je tudi zamisel "Iniciativnega odbora za ustanovitev Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin pri Republiški konferenci SZDL in se zavzema za kar najhitrejšo uresničitev zamisli o ustanovitvi takega telesa".³⁶

Spretno krmarjenje med čermi pretirane politizacije je vidno tudi v omejenem zadnjem delu izjave, v katerem so podprli tako "opozicijski" Odbori za varstvo človekovih pravic kot "oblastni" Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin pri Socialistični zvezi delovnega ljudstva Slovenije. Enako pazljivost so prenesli tudi v predvolilnem času leta 1990, saj v njem niso objavili izjav, da se ne bi razumele kot podpora tej ali oni politični skupini. Naslednjo izjavo je upravni odbor Slovenske matice sprejel skoraj leto dni po volitvah, 13. marca 1991, nagovarjala pa je slovensko javnost in predvsem poslance, tematsko pa se je vrnila k prvi izjavi, k potrebi po ustavi, ki bi uveljavila temeljne človekove pravice. Ker smo bili v razpravah o novi ustavi republike Slovenije v slovenski skupščini prepogosto "priča drobnjakarskim in medsebojno se izključujočim polemikam, ki so segale od pritlikavih osebnih zamer do prestižne strankarske nepopustljivosti in se kdaj pa kdaj izrazile v pravem besednem

³⁵ "Izjava Slovenske matice ob spreminjanju ustave SFR Jugoslavije", *Delo*, 12. 3. 1988, št. 60, str. 2.

³⁶ "Izjava o rabi slovenskega jezika in človekovih pravicah", *Glasnik Slovenske matice* 12, št. 1 (1988), str. 78–79.

nasilju brez občutka za mero", posledica pa je bila, da se je s pripravo nove ustave zamujalo, je Slovenska matica pozvala k preseganju razlik, saj jih zavezuje skupni cilj. "Ta spor je treba rešiti na političen način z narodnim soglasjem in nujnim konsenzom strank", je menilo vodstvo Matice, ki je poslance in politične stranke opozorilo na nedvoumno zahtevo državljanov Slovenije, ki so jim jo postavili s plebiscitom, v skupščini pa naj izvoljenci ljudstva dokažejo, da so sposobni premagovanja drobnih razlik, ko gre za skupno dobro. Izjave, pod katero je bil v imenu upravnega odbora podpisan predsednik Primož Simoniti, se je zaključila z jasno zapisano mislijo, kdo so odgovorni in kaj morajo storiti:³⁷

Slovenska matica kot nestranska in nadstranska ustanova in kot najstarejše slovensko kulturno, književno in znanstveno društvo tudi zdaj noče posegati neposredno v politično življenje, vendar pa mora opozoriti na zgodovinsko odgovornost izvoljenih poslancev slovenskega parlamenta, slovenskih političnih strank in drugih političnih dejavnikov ter jih s to izjavo pozvati k državniški modrosti in preudarnosti, ki ju terja naš čas.

Predsednik Primož Simoniti je ob približevanju razglasitve slovenske samostojnosti menil, da bi morala ta enkratni dogodek v slovenski zgodovini pozdraviti tudi Slovenska matica in je to nekaj dni pred najavljenim dogodkom omenil tudi na seji društvenega vodstva. Pa je bil kar nekoliko presenečen, saj "med navzočimi ni bilo takojšnjega odziva, zato sem nemara provokativno dejal, da očitno upravni odbor Slovenske matice ne vidi te potrebe. Sledili so kajpada protesti", a so se kmalu zedinili, da se je treba oglasiti. V skupino za pripravo dokumenta so imenovali Boga Grafenauerja, Primoža Simonitija, Draga Jančarja in Tineta Hribarja, osnutek pa je pripravil prvo omenjeni.³⁸ To je vidno tudi v dikciji dokumenta, saj se pozdravna izjava Slovenske matice ob razglasitvi slovenske države sklicuje na zgodovinske prelome, pri čemer izpostavlja zlasti tiste, ki so prispevali h krepitvi vloge slovenskega jezika, nato po uveljavitvi programa Zedinjene Slovenije priznanje etnične enotnosti Slovencev in krepitev oblik slovenske državnosti v prelomnih letih 20. stoletja. Že uvodni del izjave je bil udaren in jasen:³⁹

SLOVENSKA MATICA, najstarejša obstoječa slovenska družba za organizirano visoko kulturno in znanstveno delo, ki je nastala v letu 1863 – 1865 kot izraz nastajanja množične slovenske narodne zavesti, bistvene sestavine dozorevanja slovenskega naroda/nacije v sodobnem smislu, **pozdravlja dograditev**

³⁷ "Izjava in poziv", *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 17–18.

³⁸ Simoniti, "Slovenska matica v letih 1988–1994", str. 105–106.

³⁹ "Pozdravna izjava Slovenske matice ob razglasitvi slovenske države", *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 1.

POZDRAVNA IZJAVA SLOVENSKE MATICE
OB RAZGLASITVI SLOVENSKE DRŽAVE

SLOVENSKA MATICA, najstarejša obstoječa slovenska družba za organizirano visoko kulturno in znanstveno delo, ki je nastala v letu 1863–1865 kot izraz nastajanja množične slovenske narodne zavesti, bistvene sestavine dozorevanja slovenskega naroda in nacije v sodobnem smislu, **pozdravlja dograditev slovenske suverene državnosti**, ki polaga v roke slovenskega naroda vse odločitve o povezovanju Republike Slovenije s sosedi in Evropo po presoji z edinega temeljnega izhodišča slovenske politike: **zagotoviti obstoj slovenskega naroda**.

To je bilo nezavedno izhodišče že bojov slovenskih kmečkih puntarjev za socialno svobodo (zlasti 1478 do 1635) in prelomnih uspehov reformacije, ki je dala po 1550 s tiskom prvih slovenskih knjig in posebej s slovenskim prevodom celotne Biblije (1584) Slovincem dokument kulturnega ljudstva v smislu Evrope 16. stoletja in rdnno noranjo vez knjižnega jezika. Kot zavedno izhodišče se je uveljavilo navedeno stališče v meji kulturnega razvoja v Pohlinozem programu širjenja vloge slovensčine v literaturi in znanosti (1768) in kmalu za tem ob postopnem izenačevanju začasnega ljudskega učnega jezika v novi splošni osnovni šoli (1774), s čimer se je pokazala tudi realna etnična meja prebivalstva, ki je uporabljala ta jezik. Odtod je zrasla tudi zgodovinarjeva – prva jasna – opredelitev posebnega slovenskega naroda (Linhart 1789 in 1791), ki je dopolnila znano jezikovno skupnost z zgodovinsko mitologijo nekdanje svobode v državi Karantanji z dolgotrajno dediščino v slovenskem obredu ustoličevanja koroških knezov. S tem je bil dograjen drugi temelj za izoblikovanje modernega naroda po tipologiji srednjeevropskega nastajanja narodov in nacij v 18. in 19. stoletju. V vsaj širini se začela uveljavljati boja za zagotovitev obstoja slovenskega naroda 1848/49 z marčno revolucijo in njenimi izrazi, zlasti z vsemi sestavinami programa Zedinjene Slovence (združitve v enoto deželo, slovenski uradni jezik in šole, slovenska univerza), ki je ostal trajno izhodišče slovenskih političnih konceptov. Neposreden uspeh je bilo prvo uradno priznanje etnične enotnosti Slovencev (kljub njihovi razdeljenosti med osem različnih zgodovinskih dežel) ne le v znanosti, marveč tudi v uradni jezikovni

državnosti vsaj v načelnih in pravnih stališčih leta 1941. Slovenski koraki leta 1991 izpolnjujejo in uresničujejo načrte iz leta 1941 in bi brez njih ne bili mogoči.

Ko Slovenska matica v tem smislu pozdravlja uresničenje slovenske suverene države kot tisti korak v našem zgodovinskem razvoju, ki danes edini lahko v kriznih razmerah razkroja Jugoslavije ustreže trajnemu cilju vsega slovenskega zgodovinskega razvoja od prvih začetkov oblikovanja slovenskega naroda, izraža hkrati s tem upanje v uresničenje pogojev, ki so za zagotovitev obstoja slovenskega naroda bistveni tudi v novem okviru:

1. Dosledno uresničevanje demokracije za vse državljane Republike Slovenije.

2. Proces dejanskega osamosvajanja, ki bo dolgotrajen, ne sme biti proces osamitve, temveč odpiranja in sodelovanja z vsemi sosedi, s sorodnimi jugoslovanskimi in drugimi evropskimi narodi.

3. Zagotavljanje prihodnosti slovenskega naroda in njegove kulturne identitete mora pomeniti tudi zavarovanje avtohtonih narodnih skupnosti in njihove kulturne identitete.

4. Slovenska država ima posebne dolžnosti za povezovanje s Slovenci v zamejstvu in povsod po svetu.

Zato Slovenska matica v smislu teh načel in opisane razvojne črte, pa tudi v imenu svojega dosedanjega delovanja kliče vse Slovence dobre volje, da se s svojimi najboljšimi močmi pridružijo delu za polno uresničenje slovenske države.

SLOVENSKA MATICA V LJUBLJANI

Besedilo je po smernicah Upravnega odbora oblikovala skupina:

Ljubljana, 25. junij 1991

Bogo Grafenauer, član UO
Primož Simoniti, predsednik
Drago Jančar, tajnik-urednik
Tine Hribar, član UO

Začetni in končni del izjave Slovenske matice ob razglasitvi slovenske države, 25. junija 1988 (*Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 1–3)

slovenske suverene državnosti, ki polaga v roke slovenskega naroda vse odločitve o povezovanju Republike Slovenije s sosedi in Evropo po presoji z edinega temeljnega izhodišča slovenske politike: **zagotoviti obstoj slovenskega naroda**.

Sledil je historični del v Grafenauerjevem stilu, v katerem je bila v 19. stoletju mimogrede omenjena tudi vloga Slovenske matice pri razvoju slovenske literature in znanosti. V 20. stoletju pa so bili kot mejniki navedeni Država Slovencev, Hrvatov in Srbov iz leta 1918, upor proti okupatorju leta 1941, načelno priznanje suverenosti narodov Jugoslavije z zasnovo federalne ureditve iz leta 1943, kar pa po vojni ni bilo popolnoma uresničeno, saj se je država vnovič zatekla k centralistični ureditvi, sedaj pa naj bi bil storjen prepotrebn korak naprej.⁴⁰

V tem smislu pomeni današnje uresničenje slovenske državnosti sklep vsega dolgotrajnega boja za ta cilj, ki smo si ga ogledali, vendar pa hkrati dopolnilo obeh najpomembnejših prejšnjih korakov v državno smer, ločitev od Avstro-ogrske

⁴⁰ Prav tam, str. 2–3.

leta 1918 in slovenskega upora in polaganja temeljev državnosti vsaj v načelnih in pravnih stališčih leta 1941. Slovenski koraki leta 1991 izpolnjujejo in uresničujejo načrte iz leta 1941 in bi brez njih ne bili mogoči.

Državna osamosvojitev ni bila ocenjena kot dokončni cilj sam po sebi, temveč kot tista odločitev, ki omogoča obstoj slovenskega naroda in njegov napredek ter vzbuja upanje, da bodo ustvarjeni bistveni pogoji za nadaljnji razvoj slovenskega naroda, ki so jih zajeli v štiri točke z močnim kulturnim poudarkom:⁴¹

1. Dosledno uresničevanje demokracije za vse državljane Republike Slovenije.
2. Proces dejanskega osamosvajanja, ki bo dolgotrajen, ne sme biti proces osamitve, temveč odpiranja in sodelovanja z vsemi sosedi, s sorodnimi jugoslovanskimi in drugimi evropskimi narodi.
3. Zagotavljanje prihodnosti slovenskega naroda in njegove kulturne identitete mora pomeniti tudi zavarovanje avtohtonih narodnih skupnosti in njihove kulturne identitete.
4. Slovenska država ima posebne dolžnosti za povezovanje s Slovenci v zamejstvu in povsod po svetu.

Pozdravna izjava je datirana na dan, ko je slovenska skupščina sprejela deklaracijo o neodvisnosti Slovenije, torej s 25. junijem 1991. Gre vsekakor za najdaljšo izjavo Slovenske matice iz tega obdobja, ki je pozvala vse Slovence dobre volje, da se pridružijo prizadevanjem za polno uresničenje slovenske države. Ob sestavljanju verjetno niso mislili, da bodo morali kmalu vnovič sestavljati pozive za doseg cilja slovenske osamosvojitve. Po agresiji jugoslovanske vojske na Slovenijo so poslali poziv mednarodni javnosti, naj odreagira na napad jugoslovanske armade na Slovenijo in ob tem ponovili tudi besede, ki jih je 4. novembra 1956 oddajali madžarski radio v pozivu na pomoč ob intervenciji Sovjetske zveze na Madžarsko.⁴² Že pred vojaškim spopadom v Sloveniji pa so objavili še stališče, s katerim so podprli prizadevanja Odbora staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov, da se zagotovi njihova čimprejšnja varna vrnitev iz jugoslovanske vojske domov. S tem so seznanili tudi Matico hrvatsko in Matico srpsko in ju pozvali, naj po svojih močeh pripomoreta, "da se še posebej na kriznih območjih umirijo čez vsako mero pregrete strasti, da zmagata razum in miroljubnost nad norostjo in sovraštvom, saj služijo v enotah JLA mladi ljudje, pripadniki vseh narodov in narodnosti Jugoslavije".⁴³

⁴¹ Prav tam, str. 3.

⁴² "Sporočilo Slovenske matice", *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 20.

⁴³ "Stališče Slovenske matice o varnosti in vrnitvi slovenskih vojakov", *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 19.

Proslavljanje osamosvojitve v sejni sobi Slovenske maticе, 26. junija 1991. Drugi z leve stoji predsednik Primož Simoniti, drugi z desne stoji podpredsednik Peter Vodopivec, desno s časopisom z naslovom Svobodna Slovenija tajnik Drago Jančar (Arhiv Slovenske maticе)

V letu 1991 se je Slovenska matica še na drugačne, sebi bolj lastne načine odzvala na politične izzive časa. Sodelovala je v pripravi simpozija, ki je ob petdesetletnici ustanovitve Osvobodilne fronte konec maja 1991 potekal na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, posvetil pa se je vprašanju upora in vloge v gradnji slovenske državnosti, kar je bilo omenjeno tudi v izjavi Slovenske maticе ob osamosvojitvi mesec kasneje. Seveda to ni nikakršno preseñenje, saj so uvodne in tudi zaključne besede na posvetu SAZU pripadle Bogu Grafenauerju. In ko je ob razpadanju Jugoslavije predvsem srbska stran sprožila razprave o administrativnem značaju meja v Jugoslaviji in potrebam po njihovem revidiranju, je *Glasnik Slovenske maticе* objavil razpravo Boga Grafenauerja, ki je dokazovala ravno nasprotno, da ima velik del meja med republikami Jugoslavije že dolgo zgodovino.⁴⁴

Ko so bili vroči dogodki leta 1991 mimo, ko je Slovenija v začetku leta 1992 le dočakala priznanje in bila marca sprejeta v OZN, so bili časi, ki so narekovali (posredno) politično opredeljevanje Slovenske maticе mimo. Predsednik

⁴⁴ Bogo Grafenauer, "Jugoslovanske medrepubliške in zunanje meje : "administrativne" ali zgodovinsko zrasle?", *Glasnik Slovenske maticе* 15, št. 1–2 (1991), str. 4–10.

Primož Simoniti je na naslednjem občnem zboru, 25. marca 1992, v poročilu v ospredje vnovič postavil tradicionalne stalnice, informacije o knjigah in prireditvah, pa stikih doma in po svetu. Šele na koncu predsednikovega poročila se je Simoniti na kratko dotaknil tudi usodnih dogodkov slovenskega naroda v zadnjih dveh letih in odzivanja Slovenske matice na dogajanje:

Še poseben odmev je imela pozdravna izjava, ki smo jo objavili 25. junija 1991 ob razglasitvi slovenske države. V njej smo po zamisli prof. Grafenauerja povzeli razvojno črto v genezi slovenske narodne zavesti in oblikovanju Slovencev v dozorel narod in izrazili upanje, da bodo v slovenski državi uresničeni tisti demokratični pogoji, ki bodo zagotovili obstoj slovenskega naroda v novem državnem statusu.⁴⁵

Sklep

Slovenska matica, najstarejše delujoče slovensko znanstveno in kulturno društvo, je v osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja dosegla enega od vrhuncev svojega delovanja. V času demokratizacije in nato osamosvajanje Slovenije sta društvo vodila dva predsednika. Do leta 1988 je bil predsednik Slovenske matice zgodovinar Bogo Grafenauer, za njim pa klasični filolog Primož Simoniti, oba sta bila ugledna univerzitetna profesorja Filozofske fakultete v Ljubljani in člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V tem obdobju so delovanje Slovenske matice izven njenega ožjega kulturnega poslanstva zaznamovali vse bolj družbeno kritični založniški program, organiziranje predavanj in posvetov o žgočih družbenih vprašanjih, podpora obnovi delovanja Matice hrvatske in javne izjave o aktualnih družbenih in političnih vprašanjih.

V založniški program je vodstvo Slovenske matice uvrstilo več literarnih del, ki so odpirale dotlej zamolčane politične teme. Pri Slovenski matici so založnika našli nekateri slovenski pisatelji, ki so imeli sicer težave pri publiciranju svojih del v Sloveniji, denimo Boris Pahor, v knjižnem programu so se znašle knjige, ki so odstirale tabuje obračuna z informbirojevci na Golem otoku ali političnega obračuna z Edvardom Kocbekom. Na kulturno sceno je z odpiranjem dialoga vračala tematiko vloge katoliške cerkve in katoliških intelektualcev v slovenski duhovni tradiciji ter spodbujala oblikovanje enotnega slovenskega kulturnega prostora s knjigami, ki so izpostavile pomen slovenskih zamejcev in emigrantov za ohranjanje slovenske identitete zunaj meja Slovenije. Nekateri posveti in

⁴⁵ Primož Simoniti, "Predsednikovo poročilo na občnem zboru SM", *Glasnik Slovenske matice* 16, št. 1–2 (1992), str. 44.

predavanja so se v osnovi sicer dotikali kulturne problematike, torej temeljnega poslanstva Slovenske matice, a so imeli v času hitrih političnih sprememb tudi jasno družbeno-politično konotacijo. Takšne značilnosti so npr. imeli posvet o letu 1918 in ustanovitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ali serija predavanj o Slovencih z druge strani Atlantika. Nekateri sočasni dogodki okrepljenega društvenega delovanja Slovenske matice pa so v sebi nosili že izrazito politični naboj, npr. predavanje Franceta Bučarja o vprašanju organiziranosti malega naroda in predavanje predsednika politične komisije Sveta Evrope Ludwiga Steinerja o odpiranju Evrope za nove demokratične države. Kot izrazito podporo demokratizaciji se lahko oceni tudi odstopanje prostorov Slovenske matice za sestanke novih političnih strank, ki še niso imele lastnih prostorov, npr. Slovenski demokratični zvezi in stranki krščanskih demokratov.

Matica hrvatska je v letih, ko je bila Slovenska matica zelo vpeta v živahno družbeno dogajanje, šele poskušala obnoviti delovanje, ki ga je oblast z represivnimi ukrepi prekinila v začetku sedemdesetih let. Slovenska matica je skrbno spremljala dogajanje v Zagrebu in podpirala oživljanje Matice hrvatske. Predstavniki obeh matic so stkali tesne vezi in pošiljali svoje predstavnike kot goste na skupščine in dogodke najbližje sestrške organizacije.

Prelomnost političnih dogajanj ob demokratizaciji in osamosvajanju Slovenije se je v delu Slovenske matice še najbolj neposredno odražalo v več javnih izjavah, ki so jih sprejeli vodilni organi društva. Z izjavami se niso vpletali v notranje politične boje med Slovenci v času demokratizacije Slovenije, temveč so bile pisane tako, da so izpostavile vprašanja, ki so se dotikala vseh Slovencev, ugodni razplet dilem pa je v marsičem determiniral tudi možnosti nadaljnega kulturnega razvoja Slovencev in s tem tudi razvoja Slovenske matice. Prva tovrstna izjava je bila sprejeta 10. marca 1988 in se je dotaknila predlogov za spreminjanje zvezne jugoslovanske ustave. Izognila se je pretiranemu politiziranju, sklicevanje pa spretno zapeljala v vode dialoga o izhodiščih za kulturno ustvarjanje, ki ga mora zagotavljati državna oblast. V sorodnem stilu so bile napisane tudi tej sledeče izjave, najobširnejša pa je bila pozdravna izjava Slovenske matice ob razglasitvi slovenske države.

Aleš Gabrič

SLOVENSKA MATICA AND SLOVENIA'S PATH TO INDEPENDENCE

SUMMARY

As the oldest still-operating Slovenian scientific and cultural association, Slovenska Matica reached one of its climaxes in the 1980s and the early 1990s. During the democratisation and Slovenian's path to independence, the association had two presidents. The historian Bogo Grafenauer was the president of Slovenska Matica until the year 1988, followed by the classical philologist Primož Simoniti, both of whom were distinguished university professors at the Faculty of Arts in Ljubljana and members of The Slovenian Academy of Sciences and Arts. During this period, the operations of Slovenska Matica outside of its narrower cultural mission were marked by the increase of publishing socially critical content, the organization of lectures and consultations on pressing social issues, the support for the renewal of Matica Hrvatska and the public statements on current social and political issues.

The management of Slovenska Matica included several literary works in the publishing program, which opened up previously silent political topics. At Slovenska Matica, some Slovenian writers who otherwise had problems getting their work published in Slovenia, such as Boris Pahor, found a publisher. The book publishing program included books that revealed the taboos of the confrontation with the information bureau on Goli Otok or the political confrontation with Edvard Kocbek. By opening a dialogue, Slovenska Matica made the topic of the role of the Catholic Church and Catholic intellectuals in the Slovenian religious tradition relevant in the cultural scene again and encouraged the creation of a unified Slovenian cultural space with books that stressed the importance of Slovenian foreigners and emigrants for the preservation of Slovenian identity outside the borders of Slovenia. Although some consultations and lectures have in principle touched on cultural issues, which is the fundamental mission of Slovenska Matica, they also had a clear sociopolitical connotation during rapid political changes. Some simultaneous events of the strengthened social activity of Slovenska Matica, however, already carried a distinctly political charge, e.g. a lecture by France Bučar on the question of the organization of a small nation and a lecture by the president of the political commission of the Council of Europe, Ludwig Steiner, on the opening of Europe to new democratic countries. Providing the premises of Slovenska Matica for the new political parties, which did not yet have their premises, to hold meetings can be assessed as a great support to democracy.

In the years when Slovenska Matica was very involved in lively social events, Matica Hrvatska was only just trying to restore its operations, which the authorities had interrupted with repressive measures in the early 1970s. Slovenska Matica attentively followed the events in Zagreb and supported the revival of Matica Hrvatska. Both Matica's representatives forged close ties and sent their representatives as guests to the assemblies and events of the nearest sister organization.

In the work of Slovenska Matica, the turning point of the political events during the democratisation and Slovenia's path to independence was most directly reflected in several public statements adopted by the leading bodies of the association. Their statements did not involve the internal political struggles between Slovenes during the democratisation of Slovenia but were focused on highlighting the issues that affected all Slovenes. The favorable resolution of the dilemmas in many ways also determined the possibilities of further cultural development of Slovenes and with this also the development of Slovenska Matica. The first declaration of this kind was adopted on March 10, 1988, and it touched on proposals for amending the federal Yugoslav constitution. Matica avoided excessive politicization and skilfully steered the reference into the waters of dialogue about the starting points for cultural creation, which must be guaranteed by the state authority. The following statements were also written in a similar style, the most extensive being the welcoming statement that Slovenska Matica held upon the declaration of the Republic of Slovenia as a sovereign and independent state.

VIRI IN LITERATURA

Glasnik Slovenske matice – Ljubljana, letniki 1987–1991.

Jančar, Drago, *In memoriam Boris Pahor (1913–2022)*, dosegljivo na: <http://www.slovenska-matica.si/memorial-boris-pahor-1913-2022>, pridobljeno: 5. 5. 2022.

.....

Aralica, Višeslav, *Matica hrvatska u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* (Zagreb, 2009).

Brozović, Dalibor in Pavičić, Josip, *Deklaracija o hrvatskome jeziku : s prilozima i Deset teza* (Zagreb, 1991).

Bučar, France, "Pravica do domovine", *Glasnik Slovenske matice* 13, št. 1 (1989), str. 1–16.

Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje* (Ljubljana, 1993).

Damjanović, Stjepan, *Matica hrvatska od 1842. do 2017.* (Zagreb, 2018).

Gabrič, Aleš, "Grafenauer in Gestrin v vodstvu Slovenske matice", v: Štih, Peter in Zwitter, Žiga (ur.) *O mojstrib in muzi : zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (Ljubljana, 2018), str. 230–250.

Gabrič, Aleš, "Slovenska matica v času politične netolerance", v: Jančar, Drago idr. (ur.) *Slovenska matica : 150 let dela za slovensko kulturo* (Ljubljana, 2015), str. 22–61.

Gabrič, Aleš, "Prepoved izida romana Branka Hofmana ali šestletna noč do poznega jutra", *Zgodovinski časopis* 75, št. 3–4, (2021), str. 492–515.

Grafenauer, Bogo, "Jugoslovanske medrepubliške in zunanje meje : "administrativne" ali zgodovinsko zrasle?", *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2, str. 4–10.

Grafenauer, Bogo, "Predsednikovo poročilo", *Glasnik Slovenske matice* 12, št. 1 (1988), str. 1–5.

"Izjava Slovenske matice ob spreminjanju ustave", *Glasnik Slovenske matice* 11, št. 1 (1987–88), str. 23–24.

"Izjava o rabi slovenskega jezika in človekovih pravicah", *Glasnik Slovenske matice* 12, št. 1 (1988), str. 78–79

Mičanović, Krešimir, "Jezična politika s kraja 60-ih i s početka 70-ih: u procijepu autonomije između i centralizma", v: Jakovina, Tvrtko (ur.), *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije* (Zagreb, 2012), str. 271–290.

Simoniti, Primož, "Predsednikovo poročilo na občnem zboru SM", *Glasnik Slovenske matice* 16, št. 1–2 (1992), str. 39–44.

Simoniti, Primož, "Slovenska matica v letih 1988–1994", v: Jančar, Drago idr. (ur.) *Slovenska matica : 150 let dela za slovensko kulturo* (Ljubljana, 2015), str. 100–106.

Pesek, Rosvita, *Bučar* (Celovec, 2016).

"Pozdravna izjava Slovenske matice ob razglasitvi slovenske države", *Glasnik Slovenske matice* 15, št. 1–2 (1991), str. 1–3.

"Pričevanja : dr. France Bučar", v: Vodopivec, Peter in Gabrič, Aleš (ur.), *Politični pritiski in izključevanja učiteljev in sodelavcev Univerze v Ljubljani : poročilo Komisije za rehabilitacijo univerzitetnih učiteljev in sodelavcev* (Objave št. 6) (Ljubljana, 2000), str. 54–55.

DOI 10.32874/SHS.2022-12

Transformacija političnega sistema: od trodomne skupščine Socialistične republike Slovenije do Državnega zbora in Državnega sveta Republike Slovenije

Jure Gašparič

Dr., višji znanstveni sodelavec
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: jure.gasparic@inz.si

Tjaša Konovšek

Mag., asistentka
Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: tjasa.konovsek@inz.si

Izvleček:

Na vprašanja, ali je sistem parlamentarne zgodovine v nevarnosti, lahko zgodovinarji odgovorimo s historične perspektive: politični sistemi se spreminjajo, preživljajo krize ter iz njih izidejo bolj ali manj spremenjeni, a pogosto ohranjajo vsaj nekatere elemente kontinuitete. Prispevek se osredotoča na enega izmed takih primerov spremembe, na prehod iz socializma v parlamentarno demokracijo na primeru Slovenije. Pri tem se osredotoča na osrednje slovenske državne institucije, predvsem na socialistično skupščino v svojem zadnjem mandatu med letoma 1986 in 1990, ustavnim amandmajem in sprejemanju nove slovenske ustave, ter oblikovanju vloge in delovanja slovenskega državnega zbora po letu 1991. Prispevek slovenski primer vpenja v okvir širše regije tako, da ga primerja s prehodi, ki so sočasno potekali v drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah.

Ključne besede:

socialistična skupščina, državni zbor, ustava, socializem, parlamentarna demokracija

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 431–462, 53 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Glede na to, da še zmerom velja ustava, ki je pred skoraj natanko tridesetimi leti uvedla politični sistem parlamentarne demokracije, in glede na to, da je skupščina kot predstavniški organ obstajala že pred tem in bila važen faktor zgodnje tranzicije, je smiselno pogledati globlje v proces parlamentarizacije ali reparlamentarizacije, razumeti razvoj sistema predstavniške demokracije v letih, preden se je oblikoval politični sistem, ki naše politično življenje kroji še danes. Vprašanje se zdi še posebej pomembno, saj je danes v Evropi med političnimi elitami uveljavljeno prepričanje, da je parlamentarna demokracija v krizi, da sistem več ne ustreza družbeni realnosti in Evropska komisija naslavlja na raziskovalce zelo konkretna vprašanja o genezi krize, njenih vzrokih in možnih zdravilih.¹ Zgodovinarji seveda znamo povedati, da današnji preplah temelji bolj na nepoznavanju zgodovine kakor na realnih nevarnostih, ter da so politični sistemi, vključno s parlamentarno demokracijo, v preteklosti doživeli in preživeli mnoga krizna obdobja. Prav zato (ali kljub temu) se velja fenomenu občutenja trenutne krize političnega sistema ter njegovim koreninam posebej posvetiti, kajti le tako bo mogoče upravljske in odločevalske sisteme parlamentarne demokracije v prihodnje utrditi in izboljšati.

Prispevek bo osvetlil del odgovora na kompleksna vprašanja o političnem sistemu ter njegovem (ne)delovanju. Sledil bo eni izmed transformacij političnih sistemov, ki so slovenski prostor zajele ob izteku osemdesetih ter v začetku devetdesetih let: transformaciji iz enostrankarskega skupščinskega sistema v sistem parlamentarne demokracije. Glede tega procesa je mnogo že znanega, a se je dosedanje delo zgodovinarjev v veliki meri osredotočalo na politične in družbene spremembe, izražene v toku časa v obliki posameznih vplivnih dogodkov in (vsaj na videz) hitrih, intenzivnih sprememb, kot so padec berlinskega zidu ali razpad Jugoslavije. Mnogo manj pozornosti je bilo do sedaj posvečene zgodovinskim procesom, ki jih je treba zajeti v daljšem trajanju, če naj postanejo vidni, kot so razvoj skupščinskega sistema in prehod v parlamentarizem ter njuna medsebojna (ne)povezanost. Temu se v večji meri posveča ta prispevek. V središču pozornosti bodo institucije: v času Socialistične republike Slovenije kot ene izmed federativnih enot bo to republiška trodomna skupščina, v času neodvisne Republike Slovenije bosta to Državni zbor in Državni svet. Institucije kot osrednji politični akterji nudijo zaradi svojega cikličnega in kontinuiranega delovanja

¹ *European Commission. Horizon Europe Strategic Plan*, dostopno na: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe/strategic-plan_en, pridobljeno: 10. 11. 2022; *European Commission. Research and innovation strategy 2020–2024*, dostopno na: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-2020-2024_en, pridobljeno: 10. 11. 2022.

posebno vstopno točko za kompleksnejše razumevanje historičnega dogajanja. Čeprav se pogosto zdijo brezosebne in statične, je njihova vloga in dinamika na eni strani pogojena prav z aktivnostmi, pričakovanji in izkušnjami ljudmi, ki v njih delujejo, na drugi strani pa omejena s formalnimi in z neformalnimi pravili, kot so v primeru skupščine zakonodaja, poslovniki ter bonton obnašanja in delovanja institucije in njenih članov, ki se v takšnih okoljih postopoma razvija tekom let.

Kljub do sedaj opravljenim raziskavam še vedno ostajajo odprta nekatera vprašanja, ki bodo v nadaljevanju posebej nakazana skupaj z možnostmi za njihovo nadaljnjo obravnavo. Med drugim velja razširiti časovni okvir na čas socializma (vsaj) na drugo polovico osemdesetih let, če naj spremembe med letoma 1989 in 1992 ter kasneje postanejo natančneje vpete v tok zgodovinskega dogajanja. Pogled v preteklost opazovalcu lahko nudi občutek, da je bilo obdobje prehoda med socializmom in parlamentarno demokracijo sorazmerno nedvoumno, polno jasnih ciljev in predvidljivih političnih, družbenih in gospodarskih izzivov.² A kljub kronološko zasnovanemu pregledu prispevka, ki časovno sicer vključuje tudi drugo polovico osemdesetih let, bo vsebina pokazala, da temu ni bilo tako. Skupščina, ki je svoj mandat leta 1986 začela relativno mirno in rutinsko, se je ob izteku svojega mandata znašla v povsem spremenjenih okoliščinah. Prav tako negotove so bile spremembe v širši regiji ter politični razvoj v samem začetku devetdesetih let.

Leto 1986

Kakšna je torej bila transformacija? Zadnji predsednik zadnje socialistične skupščine je aprila 1986 postal Miran Potrč. Bil je razmeroma mlad slovenski politik z že zavidljivo politično kilometrino. Tudi ta funkcija je bila formalno nadvse visoka, v Sloveniji je bil pred njim le predsednik republike, toda, kakor je v dejal Potrč, so imeli "večji vpliv na urejanje družbenih razmer predsednik izvršnega sveta in še najbolj predsednik Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, včasih pa tudi predsednik Socialistične zveze delovnega ljudstva."³ Predsedovanje skupščine je tako bilo "v normalnih razmerah prijazna funkcija, saj je s seboj nosila predvsem odgovornost za organizacijo dela, pa še glede teh vprašanj je imel predsednik skupščine tri predsednike zborov in dobro organizirano strokovno službo, za vsebino samih odločitev pa ni neposredno odgovarjal."⁴

² Za širši pogled na spremembe v celotni regiji glej: Timothy Garton Ash, *Čarobna svetilka. Revolucije leta 1989 – Pričevanje iz Varšave, Budimpešte, Berlina in Prage* (Ljubljana, 1999).

³ Miran Potrč, *Ključ k razumu. Spomini* (Ljubljana, 2004), str. 116.

⁴ Prav tam.

Biti predsednik socialističnega republiškega parlamenta je torej še leta 1986 bila udobna služba, kajti takrat so še bile razmere v državi dokaj stabilne. Gospodarska kriza je sicer že nekaj časa razjedala državo, učinkovitih političnih rešitev ni bilo na obzoru. Toda obenem je bila pomlad 1986 čas, ko se dogodki, ki so ob izteku osemdesetih let najbolj pretresli jugoslovanski in s tem tudi slovenski prostor, še niso zgodili. Marsikateri, vključno s končnim razpletom krize – razpadom federacije, še zdaleč niso bili pričakovani. Memorandum SANU (*Srpska akademija nauka i umetnosti*, Srbska akademija znanosti in umetnosti) še ni bil objavljen (september 1986), prav tako se še ni začel vzpon srbskega vožda Slobodana Miloševića (1987 in zlasti 1988), pospremljen s serijo množičnih strah vzbujajočih zborovanj – "mitingov". Odmevna 57. številka *Nove revije* s prispevki za slovenski nacionalni program še ni izšla (1987). Do procesa proti t. i. četverici na čelu z Janezom Janšo pred vojaškim sodiščem sta bili še dve leti.⁵

Taka družbena klima je imela svoj odsev tudi v skupščini. Polemik, ki bi odpirale probleme, sploh ni bilo. Postopek je bil dolgočasen in zelo formalen, skoraj uradniški, kar je temeljilo v samoupravnem sistemu. Člani skupščine namreč niso bili poslanci, marveč delegati, ki so prihajali iz temeljnih organizacij. Delovali so kot delegati z imperativnim mandatom, ki jih nikakor, niti po državnopravni teoriji, ne gre enačiti s funkcijo poslancev, pripadajoči parlamentarni demokraciji. Poleg tega delegati niso bili večši politiki, temveč so na sejah v glavnem brali "poročila" svojih organizacij in soglašali s predlaganim.⁶ Kaj je to pomenilo za položaj delegata, je slikovito opisal literarni zgodovinar Dušan Pirjevec: "Včasih je biti poslanec le nekaj pomenilo. Danes biti delegat ne pomeni biti nič. To ni več politična funkcija – politiki so samo še v partiji."⁷

Centri političnega odločanja na ravni republike, ki je v tem času uživala precejšnjo avtonomijo, so torej bili drugje, ne v skupščini in njenih zborih. Sistem, v katerem se je odvijalo politično življenje zadnjega obdobja obstoja Jugoslavije, je temeljil na ustavi, sprejeti leta 1974. Ta je federacijo politično delila na šest republik in dve avtonomni pokrajini. Dve leti za ustavo sprejet Zakon o združenem delu je ustavo dopolnjeval na področju urejanja gospodarskih odnosov. Sistem samoupravljanja, temelječ na teh dveh dokumentih, naj bi delavcem omogočil dejansko sodelovanje pri upravljanju države in podjetij. V praksi so bile vse pomembne odločitve sprejete v vrhu Zveze komunistov Jugoslavije, v

⁵ O tem splošno: Božo Repe, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002) (dalje: Repe, *Jutri je nov dan*); Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001) (dalje: Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*); Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana, 1996); Neven Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).

⁶ Miran Potrč, intervju z Juretom Gašparičem, INZ, Ljubljana, 24. april 2014 (zvočni zapis in transkripcijo intervjuja hrani spraševalec).

⁷ Peter Vodopivec, "Komunistične skupščine v senci partije", v: Vogrinec, Barbara (ur.), *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma* (Ljubljana, 2005), str. 287.

Skupščina na dan razglasitve rezultatov plebiscita, 26. decembra 1990 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

predsedstvu Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (CK ZKJ) in v samem CK ZKJ, nato pa preko republiških zvez (v primeru Slovenije predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) in same CK ZKS) in delegatske strukture uresničene na vseh nižjih ravneh federacije. Skupaj s Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL) sta bili ZKJ oziroma ZKS izključno zadolženi za organiziranje ter usklajevanje političnega življenja.⁸

Toda lagodno življenje republiškega socialistične skupščine ni trajalo dolgo. Mandat 1986–1990 se je kmalu pokazal za turbulentnega, prelomnega in zadnjega v skupščinsko-delegatski obliki. V svojih zadnjih letih je namreč bila skupščina, v nasprotju s svojim dotedanjim delovanjem, pogosto potisnjena v središče dogajanja in odločilno sooblikovala čas. Skupščina je postala eden ključnih dejavnikov mirnega in evolutivnega prehoda v večstrankarski parlamentarni sistem.⁹ Zlasti je bilo važno sprejetje številnih ustavnih amandmajev k slovenski ustavi septembra 1989, s katerimi je zagotovila ustrezno podlago za postopno in legalno slovensko osamosvojitev, kot sta formalna vpeljava večstrankarskega sistema in omogočanje pluralnih ter tajnih volitev aprila 1990.

⁸ Prav tam, str. 272–276.

⁹ Jure Gašparič, "Slovenian Socialist Parliament on the Eve of the Dissolution of the Yugoslav Federation. A feeble 'ratification body' or important political decision-maker?", *Prispevki za novejšjo zgodovino* 55, št. 3 (2015), str. 41–59.

Položaj in vloga skupščine 1986–1990

Slovenska socialistična skupščina v jugoslovanski federaciji je bila v tem času, ko je razpadal socialistični red, precej zapleten organizem. Njeno delovanje je mogoče razčleniti na več ravneh, med drugim na pravno in percepcijsko raven.

Na pravni ravni lahko upoštevajoč literaturo in pravne vire, zlasti zvezno in republiško ustavo 1974, skoraj enoznačno trdimo, da je skupščina v času razpadanja države bila organ, ki ga ni bilo mogoče obiti (334. členu Ustave Socialistične Republike Slovenije). Nikogar drugega ni bilo, ne na zvezni ne na republiški ravni, ki bi jo lahko nadomestil. Odločevalski proces se je takrat sicer uresničeval skozi zapletene mehanizme in postopke delegatskega sistema ter odločanja za zaprtimi vrati (kar tudi kasneje in vse do današnjih dni ni nujno izjema), ki so pogosto le formalno zagotavljali demokratično odločanje in sodelovanje ljudi.¹⁰ Toda brez angažmaja skupščine politične spremembe niso in ne bi bile mogoče, vsaj ne po ustavni poti, ki je bila značilna za slovenski osamosvojitveni proces in prvo fazo politične tranzicije in ki je močan vtis pustila na mednarodni javnosti, ki je sicer z nelagodjem opazovala proces razpadanja Jugoslavije. Nenazadnje se je tudi aktualna slovenska ustava, sprejeta leta 1991, sprejemala po ustavno revizijskih postopkih, določenih v prejšnji ustavi iz leta 1974.¹¹

Zvezna ustava iz leta 1974 je federacijo politično delila na šest republik in dve avtonomni pokrajini. Dve leti za ustavo sprejet Zakon o združenem delu je ustavo dopolnjeval na področju urejanja gospodarskih odnosov. Sistem samoupravljanja, temelječ na teh dveh dokumentih, naj bi delavcem omogočil dejansko sodelovanje pri upravljanju države in podjetij. Z ustavo iz leta 1974 je federacija dobila dvodomno ureditev, Zvezni zbor ter Zbor republik in pokrajin. Delegati, ki so zastopali posamezno enoto, so lahko glede odločitev, ki so bile velikega pomena za republiko ali pokrajino oziroma njihova medsebojna razmerja, z odtegnitvijo svojega soglasja preprečili sprejem takšne odločitve (v praksi je bi takšen maneuver deloval kot veto).¹² V nasprotju z načelom moči federalnih enot glede na število prebivalstva, ki so ga te imele, je v primeru morebitnih poskusov jezikovnih, nacionalnih ali upravnih poenotenj federacije takšen način odločanja onemogočil preglasovanje večjih republik na račun manjših. Ustava iz leta 1974 in Zakon iz leta 1976 sta torej vzpostavljala trden

¹⁰ Glej: Marjetka Rangus, *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije: v iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom* (Ljubljana, 2016).

¹¹ Miro Cerar in Jure Gašparič, *Izgradnja države: zgodovina nastajanja Ustave Republike Slovenije in njeni temeljni vidiki (1990–1991)* [Elektronski vir] (Ljubljana, 2022) (dalje: Cerar in Gašparič, *Izgradnja države*).

¹² Ciril Ribičič, "Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije", v: Grafenauer, Bogo et al. (ur.), *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)* (Ljubljana, 1995), str. 355–360.

federalizem in s samoupravljanjem delavsko komponento pod vodstvom Zveze komunistov.¹³

Proces, po katerem je po sprejetju ustave in zakona v sedemdesetih in osemdesetih letih tekla nadaljnja razprava ureditvi Jugoslavije, je bil takšen, kot je bil njen takratni politični sistem: dolgotrajen, zapleten in razdrobljen. Pozivi, da je sprememba ustave in z njo sprememba družbenega sistema nujno potrebna tudi za razreševanje vedno večje gospodarske krize, so zvezno predsedstvo spričo naraščajočega pritiska krize leta 1986 prisilili k ukrepanju: novembra tega leta je sprejelo načrt predlogov za spremembo ustave. Podprla so ga vsa republiška vodstva, pri čemer pa je ostalo odprto vprašanje, o katerih področjih bo tekla razprava. Slovensko vodstvo, ki je vedelo, da so v predlogu tudi deli, s katerimi se ne strinjajo (način odločanja na ravni federacije, financiranje JLA, spreminjanje položaja avtonomnih pokrajin), je vztrajalo, da gredo v nadaljnjo obravnavo le teme, glede katerih je v dotedanjih razpravah v zveznem družbenem svetu za vprašanja družbene ureditve že bilo doseženo soglasje.¹⁴

Konec novembra 1988 so bili v federalni skupščini sprejeti in nato še na ravni republik potrjeni amandmaji k zvezni ustavi. Uveljavljali so razširjeno osnovo za enotno jugoslovansko tržišče ter povečevali zakonodajno moč zveznih organov, vključno s skupščino in njenimi zbori, v škodo republiških. Ostra kritika, ki jo je slovenskemu političnemu vrhu ob sprejemu amandmajev namenila slovenska javnost, je bila usmerjena v dejstvo, da slovensko vodstvo v nasprotju s pričakovanji v zveznih organih ni uspelo uveljaviti nobenega predloga, ki bi težil k demokratizaciji in zmanjševanju pristojnosti federacije. Slovensko vodstvo se je tako znašlo v na videz nerešljivi situaciji. Na ravni federacije so podpirali uveljavitev reforme, ki bi izboljšale krizno situacijo na gospodarskem in političnem področju federacije kot celote, a so pri tem morali sklepati kompromise z republikami, ki so bile naklonjene večji integraciji in centralizaciji federacije – ob hkratnem pritisku domače javnosti.

Sprememba federalne ustave je posledično pomenila tudi spremembo republiških ustav. Prva je spremembe ustave sprejela SR Srbija. Amandmaji k srbski republiški ustavi so odpravljali tako avtonomijo Kosova kot Vojvodine, s čimer naj bi Srbija dobila položaj, enakopraven ostalim republikam v federaciji (medtem ko naj bi bila po lastni interpretaciji z obstankom dveh avtonomnih pokrajin razdeljena na tri dele in tako oslabljena). S tem naj bi bila politična in upravsna ureditev republike, vključno s Kosovom in Vojvodino, poenotena.

¹³ Zdenko Čepič, "Ustava 1974: preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem in dogovorna ekonomija", v: Fišer, Jasna et al. (ed.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1094–1101; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 35; Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 5; Stefano Lusa, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana, 2012), str. 34–35 (dalje: Lusa, *Razkroj oblasti*).

¹⁴ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 162.

Spremembe k srbski ustavi so bile v Srbiji potrjene 28. marca 1989. Po vsebini so bile neskladne z zadnjimi federalnimi amandmaji in so s svojo vsebino presegale področje, za katerega urejanje so bile namenjene. S spreminjanjem statusa avtonomnih pokrajin je nova ustava SR Srbije neposredno posegla v samo federativno ureditev države, določenih v ustavi SFRJ iz leta 1974.¹⁵

Odziv na amandmaje, najprej federalne in nato srbske republiške, je bil v Sloveniji še posebno oster s strani članov civilne družbe, s čimer se je težišče razprave o ustavnih spremembah v Sloveniji izrazito preneslo širši v družbeni prostor. V Cankarjevem domu je 27. februarja 1989 potekalo množično zborovanje pod naslovom *Proti izrednim razmeram – za mir in sožitje na Kosovu* v podporo kosovskim rudarjem, ki so zahtevali ohranitev kosovske avtonomije znotraj federacije. Organizatorji zborovanja so marca tega leta ustanovili Koordinacijski odbor, kjer so tako predstavniki civilne družbe in družbenopolitičnih organizacij poskušali oblikovati skupen dogovor o nadaljnjem političnem ukrepanju. Prvi sestanek odbora je sklical Jože Smole, predsednik republiška konferenca SZDL, 3. marca 1989, in ti so se nadaljevali vse do aprila.¹⁶

Artikuliranje skupnega načrta jim je zaradi pomanjkanja politične volje obstoječih političnih organizacij in nezadovoljstva s konservativnostjo vsebine dogovorov spodletelo: nastala sta dva ločena dokumenta, Temeljna listina, ki ni popolnoma izključevala ostajanja Slovenije v Jugoslaviji, in Majniška deklaracija, ki je v ospredje postavljala zahtevo po suverenosti Slovenije (avtorji France Bučar, Janez Janša, Hubert Požarnik, Dimitrij Rupel, Veno Taufer in Ivan Urbančič).¹⁷ Prva je bila uradno objavljena junija 1989 in potrjena na seji RK SZDL jeseni, drugo pa je javno prebral Tone Pavček 8. maja 1989, ko je Janez Janša po sojenju proti četverici odšel na prestajanje zaporne kazni, in je kasneje predstavljala skupno programsko osnovo nastajajoči opoziciji.¹⁸

Koordinacijski odbor organizatorjev zborovanja v Cankarjevem domu se je septembra 1989 pretvoril v okroglo mizo pri RK SZDL, ki naj bi pripeljala do dogovora o večstrankarskih volitvah. Tudi tako zastavljeno dogovarjanje o nadaljnjem političnem razvoju je pri svoji nalogi ustvarjanja skupne akcije republiškega vodstva in nastale opozicije zaradi medsebojnega nezaupanja

¹⁵ Zdenko Čepič, "Dopolnila k slovenski ustavi jeseni 1989", v: Fišer, Jasna et al. (ed.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1204.

¹⁶ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 113–114.

¹⁷ Dimitrij Rupel (ur.), *Enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*. S. v. Majniša deklaracija, dostopno na: <https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/majniša-deklaracija-1989/>, pridobljeno: 23. 11. 2022.

¹⁸ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 115–117; Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 181–183, 186; Carlos González Villa, *Nova država a nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije* (Ljubljana, 2017), str. 97–110.

Volivci na volišču, aprila 1990 (Muzej novejše zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

spodletel.¹⁹ Večstrankarske volitve, ki so sledile aprila 1990, so tako bile (poleg drugih elementov parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva) uvedene z ustavnimi amandmaji, ki jih je socialistična skupščina Slovenije začela sprejemati septembra 1989. Socialistična republiška skupščina je po nekaj turbulentnih letih svojega zadnjega mandata s tem v pravnem smislu uporabila svojo polno moč.

Naslednji moment, pomemben za razumevanje vloge in delovanja skupščine, je bilo njeno dojemanje med ljudmi, zaupanje vanjo in *vice versa* – skupščinska interakcija z javnim mnenjem, z impulzi časa, ki jih je čutilo prebivalstvo. To je ustvarjalo občutek zaupanja, ki je temelj vsakega parlamenta, tudi enostrankarske skupščine in pripadajočega političnega sistema.

Komunikacija med javnostjo in republiško skupščino je bila obojestranska. V zadnjem mandatu svojega delovanja je skupščina prvič oblikovala službo za odnose z javnostjo, ki je skrbela za obveščenost in transparentnost.²⁰ Poleg tega

¹⁹ Božo Repe, "Slovenija od medvojne federalne enote, preko povojne jugoslovanske republike do samostojne države", v: Granda, Stane et al., *Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti* (Ljubljana, 2001), str. 159; Rosvita Pesek, *Osamosvojitev Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007), str. 78.

²⁰ Miran Potrč, intervju z Juretom Gašparičem, INZ, Ljubljana, 24. april 2014 (zvočni zapis in transkripcijo intervjuja hrani spraševalec).

velja poudariti, da delegati tedaj niso bili ves mandat isti ljudje. Zaradi sistema izmenljivega delegata so na skupščinske seje lahko prihajali novi, drugačni delegati, včasih tudi simpatizerji novih družbenih gibanj, zaradi česar odnos skupščine do aktualnih dogodkov ni bil statičen. Pa je tudi javnost bila mnenja, da je temu tako? So ljudje v skupščini videli svojega predstavnika? Precej povedni so podatki tedanjih raziskav javnega mnenja. Ljudem se je delegatski sistem resnično zdel odtujen in so imeli občutek, da ne sodelujejo pri oblikovanju skupščine. Političnega sistema tudi niso prav podrobno poznali. Leta 1989, na predvečer sprejetja ustavnih amandmajev, jih večina ni znala naštetih vseh treh skupščinskih zborov. Anketiranci so večinoma odgovarjali, da je delegatski sistem preživet.²¹ Toda po drugi strani so v odgovorih ljudje tedaj kazali naklonjenost skupščini kot instituciji.

Zlasti važno je v tistem času bilo, da so ljudje z delovanjem skupščine kot zastopnika republiških (nacionalnih) interesov v odnosu do federacije in posledično z besedili ustavnih amandmajev, ki jih je ob udeležbi civilno-družbenih gibanj pripravila do leta 1989, soglašali v zelo veliki večini.²² Zavedanje pomembnosti dvostranske komunikacije med institucijami in javnostjo nam kaže tudi raziskava javnega mnenja, ki jo je Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva (RK SZDL) kot eden izmed ključnih političnih odločevalcev tega obdobja izvedla marca 1989.²³ Vprašanja, ki jih je RK SZDL zastavila v anketi, so segala vse od splošne podpore slovenskemu političnemu vodstvu do poizvedovanja o načinu, kako to podporo najbolje izraziti tudi formalno. Pri slednjem je RK SZDL računala predvsem z možnostjo izvedbe referendumu. Na vprašanje, ali se ljudem zdi "referendumsko odločanje ljudi pomembna in potrebna oblika izkazovanja podpore slovenskemu političnemu vodstvu pri prizadevanjih za uveljavljanje vitalnih slovenskih interesov", je kar 70 % ljudi odgovorilo z 'da, zgotovo', 18 % pa z 'da, verjetno'. Pri tem so izvajalci ankete posebej zabeležili tudi komentarje, ki so jih k svojim odgovorom podali anketiranci. Izmed teh dodatnih opomb je najbolj izstopal pomislek tistih, ki so se odločili za odgovor, da referendum ni potreben. Mnogi izmed njih so svojo odločitev namreč komentirali, češ da tudi brez izvedbe referendumu zaupajo slovenskemu političnemu vodstvu.²⁴

²¹ Niko Toš (ur.), *Vrednote v preobodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990* (Ljubljana, 1997), str. 721–722, 775.

²² Prav tam, str. 663–668, 713–744.

²³ Na raziskavo javnega mnenja kot pomoč pri oblikovanju svoje politike se je v tem času zanašala tudi ZSMS (Marko Zajc, "ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017), str. 195–197).

²⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije, t.e. 232, p.e. 232/3839, Stališča in mnenja respondentov o usmeritvah slovenskega političnega vodstva, marec 1989.

VPRAŠANJE št.8:

Menite, da bi referendumsko odločanje ljudi lahko pomenilo pomembno in potrebno politično podporo slovenskemu vodstvu pri prizadevanjih za uveljavitev vitalnih slovenskih interesov? (en odg.)

odgovori:		abs.	%
1. da, zagotovo bi	!	511	69.5
2. da, verjetno bi	!	135	18.4
3. ne, ne bi	!	27	3.7
4. ne vem	!	62	8.4
SKUPAJ	!	735	100.0

OPOMBA: Zapisali smo vse dodatne pripombe respondentov pri osmem vprašanju:

PRIPOMBE:

- vendar je treba ljudi prej dobro informirati (2)
- če bi bil 100% realen
- če bi hoteli dokazovati drugim
- če bi politiki to mnenje upoštevali
- navzven je pokazatelj podpore
- če bi uspel, bi pomenil moralno podporo voditeljem (4)
- referendum ni potreben, ker smo voditelje izbrali in jim zaupamo (3)
- ljudje niso dovolj informirani (2)
- če bi bilo potrebno, potem da (2)
- če bi bila politika ločena od gospodarstva
- če bi bil pošteno pripravljen (3)
- vprašanja bi morala biti konkretna
- nima zaupanja v slovensko vodstvo
- referendum ni potreben, saj zaupamo slovenskemu vodstvu (7)
- referendumu ne zaupamo več

Del ankete RK SZDL, izvedene leta 1989 (ARS, SI AS 1944, t.e. 232, p.e. 232/3839, Stališča in mnenja respondentov o usmeritvah slovenskega političnega vodstva, marec 1989)

Republiška konferenca SZDL je zastavila tudi zelo konkretno vprašanje o tem, kako bi se ljudje odzvali, če bi potencialno referendum potekal 2. aprila 1989, torej hkrati z volitvami slovenskega člana predsedstva SFRJ, ki so bile predvidene za ta datum. Da bi na tako zastavljenem referendumu podprli slovensko politično vodstvo, je pozitivno odgovorilo izredno visokih 92 % anketirancev. Čeprav referendumskega vprašanja RK SZDL marca 1989 še ni jasno definirala, se je z anketo referendum kot oblika izkazovanja splošne podpore slovenskemu političnemu vrhu pokazal kot potencialno dobra izbira za vlada-jočo politično elito. Možnost referenduma je bila omenjena tudi kot orodje za legitimacijo slovenskih amandmajev k ustavi, če bi federacija poskušala ovirati njihov sprejem.²⁵

²⁵ ARS, SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije, t.e. 292, brez p.e., Razgovor s tovarišem Janezom Drnovškom, 13. 9. 1989.

Čeprav ne gre za dejanske rezultate volitev in referendum v času, ko je bila Zveza komunistov Slovenije še na oblasti, ni bil izveden, kaže ta anketa več stvari. Slovenski politični vrh je približno leto in pol pred tem, ko se je dejansko zgodil plebiscit, razmišljal, da bi legitimnost svojega političnega ravnanja v zvezi s federacijo in z republiko potrdil z referendumom. Hkrati se je slovensko politično vodstvo zavedalo, da je podpora javnosti izrednega pomena za potrjevanje njihovega dotedanjega delovanja ter da visoka podpora pomeni dobro izhodišče za vse morebitne nadaljnje odločitve, ki jih utegne sprejeti v nasprotju s federacijo.

Naklonjenost, ki so jo ljudje kazali do odločanja skupščine, je na dan sprejemanja amandmajev k republiški ustavi septembra 1989 in neposredno po njem dosegla razsežnosti, ki so redkost tudi v sistemu klasične parlamentarne demokracije. Ko so delegati prihajali v skupščino, so jim predstavniki Zelenih Slovenije delili jabolka za spodbudo, ob odhodu pa jih je pričakala množica ljudi, ki so ploskali. Mimovozeči avtomobili so evforično pozdravljali s trobljenjem. Ob tem ni nezanemarljivo, da so bili slovenski delegati ves čas pod velikim pritiskom.²⁶ Neposredno po sprejetju se je slovenski politični vrh zahvalil državljanom za podporo in zaupanje, razmere, v katerem so sprejemali spremembe k ustavi, pa kot polne neprespanih noči.²⁷

Skupščina je torej septembra 1989 dejansko bila predstavniško telo, ki je udeleženo politično voljo prebivalstva. A kakor je tedaj opozoril Slavko Gaber, kasnejši dolgoletni minister za šolstvo, si je lahko skupščina pridobivala to legitimnost zgolj "s koraki k normalnemu izteku svojega mandata."²⁸ Je bila skupščina legitimna le zato, ker se je s svojimi odločitvami hkrati samorazpuščala?

Viri, ki bi celovito odgovorili na to in temu sorodna raziskovalna vprašanja, so zgodovinarjem sicer dostopni, a hkrati tako obsežni, da ima prebiranje tekstov, v tem primeru zapisanih sej vseh zborov skupščine, zgolj omejen učinek. Namesto tega je smiselno, da si zgodovinar pri tem pomaga s sodobnimi metodami raziskav obsežnih podatkov. Eno izmed takšnih možnosti nudi pristop korpusne lingvistike.²⁹ Delo skupščine bo zlasti za časovno obdobje med letoma 1988 in 1990 mogoče celovito analizirati šele po zaključeni korpusno-lingvistični obdelavi vseh obstoječih magnetogramov, prepisu ter lematizaciji

²⁶ Občutek psihološkega pritiska je npr. izrecno naveden v dokumentu *Ocena razmer po sprejemu amandmajev k Ustavi SR Slovenije* (ARS, SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije, t. e. 175, p. e. 2752, Ocena razmer po sprejemu amandmajev k Ustavi SR Slovenije, 9. 10. 1989).

²⁷ ARS, SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije, t.e. 229, p.e. 3737, Izjava na TV ob sprejemu amandmajev k Ustavi SRS, TV Dnevnik 27. 9. 1989. Podpora javnosti republiškim amandmajem je bila visoka tudi sodeč po *Delovi* anketi ("Večina vprašanih se strinja s predlogi ustavnih sprememb", *Delo*, 15. 9. 1989, št. 214, str. 1 in 3).

²⁸ Slavko Gaber, "Skupščina komunistov se odpravi", *Telex*, 26. 10. 1989, št. 42, str. 12.

²⁹ Andrej Pančur, Tomaž Erjavec, Mihael Ojsteršek, Mojca Šorn in Neja Blaj Hribar, *Slovenian parliamentary corpus (1990–2018) siParl 2.0, Slovenian language resource repository CLARIN.SI* (2020), ISSN 2820-4042, dostopno na: <http://hdl.handle.net/11356/1300>, pridobljeno: 16. 11. 2022.

teksta. Takrat bo s pomočjo ustreznih konkordančnikov mogoče celovito vpogledati v vse, kar so delegati izrekli v zadnjem obdobju delovanja republiške skupščine. Na takšen način bo mogoče preiti od sedaj opravljenih raziskav, ki se večinoma osredotočajo zgolj na posamezne primere ali kratka časovna obdobja, k širšim temam in obravnavi daljših časovnih obdobj.

Nova politična in ustavna ureditev

Kredibilnost slovenske skupščine se je dodatno okrepila po aprilu 1990, ko so bile prvič po letu 1927 izvedene večstrankarske in tajne volitve. V skupščino so tedaj sedli delegati, ki pa so se navkljub veljavni ustavi in duhu novih času primerno nazivali z izrazom poslanci. Ustava iz leta 1974 je veljala do sprejema nove Ustave Republike Slovenije decembra 1991, nekaj bistvenih sprememb pa je doživela z že zgoraj omenjenimi amandmaji, sprejetimi septembra in decembra 1989 ter v manjši meri z amandmaji, sprejetimi marca 1990.

Amandmaji,³⁰ sprejeti leta 1989, so med drugim zajemali trajno pravico naroda do samoodločbe (amandma X), skupščini SR Slovenije so dodelili ustvarjanje mednarodne politike, vključno s samoodločbo (amandma LXVIII), onemogočili možnost razglasitve izrednih razmer na območju SR Slovenije brez njenega privoljenja in postavili ustavo SR Slovenije pred pravice federalnih organov (amandmaji XLVI, LXII in LXIII) ter prehod v tržno gospodarstvo (amandmaja IX in XIII). Odpravljena je bila smrtna kazen (amandma XLVII), mučenje in poniževanje sta bila prepovedana (amandma XLVIII). Spremenjena je bila struktura nekaterih državnih organov in način volitev vanje (amandmaji XXXVI, XXXVII, XXXIX, LXXII, LXXIII, LXXIX, LXXXI, LXXXII, LXXXIII). Amandmaji, ki so z uvedbo tržnega gospodarstva in demokratičnega samoupravljanja in političnega pluralizma omogočili vključevanje Slovenije v evropske in svetovne integrativne tokove, so neposredno nasprotovali centralizaciji federacije in s tem obstanek zveze komunistov na vodilnem političnem in družbenem položaju. Z amandmaji je ZKS izgubila z ustavo določeno vodilno politično in družbeno vlogo. Izrecno je bil omogočeno ustanavljanje in pridruževanje političnim organizacijam (amandmaja IX in XLV).

Ustavni amandmaji od XCI do XCV, v skupščini potrjeni 7. marca 1990, so nadaljevali vsebino septembrskih. Iz imena SRS so črtali besedo 'socialistična' (amandma XCI), ponavljali so pravico naroda do samoodločbe in suverenosti, temeljne človekove pravice in svobodo političnega združevanja, enakoprav-

³⁰ Osamosvojitveni akti Republike Slovenije, dostopno na: <https://www.gov.si teme/osamosvojitveni-akti-republike-slovenije/>, pridobljeno: 16. 11. 2022.

nost družbene in zasebne lastnine ter pravico republike do lastnega oblikovanja svoje zunanje politike (XCII). Natančneje so določili postopke za kandidate delegatov, predsednika in članov republiškega in federalnega predsedstva ter delovanje zborov republiške skupščine.

Poleg amandmajev sta demokratizacijo in pluralizacijo političnega prostora omogočila še dva ključna zakona: Zakon o volitvah v skupščine in Zakon o političnem združevanju.³¹ Oba sta bila sprejeta skoraj sočasno na ločenih zasedanjih vseh treh zborov skupščine 27. decembra 1989. Zakon o političnem združevanju je omogočil legalizacijo že delujočih opozicijskih zvez ter hkrati preoblikovanje družbenopolitičnih organizacij v politične stranke ter hkrati zmanjševal moč družbenopolitičnih organizacij. Zakon o volitvah v skupščine je, po drugi strani, določal potek volitev v predsedstvo republike in v republiško skupščino. Obojne volitve je 8. januarja 1990 razpisal takratni predsednik skupščine, Miran Potrč. Skladno z obema zakonoma so bile aprila 1990 izvedene volitve, na katerih je večino glasov v skupščini dobila koalicija Demos.

Tako sestavljena skupščina je v prihodnjih dveh letih sprejela še vrsto amandmajev k republiški ustavi ter temeljne osamosvojitvene dokumente: Deklaracija o suverenosti države Republike Slovenije (julij 1990), Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije ter Deklaracijo o neodvisnosti (junij 1991).³²

Vzporedno z osamosvajanjem je nastajala nova politična in državna zgradba, katere rezultat je državna arhitektura, ki jo imamo še danes. Poleg Slovenije so tudi vse države vzhodne Srednje Evrope, ki so v tem času doživljale prehod med političnima sistemoma, postale parlamentarne demokracije. V devetdesetih letih je v celotni regiji Srednje in Vzhodne Evrope prevladoval narativ, da je zmagala zahodna ideja liberalne demokracije. To je bilo ukoreninjeno prepričanje, ki pa je v kasnejših letih, predvsem v zadnjem desetletju, postalo vse bolj vprašljivo. Uvodna vprašanja o zaupanju v parlamentarno demokracijo so zato na mestu. Je bilo dogajanje po letu 1989 oziroma 1990 zares samoumevno, je bila pot k parlamentarni demokraciji edina možna in celo nujna?

O nujnosti kot zgodovinarji ne bomo razglabljali, o veliki zmagi zahodnih liberalnih idej že lahko; predvsem pa lahko razpravljamo o vzrokih za samoumevnost in občutek nujnosti, ki so ga ustvarjali. Sistem klasične parlamentarne demokracije, ki si ga je večina prebivalstva v začetku devetdesetih let 20. stoletja iskreno želela (in si ga še želi), je kmalu zdrsnil na rep zaupanja državljanov. Ljudje hočejo parlament, a jim ta naposled ne ustreza, saj je bojda le politični teater, demokratska dekoracija, prave odločitve, ki zadevajo državljane, pa

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

tako ali tako sklepajo za zaprtimi vrati.³³ So si ljudje v trenutkih evforije in zanoša v letih 1989–1990 želeli nečesa, česar pravzaprav nočejo, saj je neučinkovito in pokvarjeno? Le zakaj so torej iz skupščin nastali parlamenti?

Domnevamo lahko, da najprej zato, ker je parlamentarizem v svoji osnovni institucionalni obliki v času padcev socialističnih režimov kljub nekaterim specifikam in odstopanjem že obstajal. Socialistične skupščine in politične stranke, ki so jim skupščine omogočile legalno delovanja, so postale pomembni elementi v procesu demokratizacije in po končanih spremembah osrednja sistemska novost nove politične ureditve. Ta ugotovitev ne velja zgolj za Slovenijo, temveč za širšo regijo.

Politične spremembe v regiji

Na Poljskem so pogajanja med oblastjo in opozicijsko Solidarnostjo (*Solidarność*), ki so se začela februarja 1989, aprila 1989 prinesla dogovor: država se je strinjala, da legalizira sindikate (kar je Solidarnost v osnovi bila), oblikuje senat in zamenja komunističnega generalnega sekretarja s funkcijo predsednika države. Na volitvah 4. junija 1989, kjer je Solidarnost kandidirala kot politična stranka, je lahko skladno z dogovorom, doseženim na okrogli mizi, zasedla največ 35 % sedežev v sejmu in neomejen delež sedežev v senatu (dveh domovih poljskega parlamenta). Solidarnost je tako na volitvah uspela in zasedla vsa možna parlamentarna mesta. Dosežki poljske okrogle mize so bili legalizirani v aprilski noveli (*Nowela kwietniowa*) leta 1989, ki je bila formalno sprejeta kot amandma k poljski ustavi iz leta 1952. Poljska je obsežnejšo zakonodajo, zaradi svojega obsega in pomena imenovano tudi mala ustava (*Mala Konstytucja*), ki je določala nov politični sistem, sprejela leta 1992, medtem ko je država celotno novo ustavo sprejela leta 1997. Politična tranzicija na Poljskem je torej svojo prvo formalno točko dosegla z okroglo mizo, drugo s sprejemom ustavnega amandmaja, ki je bil predhodno izpogajan med vladajočo komunistično stranko in Solidarnostjo, ter tretjo z volitvami, na katerih je bil uspeh bodoče opozicije zamejen s številom sedežev, ki jih ta lahko doseže.³⁴

Na Madžarskem je bil začetek tranzicije podobno kot na Poljskem postopen. Komunistična stranka je marca 1989 odprla okroglo mizo za pogovore z dvema opozicijskima skupinama. Opozicijsko okroglo mizo, ki je zajemala devet organizacij (*Ellenzéki Kerekasztal*), in tako imenovano tretjo stranjo,

³³ Glej: Mark Warren, *Democracy and trust* (New York, 1999).

³⁴ Konrad Jarausch, *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century* (Princeton–Oxford, 2015), str. 674. Glej tudi: Jan Kubik, *The Power of Symbols against the Symbols of Power. The Rise of Solidarity and the Failure of State Socialism in Poland* (College Park, 1994).

sestavljeno iz sedmih političnih organizacij in sindikatov. Dogovor o prehodu v nov politični sistem je, podobno kot v Sloveniji, potekal skladno z zakonodajo in s predvidenimi postopki; a je bil še vedno dogovor tisti, ki je bil predhodnik ustavnih sprememb. Nova madžarska ustava je bila pripravljena po tem, ko so pogovori za okroglo mizo uspeli, in potrjena 23. oktobra 1989, medtem ko so bile dodatne spremembe zakonodaje uvedene z referendumom 26. novembra 1989. Marca in aprila 1991 so sledile parlamentarne volitve. Kar je bilo na Madžarskem v primerjavi s Slovenijo še drugače, je bila tudi vsebina spremenjene ustave in posledično zakonodaje. S socialističnim sistemom je ustvarjala precej večji rez kakor amandmaji, sprejeti v Sloveniji. Madžarske opozicijske zveze so se poleg tega organizirale v dve koaliciji že pred začetkom pogajanj, za razliko od slovenskega primera, kjer so opozicijske zveze šele po neuspelem poskusu pogajanj za okroglo mizo organizirale koalicijo Demos.³⁵

Tudi čehoslovaški primer je bil nekoliko podoben slovenskemu primeru že zaradi tega, ker gre v obeh primerih za razpad federacij, ki se je dogajal v približno istem času. Centri politične moči so si sledili v podobnem zaporedju: če je za slovensko tranzicijo prvi center Ljubljana in naslednji Beograd, sta v primeru Češko-slovaške to Praga in Bratislava kot prestolnici republik, Praga kot sedež federacije ter Moskva kot center celotnega vzhodnoevropskega bloka. Slovenija, Češka in Slovaška so vse doživele trojni prehod: z razpadom federacij so postale nacionalne države ter prestale politično in gospodarsko spremembo sistema.

Žametna revolucija, ki se je na Čehoslovaškem začela 17. novembra 1989 s študentskimi in 27. novembra okrepila z delavskimi demonstracijami, je center delovanja našla v Državlanskemu forumu (*Občanské fórum*), političnim gibanjem pod vodstvom Vaclava Havla. Češkoslovaška opozicija je prvo spremembo ustave dosegla 29. novembra 1989: razveljavitev četrtega člena, ki je komunistični partiji določal vodilno mesto v družbenem in političnem življenju. V začetku decembra je s predsedniškega mesta odstopil Gustáv Husák, kar je odprlo pot preoblikovanju federalnega parlamenta (kooptaciji), ki je na mesto predsednika izvolil Havla. Husákov odstop je bil dogovorjen – predstavniki civilne družbe so izpogajali izločitev najkonservativnejših komunistov iz parlamenta, na njihova mesta pa so posedli svoje kandidate. Demokratične parlamentarne volitve na ravni federacije so sledile junija 1990.³⁶

³⁵ András Bozóki in Gergely Karácsony, "The making of a Political Elite. Participants in the Hungarian Roundtable Talks of 1989", v: Bozóki, András (ed.), *The Roundtable talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy. Analysis and Documents* (Budapest, 2002), str. 71–105.

³⁶ Robin Shepherd, *Czechoslovakia: the Velvet Revolution and Beyond* (Houndsmill, 2000), str. 36–37 (dalje: Shepherd, *Czechoslovakia*). Glej tudi: Ladislav Cabada, "Procesi in problemi konsolidacije demokracije – primer Češke republike", v: Fink-Hafner, Danica in Haček, Miro (ur.), *Demokratski prebodi I. Slovenija v primerjavi s srednjeevropskimi postsocialističnimi državami* (Ljubljana, 2000), str. 95–114.

Politična volja za predrugačenje vseh obstoječih političnih institucij in družbenih razmerij je bila na Češkoslovaškem izrazito visoka. Slednje se je odražalo v strogi in v primerjavi z drugimi tranzicijskimi državami hitro sprejeti lustracijski zakonodaji. Proces spreminjanja ustave se je na Češkoslovaškem, podobno kot v Jugoslaviji, pričel leta 1986 in naj bi bil na ravni federacije zaključen leta 1990. Vendar sta republiška parlamenta zaradi dogodkov, povezanih z žametno revolucijo, tega leta odtegnila svoji soglasji za sprejem nove federalne ustave in posledično obeh republiških ustav. Hkrati sta z ustavnimi amandmaji nase prevzela nekatere funkcije, ki jih je do takrat opravljala federalna skupščina. Novembra 1989 je sicer Državlanski forum spisal in objavil alternativni osnutek ustave, ki naj bi bil v javni razpravi do decembra tega leta, vendar parlament ni odobril nobenega od ustavnih osnutkov in skupna federalna ustava – tako kot v Jugoslaviji – ni bila nikdar sprejeta. Šele po volitvah v federalno in obe republiški skupščini 5. in 6. junija 1992 sta republiki ločeno sprejeli novi ustavi – Slovaška jo je potrdila 1. septembra 1992, Češka 16. decembra 1992.³⁷

Drugače se je tranzicija začela v Nemčiji. Po padcu berlinskega zidu je 13. novembra 1989 vzhodnonemška partija (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) v parlamentu (*Volkskammer*) s 420 glasovi za in 5 vzdržanimi izglasovala črtanje ustavnega člena, ki ji je zagotavljal vodilno družbeno in politično vlogo. Partija je zamenjala vodstvo in ime (postala je Stranka demokratičnega socializma, *Partei des Demokratischen Sozialismus*, PDS) ter začela pogajanja z opozicijskimi zvezami, ki so 18. marca 1990 prinesla volitve. Te so bile izvedene, podobno kot na Poljskem in Madžarskem, skladno z dogovori, sprejetimi na vzhodnonemški okrogli mizi (*Zentraler Runder Tisch*), ki se je vzpostavila v decembru 1989. A vzhodna Nemčija je bila edina tranzicijska država v tem času, ki se je hkrati s političnim in gospodarskim prehodom z združitvijo pretvorila v večjo državno tvorbo; vse ostale federacije, Češkoslovaška, Jugoslavija in Sovjetska zveza, so s padcem socializma razpadale na manjše enote. Med 5. aprilom, ko so dogovorjene volitve prinesle deseto zasedanje vzhodnonemškega parlamenta, in 2. oktobrom 1990, ko je parlament prenehal delovati, je ta sprejel vso potrebno zakonodajo, ki je omogočila združitev obeh Nemčij. Prav to je ostala glavna naloga vzhodnonemškega parlamenta v mesecih pred združitvijo obeh držav: ustvaril je pravno podlago, ki je ponovno omogočala institucionalno stabilizacijo po tem, ko se je PDS umaknila z oblasti.³⁸

³⁷ Shepherd, *Czechoslovakia*, str. 138; Padraic Kenney, *The Burden of Freedom. Eastern Europe since 1989* (London–New York, 2006), str. 70–72, 101–102, 115–116.

³⁸ Bettina Tüffers, "The 10th Volkskammer of the GDR – Just a Keen Student or a Parliament with Its Own Culture?" v: Gašparič, Jure in Gjuričová, Adéla (ur.), *Complex Parliaments in Transition. Central European Federations Facing Regime Change* (Ljubljana, 2015), str. 27; Ilko-Sascha Kowalcuk, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR* (München, 2009), str. 536–543; Konrad H. Jarausch, *Die unerhoffte Einheit 1989–1990* (Frankfurt am Main, 1995), str. 178–242.

Parlamentarizem je torej v neki obliki konec osemdesetih let že obstajal, v času zamenjave socializma s parlamentarno demokracijo pa je omogočal izvedbo sprememb, ki so bile potrebne za legalni prehod. Hkrati pa je to bil sistem, ki je bil uveljavljen na Zahodu in zgledovanje po njem za države socializma tudi ob izteku osemdesetih let ni bilo nekaj popolnoma novega. Nazadnje in izhajajoč iz omenjenega pa velja še omeniti, da je parlamentarizem tudi tisti sistem, ki je bil nekoč že uveljavljen na prostoru vzhodne Srednje Evrope. A do systemskega zgledovanja po preteklih vzorcih na vzhodu Srednje Evrope je prišlo le na Češkem. Medvojna Češkoslovaška republika, ki jo je vodil karizmatični filozof T. G. Masaryk, je postala historična referenčna točka češke parlamentarne demokracije (na Slovaškem do podobne situacije ni prišlo). Češki ustavni sistem je tako v precejšnji meri replika prve republike: dvodomni parlament s poslansko zbornico in z neposredno voljenim senatom ter institucija prezidenta, ki ga je volil parlament (to je bilo kasneje spremenjeno, prezident je sedaj neposredno izvoljen).³⁹

Takšen podrobnejši pregled prelomov, povezanih z letom 1989, nam pokaže, da je imela slovenska tranzicija v svoji začetni fazi nekaj skupnih točk, a hkrati mnogo razlik z ostalimi srednjeevropskimi državami. Predvsem postopnost in legalnost tranzicije je v slovenskem primeru izstopajoča značilnost. Poskus sedenja za isto mizo, pogajanj in dogovarjanj med opozicijo in vladajočo politiko, vnaprejšnje deljenje sedežev v parlamentu – slovenski prelom je nekatere od teh elementov poznal in jih poskušal vključiti, a brez uspeha. Socialistična skupščina, ki je sprejela amandmaje in volilno zakonodajo ter zakon o političnem združevanju, v svojih vrstah ni imela kooptiranih delegatov; temveč so se delegati izmenjevali skladno z delegatskim sistemom vse do volitev aprila 1990. Volitve, ki so sledile, so bile popolnoma proste – nobene legalne varovalke ni bilo, ki bi za vsak primer ohranjala ZKS, SZDL ali Zvezi socialistične mladine Slovenije kakršen koli delež sedežev v skupščini.

Nekateri politologi, ki so komunistične režime razumeli kot neracionalne, korporativistične in prisilne, so njihov padec interpretirali kot posledico prehoda k legalizmu in racionalizmu, ki so ga v teh političnih okoljih empirično zaznali v poznih osemdesetih in zgodnjih devetdesetih;⁴⁰ podrobnejša zgodovinopisna analiza nasprotno pokaže, da je prav socialistični režim bil tisti, ki je s svojim znanjem in izkušnjami uspešno vodil republiško zunanjo in notranjo politiko v času

³⁹ Tomáš Zahradniček, "Prezidentská, nebo parlamentní republika? Politické rozhodování a státní instituce v Československu a Polsku po roce 1989", v: Gjurčová, Adéla in Zahradniček, Tomáš (ur.), *Slavný volební rok 1990 ve střední Evropě. Očekávání, koncepty, praxe* (Praha, 2021), str. 17–34.

⁴⁰ Takšna izrazita primera sta: Kenneth Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction* (Berkeley, 1992). Leslie Holmes, *The End of Communist Power. Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis* (New York, 1993).

Tiskovna konferenca Demosa leta 1990 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

preloma.⁴¹ Postopek, ki je v Sloveniji uvajal parlamentarno demokracijo, je teklen znotraj obstoječe socialistične zakonodaje in znotraj obstoječih institucij. Civilna družba, ki je prav tako sledila istemu okviru, je v postopek dodajala svoje vsebine; v posameznih primerih v poznih osemdesetih pa je organizirala svoje lastne skupine in znotraj njih razpravljala o alternativnih rešitvah političnih in družbenih vprašanj. Izrazito institucionalen prehod je pomenil, da je republiška skupščina pridobila in ohranjala svojo legitimnost in operativnost.⁴² Pobude, ki so nastale zunaj nje oziroma socialistične politične elite in njenih organizacij, bodisi v ozkem krogu ljudi ali v širši javnosti, so preko neposrednih osebnih stikov našle svojo pot k sebi zrcalnim formalnim organom, ki so urejali posamezno področje.⁴³ Osrednji primer je spreminjanje ustave z ustavnimi amandmaji in kasneje sprejemanje nove ustave.

⁴¹ Michal Pullmann, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha, 2011), str. 217–228.

⁴² Drago Zajc, "Institucionalna konsolidacija novih parlamentov v srednji Evropi in Sloveniji", v: Fink-Hafner, Danica in Haček, Miran (ur.), *Demokratski prehodi I. Slovenija v primerjavi s srednjeevropskimi post-socialističnimi državami* (Ljubljana, 2000), str. 135–154.

⁴³ Ivan Oman se spominja, da je "pripravo zakonov o volitvah in političnih strankah prevzel Miran Potrč. /.../ Na ta usklajevanja v skupščino so tudi nas vabili. To so bila prava pogajanja o volilnem zakonu in zakonu o političnih organizacijah." Citirano po: Aleš Primc (ur.), *Slovenska kmečka zveza: ob 20. obletnici* (Ljubljana, 2008), str. 141.

Ustavna razprava na Slovenskem

Med ustavodajnim postopkom, ki je tekel od poletja 1990 do konca leta 1991, v skupščini ni bilo velikih dilem glede temeljnih vprašanj parlamentarne demokracije in njene uveljavitve. O tem, da bo v državi zakonodajno funkcijo opravljal parlament s širokimi pristojnostmi, je vladala visoka enotnost, o številnih ne zgolj navideznih detajlih pa več ne. Mnenja članov skupščinske ustavne komisije so se razhajala že pri prvem členu državnozborskega poglavja ustave, ki je urejalo njegovo sestavo in volitve. Po eni varianti bi imeli le en dom, kjer bi del poslancev volili na teritorialni osnovi, po drugi varianti pa dvodomni sistem, pri čemer pa zgornji dom ne bi bil povsem enakopraven. Zamišljen je bil kot zbor regij, kamor bi poslance volile regionalne skupščine. Od odločitve za eno ali drugo varianto je bilo odvisno tudi število poslancev, ki bi po prvotnih predlogih znašalo bodisi 130 v enodomnem sistemu bodisi 120 ali 160 v dvodomnem. Naposled je obveljala različica, do katere so bili nekateri strokovnjaki, ki so sodelovali pri delu komisije, skeptični. Državni svet je namreč bil zamišljen kot zastopstvo nosilcev socialnih, gospodarskih, poklicnih in lokalnih interesov. Razprava o dvodomnosti nakazuje dvom v uveljavitev parlamenta s klasičnim reprezentativnim mandatom.⁴⁴

Po volitvah 1990 so se tako na novo oblikovale tri osrednje republiške institucije. Prva se je konstituirala skupščina, sledil je izvršni svet. Skladno z obstoječo zakonodajo je bilo na istih volitvah ločeno od skupščine izvoljeno tudi republiško predsedstvo, katerega delo se je začelo neodvisno od konstituiranja skupščine.⁴⁵ Razmerja med tremi osrednjimi državnimi institucijami so se v osnovi oblikovala tekom procesa njihovega konstituiranja. Znotraj formalnih vlog so razmerja med njimi obvladovale predvsem osebne simpatije (in antipatije) ter pripadnost nosilcev funkcij starim ali novim političnim elitam.

Poleg nesoglasij glede politične ureditve je tudi vprašanje, kako naj poteka sama konsolidacija političnih sprememb, v začetku leta 1990 še vedno ostajalo neodgovorjeno: naj Slovenija pravno samostojnost doseže s sprejetjem nove ustave, z deklaracijo o neodvisnosti ali s plebiscitom? Amandmaji, sprejeti do leta 1990, so korenito spreminjali ustavno ureditev države. Skladno s tem in z vse očitnejšim razpadanjem federacije je nastajajoča slovenska država slej kot prej potrebovala novo ustavo – vprašanje, ali in kdaj naj znotraj procesa ustavnega preoblikovanja za legitimacijo uporabita tudi institut referendum ali

⁴⁴ *Nastajanje Ustave Republike Slovenije 1990–1991*. Digitalizirana kronološka zbirka gradiv dostopna na: <https://nastajanje-ustave.si>, pridobljeno: 16. 11. 2022.

⁴⁵ Za formalen odnos med skupščino in predsedstvom republike glej člene 391–397 v *Poslovniku skupščine Socialistične Republike Slovenije in poslovniki zborov Skupščine Socialistične republike Slovenije*.

deklaracije, je bilo predvsem strateške in politične narave. Ko je vodenje države prevzela Demosova skupščina, je med njenimi člani prevladovalo prepričanje, da bi novo ustavo bilo mogoče sprejeti do konca leta 1990, s čimer bi sam sprejem ustave pomenil osrednji akt osamosvajanja Slovenije. Obširne razprave iz leta 1989 glede možnosti za izvedbo referenduma, ki jih je večinoma naročala RK SZDL, kakor tudi delne priprave nanj (anketa, iskanje pravnih mnenj) so ostale v predalih.

Občutek, da bo ustava sprejeta do konca leta 1990, je bil deloma upravičen. Razprava, kakšna naj bo nova slovenska ustava, je tekla že nekaj let. Tudi Demos je bil na sprejem nove ustave pripravljen. Opozicijski Zbor za ustavo, ki je deloval od konca februarja 1989, je do marca 1990 pripravil osnutek ustave. Njeni avtorji so bili člani komisije, ki jo je Zbor imenoval v ta namen.⁴⁶ Komisijski predlog ustave, ki ga je Zbor potrdil marca 1990, je bil v začetku aprila 1990, torej še pred volitvami, objavljen. Po svoji vsebini je temeljil na pisateljski ustavi, a je bil v primerjavi z njo bolj dodelan. Podobno kot pisateljska ustava se je tudi tega predloga v javnosti oprijelo nekoliko netočno ime Demosova ustava. V Zboru, ki je predlog potrdil, je kot družbenopolitična organizacija sodelovala tudi ZSMS.⁴⁷ Načrt, da skupščina novo ustavo sprejme do konca leta 1990, je podpirala tudi opozicija. Že ob koncu leta 1989 je predsedstvo SRS sprejelo izhodišča za pripravo novih ustav SRS in SFRJ, ki so nosila poveden naslov *Demokraciji naj se odpro vsa vrata*.⁴⁸

Koalicija Demos in opozicija sta dogovor o sodelovanju pri pripravi ustave sprejeli na sestanku maja 1990. Dogovor sta v imenu prvih sprejela France Bučar in Peter Jambrek, v imenu drugih pa Milan Kučan in Lojze Ude. Sestanek je prinesel ustanovitev komisije pod vodstvom Jambreka in Udet, ki je bila zadolžena za pripravo nove ustave. Hkrati je bil na sestanku sprejet dogovor, da bo sprejem ustave povezan z izvedbo plebiscita. Nejasno je ostalo, ali bo ta izveden, preden bo sprejeta ustava, ali pa naj referendum le potrdi ustavo, potem ko bo ta že sprejeta v skupščini. Komisija je pripravila osnutek predloga nove ustave, ki ga je predsedstvo Slovenije odobrilo junija, skupščina pa je predlog potrdila julija 1990 ter hkrati sprejela Sklep o začetku postopka za sprejem Ustave Republike Slovenije.⁴⁹

⁴⁶ To so bili Tine Hribar, Jože Mencinger, Ivan Svetlik, Janez Šmidovnik, Boris Gaberščik ter koordinatorja skupine Peter Jamberk in France Bučar (Peter Jambrek, *Ustavna demokracija. Graditev slovenske demokracije, države in ustave* (Ljubljana, 1992), str. 280–284 (dalje: Jambrek, *Ustavna demokracija*)).

⁴⁷ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 182.

⁴⁸ ARS, SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije, t.e. 58, p.e. 658, *Demokraciji naj se odpro vsa vrata*. Glej tudi: Božo Repe, "Do pravne samostojnosti", v: Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija* (Ljubljana, 2003), str. 222; Jambrek, *Ustavna demokracija*, str. 280–284.

⁴⁹ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 182; Miha Ribarič, *Spomini. Slovenija – Jugoslavija* (Ljubljana, 2015), str. 294–307.

Vzporedno s tem je v procesu konstituiranja novoizvoljene skupščine ta na svojem zasedanju junija 1990 ustanovila Komisijo za ustavna vprašanja in vanjo izvolila člane. Njeno vodstvo je prevzel France Bučar, podpredsednika sta postala Miran Potrč in Vitograd Pukl. Skupščina je na svojem zasedanju 18. julija 1990 obravnavala predlog, da se začne postopek za sprejem nove ustave. Tega sta delegatom predstavila Milan Kučan kot predsednik predsedstva ter Lojze Peterle kot predsednik izvršnega sveta. Delegati, ki so predlog ustave po nagovorih Kučana in Peterleta pospremili z razpravo, so še isti dan potrdili sklep, da se začne postopek za spremembo ustave. Skupščinska komisija je skladno s tem 24. julija 1990 imenovala svojo strokovno skupino, katere naloga je bila pripraviti vsebinski osnutek ustave. Strokovno skupino je vodil Peter Jambrek, njen strokovni tajnik je postal Miro Cerar. Skupina je za svoje izhodišče vzela teksta pisateljske in Demosove ustave. Prvi osnutek nove ustave, ki se je zaradi kraja, kjer so se njeni pisci sestali, dobila ime Podvinska ustava, je skupina skupščini predstavila oktobra 1990.⁵⁰

Ko je strokovna skupina oblikovala osnutek ustave, ga je predala skupščinski ustavni komisiji. Ta ga je v času med avgustom in oktobrom 1990 dodelala in ga nato predala skupščini, ki je predlog ustave dala v javno razpravo. Odziv nanj je bil nepričakovan. Delegati so predlagali kar okrog sto dopolnil, kar je pomenilo, da je sprejemanje ustave zastalo. Triindvajseti december 1990, ki je bil po dogovoru med pisci ustave, Bučarjem kot predsednikom skupščine in predsednikom Demosa Pučnikom določen kot datum, ko bo skupščina potrdila novo ustavo, je tako po oktobrski skupščinski seji postal nerealen rok za njeno sprejetje. Demos je zato spremenil taktiko. Da postopek preoblikovanja države ne bi zastal, se je odločil na isti datum, ko naj bi bila potrjena ustava, razpisati plebiscit.⁵¹ Predlog ustave je bil objavljen šele leto dni kasneje, 12. decembra 1991, le nekaj dni pred dejanskim sprejemom ustave.⁵²

Zaključek

Izhajajoč iz doslej ugotovljenega lahko trdimo, da je izgradnja in razumevanje parlamentarne demokracije tako pri volivcih kot pri izvoljenih sad politično-

⁵⁰ Cerar in Gašparič, *Izgradnja države*, str. 97; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 187–190. Glej tudi: Mitja Žagar, *Kakšni naj bosta novi ustavi. Teze za novo slovensko in jugoslovansko ustavo ter teze listine o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah* (Ljubljana, 1989); Franc Grad, Drago Zajc in Igor Kaučič, *Referendum in sprejemanje nove slovenske ustave* (Ljubljana, 1990).

⁵¹ Zdenko Čepič, "Plebiscit o samostojni Sloveniji", v: Fišer, Jasna et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2006), str. 1295.

⁵² Repe, *Jutri je nov dan*, str. 194.

PLEBISCIT
23. 12. 1990

GLASOVNICA
za glasovanje na plebiscitu za odločitev,
ali naj Republika Slovenija
postane samostojna in neodvisna država

Vprašanje: **ALI NAJ REPUBLIKA SLOVENIJA POSTANE**
SAMOSTOJNA IN NEODVISNA DRŽAVA?

Odgovor: DA NE

DRŽITE NAM DELO

(obkrožite odgovor, ki ustreza vaši volji)

Neveljavna glasovnica s plebiscita 23. decembra 1990 z dopisanim mnenjem (ARS, SI AS 1210 Zbirka Plebiscit 1990, t.e. 476, Neveljavna glasovnica; Alenka Starman Alič, "Neveljavne glasovnice na plebiscitu o samostojnosti Slovenije" (Arhivalija meseca decembra 2022), dostopno na: <https://www.gov.si/novice/2022-12-01-neveljavne-glasovnice-na-plebiscitu-o-samostojnosti-slovenije/>)

-kulturnega vzorca, ki je v nenehnem nastajanju, pri čemer je potrebno poudariti, da so nove politične institucije parlamentarne demokracije zrasle relativno hitro, mentalni proces v glavah ljudi, ki to spremljajo, pa je počasnejši, kar je značilnost vse Srednje in Vzhodne Evrope.

Začetek tranzicije, ki ga slovenska javnost in politika obeležujeta predvsem v kontekstu slovenske osamosvojitve, plebiscita, razglasitve neodvisnosti, vojne in sprejema nove ustave, je imel svoje korenine v zadnjih letih obstoja Socialistične federativne republike Jugoslavije. Spremembe na političnem področju, tesno povezane z gospodarskim in družbenim dogajanjem, so se začele kazati v procesu spreminjanja federalne in posledično republiških ustav, v procesu menjave generacij znotraj socialističnih političnih elit, znotraj trenj med federacijo in

republikami ter med republikami samimi. Nestrinjanje med republikami glede delovanja federacije se je v razpravi o njeni ustavni ureditvi, ki je v letih pred 1989 potekala tako na ravni federacije in kakor tudi njenih republik, odrazila v neusklajenem sprejemanju ustavnih dopolnil. V tem kontekstu gre razumeti ustavne amandmaje k slovenski republiški ustavi, ki jih je skupščina Socialistične republike Slovenije sprejela septembra 1989 in z njimi začela formalni postopek pluralizacije in demokratizacije slovenskega političnega prostora.

Parlamenti sami so po drugi strani politično-arhitekturni spomeniki 19. stoletja, ki naj bi prav tako hitro in učinkovito opravljali premnoge naloge v 21. stoletju. Sistem je pač potreben prenove; najbrž ne nujno ideja parlamentarne demokracije sama, njena implementacija pač. Samo formalna demokracija na površju ni zadosti, le institucija – parlament – pač ni dovolj. Demokracija je več kot forma, je odločevalski proces, ki pripelje do kompromisa in zato zahteva mnogo več kot le prazno formo. Zahteva še druge ustrezne institucije, kot so pravna država, civilna družba, svobodni in skladno s strokovnimi merili delujočimi mediji, ustrezno vzgojen in izobražen politični razred in, kar dokazuje socialistična skupščina, učinkovite komunikacijske kanale z ljudstvom – značilnosti, ki so mislecom parlamentarne demokracije že dolgo ključne, politikom pa mnogokrat manj pomembne.⁵³

Jure Gašparič and Tjaša Konovšek

TRANSFORMATION OF POLITICAL SYSTEM: FROM THE SOCIALIST TRICAMERAL ASSEMBLY OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF SLOVENIA TO THE NATIONAL ASSEMBLY AND THE NATIONAL COUNCIL OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

SUMMARY

The questions of parliamentarisation or re-parlamentarisation tend to be important topic in case of Slovenia, as well as the East Central European region

⁵³ David Held, *Modeli demokracije* (Ljubljana, 1989), str. 96.

and globally. Democracy and parliamentarism are oftentimes perceived as currently being in crisis, which leads many policy makers to question their resilience and, by extension, their future. From a historians point of view, this questions gain a new perspective, as historical hindsight offers its own advantages when assessing the current situation. One possible historians answer to current political dilemmas, which serves as an motivational framework for this paper, is the acknowledgment that political systems do change, for better or worse; and that at least a part of the change can be influenced by the activity of individuals and groups of people.

The paper focuses on one of such transformations of political systems, i.e. on the case of the (Socialist) Republic Slovenia from state socialism to parliamentary democracy in a longer perspective. Therefore, it includes the conditions of the political system as set forth by the 1974 federal and republic constitution and applies them on the last term of the Slovene socialist assembly, to the constitutional changes of the 1989–1991 period and on the subsequent formation of parliamentary democracy in the (independent) Republic of Slovenia. To support this long-term view, the paper focuses less on individuals and events and more on state institutions and their legislative functions: on the socialist assembly until 1991, when the new Slovene constitution was confirmed, and on the national parliament after that. To better contextualise the Slovene case, special attention is given to the transitions from state socialism to parliamentary democracy in East Central Europe at this time.

At the beginning of the last term of the Slovene socialist assembly, in 1986, being a delegate of the assembly was a relatively easy, straightforward job. The work was subjected to routine and the pressure of relevant decision-making was absent. Of course delegates read or otherwise voiced their opinions, but all of the relevant decisions were made outside of the constitution, in the League of Communist on the federal level and at the level of the republic, as well as in some other socio-political organizations, such as the Socialist alliance of working people (*Socialistične zveza delovnega ljudstva*, SZDL). However, as it transpired, the Slovene socialist assembly became a vital agent facilitating the political and social changes that transpired in the last years of its term.

Working in accordance with the 1974 constitution, the Slovene socialist assembly first and foremost carried out the shaping of and the acceptance process of the amendments to the 1974 republic constitution in 1989 and 1990. These clusters of constitutional amendments enabled a legally valid pluralization of political space and a democratic election of April 1990, which are one of the key criteria for the functioning of parliamentary democracy. In turn, the assembly as an institution and the political decisions it accepted as well as the delegates working in its benches reaped a high support (as well as pressure) of the Slovene public. Strong communication channels between the public and

the assembly further strengthened a two-sided perception of understanding and mutual support vis-à-vis a common outside enemy, the centralizing pressure of the federal center.

In a very specific and limited form a wider parliamentary atmosphere, based on the workings of existing state socialist institutions, developed prior to the constitutional confirmation of the new system in 1991. This contributed to the fact that parliamentary democracy was established without any major political and social dilemmas about the introduction of this new political system itself. A similar pattern can be observed throughout the wider region.

In the case of Poland, the change of political system was negotiated at the round table talks. The ruling elite and the opposition, mainly represented by Solidarity (*Solidarność*), agreed that a semi-democratic elections will take place with a condition that the newly established oppositional political parties may only take the maximum 35 % of seats in *sejm*, one of the two houses of the Polish parliament. The results of the elections were thus at least somewhat predictable for the communist political elite. Similar negotiations took place in Hungary, where an agreement reached before constitutional changes and parliamentary elections formed the basis for a sharp change of political system compared to the Slovene case. The third case, namely the one of Czecho-Slovakia, is the only case including a federal state structure, which makes it even more interesting for a comparison to the Slovene (and Yugoslav) process.

In Czecho-Slovakia, the transition began with mass demonstrations, followed by a co-optation of new members of parliament into the existing parliamentary structure and a swift and decisive acceptance of lustration legislation. In 1992, the Czech and Slovak Republics accepted their own separate constitutions, which marked the end of a federation as well as a stepping stone for parliamentary democracy. German Democratic Republic (*Deutsche Demokratische Republik*, DDR), again, shows a specific case: unlike the two federations that fell apart to (more or less) form nation states, DDR lived through a political transition as well as a unification with Federal Republic of Germany (*Bundesrepublik Deutschland*, BDR).

After the constitutional amendments of 1989 and 1990 and the election of April 1990, Slovenia faced the second step, i.e. the actual change of the political system by shaping and confirming a new constitution. The general agreement for a new constitution was achieved without major issues. Both the representatives of the old political elites as well as the newly formed opposition agreed a new constitution was needed. Nonetheless, the sheer amount of suggestions set forth by the members of parliament slowed down the constitutional debate and caused a turn of events: first the plebiscite was carried out in December 1990 to confirm the general political and popular will for Slovene independence; an only a year later a new constitution was accepted in the Slovene parliament.

Thus, parliamentarism, as shaped through the last two hundred years, has been established in Slovenia. Given the tradition of parliamentary democracy and the additional demands it has on the general population in terms of democratic cooperation, it took some years to consolidate the change. And, if change is upon us once again, we can at least bear in mind that mental shifts of the general population take much longer than formal legislative changes; and that every break, even those of a political system, always encompasses elements of its predecessors.

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1944 Predsedstvo Republike Slovenije.

Delo – Ljubljana, leto 1989.

Telex – Ljubljana, leto 1989.

Potrč, Miran, intervju z Juretom Gašparičem, INZ, Ljubljana, 24. april 2014 (zvočni zapis in transkripcijo intervjuja hrani spraševalec)

European Commission. Horizon Europe Startegic Plan, dostopno na: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe/strategic-plan_en, pridobljeno: 10. 11. 2022.

European Commission. Research and innovation strategy 2020-2024, dostopno na: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-2020-2024_en, pridobljeno: 10. 11. 2022.

Nastajanje Ustave Republike Slovenije 1990–1991. Digitalizirana kronološka zbirka gradiv, dostopno na: <https://nastajanje-ustave.si>, pridobljeno: 16. 11. 2022.

Osamosvojitveni akti Republike Slovenije, dostopno na: <https://www.gov.si teme/osamosvojitveni-akti-republike-slovenije/>, pridobljeno: 16. 11. 2022.

Pančur, Andrej, Tomaž Erjavec, Mihael Ojsteršek, Mojca Šorn in Neja Blaj Hribar, *Slovenian parliamentary corpus (1990–2018) siParl 2.0, Slovenian language resource repository CLARIN.SI* (2020), ISSN 2820-4042, dostopno na: <http://hdl.handle.net/11356/1300>, pridobljeno: 16. 11. 2022.

Poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije in poslovniki zborov Skupščine Socialistične republike Slovenije (Ljubljana, 1976).

.....

Borak, Neven, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).

Bozóki, András in Karácsony, Gergely, "The making of a Political Elite. Participants in the Hungarian Roundtable Talks of 1989", v: Bozóki, András (ed.), *The Roundtable talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy. Anaysis and Documents* (Budapest, 2002), str. 241–257.

Cabada, Ladislav, "Procesi in problemi konsolidacije demokracije – primer Češke republike", v: Fink-Hafner, Danica in Haček, Miro (ur.), *Demokratski prebodi I. Slovenija v primerjavi s srednjeevropskimi postsocialističnimi državami* (Ljubljana, 2000), str. 95–113.

- Cerar, Miro in Gašparič, Jure**, *Izgradnja države: zgodovina nastajanja Ustave Republike Slovenije in njeni temeljni vidiki (1990–1991)* [Elektronski vir] (Ljubljana, 2022).
- Čepič, Zdenko**, "Dopolnila k slovenski ustavi jeseni 1989", v: Fišer, Jasna et al. (ed.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1202–1206.
- Čepič, Zdenko**, "Plebiscit o samostojni Sloveniji", v: Fišer, Jasna et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2006), str. 1294–1297.
- Čepič, Zdenko**, "Ustava 1974: preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem in dogovorna ekonomija", v: Fišer, Jasna et al. (ed.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1094–1104.
- Garton Ash, Timothy**, *Čarobna svetilka. Revolucije leta 1989 – Pričevanje iz Varšave, Budimpešte, Berlina in Prage* (Ljubljana, 1999).
- Gašparič, Jure**, "Slovenian Socialist Parliament on the Eve of the Dissolution of the Yugoslav Federation. A feeble 'ratification body' or important political decision-maker?", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 3 (2015), str. 41–59.
- Grad, Franc, Zajc, Drago in Kaučič, Igor**, *Referendum in sprejemanje nove slovenske ustave* (Ljubljana, 1990).
- Held, David**, *Modeli demokracije* (Ljubljana, 1989).
- Holmes, Leslie**, *The End of Communist Power. Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis* (New York, 1993).
- Jambreč, Peter**, *Ustavna demokracija. Graditev slovenske demokracije, države in ustave* (Ljubljana, 1992).
- Jarausch, Konrad**, *Die unverhoffte Einheit 1989–1990* (Frankfurt am Main, 1995).
- Jarausch, Konrad**, *Out of Ashes. A New History of Europe in the Twentieth Century* (Princeton–Oxford, 2015).
- Jowitt, Kenneth**, *New World Disorder. The Leninist Extinction* (Berkeley, 1992).
- Kenney, Pdraic**, *The Burden of Freedom. Eastern Europe since 1989* (London–New York, 2006).
- Kowalcuk, Ilko-Sascha**, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR* (München, 2009).
- Kubik, Jan**, *The Power of Symbols against the Symbols of Power. The Rise of Solidarity and the Failure of State Socialism in Poland* (College Park, 1994).
- Lusa, Stefano**, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana, 2012).
- Meier, Viktor**, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana, 1996).
- Pesek, Rosvita**, *Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007).
- Potrč, Miran**, *Klic k razumu. Spomini* (Ljubljana, 2004).

- Primc, Aleš** (ur.), *Slovenska kmečka zveza: ob 20. obletnici* (Ljubljana, 2008).
- Pullmann, Michal**, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha, 2011).
- Rangus, Marjetka**, *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije: v iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom* (Ljubljana, 2016).
- Repe, Božo**, "Do pravne samostojnosti", v: Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija* (Ljubljana, 2003), str. 222–227.
- Repe, Božo**, "Slovenija od medvojne federalne enote, preko poveljne jugoslovanske republike do samostojne države", v: Granda, Stane et al., *Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti* (Ljubljana, 2001), str. 121–207.
- Repe, Božo**, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).
- Repe, Božo**, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001).
- Ribarič, Miha**, *Spomini. Slovenija – Jugoslavija* (Ljubljana, 2015).
- Ribičič, Ciril**, "Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije", v: Grafenauer, Bogo et al. (ur.), *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)* (Ljubljana, 1995), str. 355–360.
- Rupel, Dimitrij** (ur.), *Enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnost*. S. v. Majniša deklaracija, dostopno na: <https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/majniska-deklaracija-1989/>, pridobljeno: 23. 11. 2022.
- Shepherd, Robin**, *Czechoslovakia: the Velvet Revolution and Beyond* (Houndsmill, 2000).
- Toš, Niko** (ur.), *Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990* (Ljubljana, 1997).
- Tüffers, Bettina**, "The 10th Volkskammer of the GDR – Just a Keen Student or a Parliament with Its Own Culture?", v: Gašparič, Jure in Gjuričová, Adéla (ur.), *Complex Parliaments in Transition. Central European Federations Facing Regime Change* (Ljubljana, 2015), str. 24–40.
- Villa, Carlos González**, *Nova država a nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije* (Ljubljana, 2017).
- Vodopivec, Peter**, "Komunistične skupščine v senci partije", v: Vogrinec, Barbara (ur.), *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma* (Ljubljana, 2005), str. 258–297.
- Warren, Mark**, *Democracy and trust*. Cambridge, New York 1999.
- Zahradniček, Tomaš**, "Prezidentská, nebo parlamentní republika? Politické rozhodování a státní instituce v Československu a Polsku po roce 1989", v: Gjuričová, Adéla in Zahradniček, Tomaš (ur.), *Dlouhý volební rok 1990 ve střední Evropě. Očekávání, koncepty, praxe* (Praha, 2021), str. 17–33.
- Zajc, Drago**, "Institucionalna konsolidacija novih parlamentov v srednji Evropi in Sloveniji", v: Fink-Hafner, Danica in Haček, Miran (ur.), *Demokratični prebodi I. Slovenija v primerjavi s srednjeevropskimi post-socialističnimi državami* (Ljubljana, 2000), str. 135–154.

Zajc, Marko, "ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017), str. 187–204.

Žagar, Mitja, *Kakšni naj bosta novi ustavi. Teze za novo slovensko in jugoslovansko ustavo ter teze listine o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah* (Ljubljana, 1989).

DOI 10.32874/SHS.2022-13

Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji

Janez Osojnik

Mag. zgodovine, mladi raziskovalec
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija
e-pošta: janez.osojnik1@um.si

Izvilleček:

Na podlagi analize arhivskega gradiva, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, objavljenih virov, slovenskega časopisja in najbolj relevantne znanstvene literature se članek osredotoča na plebiscitno pobudo Socialistične stranke Slovenije, ki je bila v slovensko skupščino podana 2. oktobra 1990, dva dni kasneje pa so jo njeni delegati še predstavili na seji skupščine. V članku je predstavljen nastanek plebiscitne pobude, njen vpliv na slovensko politiko in odzivi le-te na pobudo. Ob tem smo obravnavali še naklonjenost slovenske politike v začetku jeseni 1990 do uporabe referendumu oziroma plebiscita nasploh za doseg cilja osamosvojitve Republike Slovenije, zanimalo pa nas je tudi, kako je na ljudsko participacijo gledala slovenska javnost.

Ključne besede:

plebiscit, referendum, samoodločba, Republika Slovenija, Socialistična stranka Slovenije, oktober 1990, osamosvojitve Slovenije, razpad Jugoslavije

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 463–502, 112 cit., 3 slike
Jezik: slovenski (izvilleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

23. decembra 1990 je v Republiki Sloveniji potekal plebiscit, na katerem so se njeni prebivalci ter ostali glasovalni upravičenci odločili za samostojno in neodvisno Slovenijo ter s tem potrdili svojo željo po spremembi statusa republike, v kateri so živeli. Obstoječa kot tudi kakršnakoli druga oblika federacije zanje več ni bila opcija. Pobudo za izvedbo plebiscita je dal klub delegatov vladajoče koalicije Demos na sestanku v Poljčah 9. in 10. novembra. Po seznantvi javnosti z njo so jo prevzeli tudi tisti politiki v Sloveniji, ki so bili sprva do izvedbe glasovanja zadržani. Ni pa bil Demosov predlog edini, ki se je pojavil v jeseni 1990. Dober mesec pred sestankom v Poljčah ga je v slovenski skupščini predlagala manjša opozicijska stranka Socialistična stranka Slovenije (SSS). O njeni pobudi v slovenskem zgodovinopisju ni veliko znanega. Najbolj referenčna dela² o obdobju razpadanja Jugoslavije in osamosvajanja Slovenije predlog le omenjajo, čeprav je, kot bo to mogoče videti v prispevku, zaposlovala slovenski politični in javni prostor večji del oktobra 1990. Še največ informacij o pobudi socialistov je napisanih v spominih takratnega predsednika stranke Viktorja Žaklja,³ ob tem pa velja omeniti še delo *Slovenija proti Jugoslaviji*,⁴ v katerem so zbrani nekatere razprave in članki, ki so jih člani SSS objavljali v slovenskih časopisih v času osamosvajanja Slovenije.

S pričujočim člankom želimo podrobneje predstaviti nastanek plebiscitne pobude socialistov, njen vpliv na slovensko politiko in pomen, ki ga je imela za dogajanje v Sloveniji do konca leta 1990. Poleg tega bomo v članku ugotavljali, kakšna je bila naklonjenost slovenske politike do uporabe referendumu oziroma plebiscita v začetku jeseni 1990 nasploh za doseg cilja osamosvojitve Republike Slovenije. Pri tem se bomo naslonili na objave slovenskega časopisja ter arhivske vire, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije.

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0372: *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

² Jože Pirjevec, *Jugoslavija: 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper, 1995); Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001); Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002) (dalje: Repe, *Jutri je nov dan*); Jože Pirjevec, *Jugoslovanske vojne: 1991–2001* (Ljubljana, 2003); Rosvita Pesek, *Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007) (dalje: Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*); Stefano Lusa, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana, 2012); Rosvita Pesek, *Osamosvojitvena vlada: kako so gradili državo* (Celovec, 2012); Andreja Valič Zver, *Demos: slovenska osamosvojitve in demokratizacija* (Maribor–Ljubljana, 2013) (dalje: Valič Zver, *Demos*); Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017).

³ Viktor Žakelj, *Plebiscit 1990: med politikantstvom, strahom in pogumom* (Tržič, 2010) (dalje: Žakelj, *Plebiscit 1990*). V delu je Žakelj predstavil svoje videnje nastanka in razvoja plebiscitne pobude SSS. Knjiga je deloma podkrepjena z dobesednimi prepisi dokumentov.

⁴ *Slovenija proti Jugoslaviji*, ur. Viktor Žakelj et al. (Ljubljana, 1992) (dalje: Žakelj, *Slovenija proti Jugoslaviji*).

Ideje o uporabi plebiscita/referenduma kot sredstva za legitimacijo slovenske samostojnosti pred oktobrom 1990

Plebiscitna pobuda SSS, ki je bila v razpravo v slovenski skupščini kot prva formalno podana pobuda o legitimaciji slovenske poti v samostojnost preko instrumenta ljudskega glasovanja, ni bila idejno prva. Programsko gledano je bila za osamosvojitve Slovenije velikega pomena 57. številka *Nove revije*, v kateri je 16 avtorjev začrtalo programske smernice v prizadevanju za slovensko samostojnost.⁵ A v njej se nikjer ne omenja izvedba referenduma, na katerem bi slovensko prebivalstvo odločalo o samostojnosti najsevernejše jugoslovanske republike. Niti ne v prispevku Petra Jambreka, v katerem je predstavil razloge in temelje, na katerih bi lahko slovenski narod zahteval pravico do samoodločbe ter ovire pri njeni izvedbi.⁶

S povezovanjem skupin, ki so predstavljale opozicijo vladajočim komunističnim strukturam, v alternativne zveze (kot prva je nastala Slovenska kmečka zveza (SKZ) 12. maja 1988, so pa zveze sprva še vedno delovale znotraj Socialistične zveze delovnega ljudstva),⁷ so te v svojih programih opredeljevale tudi, za kakšen državnopravni status Republike Slovenije si bodo zavzemale. Tri zveze, to so Slovenska demokratska zveza (SDZ), Socialdemokratska zveza Slovenije (SDZS, ki se je kasneje preimenovala v Socialdemokratsko stranko Slovenije (SDSS)) in Slovenski krščanski demokrati (SKD), ki so se pred volitvami v Sloveniji, ki so potekale aprila 1990, povezale v koalicijo Demos skupaj še z nekaterimi drugimi strankami, so se v programih zavzemali za suverenost Republike Slovenije. Kako bi jo zagotovili, so najbolj natančno definirali v SDZS: "/.../ o bodoči ureditvi slovenske države in njeni povezanosti z drugimi jugoslovanskimi narodi lahko odločajo samo državljani Slovenije z referendumom."⁸

⁵ Več o tem: Marko Zajc, "Poletni aferi kritičnih misli. Tomaž Mastnak in Dimitrij Rupel, slovenska kritična intelektualca med jugoslovansko in slovensko javnostjo v letu 1986", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 950; Ana Šela in Darko Friš, "Nova revija v primežu Službe državne varnosti", *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017), str. 830; Ana Šela, "Contributions to the Knowledge of the Slovenian Intellectual 'Opposition' in the 1980s under the Screening of the State Security Service", *Annales, Series Historia et Sociologia* 31, št. 4 (2021), str. 606.

⁶ Peter Jambrek, "Pravica do samoodločbe slovenskega naroda", *Nova revija: Prispevki za slovenski nacionalni program* 6, št. 57 (1987), str. 170–172.

⁷ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 111 in 416.

⁸ *Koga voliti?!*: programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji (Ljubljana, 1990), str. 48; "Socialdemokratska zveza Slovenije", dok. št. 32, v: *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II. del: Slovenci in federacija*, Viri 18, ur. Božo Repe (Ljubljana, 2003), str. 142 (dalje: Repe, *Viri o demokratizaciji II*); Valič Zver, *Demos*, str. 168. Podobni demokratični procesi so se v letih 1989–1990 odvijali tudi v drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah. Več o tem: Aleš Maver in Darko Friš, "Demokratične parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), str. 529–556; Aleš Maver, Darko Friš in Gorazd Bajc, "Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo. Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 186–187.

S tem so nakazali na uporabo instrumenta ljudskega glasovanja pri zagotovitvi slovenske suverenosti, to dikcijo pa so uspeli prenesti tudi v program Demosa iz sredine decembra 1990. V programu se je koalicija namreč zavzela za "suvereno državo slovenskega naroda, bodisi, samostojno ali v konfederaciji z drugimi državami /.../ o notranji ureditvi Slovenije in njenih zunanjih povezavah se bodo odločili državljani Slovenije na referendumu."⁹

Neposredno so v Demosu možnost plebiscita nakazali v januarja 1990 oblikovanem programu z naslovom Deklaracija o samoodločbi. V njej so opredelili tri prednostne naloge, med katerimi se je znašla tudi izvedba plebiscita, s katerim bi "Slovenci lahko svobodno izrazili svojo voljo in odločili o svoji politični pripadnosti." Demos se je v deklaraciji opredelil za konfederacijo suverene Slovenije z drugimi jugoslovanskimi narodi. Poleg plebiscita so predvideli še posebni referendum, na katerem bi se volilni upravičenci v Republiki Sloveniji izrekli o novi republiški ustavi, katere nastanek je bil ravno tako predviden.¹⁰

Demos je na aprilskih volitvah zmagal, prednost pa je namesto plebiscitu dajal nastanku nove slovenske ustave. Meseca maja so tako že potekale konkretne razprave o njenem nastanku. Eden od sestankov o tej temi je potekal 28. maja 1990 med pravnikoma Petrom Jambrekom in Lojzetom Udetom ter predsednikom predsedstva Republike Slovenije Milanom Kučanom. Prisotni so planirali nastanek nove slovenske ustave do septembra 1990. Pogovori so nanesti tudi na izvedbo referenduma, ki bi legitimiral slovensko pot v samostojnost in ob tem omenjali dve možnosti. Po prvi bi glasovanje izvedli jeseni 1990, torej še pred sprejemom nove ustave. Na njem bi zastavili vprašanje: "Ali naj bo Slovenija samostojna mednarodno priznana suverena država?" Ustava bi bila potemtakem "izvedbeni akt tega referenduma." Druga opcija je predvidevala referendum o končnem predlogu ustave ob koncu leta 1990.¹¹

V skladu z obema navedenima variantama referenduma sta v fondu Petra Jambreka v Arhivu Republike Slovenije ohranjena dva dokumenta, v katerih je opredeljeno, v katerih mesecih bi v Sloveniji sprejemali posamezne korake na

⁹ "Program demokratične opozicije Slovenije Demos", dok. št. 45, v: *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, I. del: Opozicija in oblast*, Viri 17, ur. Božo Repe (Ljubljana, 2002), str. 216.

¹⁰ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 2007, Peter Jambrek, arhivska škatla (AŠ) 1, a. e. 46, Slovenska samoodločba, Deklaracija o slovenski samoodločbi [nedatirano]. Besedilo deklaracije je bilo objavljeno tudi v: "Deklaracija o slovenski samoodločbi", *Delo*, 18. 1. 1990, št. 14, str. 3. Je pa besedilo deklaracije le del daljšega dokumenta z naslovom "Slovenska samoodločba", ki je objavljen v tej opombi navedeni arhivski enoti. Na koncu tega dokumenta so poudarili, da "plebiscit, ki naj bi udeležil narodovo pravico do samoodločbe /.../ štejejo za neposredne in nujne pogoje, ki naj omogočijo uresničitev naših vrednot in ciljev." Ta citat je naveden tudi v: Repe, *Viri o demokratizaciji II*, str. 223–224.

¹¹ ARS, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 4, a. e. 265, Informacija za dr. Bučarja o predlogu za novo slovensko ustavo, 28. 5. 1990. Dobesedni navedki dogovorov na sestanku tudi v: Peter Jambrek, *Demokracija in država: slovenska demokracija in država – ustanovitev, krize in vizije* (Kranj in Nova Gorica, 2014), str. 191 (dalje: Jambrek, *Demokracija in država*); Peter Jambrek, *Ustanovitev Slovenije* (Ljubljana, 2018), str. 288–289 (dalje: Jambrek, *Ustanovitev Slovenije*).

poti do nove republiške ustave. V prvem dokumentu z naslovom *Ustavni program nacionalne osamosvojitve Slovenije*, pod katerega je podpisan Jambrek in je nastal 10. junija, bi bil lahko "referendum o političnem statusu Slovenije" izveden oktobra 1990 (zraven časovnega predloga je namreč napisan vprašaj). Izid referenduma bi služil kot izhodišče slovenskim oblastem v pogajanjih z ostalo Jugoslavijo o bodočem preferenčnem položaju Slovenije; povedano drugače bi Slovenija ostalim jugoslovanskim narodom ponudila osnutek (kon)federalne pogodbe.¹² Drugi dokument, ki ni datiran in podpisan, a lahko sklepamo, da je prav tako nastal sredi leta 1990, opredeljuje le referendum o potrjevanju nove slovenske ustave, ki bi potekal 23. decembra 1990.¹³

Jambrek je konec julija 1990 o ideji izvedbe referenduma o osamosvojitvi Slovenije pisal v *Sobotni prilogi Dela*. K temu ga je spodbudilo stališče, ki ga je v tistem času imelo zvezno predsedstvo, in besede, ki jih je izrekel njegov predsednik Borisav Jović, da so za rešitev krize v Jugoslaviji odprte vse možnosti. Jambrek je na podlagi teh sklepal, da se je Srbija odrekla povezanosti Slovenije v Jugoslavijo. Zaradi tega bi bilo potrebno po njegovem mnenju takoj začeti priprave na referendum o slovenski osamosvojitvi, ki bi bil izveden jeseni 1990, ob tem pa bi pripravili še osnutek konfederalne pogodbe. Jambrek je sicer podvomil v iskrenost Jovičevih besed in omenjal možnost preprečitve izvedbe referenduma s strani JLA, a bi ne glede na to bilo dobro, da bi bila Slovenija pripravljena na izpeljavo glasovanja.¹⁴

Kot že nakazano zgoraj, je zvezno predsedstvo ugotavljalo nezmožnost rešitve težkega položaja v Jugoslaviji v okvirih obstoječe zvezne ustave. Kot je zapisal Jović v svojem dnevniku, je bil do 8. septembra že pripravljen načrt reševanja jugoslovanske krize.¹⁵ Sam dokument, ki v prevodu nosi naslov *Projekt izvajanja sprememb ustavnih odnosov v SFRJ zaradi reševanja ustavne krize*, je nastal pred 11. septembrom 1990. Tega dne je bil namreč iz kabineta slo-

¹² ARS, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 4, a. e. 269, Ustavni program nacionalne osamosvojitve Slovenije, 10. 6. 1990.

¹³ ARS, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 4, a. e. 267, Potek sprejemanja ustave od 31. 8. 1990 do 23. 12. 1990 [nedatirano]. O 23. decembru kot možnem datumu referenduma oz. kot je zapisal Peter Jambrek, "ustavnega plebiscita" so na srečanju 1. maja 1990 govorili France Bučar, Tine in Spomenka Hribar, Jože Pučnik in Peter Jambrek. Konec avgusta 1990 pa je skupina pripravljavcev nove slovenske ustave predvidela ta datum kot tisti, na katerega bi bil izveden referendum o potrjevanju nove slovenske ustave. Kot je zapisal Jambrek, so se pripravljavci nove ustave v jeseni 1990 večkrat pogovarjali o oblikovanju referendumskega vprašanja ob potrjevanju nove slovenske ustave. Pri tem so prišli do sklepa, da bi, v kolikor bi jih slovenske oblasti pozvale, predlagali "/.../ predustavni referendum, ki naj bi odločil o mednarodni subjektiviteti Slovenije." (Jambrek, *Demokracija in država*, str. 190 in 195–196; Jambrek, *Ustanovitev Slovenije*, str. 288 in 293).

¹⁴ ARS, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 1, a. e. 42, Slovenski osnutek pogodbe o konfederaciji, 28. 7. 1990. Besedilo je objavljeno tudi v: Peter Jambrek, "Prejeli smo Slovenski osnutek pogodbe o konfederaciji", *Delo: sobotna priloga*, 28. 7. 1990, št. 174, str. 27.

¹⁵ Borisav Jović, *Zadnji dnevi SFRJ, Odlomki iz dnevnika* (Ljubljana, 1996), str. 187 in 190 (dalje: Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*).

venskega člana zveznega predsedstva Janez Drnovška dokument poslan Kučanu, predsedniku izvršnega sveta Republike Slovenije Lojzetu Peterletu, predsedniku slovenske skupščine Francetu Bučarju in republiškem sekretarju za mednarodne zadeve Dimitriju Ruplu. V dokumentu je med drugim omenjena možnost razpada Jugoslavije,¹⁶ če sporazuma o nadaljnjem sobivanju jugoslovanskih narodov ne bi mogli doseči. Sicer je zvezno predsedstvo zapisalo, da so se v Jugoslaviji pojavljale štiri možnosti njene preureditve. To so bile nastanek okrepljene federacije, preureditev države v konfederacijo, asimetrična (kon) federacija (nekatero republike bi bile med sabo povezane v federacijo, druge pa bi s federalno tvorbo sklenile konfederalno pogodbo) in popolna samostojnost republik (ta opcija je bila označena kot rezervna, bi pa to pomenilo prenehanje obstoja Jugoslavije).¹⁷

Dokument je predvideval izvedbo referendumov na ozemlju celotne Jugoslavije, in sicer bi se na njem državljani odločali o bodoči ureditvi države. Odločitev bi upoštevala zvezna skupščina, ki bi po glasovanju sprejela ustrezen zakon o preureditvi države. Zvezno predsedstvo je pri tem upoštevalo možnost, po kateri bi se nekatere republike odločile za močnejšo federativno Jugoslavijo, druge pa nastanek konfederacije na njenih tleh. V tem primeru bi zvezna skupščina sprejela poseben zakon o razmejitvi med republikami glede na odločitev njihovega prebivalstva. Meja med republikami bi potekala le na osnovi svobodno izražene volje občanov in narodov na referendumu. V kolikor bi prebivalstvo v vseh republikah večinsko glasovalo za konfederalno Jugoslavijo, bi posamezne republike postale suverene države, zvezna skupščina pa bi morala izglasovati akt, ki bi urejal vprašanja razmejitve. Dokument je predvideval, da bi bila odločitev o izvedbi vsejugoslovanskega referenduma sprejeta decembra 1990, mesec dni kasneje pa bi potekalo glasovanje po republikah.¹⁸

Jović je glasovanje za konfederacijo enačil z odcepitvijo, obenem je dodal, da bi ljudsko glasovanje omogočalo vsem konstitutivnim jugoslovanskim narodom lastno odločanje o svoji bodočnosti. Opisan koncept zveznega predsedstva je 10. septembra predstavil na Televiziji Beograd.¹⁹ Dokument ni govoril o odcepitvi, kot je zapisal Jović, ampak je pisal o izločitvi. Poleg tega

¹⁶ Da je Jugoslaviji grozila možnost izbruha nasilja med različnimi etničnimi skupinami kot tudi možnost razpada, so predvidevale nekatere obveščevalne službe Zahodnih držav že od konca 70. let 20. stoletja (Gorazd Bajc, Janez Osojnik in Darko Friš, "Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 219–221). O ameriških vtisih o tej problematiki glej: Carlos González Villa, "From 'Pessimism' to Geopolitical Instrumentalisation: Revisting the US Policy towards dying Yugoslavia", *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017), str. 701 in 704–707.

¹⁷ ARS, SI AS 2167, Dimitrij Rupel, AŠ 3, a. e. 119, Projektat sprovođenja promena ustavnih odnosa u SFRJ radi razrešenja ustavne krize Jugoslavije, september 1990.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, str. 187 in 190.

Borisav Jović, predsednik zveznega predsedstva Jugoslavije 1990–1991 (Wikimedia Commons)

je dokaj nejasno opredeljeval posledice, če bi npr. srbski narod na Hrvaškem večinsko glasoval v prid okrepljene federativne Jugoslavije, ostali prebivalci te republike pa bi podpirali konfederacijo. Dokument je sicer definiral, da bi v tem primeru odločala zvezna skupščina, a je ostalo nejasno, kakšna bi bila osnova za njeno odločitev. Izidi ljudskega glasovanja bi se upoštevali na podlagi večinske odločitve v posamezni republiki, a bi akt o razmejitvi tudi v tem primeru verjetno upošteval svobodno izražene volje občanov in narodov. Na podlagi tega lahko upravičeno domnevamo, da načrt ni popolnoma predvideval nedotakljivosti obstoječih republiških meja. Nekaj besed je potrebno nameniti še sami časovnici, ki je opredeljena v dokumentu. Glede na napovedane volitve v vseh jugoslovanskih republikah v zadnjih dveh mesecih leta 1990 razen v Sloveniji in na Hrvaškem, se zdi, da bi posamezne republiške skupščine težko decembra 1990 razpisale referendum, saj bi se posamezne skupščine še na novo sestavljale.

Jović je o ideji referenduma po celotni Jugoslaviji 8. oktobra govoril s predsednikom srbskega predsedstva Slobodanom Miloševićem,²⁰ ki je predlagal, da bi referendum izvedli le v tistih republikah, katerih delegati ne bi podpirali okrepljene federativne Jugoslavije, temveč druge opcije.²¹

Dva dni kasneje je na razširjeni seji zveznega predsedstva (poleg članov tega organa so prisostvovali še predsedniki predsedstev republik in avtonomnih pokrajin in predsednik zveznega izvršnega sveta (ZIS) Ante Marković) Jović dejal, da bo zvezni skupščini predlagal le federativni načrt jugoslovanske preureditve (to je sredi oktobra tudi storil), kar je razjezilo slovenske in hrvaške udeležence seje.²² Do takrat sta bila namreč že v javnosti objavljena tako slovensko-hrvaški načrt konfederalne preureditve Jugoslavije kot srbsko-črnogorski koncept bolj centralizirane federativne jugoslovanske tvorbe.²³ Razlik med obema načrtoma je bilo precej, velja pa na tem mestu izpostaviti, da je federativni koncept opredeljeval možnost izvedbe referenduma, in sicer v primeru, če bi katera od republik želela iz federacije izstopiti. Zvezna skupščina bi po izvedbi glasovanja na predlog ZIS in s soglasjem vseh republik sprejela zakon o uravnavanju odnosom med Jugoslavijo in republiko, ki se je odločila za samostojno pot. Konfederalni načrt referenduma ne omenja. Jovičev načrt izvedbe referendumov po celotni Jugoslaviji ni nikoli zaživel v praksi, ga je pa potrebno omeniti zaradi konteksta plebiscitne pobude SSS.

²⁰ Janez Drnovšek je v svojih spominskih zapisal, da Jović in Milošević v avgustu 1990 nista nasprotovala slovenski osamosvojitvi. O njej bi se po njunem mnenju lahko odločali prebivalci Slovenije na referendumu. Sta pa zahtevala, da bi v tem primeru imeli tudi Srbi, živeči na Hrvaškem, pravico do izvedbe referenduma, na katerem bi glasovali o tem, ali si želijo živeti znotraj Hrvaške ali v Jugoslaviji oziroma v sklopu Velike Srbije. Tudi zvezni sekretar za ljudsko obrambo Veljko Kadijević je v pogovoru z Drnovškom poleti 1990 izrazil predvidevanje, da se bo Slovenija odločila za samostojnost (Janez Drnovšek, *Moja resnica* (Ljubljana, 1996), str. 209–210 (dalje: Drnovšek, *Moja resnica*). O tem tudi Repe, *Jutri je nov dan*, str. 81).

²¹ Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, str. 198.

²² Prav tam, str. 199 in 204–210; Drnovšek, *Moja resnica*, str. 210–212; Janja Klasinc, "Jović vztraja le pri federalnem konceptu", *Delo*, 11. 10. 1990, št. 238, str. 1; Janja Klasinc, "Jovičev udar", *Delo*, 11. 10. 1990, št. 238, str. 1.

²³ Federativni koncept je bil objavljen npr. v: "Jovičev koncept Zvezne republike Jugoslavije", *Delo*, 18. 10. 1990, št. 244, str. 3; "Zasnova ustavne ureditve Jugoslavije na federativnih osnovah", *Večer*, 10. 10. 1990, št. 237, str. 4–5. Najpomembnejši deli federalnega koncepta, med katerimi pa ni tistega o vlogi referenduma pri sprejemu nove zvezne ustave so objavljeni kot "Koncept ureditve Jugoslavije na federativnih osnovah", *Neodvisni dnevnik*, 10. 10. 1990, št. 277, str. 6. Konfederalni načrt je bil objavljen v: "Model konfederacije v Jugoslaviji", *Delo: sobotna priloga*, 6. 10. 1990, št. 234, str. 20; "Predlog modela konfederacije v Jugoslaviji", *Neodvisni dnevnik*, 6. 10. 1990, št. 273, str. 6; "Predlog predsedstva Slovenije in Hrvaške: model konfederacije v Jugoslaviji", *Večer*, 6. 10. 1990, št. 234, str. 12–13. Objavljen je tudi v: "Model konfederacije v Jugoslaviji, Predsedstvo Republike Slovenije, predsedstvo Republike Hrvaške, 4. oktober 1990", dok. št. 50, v: Repe, *Viri o demokratizaciji II*, str. 214–221. Za podrobnejšo analizo konfederalnega načrta glej Budislav Vukas, "Prijedlozi i nacrti konfederalizacije Jugoslavije 1990./91 – Posljedni pokušaji 'spašavanja' zajedničke države", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 27, št. 2 (2006), str. 772–783.

Nastanek plebiscitne pobude SSS

Plebiscitna pobuda SSS za samostojno Slovenijo je bila v vseh treh domovih slovenske skupščine predstavljena 4. oktobra 1990. Glasovanje bi bilo razpisano pred sprejemom nove slovenske ustave. Stanka se je, kot piše Viktor Žakelj, o pobudi konkretno začela pogovarjati septembra 1990. V diskusijo so bili vključeni Bojko Bučar, Savin Jogan, Tone Jerovšek in drugi strokovnjaki s področij mednarodnih odnosov in domačega prava. Ugotavljali so, da bi plebiscit dodatno povezal Slovence, obenem pa bi Zahod imel še dokaz več, da je jugoslovanska država zapadla v globoko krizo.²⁴ Izpostaviti velja, da je bil Jerovšek eden od članov skupine, ki je pripravljala novo slovensko ustavo in je tako sodeloval tudi v pogovorih med člani o referendumu o potrjevanju le-te, o čemer smo že pisali.

Poleg konkretnih pogovorov v stranki so nekateri člani SSS v septembru objavili nekaj prispevkov, v katerih so pisali o razlogih in potrebi osamosvojitve Slovenije. Delegat SSS v slovenski skupščini Borut Šuklje je prvega septembra ugotavljal, da je slovenska "odcepitev" predstavljala realno opcijo, oblikovanje jugoslovanske konfederacije (po Šukljetu bi to pomenilo oblikovanje carinske in trgovinske unije) pa zaradi kritičnega položaja na Kosovu in rastočih sporov med hrvaškimi republiškimi oblastmi in tam živečega srbskega prebivalstva ni ocenjeval kot zelo verjetno. Odcepitev bi po mnenju avtorja predstavljala predpogoj resnim pogovorom o konfederalnem statusu Slovenije znotraj jugoslovanske tvorbe.²⁵ Šuklje izvedbe plebiscita oziroma referenduma o slovenski samostojnosti v prispevku ni omenjal.

19. septembra so trije člani SSS, in sicer Braco Rotar, Borut Šuklje in Vojko Volk v zadnji povedi članka, objavljenega v *Delu*, resda zapisali, da je čas za plebiscit, a so ga omenjali bolj v smislu pravice slovenskega naroda do samoodločbe in njene uresničitve. Avtorji so zagovarjali stališče, da je samoodločba o življenju v samostojni in suvereni državi ter posledično odločanje o bodočem povezovanju oziroma združevanju Slovenije edini cilj, ki bi ga oblast lahko zastopala. To bi pomenilo konec obstoječe jugoslovanske države. Rotar, Šuklje in Volk niso bili naklonjeni možnosti konfederalne povezave z Republiko Hrvaško, saj Sloveniji ne bi dosti koristila, bi ji pa prinesla težave zaradi hrvaških notranjepolitičnih težav, še posebej s tam živečim srbskim prebivalstvom.²⁶ Idejo avtorjev je

²⁴ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 28.

²⁵ Borut Šuklje, "Čas odločitev in ločitev", *Delo: sobotna priloga*, 1. 9. 1990, št. 204, str. 28. Članek je objavljen tudi v: Žakelj, *Slovenija proti Jugoslaviji*, str. 64–67.

²⁶ Braco Rotar, Borut Šuklje in Vojko Volk, "Sedaj je čas za plebiscit in razglasitev samostojne Slovenije", *Delo*, 19. 9. 1990, št. 219, str. 9. Del članka je dobesedno naveden tudi v: Milan Balažic, *Slovenski plebiscit* (Ljubljana, 2010), str. 186–187 (dalje: Balažic, *Slovenski plebiscit*).

Peter Jambrek ocenil z besedami, da bi pomenila "takojšnjo plebiscitno osamosvojitve Slovenije"²⁷, a dejansko ni neposredno opredeljevala niti datuma izvedbe ljudskega glasovanja niti načina ločitve Slovenije od Jugoslavije (ali bi šlo za odcepitev Slovenije od Jugoslavije ali razdružitev skupne države).

Še nekoliko pred objavo članka, pod katerega so se podpisali Rotar, Šuklje in Volk, je slednji za zbornik z naslovom *Za konfederalno Slovenijo*, ki je izšel septembra ali oktobra 1990,²⁸ napisal prispevek, v katerem je omenil prizadevanje SSS za nastanek samostojne in suverene Slovenije, ki bi se lahko povezala v konfederacijo. Bi pa morali Slovenci imeti pred morebitnim povezovanjem v konfederalno tvorbo možnost, da se na plebiscitu odločijo, v kakšni državi bi si želeli živeti. Volk je izvedbo glasovanja opredelil kot edini legitimni cilj slovenske politike.²⁹

13. septembra je slovenski izvršni svet v skupščino vložil načrt preureditve Jugoslavije v konfederacijo,³⁰ o čemer so osem dni za tem razpravljali na seji Predsedstva Republiškega odbora SSS. Načrt so ocenjevali kot preslabo definiran in ne povsem v skladu s strankinim programom. Prisotni na seji so se poigravali tudi s potrebo po razpisu referendumu, na katerem bi se prebivalci Republike Slovenije odločali o bodočem statusu republike. Glede tega sta med njimi obstajali vsaj dve mnenji. Nekateri so zagovarjali izvedbo ljudskega glasovanja preden bi slovenska politika predložila ostalim v Jugoslaviji načrt konfederalne pogodbe. Referendum bi namreč jasno pokazal, ali si slovensko prebivalstvo konfederalno preureditev Jugoslavije sploh želi. Druga skupina prisotnih je podpirala stališče, da bi slovenske oblasti ob soglasju strank najprej pripravile konfederalno pogodbo, nato pa bi se o njej odločali volilni upravičenci na referendumu. Na koncu se je sprejeli sklep, ki je bil blizu drugega stališča.³¹ O sklepih se je javnost izvedela 22. septembra, v njej pa je jasno razvidna preferenca SSS o nujnosti izvedbe plebiscita, ki bi lahko edini dal "legitimnost in legalnost novim konfederalnim pogodbam".³²

²⁷ Peter Jambrek, "Pobuda Socialistične stranke (jeseni 1990)", v: *Osamosvojitve: prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, ur. Matej Avbelj et al. (Nova Gorica, 2021), str. 223.

²⁸ Besedila za zbornik so bila do 13. septembra 1990, ko je potekala 10. seja CK ZKS-SDP, že zbrana. ARS, SI AS 1589 IV, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. 1020, 10. seja CK ZKS-SDP, dne 13. 9. 1990, magnetogram 10. seje centralnega komiteja ZKS-SDP, 13. 9. 1990.

²⁹ Vojko Volk, "Samoodločba kot usoda", v: *Za konfederalno Slovenijo: zbornik razprav*, ur. Vinko Blatnik, Duško Kos in Ciril Ribičič (Ljubljana, 1990), str. 144–145 (dalje: Blatnik, Kos in Ribičič, *Za konfederalno Slovenijo*).

³⁰ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 62.

³¹ ARS, SI AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, t. e. 1913, a. e. 3474, Zapis prve seje Predsedstva Republiškega odbora Socialistične stranke Slovenije, 21. 9. 1990.

³² "Le plebiscit je legitimen", *Večer*, 22. 9. 1990, št. 222, str. 2.

Preden je bil plebiscitni predlog SSS podan v skupščino, je člane stranke skrbel odziv predsednikov najpomembnejših političnih organov Republike Slovenije, in sicer Lojzeta Peterleta, Franceta Bučarja in Milana Kučana. Žakelj je v svojih spominih zapisal, da je predvideval, da ga Peterle in Bučar po predstavitvi plebiscitne pobude ne bosta takoj poklicala. Predvidevanje se je pokazalo kot pravilno. Drugače je bilo s Kučanom, ki se je s predsednikom SSS pogovarjal dva dni po podanem predlogu članov stranke v slovenski skupščini. Kučan je plebiscitno pobudo okrcal³³ zaradi prenagljenosti in enostranskega dejanja stranke. V pobudi je videl tudi ogrožanje osamosvojitvenega projekta. Žakelj je zagovarjal akcijo SSS z besedami, da bi plebiscit predstavljal najboljši pravno-politični instrument na poti k osamosvojitvi Slovenije. Sogovornika stališč v nadaljevanju dialoga nista zblížala. Ne glede na to je Žakelj ocenjeval, da bodo sčasoma Peterle, Bučar in Kučan plebiscit vzeli za svojega in si prizadevali za njegovo izvedbo.³⁴

Izvedbo plebiscita v Sloveniji v prihodnosti je v razpravi v skupščini že 28. septembra 1990 omenjal Borut Šuklje. Pri tem je dejal, da bi morala v republiki obstajati vsaj minimalna konstruktivnost med izvršnim svetom in političnimi strankami, da bi bilo glasovanje lahko izvedeno. Se je pa do takrat slovensko politično vodstvo že jasno zavedalo, kot piše časnik *Večer*, da bo končna odločitev o odnosih Slovenije v Jugoslaviji v rokah slovenskega prebivalstva, ki bo odločitev podalo na referendumu.³⁵ Slovenska skupščina je takrat zavrnila predlog zveznega predsedstva o izvedbi vsejugoslovanskega referenduma, saj jo je zmotilo, da bi bila izvedba diktirana s strani zveznih organov.³⁶ Te sklepe je slovenska skupščina poslala zvezni.³⁷ Možno je sklepati, da je vsaj del delegatov slovenske skupščine v začetku jeseni 1990 ocenjeval, da se bo v Sloveniji v bližnji prihodnosti potrebno poslužiti instrumenta ljudskega glasovanja za določanje statusa te republike.

2. oktobra je SSS v *Delu* objavila predloge za delovanje slovenske politike, med katerimi se je znašel poziv skupščini, da pripravi potrebne predpogoje za razpis referenduma, na katerem bi se prebivalci Slovenije odločali o življenju v lastni državi.³⁸ S tem je bil predlog plebiscita v javnosti že zelo jasno nakazan.

³³ 7. oktobra je Kučan na srečanju z župani slovenskih občin plebiscit omenil v okviru pomembnih odločitev, pred katerimi je bila Republika Slovenija, teh pa ne bi smeli zasenčiti strankarski boji. Kučan je v komentarju o konfederalni pogodbi dejal, da Slovenija ne sme nasesti težnjam tistim, ki jo hočejo izriniti iz Jugoslavije (Branko Vodušek, "Ne nasedajmo provokacijam", *Delo*, 8. 10. 1990, št. 235, str. 2).

³⁴ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 36, 44 in 47–48.

³⁵ "Smole: 'Nočem biti planinski Hrvat'", *Večer*, 29. 9. 1990, št. 228, str. 2.

³⁶ Majda Vukelič, "Stališča slovenske skupščine", *Delo*, 2. 10. 1990, št. 230, str. 3.

³⁷ "Slovenska skupščina ne bo izvedla volitev delegatov v zvezni zbor", *Delo*, 10. 10. 1990, št. 237, str. 2.

³⁸ "Zvezni organi skušajo skonstruirati podobo splošnega nereda v državi", *Delo*, 2. 10. 1990, št. 230, str. 2.

Predstavitev pobude v slovenski skupščini in odzivi slovenske politike

Republiški odbor SSS je 2. oktobra na slovensko skupščino naslovil "pobudo za razpis plebiscita za samostojno državo Slovenijo /.../", ki jo je ta vodila pod prejšnjo 8. oktobra 1990. V pobudi so predlagali da

/.../ v skladu z nesporno in neodtujljivo pravico vsakega naroda do samoodločbe, upošteva razvoj dogodkov v Jugoslaviji in nesporno izražen konsenz vseh strank v skupščini Slovenije o tem, da opredelitev za doseganje polne državnosti nima alternative /.../ Skupščina Republike Slovenije razpiše plebiscit ljudstva Republike Slovenije za življenje v lastni, samostojni in suvereni državi.

Za realizacijo glasovanja, ki bi bilo razpisano konec oktobra ali začetku novembra 1990, bi bil potreben sprejem posebnega zakona. V obrazložitvi pobude je SSS zapisala, da je samoodločba edina legitimna in mednarodnopravno nesporna pot za polno doseg državnosti Republike Slovenije, plebiscit pa predstavlja enega od načinov izvedbe samoodločbe. Stranka je menila, da je bila jesen 1990 primeren čas za izvedbo glasovanja, česar pa v bodoče lahko ne bi bilo zaradi morebitnega posega JLA v Jugoslaviji. V kolikor bi večina glasovalnih upravičencev podprla odločitev za slovensko samostojnost, bi slovenska skupščina začela s postopki za izstop iz Jugoslavije. V SSS so še dodali, da bi plebiscit upoštevala mednarodna skupnost, po glasovanju pa bi predstavljala osnovo za razmisleke o potencialnih povezavah Slovenije v jugoslovanskem okviru ali izven tega.³⁹ O tem, da so v SSS razmišljali o izvedbi ljudskega glasovanja, je pisal časnik *Večer*, še preden jo je stranka vložila predlog za izvedbo plebiscita v skupščino. Pri tem je navedel, da je SSS zahtevala pripravo in razpis referendumu o življenju v samostojni državi Sloveniji, izvršni svet pa bi pripravil operativni načrt izstopa iz Jugoslavije. V stranki so poudarili, da bi bila lahko "omahljivost" usodna tako za Slovenijo kot njene prebivalce.⁴⁰ *Večer* o dani pobudi v skupščino ni poročal, je pa o tem 3. oktobra, na drugi strani, pisal časnik *Delo*.⁴¹ Novica je sicer zelo kratka, sicer izpostavljena s krepkimi črkami, a jo je kljub temu lahko zgrešiti, kar kaže na njen (ne)pomen. Objavljena je v sklopu novice o pogovoru med vodstvom skupščine in vodji klubov delegatov o tem, da bodo v začetku oktobra v skupščini znova glasovali o ustavnem zakonu, s katerim bi razveljavili skoraj trideset zveznih zakonov, ker niso bili v skladu s slovensko ustavo.

³⁹ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 57–59. Zapis pobude SSS najdemo tudi v: ARS, SI AS 2007, Peter Jambreč, AŠ 1, a. e. 50, z interneta, Pobuda za razpis plebiscita za samostojno državo Slovenijo, 4. 10. 1990.

⁴⁰ "Živeti hočemo v lastni državi", *Večer*, 2. 10. 1990, št. 230, str. 3.

⁴¹ Jana Taškar, "Poslanci na popravnem izpitu", *Delo*, 3. 10. 1990, št. 231, str. 2.

● **Socialistična stranka Slovenije je danes poslanskim klubom dala v razmislek in razpravo pobudo za razpis plebiscita za samostojno državo Slovenijo. Predlagajo, da naj bi republiška skupščina najkasneje v začetku novembra, še pred sprejetjem nove slovenske ustave, razpisala plebiscit, in če bi se večina ljudstva v Sloveniji izrekla za samostojno državo, bi skupščina morala takoj začeti postopke za legitimen in dokončen izstop iz federacije.**

Novica v *Delu* o pobudi Socialistične stranke Slovenije za razpis plebiscita za samostojno državo Slovenijo (dLib)

Le dan po naslovitvi pobude v skupščino je o njej razpravljala svet SKD, ki jo je podprl. Sklenil je namreč, da bi morala slovenska politika stremeti k popolni odcepitvi Slovenije, konfederacija pa bi bila rezervna opcija. Za zagotovitev slovenske samostojnosti bi bil referendum primerno sredstvo.⁴² S takim stališčem sveta stranke ni bil zadovoljen njen predsednik Peterle, kar je jasno poudaril v izvedenem in objavljenem intervjuju konec leta 1990.⁴³ Predlog SSS je zelo hitro podprl tudi izvršni odbor kranjskega zbora SDZ, ki je izrecno poudaril pripravo potrebnih postopkov za razpis referendumu o osamosvojitvi Slovenije.⁴⁴ Ugotavljamo, da je bila podpora izvedbi plebiscita še pred razpravo o njem v skupščini prisotna vsaj v delu dveh večjih strank vladajoče koalicije Demos.

⁴² Marko Pečauer, "SKD predlaga plebiscit o samostojni Sloveniji", *Delo*, 4. 10. 1990, št. 232, str. 2.

⁴³ Janko Lorenci, "A priori nisem proti vladi narodne enotnosti, potrebe po njej pa ni", *Delo: sobotna priloga*, 29. 12. 1990, št. 302, str. 19. Peterle je v intervjuju zmotno dejal, da je pobudo poleg SSS predlagala tudi njegova stranka. Da je bil Peterle nezadovoljen s podporo dela SKD plebiscitni pobudi SSS, omenja tudi Valič Zver, *Demos*, str. 252.

⁴⁴ "Izrazi podpore slovenskemu vodstvu", *Delo*, 4. 10. 1990, št. 232, str. 3.

Kot že nekajkrat omenjeno, so 4. oktobra zasedali vsi trije zbori slovenske skupščine. Prvi je z zasedanjem začel zbor združenega dela, v katerem je Ivo Daneu⁴⁵ iz SSS predstavil predlog plebiscita. Sodeč po dnevniškem zapisu predsedujočega zboru Jožeta Zupančiča je pred mikrofon stopil ob 11.45, njegov govor pa so navzoči pospremili z aplavzom. V zboru občin je pobudo prebral Ivan Kuhar iz SSS. Nanjo naj ne bi bilo takojšnjih reakcij, bi se pa naj v razpravi nanjo navezala le Vika Potočnik iz Zveze socialistične mladine Slovenije – liberalna stranka (ZSMS-LS), ki se je z njo strinjala.⁴⁶

V družbenopolitičnem zboru je pobudo predstavil Viktor Žakelj.⁴⁷ Po koncu njegovih besed je sledila razprava, ki jo navaja Žakelj v svojih zapisih v obliki dobesednega zapisa seje. Do izvedbe plebiscita so se pozitivno izrekli Hubert Požarnik iz SDZ, člana SDZS Andrej Magajna in France Tomšič in Izidor Rejc iz SKD, ki so poudarjali izvedbo glasovanja pred sprejemom nove slovenske ustave (Požarnik je sicer dejal, da bi lahko plebiscit in potrditev nove ustave potekala istočasno). Predstavljeno pobudo Žaklja je zavrnil Andrej Capuder iz SKD. Milan Potrč iz stranke Zveza komunistov Slovenije – Stranka demokratične prenovе (ZKS-SDP) ni bil proti plebiscitu, je pa poudaril, da bi bila potrebna razprava o tej ideji v vseh najpomembnejših slovenskih političnih institucijah. Franc Zagožen iz SKZ je predlagal preložitve razprave o plebiscitu na prvi naslednji seji, saj bi do takrat lahko pridobili mnenje izvršnega sveta, ustavne komisije in zakonodajno-pravne komisije, ki sta delovali v sklopu skupščine, ter morda še kakšne o smiselnosti izvedbe predlaganega ljudskega glasovanja, s čimer je soglašal tudi Potrč. Je pa Zagožen še omenil razmislek o nastanku dokumenta, ki bi imel isto mednarodno veljavo kot plebiscit. Na koncu sestanka so sprejeli sklep, ki je delovnim telesom skupščine in izvršnega sveta nalagal preučitev pravnih možnosti in pogojev uveljavitve pravice naroda do samoo-

⁴⁵ Daneu je pojasnil, da je zaradi spleta okoliščin ravno on predstavil plebiscitno pobudo socialistov. V zboru združenega dela so namreč bili trije delegati SSS, od tega sta bila dva iz Maribora, on pa je bival v Ljubljani (Ali H. Žerdin, "Človek, ki je predlagal plebiscit", *Mladina*, 22. 12. 1990, št. 46, str. 19). Domnevamo lahko, da sta ostala delegata (Franc Lovrenčič in Anton Židanik) ali zamujala na sejo ali se je nista udeležila.

⁴⁶ Jože Zupančič, *Med šolskimi in poslanskimi klopni: dnevnik 14. 4. 1990–8. 12. 1992* (Celje, 2012), str. 96 (dalje: Zupančič, *Med šolskimi in poslanskimi klopni*); Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 60, 62 in 65–66.

⁴⁷ Najpomembnejši slovenski časniki so v povzemanjih novice o predlogu SSS izpostavili uresničevanje pravice do samoodločbe, mednarodnopravni pomen plebiscita in predlog datuma njegove izvedbe, pri čemer pa so v *Neodvisnem dnevniku* napisali le (Alenka Brezovnik in Marjan Lacič, "Plebiscit še pred ustavo?", *Neodvisni dnevnik*, 5. 10. 1990, št. 272, str. 4), da bi bilo glasovanje novembra 1990, na možnost konec oktobra pa so očitno pozabili (Jana Taškar, "Slovenija je odpravila del zveznega pravnega sistema", *Delo*, 5. 10. 1990, št. 233, str. 1; "Uresničitev samostojnosti Slovenije je možno izvesti tudi s plebiscitom", *Delo*, 5. 10. 1990, št. 233, str. 3; "Za življenje v samostojni državi", *Večer*, 5. 10. 1990, št. 233, str. 2. Televizija Ljubljana naj ne bi v Dnevniku 4. oktobra 1990 pobude SSS sploh omenila. Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 217).

dločbe, tudi preko plebiscita.⁴⁸ Novinarja *Neodvisnega dnevnika* Alenka Brezovnik in Marjan Lacič sta predlog SSS ocenjevala kot tekmovanje med delegati v slovenski skupščini o tem, "kdo je bolj ali manj za slovensko suverenost, neodvisnost in za odcepitev."⁴⁹

Če se dotaknemo razprave, lahko ugotavljamo, da se je kar nekaj članov vladajočega Demosa strinjalo z izvedbo plebiscita oziroma ljudskega glasovanja o slovenski samostojnosti. Pri tem velja izpostaviti zlasti Tomšičeve besede, da bi Demos moral podpreti idejo plebiscita ne glede na to, kdo bi ga predlagal. Večina njegovih koalicijskih kolegov se s tem očitno ni strinjalo, glede na to, da je Demos sam predlagal plebiscit dober mesec po SSS. Potrebno je omeniti še dokaj nejasen predlog Zagožna o pripravi dokumenta z isto mednarodno veljavo kot plebiscit. Ta bi lahko bil dober v vsebinskem smislu, ne bi pa imel jasne podpore prebivalcev Slovenije, kar bi plebiscit nedvoumno izkazal.

4. oktobra 1990 je JLA zasedla Republiški štab Teritorialne obrambe (TO). To so v izjavah obsodile vse stranke slovenske skupščine. SSS je v svoji izkoristila priložnost, da je še enkrat pozvala k izvedbi plebiscita za slovensko samostojnost. Njegov izid bi jasno dokazoval želje slovenskega prebivalstva, v kakšni državi si želi živeti.⁵⁰ Za plebiscit se je izrekla tudi Liberalna stranka (LS), a ni časovno opredelila njegove realizacije.⁵¹ Zaradi omenjene akcije JLA se je idejo plebiscita odločil podpreti tudi hrastniški občinski odbor Demosa. Lojze Peterle je kmalu izrazil nasprotovanje takratni izvedbi plebiscita, češ da ni bil potreben pred sprejemom nove slovenske ustave. Opredeljevanje nekaterih strank v prid realizacije ljudskega glasovanja je ocenil kot tekmovanje med o tem, katera bo predlagala bolj radikalen predlog za način zagotovitve slovenske samostojnosti.⁵² V okviru tega velja omeniti zapis Milana Zvera v *Demosovem zborniku*, da je 5. oktobra predsedstvo SDSS sklenilo, da bo stranka predlagala razpis plebiscita o samostojnosti Slovenije, kar bi naj že pol leta pred tem predlagal

⁴⁸ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 70–71, 74–75, 78, 80, 83 in 97. O razpravi Huberta Požarnika tudi "Pobude in predlogi", *Neodvisni dnevnik*, 5. 10. 1990, št. 272, str. 4 in "Uresničitev samostojnosti Slovenije je možno izvesti tudi s plebiscitom", *Delo*, 5. 10. 1990, št. 233, str. 3. Zelo kratka stališča so objavljena tudi v: "Stranke o plebiscitu", *Evropa: informativni politični tednik*, 11. 10. 1990, št. 13, str. 16. Slovenski časniki razpravi v skupščini o plebiscitnemu predlogu SSS niso posvetili veliko pozornosti. Ne moremo podati končnega odgovora, zakaj je bilo tako, lahko pa zapišemo dve predvidevanji: ali pobudi niso pripisovali resnosti oziroma možnosti njene uresničitve ali pa so s tem morda želeli zaščititi slovensko politiko in njene korake k samostojnosti.

⁴⁹ Alenka Brezovnik in Marjan Lacič, "Plebiscit še pred ustavo?", *Neodvisni dnevnik*, 5. 10. 1990, št. 272, str. 4.

⁵⁰ "Politika JLA je avanturizem", *Delo*, 6. 10. 1990, št. 234, str. 3; "Eno uvodnih dejanj razpleta", *Večer*, 6. 10. 1990, št. 234, str. 4. Izjave ob zasedbi Republiškega štaba TO so podale tudi druge stranke slovenske skupščine, bila je podana tudi skupna izjava strank slovenske skupščine, a v njih plebiscit ni omenjen.

⁵¹ "Zasedba nekdanjega štaba TO je čista provokacija", *Delo*, 8. 10. 1990, št. 235, str. 3; "Liberalna stranka zahteva samostojnost Slovenije", *Delo*, 9. 10. 1990, št. 236, str. 2.

⁵² "Hrastniški Demos zahteva razpis plebiscita za samostojno RS", *Delo*, 9. 10. 1990, št. 236, str. 2.

podmladek stranke.⁵³ Zver ob omembi sklepa SDSS ni navedel vira podatka, bi bila pa odločitev stranke glede predloga plebiscita precej nenavadna, saj bi s tem predlagala isto, kot je dan prej v skupščini predlagala že druga stranka. Poleg tega takratni tiskani mediji niso poročali o tem sestanku SDSS. Je pa Zver v delu *Sto let socialdemokracije* objavil dokument z naslovom *Pobuda Socialdemokratske mladine*, ki omenja, da lahko o samostojnosti Slovenije ali njenem povezovanju z drugimi državami odločajo samo državljani Republike Slovenije na referendumu. Socialdemokratska mladina je napovedala, da bo po aprilskih volitvah preko svojih predstavnikov v skupščini zahtevala razpis referenduma, na katerem bi se v Sloveniji odločali o bodočem statusu republike. Dokument je datiran s 13. marcem 1990.⁵⁴

Tako kot plebiscitna pobuda socialistov ni doživela podpore pri Kučanu in Peterletu, ji ni bil naklonjen niti France Bučar,⁵⁵ ki je v izjavi za Televizijo Ljubljana 9. oktobra dejal, da bi lahko glasovanje v danih okoliščinah Sloveniji prej škodilo kot koristilo.⁵⁶ Istega dne se je Bučar sestal s predsednikom zbora združenega dela Jožetom Zupančičem. Ta je v že omenjenem delu Viktorja Žaklja na podlagi svojih dnevniških zapisov napisal, da sta s predsednikom slovenske skupščine podpirala čimprejšnjo razpravo o pobudi SSS v skupščini.⁵⁷ Dve leti po Žakljevih spominih je Zupančič svoje dnevniške zapise izdal v knjižni obliki. Tam je zapisal, da sta z Bučarjem razpravljala med drugim o realizaciji slovenske osamosvojitve preko sprejema nove slovenske ustave. Zupančič ni omenil pogovora o plebiscitni pobudi SSS.⁵⁸

Istega dne, kot se je sestal z Zupančičem, se je Bučar pogovarjal tudi z vodji delegatskih klubov slovenske skupščine o projektu nastanka in potrditve nove

⁵³ Milan Zver, "Moč in nemoč Demos-a. Študij primera – SDS", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72=NV37 (*Demosov zbornik*), št. 3–4 (2001), str. 404.

⁵⁴ Milan Zver, *Sto let socialdemokracije* (Ljubljana, 1996), str. 112. Predlog Socialdemokratske mladine omenja tudi Andreja Valič Zver, a zapiše, da je bila omenjena aprila 1990 (Valič Zver, *Demos*, str. 269).

⁵⁵ Bučar je že 4. oktobra izražal nestrinjanje s pobudo socialistov. Menil je, da bi bil hiter sprejem dokumenta o slovenski samostojnosti nepraktičen glede na takratno stanje v Jugoslaviji. Preferiral je konfederalni načrt (Jana Taškar, "Slovenija je odpravila del zveznega pravnega sistema", *Delo*, 5. 10. 1990, št. 233, str. 1; "Uresničitev samostojnosti Slovenije je možno izvesti tudi s plebiscitom", *Delo*, 5. 10. 1990, št. 233, str. 3). Bučar je konec avgusta 1990 govoril, da bi bila konfederacija optimalna rešitev za vse narode v Jugoslaviji, tudi Srbe. V kolikor pa Srbija ne bi bila zainteresirana za tovrstno povezavo, bi Slovenija lahko sklenila pogodbo z drugimi partnerji, ki bi bili zanjo zainteresirani (Hrvaška, morda Bosna in Hercegovina). Ne bi pa smela Slovenija biti tista, ki bi se jo krivilo, "/.../ da smo zminirali državo /.../". Po opravljenem referendumu o novi republiški ustavi bi Slovenija dobila legitimacijo "suverenosti", ustava pa bi bila po mnenju Bučarja najkasneje sprejeta v prvih mesecih leta 1991 (Jana Taškar, "Ne sekati glav, ampak spremeniti sistem", *Delo: sobotna priloga*, 1. 9. 1990, št. 204, str. 20).

⁵⁶ Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 216, Rosvita Pesek, *Bučar* (Celovec, 2016), str. 210 (dalje: Pesek, *Bučar*).

⁵⁷ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 62.

⁵⁸ Zupančič, *Med šolskimi in poslanskimi klopmi*, str. 98. Zupančič je zapisal, da sta se z Bučarjem strinjala, da "imamo enkratno, zgodovinsko priložnost, da želje po samostojnosti tudi uresničimo. To moramo narediti v TRIDOMNI SKUPŠČINI RS. Kaj pa plebiscit?"

slovenske ustave. Na tem mestu velja izpostaviti odnos večine člankov usklajevalne in strokovne skupine, ki je delovala v sklopu komisije za ustavna vprašanja do možnosti izvedbe referendumov o slovenski osamosvojitvi. Menili so, da bi bilo možno hitre odločitve potrditi preko sprejema ustavnih aktov in izvedenih referendumov v republiki, slovenska samostojnost pa da ni odvisna od nove ustave. Večina vodij klubov je s tem mnenjem soglašala.⁵⁹ Ni povsem jasno, ali sta skupini ob omembi referendumov nakazovali izvedbo plebiscita kot enkratnega glasovanja o samostojnosti in suverenost ali potrditev več zakonov, ki bi imeli preko katerih bi se doseglo osamosvojitve.

10. oktobra je zasedala komisija za urejanje skupnih interesov in odnosov v Jugoslaviji, ki je delovala v sklopu slovenske skupščine. Obravnavala je tudi vprašanje izvedbe plebiscita. Dva člana (Janez Gajšek iz SKD in Janez Lukač iz SSS) od enajstih, kolikor jih je bilo v komisiji,⁶⁰ sta soglašala s takojšnjo izvedbo glasovanja, drugi pa so zagovarjali stališče, da bi bila boljše, če bi se Slovenija osamosvojila s sprejemom drugih aktov oziroma da so bili nekateri že sprejeti, kot npr. Deklaracija o suverenosti države Republike Slovenije in dopolnila k slovenski ustavi. Večina članov komisije se je strinjala, da bi morali pred morebitno izvedbo glasovanja o samostojnosti preučiti razne vidike osamosvojitve ter odgovoriti na vprašanje, ali je izvedba plebiscita iz mednarodnopravnega aspekta boljša možnost kot referendumska potrditev ustave, ki bi Slovenijo opredeljevala kot samostojno državo. Večina članov je menila, da bi bilo potrebno izvesti ločeni glasovanja, torej posebej o sprejemu nove ustave kot posebej o osamosvojitvi.⁶¹ S tem mnenjem je sovpadal predlog ZSMS-LS, ki se je pojavil v tistem času in je ravno tako zagovarjal ločitev potrditve nove ustave od procesa osamosvojitve. Slednjega bi bilo potrebno potrjevati na posebnem referendumu, in sicer bi bil izveden "v primernem trenutku". Takšna formulacija je zmotila nekaj članov skupine, češ da je premalo opredeljujoča.⁶²

10. oktobra je o plebiscitu razpravljala tudi zakonodajno-pravna komisija slovenske skupščine. Ugotavljala je, da bi bilo v primeru izvedbe plebiscita sprejeti poseben zakon, ki bi določal razpisovalca plebiscita, postopek izvedbe glasovanja, plebiscitno vprašanje, volilne upravičence in vezanost slovenskih organov na plebiscitni rezultat. Dognala je še, da je bil obstoječi zakon o refe-

⁵⁹ Majda Vukelič, "Čez dva dni o novi ustavi", *Delo*, 10. 10. 1990, št. 237, str. 1.

⁶⁰ Člani komisij, ki so delovale v sklopu slovenske skupščine in ki so omenjeni v pričujočem prispevku, ter njihove naloge, so navedeni v: *Poročevalec skupščine Republike Slovenije in skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate, Priloga poročevalca: Konstituiranje Republike Slovenije*, 2. 8. 1990, št. 13, str. 6–9.

⁶¹ Majda Vukelič, "Jovičev predlog o ureditvi Jugoslavije ni sprejemljiv", *Delo*, 11. 10. 1990, št. 238, str. 2; "Problem – nepredvidljivost dogodkov", *Neodvisni dnevnik*, 11. 10. 1990, št. 278, str. 1; Alenka Brezovnik, "Nepredvidljivost dogodkov", *Neodvisni dnevnik*, 11. 10. 1990, št. 278, str. 4.

⁶² Alenka Brezovnik, "Nepredvidljivost dogodkov", *Neodvisni dnevnik*, 11. 10. 1990, št. 278, str. 4.

rendumu v primeru izvedbe plebiscita neustrezen tudi zaradi tega, ker bi neudeležba na glasovanju pomenila glasovanje "proti".⁶³ Komisija je še opozorila na težavo, ki se je pojavila v pobudi SSS, in sicer da bi na plebiscitu glasovali državljani Republike Slovenije. Po veljavni ustavi to ni bilo možno; glasovalno pravico so namreč imeli vsi jugoslovanski državljani, ki so imeli prijavljeno stalno prebivališče v Republiki Sloveniji. Predstavnica Republiškega sekretariata za notranje zadeve je obrazložila, da centralna evidenca slovenskega državljanstva ni obstajala, njegova vzpostavitev pa bi trajala eno leto. Komisija je odločila, da ni razloga za takojšnjo izvedbo plebiscita, je pa podprla predlog LS, da se najprej sprejmeta deklaracija o samostojnosti in nova republiška ustava, na podlagi te zakon o državljanstvu, za tem pa "samoodločba".⁶⁴ Slednja bi se lahko razumela kot izvedbo posebnega ljudskega glasovanja o slovenski samostojnosti, ali kot referendumsko potrjevanje nove slovenske ustave, preko katere bi bila udejanjena slovenska samoodločba. Potrebno je poudariti, da na podlagi zlasti preučevanja časopisnega gradiva ugotavljamo, da so tako politiki kot širša javnost v Sloveniji zamenjevali oziroma enačili termina samoodločba in plebiscit kot tudi osamosvojitvev.

Trije člani SSS, Braco Rotar, Borut Šuklje in Vojko Volk, so 11. oktobra branili in argumentirali predlog stranke o plebiscitu v časniku *Delo*. Zapisali so, da je bil plebiscit "edino možen legitimen način, da pred mednarodno skupnostjo okličemo, torej *de iure* vzpostavimo lastno državo, ki bo zares lahko izpeljala osamosvojitvev /.../", kar bi bila edina možnost za miren in demokratičen razpust Jugoslavije. Avtorji so zagovarjali stališče, da bi se glasovanja moralo udeležiti dve tretjini volilnih upravičencev, od tega bi jih moralo samostojnost Slovenijo podpreti glasovati dve tretjini. V tak rezultat niso dvomili. Plebiscit bi pomenil legitimacijo slovenskim oblastem v sprejemanju potrebnih korakov v samostojnost republike, poleg tega bi Slovenija ob odločitvi volilnih upravičencev za samostojno Slovenijo po mnenju avtorjev postala mednarodnopraven subjekt, ki ga mednarodna skupnost ne bi morala spregledati. Izvedba plebiscita bi potekala pod nadzorom mednarodne skupnosti. Rotar, Šuklje in Volk so zagovarjali stališče, da bi se morala Slovenija najprej osamosvojiti, šele nato pa se morebiti povezati v jugoslovanski konfederacijo (že tako so dvomili v možnost njenega nastanka).

⁶³ ARS, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 2, a. e. 106, Mnenje Zakonodajno-pravne komisije Skupščine Republike Slovenije v zvezi s sklepom Družbenopolitičnega zbora o proučitvi vprašanja celovite uresničitve pravice slovenskega naroda do samoodločbe oziroma dokončne osamosvojitve Slovenije, 11. 10. 1990. Na dokumentu piše sicer, da gre za osnutek, je pa ohranjena le ena stran dokumenta, ostale manjkajo.

⁶⁴ Marko Pečauer, "Plebiscit ni niti mogoč niti nujen", *Delo*, 11. 10. 1990, št. 238, str. 2; Marjan Lacić, "Plebiscit še nepotreben", *Neodvisni dnevnik*, 11. 10. 1990, št. 278, str. 4. Zakonodajno-pravna komisija je v sredini oktobra 1990 še enkrat potrdila predlog LS. Ob tej priliki je izraz "samoodločba" zamenjala s plebiscitom (Alenka Brezovnik, "Pravica do samoodločbe je in bo", *Neodvisni dnevnik*, 17. 10. 1990, št. 284, str. 4).

Viktor Žakelj, predsednik Socialistične stranke Slovenije (Wikimedia Commons)

Plebiscit bi bil razpisan ob konsenzu vseh strank, zastopanih v skupščini, sprejet pa bi moral biti tudi poseben zakon o plebiscitu.⁶⁵ Če primerjamo zapis Rotarja, Šukljeta in Volk s pobudo, ki jo je SSS vložil v slovensko skupščino, je najbolj opazna razlika v predlaganem kvorumu, po katerem bi plebiscit uspel. V pobudi je bilo zapisano, da bi morala samostojnost Slovenije podpreti "večina ljudstva Slovenije", da bi plebiscit uspel. Možno je domnevati, da so pri tem mislili večino volilnih upravičencev, skoraj zagotovo pa ni govora o dvotretjinski večini.

Istega dne, kot je bil objavljen zapis Rotarja, Šukljeta in Volka, je Viktor Žakelj sklical posvet strank, na katerem so govorili o plebiscitu. Sestanka so

⁶⁵ Braco Rotar, Borut Šuklje in Vojko Volk, "Bomo Slovenci pristali med razbitinami evropske in svetovne zgodovine?", *Delo*, 11. 10. 1990, št. 238, str. 5.

se udeležili Franc Miklavčič in Viktor Blažič iz SKD, Vika Potočnik iz ZSMS-LS, Peter Bekeš iz ZKS-SDP ter pet članov SSS; poleg Žaklja še Darja Lavtižar Bebler, Primož Hainz, Borut Šuklje in Vojko Volk. Jože Pučnik iz SDSS je odsotnost opravičil. Na začetku je Žakelj prikazal razloge za ljudsko glasovanje in poudaril, da bo njegova stranka še naprej zagovarjala nujnost njegove izvedbe. Če bi se jim pridružila še katera od drugih strank, bi pobuda postala nadstrankarska. Gostitelj sestanka je ugotavljal, a nihče izrecno ni nasprotoval plebiscitu (predlog SSS je izrecno podprl le Miklavčič, a je ob tem poudaril, da nima mandata stranke, da bi se SKD pobudi pridružila), a se tudi nobena od strank ni odločila pristopiti pobudi socialistov.⁶⁶ Če se posvetimo vprašanju, kdo se je udeležil sestanka, lahko ugotovimo, da na njem niso bili prisotni člani vseh Demosovih strank z izjemo SKD. Glede na to, da je Pučnik odsotnost opravičil kot član SDSS, lahko domnevamo, da na sestanek člani SDZ, LS, SKZ in Zelenih Slovenije niso bili sploh povabljeni. Se pa iz Žakljevih spominov znova da razbrati razdvojenost SKD do podpore plebiscitni pobudi SSS. Del stranke ji je bil naklonjen, del (vključno s predsednikom Peterletom) pa ne.

11. oktobra je med drugim o vprašanju urejanja statusa Slovenije v jugoslovanski državi govoril slovenski politični vrh na tiskovni konferenci. Kučan, Drnovšek in Peterle so zagovarjali slovensko samostojnost v okviru konfederalne Jugoslavije. Možnosti odcepitve Slovenije niso povsem zanikali, a bi bil ta ukrep izveden v skrajnem primeru. Peterle je ponovil svoje stališče, da posebno glasovanje, torej plebiscit, o slovenski samostojnosti ni bilo potrebno pred sprejemom nove slovenske ustave.⁶⁷

O predlogu plebiscita so v prvi polovici oktobra pri *Delu* vprašali po mnenju nekatere slovenske politike, ki niso bili člani SSS. Dimitrij Rupel, republiški sekretar za mednarodne zadeve in vodja SDZ, izvedbi ljudskega glasovanja izrecno ni nasprotoval, je pa menil, da izvedba glasovanja v tistem trenutku ne bi bila najmodrejša odločitev. Omenil je izvedbo referendumu ob sprejemu nove slovenske ustave ter na dejstvo, da bi Slovenija lahko v skladu z ustavnimi amandmaji kadarkoli lahko razglasila samostojnost.⁶⁸ Vsaj v prvih odzivih Rupel ni omenjal mednarodnega konteksta plebiscita in odločitve, sprejete na njem. Tudi Vika Potočnik plebiscitu ni nasprotovala, je pa opozorila na nepo-

⁶⁶ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 105–106.

⁶⁷ Branimir Nešović, "Odcepitev je le ena od možnih variant", *Delo*, 12. 10. 1990, št. 239, str. 2; "Razplet krivde pred vrati", *Neodvisni dnevnik*, 12. 10. 1990, št. 279, str. 1; Marjan Lacič, "Federalizem razbija Jugoslavijo", *Neodvisni dnevnik*, 12. 10. 1990, št. 279, str. 4; Milena Ule, "Križa se razpleta", *Neodvisni dnevnik*, 12. 10. 1990, št. 279, str. 4; "Odcepitev (nevarna možnost)", *Neodvisni dnevnik*, 12. 10. 1990, št. 279, str. 4.

⁶⁸ Podobno je Rupel ponovil 12. oktobra v Novi Gorici, da v danih razmerah plebiscit ne bi bil najboljša možna opcija, čeprav bi bil v prid slovenski samostojnosti. Boljše se mu je zdelo počasnejše osamosvajanje. Pri tem je spomnil tudi na načrtovani referendum o ustavi, ki bi bil lahko sam po sebi plebiscit ("Rupel in Omerza o samostojnosti Slovenije", *Delo*, 13. 10. 1990, št. 240, str. 16).

znavanje gospodarskih in družbenih posledic odcepitve Slovenije. Takojšnji izpeljavi glasovanja je nasprotoval Vitomir Gros (LS), ki je menil, da bi slovenska politika morala slediti stališčem zakonodajno-pravne komisije iz dne 10. oktobra, o čemer smo že pisali.⁶⁹ Plebiscitu nista bila naklonjena niti Rajko Pirnat, republiški sekretar za pravosodje in upravo,⁷⁰ in Mile Šetinc (ZSMS-LS).⁷¹

Rupel je svoje razmišljanje o potrebi po izvedbi plebiscita podal v intervjuju za časopis *Demokracija*. Izpostavil je mednarodnopravni pomen tovrstne izvedbe ljudskega glasovanja in potrdil, da bo samostojnost Slovenije potrjevana tudi na plebiscitu. Pripravljalo bi se ga vsaj mesec ali dva. V hitri izvedbi glasovanja, kot ga je predvidevala pobuda SSS, ni videl potrebe. Za slednjo je ocenjeval, da gre bolj za parolo, ne pa ravno dobro premišljeno politično dejanje. Kot najboljšo možnost za slovensko osamosvojitve je še vedno videl v potrditvi nove ustave, o kateri bi se odločali tudi prebivalci Slovenije na referendumu.⁷² Rupel je v sredini oktobra tako videl potrebo po plebiscitu enkrat v bodoče, ni pa pri tem pojasnil vsebine glasovalnega vprašanja. Referendum o novi ustavi, ki ji je dajal prioriteto, bi imel vlogo plebiscita.

O pobudi SSS je razpravljala še ena izmed komisij, delujočih v sklopu slovenske skupščine, in sicer komisija za notranjo politiko. Seja je potekala 17. oktobra. Ta podatek je omenil njen član Franci Feltrin (Zeleni Slovenije) na skupni seji vseh domov skupščine 21. novembra. Komisija za notranje zadeve je plebiscitno pobudo podprla in ob tem opozorila na vprašanja, ki bi morala biti razrešena pred morebitno izvedbo glasovanja. Predlagali so, da bi se razpravo o plebiscitni pobudi dalo na dnevni red zasedanja skupščine (pri tem niso določili točnega datuma).⁷³

Stranka SSS je kljub prenekaterim pomislekom o izvedbi plebiscita v Sloveniji oziroma celo nasprotovanju temu med vidnejšimi slovenskimi politikami nadaljevala svojo kampanjo o izvedbi ljudskega glasovanja tudi v drugi polovici oktobra 1990. Delegatka SSS Darja Lavtižar-Bebler je sicer že sredi meseca v slovenski skupščini branila tezo, da bi bilo bolje doseči slovensko samostojnost preko plebiscita in ne referendumu o ustavi. Menila je namreč, da bi se v primeru glasovanja o ustavi nekateri volivci lahko strinjali z osamosvojitvijo Slovenije, ne

⁶⁹ Marko Pečauer, Jana Taškar in Majda Vukelič, "V politiki pridejo trenutki, ko se je treba odločiti!", *Delo*, 12. 10. 1990, št. 239, str. 3. Nekatera mnenja izpostavlja tudi Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 217.

⁷⁰ "Opozicija naj bi s plebiscitom odvrčala pozornost", *Delo*, 13. 10. 1990, št. 240, str. 2.

⁷¹ Mile Šetinc, "Bomo zaradi suverenosti jedli travo?", *Neodvisni dnevnik*, 17. 10. 1990, št. 284, str. 6.

⁷² Jože Novak, "Suverenost je v naših rokah. Intervju z dr. Dimitrijem Ruplom", *Demokracija*, 16. 10. 1990, št. 40, str. 6.

⁷³ Rosvita Pesek, *Skupščinski koraki k samostojni državi: Izbor iz dobesednih zapisov sej skupščine Republike Slovenije, odločilnih za nastanek neodvisne države Slovenije v obdobju 1990–1991, s komentarjem* (Ljubljana, 2008), str. 118 (dalje: Pesek, *Skupščinski koraki k samostojni državi*).

pa vsemi drugimi člani najvišjega državnega akta, kar bi lahko ogrozilo legitimacijo enega temeljnih ciljev slovenske politike. S plebiscitom bi sprejemali odločitev o točno določenem vprašanju, poleg tega bi bil bolj legitimen za mednarodno skupnost zaradi dejstva, da bi izvedbi prisostvovali mednarodni opazovalci.⁷⁴

Njen strankarski kolega Borut Šuklje je v časopisu *Demokracija* najprej izrazil presenečenje, da vrh slovenske oblasti ni soglašal s plebiscitnim predlogom. Poudaril je, da bi bil bilo posebno glasovanje o slovenski samostojnosti pomembno iz mednarodnopravnega vidika; sprejem nove slovenske ustave (tudi njena potrditev z referendumom) bi mednarodna skupnost bi jemala kot notranjepolitično zadevo Jugoslavije. V osamosvojitvi preko ustave in konfederacije je videl njeno odlaganje v nedoločen čas. Izražena volja na plebiscitu bi bila tako nedvoumen dokaz o željah prebivalstva Republike Slovenije za mednarodno skupnost, poleg tega bi imela slovenska oblast v njem večjo legitimnost pri pogajanjih o reševanju jugoslovanske krize z republiškimi in zveznimi oblastmi. Šuklje je izpostavil, da bi se Slovenija s plebiscitom osamosvojila in ne odcepila, razlika pa bila pomembna v kontekstu opredelitve nasledstva držav. Z osamosvojitvijo bi Slovenija dobila več kot z odcepitvijo.⁷⁵

Viktor Žakelj je v članku, ki je bil 19. oktobra objavljen v *Neodvisnem dnevniku*, komentiral mnjenja, ki so se zlasti v slovenski politiki pojavljala o plebiscitni pobudi njegove stranke. Kritiziral je glasove, ki so v predlogu videli predvolilno potezo (kljub temu da so bile te izvedene pred pol leta) ali pa ga označevali kot nevarno igro z nepredvidljivimi posledicami. Žakelj se je v odgovoru kritikam naslonil da programe drugih strank, ki so pred aprilskimi volitvami vsebovali ideje o slovenski samostojnosti. Dodal je še, da je na jugoslovanskih tleh že potekal proces nastajanja novih držav, na kar bi se morala Slovenija ustrezno pripraviti. Plebiscit bi pri tem predstavljal enega od primernih orodij, saj bi omogočil postopno osamosvajanje Slovenije. Žakelj je še podvomil v hiter sprejem nove republiške ustave, kar je posledično pomenilo, da referendum o potrditvi nove ustave v Sloveniji ne bi bil kmalu izveden.⁷⁶

⁷⁴ "Strankarske vojne", *Mladina*, 17. 10. 1990, št. 36, str. 15.

⁷⁵ Borut Šuklje, "Oblast proti plebiscitu", *Demokracija*, 16. 10. 1990, št. 40, str. 4. Šuklje je tri dni pred objavo v *Demokraciji* tudi v časniku *Večer* opravičeval pobudo SSS za razpis plebiscita. Uvodoma je zapisal, da Jugoslavija bodisi kot federalna ali konfederalna tvorba nima prihodnosti, a je kasneje v prispevku zagovarjal nujnost predhodne samostojnosti držav v primeru nastanka konfederacije. Šuklje je še dodal, da bi bilo potrebno v Sloveniji doseči konsenz v skupščini o razpisu plebiscita in sestavi delegacij, ki bi bile mešane glede na strankarsko pripadnost in bi zagovarjale slovenske interese v Jugoslaviji ter pri mednarodnih institucijah. Izvršni svet bi moral izdelati operativni načrt izstopa iz Jugoslavije, pri čemer bi SSS vztrajala zlasti na dobri analizi posledic na gospodarskem področju (Borut Šuklje, "Čimprej iz dolgega Dürrenmattovega predora: somrak iluzij o Jugoslaviji sili v slovenski plebiscit", *Večer*, 13. 10. 1990, št. 240, str. 30). Besedilo je objavljeno tudi v: Borut Šuklje, "Čimprej iz dolgega Dürrenmattovega predora", v: Žakelj, *Slovenija proti Jugoslaviji*, str. 68–70. Šukljjetov zapis omenja tudi Balažic, *Slovenski plebiscit*, str. 206–207.

⁷⁶ Viktor Žakelj, "Zakaj je plebiscit nujnost?", *Neodvisni dnevnik*, 19. 10. 1990, št. 286, str. 10.

Tretji član SSS, Vojko Volk, je 23. oktobra v istem časniku objavil svoje razmišljanje o ustreznosti izvedbe plebiscita. Podobno kot Šuklje je v prvi vrsti zagovarjal izvedbo ljudskega glasovanja o slovenski samostojnosti zaradi mednarodnopravnega vidika. Tudi on je poudaril, da bi s plebiscitom imela slovenska oblast najvišjo stopnjo legitimnosti o svoji usodi na pogajanjih z drugimi deli Jugoslavije, obenem pa bi mednarodna skupnost deklaracije in novo slovensko ustavo jemala kot del notranjepolitičnega dogajanja v Jugoslaviji. Slovenske oblasti je obtožil neargumentiranega zavračanja plebiscitne pobude SSS, predlog konfederalne pogodbe pa je označil kot "skrpucalo, ki mu nihče ne verjame". Volk se je obregnil ob Demosov načrt, po katerem bi preko referenduma o slovenski ustavi potrjevali slovensko samostojnost. Označil ga je kot lahkomišelnega, obenem pa opozoril na to, da se kljub strinjanju s slovensko samostojnostjo volilni upravičenci lahko ne bi strinjali z določenimi členi ustave, kar bi ogrozilo proces osamosvojitve. Kritičen je bil tudi do argumenta izvršnega sveta, da za osamosvojitve še ni napočil pravi čas, čeprav je Demos na aprilskih volitvah zagovarjal slovensko državo "tukaj in zdaj".⁷⁷ Čeprav so bile nekatere kritike Volka in Šukljeta upravičene, sta nekoliko precenjevala pomen plebiscita za mednarodno skupnost. Ta glasovanja ne bi nujno priznala, temveč bi ga ravno tako lahko dojemala kot del notranjega dogajanja v Jugoslaviji. Enostranske odločitve Slovenije glede osamosvojitve bi jo lahko privedle v mednarodno izolacijo, o čemer so opozarjali nekateri v Sloveniji.

Prvi večji udarec pobudi socialistov je dala odločitev slovenskega izvršnega sveta 31. oktobra 1990. Ugotavljala je, da je bil v slovenski ustavi opredeljen le izraz referendum, ne pa tudi plebiscit, a med njima niso obstajale večje razlike. Glede na zgodovinske izkušnje izvedbe obeh vrst glasovanja so bile te deloma pravne, in sicer v tem, da

se plebiscit izvede za politično in vsebinsko pomembnejša vprašanja, da ima plebiscit običajno oziroma lahko tudi mednarodno pravni pomen, medtem ko se referendum razpiše za vprašanja notranjega državnega pomena in ureditve, in da se plebiscit vedno razpiše pred odločitvijo, ki jo je treba (glede na izid), šele sprejeti in pravno oblikovati, medtem ko se referendum lahko razpiše pred sprejetjem takega akta, ali pa se na njem da že sprejeti akt v potrditev.

Ne glede na to ali bi bil izveden referendum ali plebiscit (med izrazoma sicer po mnenju izvršnega sveta ne bi bilo potrebno delati razlik), bi ga morala skupščina nujno upoštevati. Pred glasovanjem bi bilo potrebno sprejeti pose-

⁷⁷ Vojko Volk, "Ali slovenska oblast ve, kaj hoče?", *Neodvisni dnevnik: Dnevnikova podmornica*, 23. 10. 1990, št. 15, str. 2.

ben zakon o plebiscitu, ki bi vseboval jasno definirano vprašanje, na katerega bi bilo mogoče nedvoumno odgovoriti pritrdilno ali nikalno. Zakon bi določal še, kdo bi smel glasovati na plebiscitu ter urejal določene tehnične zadeve, kot npr. datum glasovanja. O vprašanju volilnih upravičencev je izvršni svet ugotavljal, da bi bilo lahko teoretično lahko glasovanje omogočeno samo državljanom Republike Slovenije, kar pa bi verjetno kršilo pravice pripadnikom drugih narodov, ki so imeli stalno prebivališče v Republiki Sloveniji. Izvršni organ slovenske oblasti se je glede vprašanja kvoruma nagibal k opciji, da bi bila na morebitnem plebiscitu sprejeta odločitev, ki bi dobila več glasov (volilna udeležba pri tem ni bila opredeljena). V takojšnji izvedbi plebiscita izvršni svet ni videl smisla; odločitev o slovenski samostojnosti bi bilo bolje dati na referendum skupaj s potrjevanjem nove ustave. Le v primeru skrajne nuje bi bilo potrebno sprejeti odločitev o slovenski samostojnosti s posebnim ustavnopravnim aktom, v potrditev bi jo dobili tudi slovenski državljani pred sprejemom nove republiške ustave.⁷⁸ Kot sta zapisala Darko Friš in Rosvita Pesek, je izvršni svet s tem sledil stališčem Kučana, Drnovška, Peterleta in Bučarja, da je odcepitev Slovenije prenevarna. Prednost so dajali konfederalni opciji.⁷⁹ Konec oktobra izvršni svet tako ni popolnoma zavrnil ideje plebiscita, ni pa bil naklonjen njeni takojšnji realizaciji.

Odločitev o začasni prekinitvi pogovora v slovenski skupščini o plebiscitni pobudi socialistov je bila sprejeta na sestanku med vodji klubov delegatov, predstavniki predsedstva in izvršnega sveta na prelomu iz oktobra v november 1990. Sklenili so, da bodo razprave v skupščini v novembru obravnavale tudi tematiko nadaljnjega osamosvajanja Slovenije, a pri tem niso nameravali obravnavati pobude SSS. Zamisel o izvedbi plebiscita s tem ni bila dokončno zavrnjena, so pa navzoči menili, da bi pred njeno realizacijo nujna raziskava o nekaterih vprašanjih in mednarodnopravnih aspektih odločitve za izvedbo ljudskega glasovanja. Predsednik izvršnega sveta Peterle je izrazil prepričanje, da bi do konca novembra izdelali dovolj izhodišč, na podlagi katerih bi načrtovali nadaljnje korake slovenske osamosvojitve. Poleg tega bi sestavili dokument o neodvisnosti, ki bi ga slovenske oblasti uporabljale kot osnovo na pogajanjih z drugimi jugoslovanskimi republikami.⁸⁰

Predlog socialistov, ki je presenetil slovensko politično sceno, je po enem mesecu doživel neuspeh. Viktor Žakelj je po dvajsetih letih izrazil svoje mnenje o razlogih za tak zaključek. Krivda naj bi ležala v neizkušnosti slovenske politične

⁷⁸ ARS, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 1, a. e. 50, z interneta, Stališče do delegatske pobude Viktorja Žaklja na seji družbenopolitičnega zbora skupščine Republike Slovenije dne 4/10–1990, za razpis plebiscita za samostojno državo Slovenijo, 31. 10. 1990. Strnjene ugotovitve te seje najdemo v: Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 217.

⁷⁹ Darko Friš, "Demosova vlada – na poti do razglasitve slovenske samostojnosti", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72=Nv37 (*Demosov zbornik*), št. 3–4 (2001), str. 515; Pesek, *Bučar*, str. 211.

⁸⁰ "O osamosvajanju prihodnji mesec", *Neodvisni dnevnik*, 2. 11. 1990, št. 299, str. 4.

elite in njeni premajhni kreativnosti v načinih zagotovitve slovenske osamosvojitve, strahu pred reakcijami mednarodne skupnosti ter drugih delov jugoslovanske države (predvsem JLA) in prestižnih vprašanjih na relacijah predsedstvo – izvršni svet, Demos – opozicija in strankami med seboj.⁸¹ Domnevamo lahko, da je s kazanjem na neizkušenost slovenske politike Žakelj mislil na majhno politično kilometrino Demosovega izvršnega sveta, a je pri tem pozabil na predsednika slovenskega predsedstva Kučana in nekatere člane opozicije, ki pa so jo imeli. Na reakcije drugih delov Jugoslavije in mednarodne skupnosti ob morebitni izvedbi plebiscita je slovenski politični vrh večkrat opozoril. A strah ni mogel biti premočan, glede na to, da se je slovenska politika že v sredini novembra dokončno podala v projekt izvedbe ljudskega glasovanja o slovenski samostojnosti, ki je bil nato uspešno izveden. Upravičeno lahko domnevamo, da pobuda socialistov ni naletela na plodna tla zaradi predlagateljeve prestižnosti, kot tudi, da še oktobra v glavah slovenskih politikov ni dovolj dozorela.

Odnos slovenske politike do načina slovenske osamosvojitve oktobra 1990 s poudarkom na omembah izvedbe referendum

Kljub temu da SSS s predlogom plebiscita ni uspela, je vseeno pomembno vplivala na dogajanje v zadnjih mesecih leta 1990. Plebiscit kot sredstvo za zagotovitev slovenske samostojnosti je doživel veliko več pozornost tako v slovenski politiki kot javnosti, podporo njegovi izvedbi pa so poleg stranke predlagateljice izražali še deli nekaterih strank Demosa, ki je novembra 1990 predstavil svoj predlog plebiscita. Tako je možno pritrditi komentarju neznanega avtorja v časopisu *Evropa: informativni politični tednik*, objavljenem 11. oktobra, da je SSS s predlogom znova postala aktualna, ideja plebiscita pa kljub morebitnemu neuspehu ne bo šla v pozabo.⁸²

Ob prikazu celostne podobe plebiscitne pobude SSS in njenega pomena je potrebno pozornost posvetiti tudi odnosu slovenske politike do načina osamosvojitve Slovenije v mesecu oktobru. Pri tem bomo posebej opozorili na omembe možnosti izvedbe ljudskega glasovanja, ki bi osamosvojitve legitimiral in niso izhajale iz predloga socialistov. Velja pa že na tem mestu omeniti, da je v izrazoslovju bila zmeda, pojavljale so se tudi nedoslednosti.

Omenili smo že, da predsednik predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan plebiscitni pobudi SSS ni bil naklonjen. V začetku oktobra je tako kot preostali vrh slovenske politike zagovarjal slovensko samostojnost na podla-

⁸¹ Žakelj, *Plebiscit 1990*, str. 110.

⁸² Observator, "Sedaj ko", *Evropa: informativni politični tednik*, 11. 10. 1990, št. 13, str. 9.

gi sprejema nove ustave in pogovore o preobrazbi Jugoslavije v konfederalno tvorbo.⁸³ Slovenska samostojnost bi služila kot predpogoj za vstop za povezovanje najsevernejše jugoslovanske republike v konfederacijo sploh. V nadaljnjih korakih bi morala biti Slovenija potrpežljiva, pri tem pa ne bi smela nasedati tistim tendencam v Jugoslaviji, ki si njene navzočnosti v skupni državi niso več želele, vsaj ne prej, kot bi bilo to v interesu Slovenije.⁸⁴ Kučan je torej zagovarjal slovensko samostojnost, a bi ritem korakov za njeno doseglo diktirala Slovenija, ne pa ostale jugoslovanske republike ali zvezni organi.

Slovenska politika se ni popolnoma strinjala o tem, kaj bi slovenska osamosvojitvev sploh pomenila, je bilo pa temeljno vodilo slovenskega političnega vrha enako, kot ga je Kučan izrekel sredi oktobra v Murski Soboti. Z osamosvojitvijo bi Republika Slovenija sama lahko kot suverena država določala razmerja z drugimi jugoslovanskimi narodi, njihovimi republikami in njihovimi nacionalnimi državami. Njen končni cilj pa ni bil samostojna država, ampak le izhodišče za vstop v evropske integracije.⁸⁵ Torej bi samostojni status Slovenije pomenil sredstvo, da bi se ta povezovala z zahodom Evrope, prav tako bi sama urejala načine povezovanja z drugimi jugoslovanskimi republikami.

V analizi Kučanovega razmišljanja o slovenski samostojnosti v oktobru 1990 je potrebno omeniti njegove besede 20. oktobra, ko je v Kopru predaval rezervnim vojaškim starešinam in se pogovarjal z ožjim vodstvom TO na Obali ter direktorji največjih transportnih organizacij. Takrat je v kontekstu reševanja jugoslovanske krize omenil tudi možnost izvedbe referendumov v Republiki Sloveniji, na katerem bi njeni državljani glasovali o tem, v kakšni državi bi želeli živeti. Kučan je ob tej priliki podvomil v možnost nastanka konfederalne opcije. Slovenija bi naj vedno bolj zaradi dogajanja v drugih delih Jugoslavije in odnosu nekaterih zveznih institucij do Slovenije svojo prihodnost videla v "odcepitvi". Pri tej misli se je naslonil na javnomnenjske raziskave, po katerih je po Kučanovih besedah skoraj 80 % Slovencev želelo odcepitev Slovenije (rezultate anketnih raziskav o slovenski samostojnosti v zgodnji jeseni 1990 bomo omenili v nadaljevanju). O tako daljnosežnih vprašanjih, kot je bila odcepitev, bi po Kučanovem mnenju morali odločati državljani Slovenije. Potrebno bi bilo torej izpeljati referendum, "ne glede na to, ali se imenuje plebiscit ali ne /.../." V sklopu tega bi morali jasno definirati referendumske vprašanje ter javnosti pojasniti posledice odločitve. Predsednik slovenskega predsedstva je nekaj besed namenil tudi primernemu času izvedbe glasovanja. Jesen 1990 se mu ni zdela primerna, saj je šlo za čas zaostrenih razmer, kar bi po njegovem mnenju pomenilo, da bi bil referendum odgovor na aktualno stanje, ne pa na dolgoročno-

⁸³ Jana Taškar, "Le samostojna Slovenija ali pa konfederalna povezava", *Delo*, 4. 10. 1990, št. 232, str. 3.

⁸⁴ Otmar Klipšteter, "Trezne glave, mirna kri", *Neodvisni dnevnik*, 8. 10. 1990, št. 275, str. 6.

⁸⁵ Ernest Ružič, "Slovenci na usodni poti", *Neodvisni dnevnik*, 18. 10. 1990, št. 285, str. 5.

ni interes slovenskega naroda. Ponovil je svoje stališče z začetka oktobra, da ni prioritetni cilj Slovenije predstavljala "odcepitev /.../ ali njena osamosvojitev", ampak ureditev stanja v Jugoslaviji, tako da bi lahko vsak narod dosegel znotraj nje samostojnost, kot je to predvideval predlog konfederalne pogodbe. Če to ne bi bilo mogoče, bi bilo potrebno razmisliti o skrajnih možnostih.⁸⁶ Iz zapisa-nega lahko razberemo, da se je Kučan v javnost vedno bolj nagibal k ideji izved-be plebiscita oziroma referenduma o slovenski samostojnosti, pri tem pa ni bilo jasno, kdaj bi ga izvedli. V oktobru 1990 je še zavračal idejo, da bi ga izvedli do konca leta 1990. Poleg omembe v Kopru je Kučan potrebo po referendumu o "prihodnjem položaju Slovenije" omenil tudi v intervjuju z Jankom Prunkom, ki je bil konec oktobra objavljen v *Neodvisnem dnevniku*. Takrat je še izpostavil, da predstavlja zagotovitev slovenske suverenosti enega glavnih ciljev sloven-ske politike. Suverenost je bila po Kučanovih besedah "dejanje in nuja, ki nima alternative". Tak status Slovenije bi omogočal tudi njeno povezovanje v evrop-ske integracije.⁸⁷

Kučan je tako v javnih nastopih skozi mesec oktober začel vedno bolj kaza-ti interes za izvedbo referenduma o bodočem statusu Republike Slovenije. V pogovorih na predsedstvu, katerih so se udeleževali poleg ostalih njegovih čla-nov še nekateri člani izvršnega sveta kot tudi nekateri drugi vidnejši slovenski politiki, kot npr. Bučar in Pučnik, ter predstavniki političnih strank, pa je bil Kučan že prej kot v javnosti konkretnejši glede izvedbe tovrstnega referendu-ma. Jerca Vodušek Starič je zapisala, da je 11. oktobra predstavnikom strank, ki so bile zastopane v slovenski skupščini, predlagal več možnosti o bodočem sta-tusu Republike Slovenije, in sicer možnost spremembe zvezne ustave, preuredi-tev Jugoslavije v konfederacijo ali čakanje na rezultate volitev v drugih republi-kah, česar ni najbolj podpiral. Ob tem je poudaril, kot je dodala Vodušek Starič, da "/.../ bi morali imeti pripravljen tudi referendum za ali proti Jugoslaviji."⁸⁸

⁸⁶ "Negotovost postala neznosna", *Neodvisni dnevnik*, 22. 10. 1990, št. 289, str. 6. Podobno mnenje glede izvedbe referenduma oziroma plebiscita je Kučan izjavil v konec oktobra objavljenem intervjuju v časopisu *Evropa: informativni politični tednik*. Dejal je, da bo do referenduma, na katerem se bo odlo-čalo o položaju Slovenije, prišlo, a bi bilo potrebno izbrati tak čas njegove izvedbe, da krizne situacije v Jugoslaviji ne bi vplivale na izbiro glasovalnih upravičencev, saj bi to lahko pomenilo glasovanje v afektu. Po mnenju Kučana referenduma ne bi bilo odgovorno razpisovati, preden ne bi bile narejene analize posledic odcepitve oziroma osamosvojitve Slovenije na gospodarskem področju ter reakcij mednarodne skupnosti, Kučan je še dejal, da življenje v Sloveniji takoj po referendumu ne bo eno-stavno (Bojan Požar, "Milan Kučan: Nekateri sploh niso končali volilnega boja", *Evropa: informativni politični tednik*, 25. 10. 1990, št. 15, str. 27).

⁸⁷ Janko Prunk, "Surova realnost: intervju z Milanom Kučanom", *Neodvisni dnevnik: Dnevnikova pod-mornica*, 30. 10. 1990, št. 16, str. 4–5.

⁸⁸ Jerca Vodušek Starič, "Demos in slovensko predsedstvo", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72=NV37 (*Demosov zbornik*), št. 3–4 (2001), str. 495 (dalje: Vodušek Starič, "Demos in slovensko predsedstvo"). Obenem naj bi takrat Kučan tudi očital izvršnemu svetu, da ni imel pripravljenih sce-narijev gospodarske osamosvojitve Slovenije, kar naj bi Peterle zanikal.

Povsem drugačno podobo o Kučanovem razmišljanju glede ljudskega glasovanja nam ponuja revija *Mladina*, ki je zapisala, da je na tem sestanku prisotnim zabičal, naj ne načrtujejo izvedbe plebiscita.⁸⁹

V največji opozicijski stranki ZKS-SDP (27. oktobra 1990 se je preimenovala tako, da so iz imena izbrisali ZKS) so oktobra 1990 večinoma zagovarjali pretvorbo Jugoslavije v konfederacijo⁹⁰ samostojnih držav, o čemer so nekateri člani oziroma simpatizerji stranke pisali v zborniku *Za konfederalno Slovenijo*.⁹¹ Se je pa takrat v stranki že omenjala možnost izpeljave referenduma o statusu Republike Slovenije v prihodnosti. Tako je septembra v časopisu stranke, imenovanem *Diagonale*, eden pomembnejših članov stranke Ciril Ribičič zapisal, da bi morala biti nova slovenska ustava potrjena na referendumu, poleg tega pa bi bilo izvedeno še posebno glasovanje, kjer bi se državljani Republike Slovenije opredeljevali o statusu republike (federalni položaj v Jugoslaviji ali konfederalni položaj v Jugoslaviji ali osamosvojitve Slovenije). Ribičič ni povsem časovno opredelil izvedbe tega referenduma, je pa dopuščal možnost, da bi bil izveden istočasno kot tisti o potrjevanju slovenske ustave.⁹² Zapis Ribičiča je možno ocenjevati s perspektive že omenjenega stališča zveznega predsedstva, da so za reševanje jugoslovanske krize odprte vse možnosti, v sklopu tega tudi zamisel o izvedbi vsejugoslovanskega referenduma o prihodni ureditvi Jugoslavije oziroma statusu republik.

Ribičičev strankarski kolega, vodja kluba delegatov ZKS-SDP v slovenski skupščini, Miran Potrč je 13. septembra na 10. seji CK ZKS-SDP v ekspoziciji o delovanju stranke jeseni leta 1990 v slovenski skupščini ocenjeval, da bo v tem času verjetno prišlo do intenzivnih priprav ali že odločitev, ki bodo za daljši čas vplivale na položaj in usodo slovenskega naroda in slovenskih državljanov. Predvideval je, da bo med odgovornejšimi nalogami skupščine urejanje dejavnosti, s katerimi bo realizirana suverenost slovenske države, posledično pa bi se morali dogovoriti o nadaljnjih odnosih v Jugoslaviji. V ekspoziciji je Potrč napovedal potrebo po izvedbi referenduma v Sloveniji v prihodnosti. Na glasovanju bi se prebivalci republike odločali o načinu povezovanja slovenske države, ki bi bila že pred tem suverena, z ostalim delom Jugoslavije. Ta referendum je Potrč

⁸⁹ "Strankarske vojne", *Mladina*, 17. 10. 1990, št. 36, str. 15.

⁹⁰ Ciril Ribičič je npr. na okrogli mizi stranke v Mariboru 23. oktobra dejal, da stranka odcepitvi nasprotuje, se pa zavzema za slovensko suverenost v okviru konfederacije (Vasja Venturini, "Skupaj nas bo Evropa sprejela veliko raje kot razkosane", *Delo*, 24. 10. 1990, št. 249, str. 2).

⁹¹ Blatnik, Kos in Ribičič, *Za konfederalno Slovenijo*.

⁹² ARS, SI AS 1589 IV, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, t. e. 1020, 10. seja CK ZKS-SDP, dne 13. 9. 1990, Uvod Cirila Ribičiča na seji CK ZKS-SDP na seji 13. septembra 1990 [nedatirano]. Iste ugotovitve tudi v: Ciril Ribičič, "Slovenija kot suverena država v konfederaciji", *Diagonale*, september 1990, št. 2, str. 12. Isto zapisano tudi v: Ciril Ribičič, "Za konfederalno Slovenijo (temeljne dileme)", v: Blatnik, Kos in Ribičič, *Za konfederalno Slovenijo*, str. 149.

tako kot Ribičič ločil od tistega o potrjevanju nove slovenske ustave.⁹³ Potrč ni natančneje napisal, kdaj bi bil tovrstni referendum izveden.

Ciril Ribičič je na novogoriškem kongresu ZKS-SDP (na njem se je stranka preimenovala v Stranko demokratične prenovе (SDP)), ki je potekal 27. oktobra, v uvodnem referatu, v katerem je opredelil cilje delovanja stranke, nekajkrat omenil izvedbo ljudskega glasovanja. Ko je govoril o delovanju vlade v senci, ki jo je vodil član stranke Emil Milan Pintar, je tako dejal, da ne bi bilo slabo povprašati slovenske državljane o tem, koliko časa in do kakšne mere so pripravljeni "/.../ brez izrecne nuje stradati za hitrejšo uveljavitev slovenske državnosti."⁹⁴ Ob tem so obsojali morebitno zmanjševanje z republiško ustavo določenih pravic obeh priznanih narodnostnih manjšin (italijanske in madžarske) kot tudi drugih Neslovencev, živečih v Sloveniji, v strahu pred ugodnim rezultatom referenduma o osamosvojitvi Slovenije. Po mnenju stranke bi to bilo sramotno sredstvo za doseg slovenske suverenosti.⁹⁵ Na kongresu se je SDP zavzel za konfederalno preobrazbo Jugoslavije, do razrešitve krize v državi pa bi prišlo po izvedbi republiških volitev v Srbiji, Črni gori, Makedoniji ter Bosni in Hercegovini. O odločitvi o vsebini, obsegu in oblikah povezovanja bi odločali državljani Slovenije na referendumu.⁹⁶

Zapisali smo že, da so trije vidnejši člani Demosa (Bučar, Peterle in Rupel) nasprotovali plebiscitni pobudi SSS. Favorizirali so nastanek jugoslovanske konfederacije, znotraj katere bi imela Slovenija status samostojne države. Rupel je na shodu SDZ 29. septembra na Šmarjetni gori nad Kranjem dejal, da v letu 1991 Slovenci ne bodo živeli v tako oblikovani Jugoslaviji, kot je tedaj bila, ampak preoblikovani v konfederacijo. Ta bi predstavljala pot iz skupne države.⁹⁷ Sicer je v vabilu na shod pisalo, da si stranka prizadeva za popolno osamosvojitve Slovenije, konfederalno opcijo pa je interpretirala samo v kontekstu razmišljanja o pogodbenih povezavah med samostojnimi državami iz političnih in gospodarskih razlogov, ki bi bile pragmatične narave.⁹⁸ V tem tonu je na shodu govoril član stranke Tone Peršak, ki je dejal, da je v danem trenutku SDZ

⁹³ ARS, SI AS 1589 IV, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, t. e. 1020, 10. seja CK ZKS-SDP, dne 13. 9. 1990, uvodna informacija Milana Potrča, 13. 9. 1990. Potrebo po izvedbi referendumov o najpomembnejših vprašanjih Republike Slovenije, med katerimi bi bila njen status in morebitne oblike povezovanja z drugimi jugoslovanskimi republikami, je Potrč omenil tudi v: Milan Potrč, "Konfederacija – da in kako! (?)", v: Blatnik, Kos in Ribičič, *Za konfederalno Slovenijo*, str. 28, kot tudi v: Miran Potrč, "Delovanje ZKS-SDP v parlamentu", *Diagonale*, september 1990, št. 2, str. 19.

⁹⁴ "Uvodna beseda dr. Cirila Ribičiča na novogoriškem kongresu, 27. 10. 1990", *Diagonale*, oktober 1990, št. 4, str. 14.

⁹⁵ Prav tam, str. 13.

⁹⁶ "Resolucija o novi ustavi Republike Slovenije", *Diagonale*, oktober 1990, št. 4, str. 25.

⁹⁷ Lado Stružnik in Marko Pečauer, "Usodne odločitve na poti do osamosvojitve", *Delo*, 1. 10. 1990, št. 229, str. 1–2; Silvo Novak, "Slovenija, moja država", *Evropa: informativni politični tednik*, 4. 10. 1990, št. 12, str. 13.

⁹⁸ T. P., "SDZ na Šmarjetni gori", *Demokracija*, 25. 9. 1990, št. 37, str. 10.

zagovarjala slovensko povezavo v jugoslovansko konfederacijo zaradi mednarodnih, gospodarskih in pravnih vidikov. Poleg tega bi konfederalna ponudba Sloveniji odvzela naziv razbijač Jugoslavije.⁹⁹ Peršak je v sredini oktobra ponovil te razloge v prid konfederalni ponudbi. Ob tem je predvideval, da jo bo Srbija zavrnila, zaradi česar bo Slovenija prisiljena v popolno samostojnost. Alternativo slednjemu je po Peršakovem mnenju predstavljala konfederalna povezava med Slovenijo in Hrvaško, a se mu na dolgi rok zamisel ni zdela dobra.¹⁰⁰ Sklepamo lahko, da je SDZ za razliko od ZKS-SDP konfederalni načrt videl le kot taktiko na poti zagotovitve slovenske osamosvojitve, vanj pa je vedno manj verjel.

Na tem mestu je potrebno omeniti še razmišljanje Demosovega predsednika Jožeta Pučnika o prihodnjem statusu Slovenije in njeni povezavi v Jugoslaviji. V slednji ni videl veliko možnosti. Sredi septembra 1990 je poudaril, da je na aprilskih volitvah zmagovito koalicijo najbolj povezoval cilj nastanka suverene Slovenije, ki bi sama odločala o svojih povezavah. Pučnik je dopuščal možnost tudi slovenske prisotnosti v jugoslovanski federaciji, v kolikor bi se zanjo odločili prebivalci Slovenije, a se mu ta možnost ni zdela verjetna. Dodal je še, da bi lahko na referendumu odločali tudi o možnosti ločitve Slovenije od Jugoslavije, posledično pa bi nastala samostojna slovenska država.¹⁰¹ S tem je nakazal na izvedbo plebiscita v bodoče.

Pučnik na že omenjenih sestankih na predsedstvu ni kazal navdušenja nad bivanjem Slovenije v Jugoslaviji. Vodušek Starič je zapisala, da je 11. oktobra na že omenjenem sestanku na slovenskem predsedstvu predlagal, da Slovenija po ustavni poti odide iz skupne države. 22. oktobra je na drugem tovrstnem sestanku izrazil prepričanje, da bi morala biti še v letu 1990 sprejeta odločitev o slovenski osamosvojitvi, pri tem pa bi iskali tudi možnosti, ki niso bile povezane s potrditvijo nove slovenske ustave. Menil je namreč, da ta do konca decembra 1990 ne bo sprejeta. Pri tem ga je po pisanju Vodušek Starič podprl Ivan Oman z besedami, da bi bilo bolje, če bi Republika Slovenija izbrala mirno pot pri odhodu iz Jugoslavije, pri tem pa bi razpisala referendum.¹⁰² O podrobnostih tega referendumskega predloga Jerca Vodušek Starič ni pisala.

Pučnik je 24. oktobra za *Delo* podvomil v realnost možnosti nastanka konfederalne Jugoslavije (konfederalno ponudbo je ocenjeval kot taktično potezo Slovenije). Dejal je, da je Demos pred aprilskimi volitvami omenjal možnost

⁹⁹ Silvo Novak, "Slovenija, moja država", *Evropa: informativni politični tednik*, 4. 10. 1990, št. 12, str. 14.

¹⁰⁰ Tone Peršak, "Dileme konfederacije. Bolje govoriti o skupnosti držav kot o (malo verjetni) konfederaciji", *Delo*, 17. 10. 1990, št. 243, str. 10.

¹⁰¹ Bojan Požar, "Dr. Jože Pučnik: Če bi bil izvoljen, bi bile nekatere stvari drugačne", *Evropa: informativni politični tednik*, 20. 9. 1990, št. 10, str. 16.

¹⁰² Vodušek Starič, "Demos in slovensko predsedstvo", str. 495.

tako povezovanje Slovenije v omenjeno konfederacijo kot popolno samostojnost republike, odvisno od političnega interesa. Pučnik je ocenil še pogovore med slovensko delegacijo, ki so jo poleg njega sestavljali še Rupel, Bučar in Tine Hribar, in srbsko opozicijo v Beogradu 23. oktobra. Pučnik je ocenjeval, da srbski sogovorniki ne bi nasprotovali slovenski odcepitvi.¹⁰³ Ob koncu oktobra je predsednik Demosa nekajkrat poudaril, da bi se Slovenija odcepila, v kolikor bi v katerem od drugih delov Jugoslavije izbruhnili oboroženi spopadi, dodal pa še, da v kolikor slovenska skupščina do konca leta 1990 še ne bi potrdila nove ustave, bi se Slovenija odločila za postopek odcepitve brez nje.¹⁰⁴ Ta poteza bi bila lahko problematična, saj ne bi imela jasne legitimacije prebivalstva Slovenije, česar pa ne bi mogli trditi v primeru izvedbe plebiscita. Pozornost velja še posvetiti besedam, ki jih je Pučnik uporabljal glede bodočega statusa Slovenije. Medtem ko je večina slovenskih vidnejših politikov govorila o njeni osamosvojitvi, je Pučnik uporabil besedo odcepitev,¹⁰⁵ ki je javnosti bolj nedvoumno nakazovala njegovo preferenco glede statusa te republike.

Razpoloženje prebivalcev Republike Slovenije do njene osamosvojitve/odcepitve

Plebiscitna pobuda SSS bi bila nesmiselna, če si ne bi velik del slovenskega prebivalstva na začetku jeseni 1990 želel spremembe statusa Republike Slovenije. Kot že zapisano je Kučan 20. oktobra v Kopru dejal, da je skoraj 80 % Slovencev glede na javnomnenjske raziskave želelo slovensko odcepitev od Jugoslavije. V nadaljevanju se bomo dotaknili nekaterih javnomnenjskih raziskav, ki jih je objavilo slovensko časopisje, in so spraševale o preobrazbi Jugoslavije v konfederacijo in osamosvojitvi Slovenije.

Kot prvo od teh je potrebno omeniti tisto, katere rezultate je 20. septembra objavil časopis *Evropa: informativni politični tednik*. Opravil jo je Studio za politični in ekonomski marketing (SPEM), šlo pa je za telefonsko anketo. Vzorec vprašanih ni bil velik: poklicali so 876 oseb, od tega jih je sodelovalo 360, a so nato upoštevali rezultate le 288 oseb (napisali so, da zaradi odklonov). Izpostaviti velja vprašanje, ki se je dotikalo potrditve konfederalne pogodbe na referendumu. Da bi bilo glasovanje potrebno, je menilo 58,3 % vprašanih. Na refe-

¹⁰³ Veso Stojanov, "Dr. Pučnik: 'Moj moto je – čimprej ven iz Jugoslavije'", *Delo*, 25. 10. 1990, št. 250, str. 2; Balažic, *Slovenski plebiscit*, str. 216.

¹⁰⁴ Jani Alič, "V odcepitev celo brez ustave", *Neodvisni dnevnik*, 26. 10. 1990, št. 293, str. 7; "V okvirih možnega", *Neodvisni dnevnik*, 29. 10. 1990, št. 296, str. 2.

¹⁰⁵ Peter Jambrek je zapisal, da so se besedi odcepitev "skrbno in dosledno izogibali zaradi njene stigmatiziranosti, pa tudi zaradi očitnih taktičnih napak takega enostranskega dejanja." (Jambrek, *Demokracija in država*, str. 197–198).

rendumu bi konfederacijo podprlo 67,9 % anketiranih, proti bi jih bilo 6,3 %, neopredeljenih pa 25,8 %. Skoraj polovica vprašanih bi konfederalno pogodbo podpisalo s Hrvaško, med ostalimi odgovori pa velja izpostaviti še dva, in sicer bi 20,8 % vprašanih podpisalo pogodbo z vsemi republikami in avtonomnimi pokrajinami, 9,4 % pa z nikomer.¹⁰⁶

22. septembra je *Delo* objavilo rezultate ankete, ki jo je opravilo Delo-Stik. V njej je odgovarjalo 584 ljudi, od tega pa jih je 47,8 % menilo, da bi bila za slovensko prihodnost najboljša konfederalna ureditev, 34,9 % pa odcepitev republike od Jugoslavije. Samo 4,8 % jih je odgovorilo v prid slovenske povezave v jugoslovansko federacijo.¹⁰⁷ Kljub ne največjemu vzorcu je izid nakazoval, da si večina državljanov Republike Slovenije želi sprememb.

Tudi Delo-Stik je spraševalo o partnerjih, s katerimi bi Slovenija tvorila konfederacijo. Največ (35,5 %) jih je menilo, da bi bila najboljša tovrstna povezava z vsemi jugoslovanskimi republikami, 30,1 %) pa je zagovarjalo povezovanje le s Hrvaško.¹⁰⁸ Dobrih 10 odstotkov jih je menilo, naj se Slovenija ne povezuje z drugimi jugoslovanskimi republikami.

Med rezultati obeh predstavljenih anket je najti tako razlike kot podobnosti. Poudariti je potrebno, da anketa studia SPEM ni spraševala po odcepitvi Slovenije. Možno je domnevati, da je slabih 10 % vprašanih, ki ne bi podpisali konfederalne pogodbe z nikomer, zagovarjalo popolno slovensko samostojnost. Ta odstotek je zelo podoben rezultatu ankete Dela-Stik. Sklepamo lahko, da je bilo pred predlogom plebiscitne pobude SSS za popolno samostojnost Slovenije opredeljenih približno 10 % državljanov Republike Slovenije. Velja pa pri tem dodati, da je bil vzorec vprašanih v primeru obeh anket precej majhen, tako da ta ugotovitev ni nujno najbolj reprezentativna.

Kot naslednjo v vrsti izpostavljamo anketo, ki jih zasledimo v *Neodvisnem dnevniku*. Tista, ki je bila v časniku objavljena 2. oktobra, je med drugim spraševala o potrditvi nove slovenske ustave na referendumu. Da bi bila izvedba ljudskega glasovanja potrebna, je menilo 67,7 % od 381 vprašanih.¹⁰⁹ Isti časnik je v 20. oktobra objavil izsledke ankete Variante, izvedene med 11. in 12. oktobrom v Republiki Sloveniji. V njej je odgovore podalo 300 ljudi. 76 % jih je menilo, da bi slovenska skupščina morala sprejeti odločitev o razpisu referendumu o "odcepitvi". Odcepitev bi podprlo 77 % vprašanih. Anketa je spraševala še, kako bi glasovali glede na strankarsko preferenco. Najmanjši odstotek za odcepitev najdemo med simpatizerji predlagateljice plebiscitnega predloga SSS (60 %) in podporniki

¹⁰⁶ "Za referendum o konfederaciji", *Evropa: informativni politični tednik*, 20. 9. 1990, št. 10, str. 6–7. Rezultate ankete navaja tudi Balažic, *Slovenski plebiscit*, str. 191.

¹⁰⁷ Slava Partljič, "Javno mnenje o ureditvi Jugoslavije", *Delo*, 22. 9. 1990, št. 222, str. 1.

¹⁰⁸ Slava Partljič, "S kom in kako v konfederacijo?", *Delo*, 22. 9. 1990, št. 222, str. 3.

¹⁰⁹ Vlado Mihelj, "Večina za ločitev Cerkve od države", *Neodvisni dnevnik*, 2. 10. 1990, št. 269, str. 4.

SDZ (68,2 %). So pa odcepitev Slovenije podpirali vsi, ki so se opredelili kot podporniki SKD kot Demosa nasploh.¹¹⁰ Anketa se je nanašala na plebiscitno pobudo SSS, a je stranka nekaj dni po objavi rezultatov upravičeno zapisala, da njihov predlog ni predvideval odcepitev Slovenije, temveč njeno samostojnost.¹¹¹

Kot zadnjo bomo izpostavili anketo, objavljeno v *Neodvisnem dnevniku* oziroma njegovi prilogi *Dnevnikova podmornica* 6. novembra. Anketo sta izvedli slovenska agencija Varianta in beograjska agencija Takt. Na tem mestu nas bo zanimalo le mnenje prebivalstva Slovenije. Telefonska anketa je bila izvedena med 26. in 28. oktobrom. V Sloveniji se je za sodelovanje odločilo 394 ljudi. Vzorec tako znova ni bil največji. Slovenski anketiranci so večinoma menili, da se bodo v Jugoslaviji zahodne republike odcepile (27,2 %) ali da bo nastala konfederacija dotedanjih republik (30,7 %). Ta odgovora sta bila prevladujoča tudi pri vprašanju, za katero opcijo se sami najbolj zavzemajo, a so odstotki v tem primeru bolj v prid odcepitve zahodnih republik (36,5 %) kot pa konfederacije (31,6 %).¹¹² Če seštejemo odgovora v prid odcepitve in konfederacije, si je v Sloveniji konec oktobra želelo spremembe 84,3 % vprašanih. Je pa glede na navedene ankete možno ugotoviti, da so si prebivalci Slovenije želeli soodločati o pomembnih vprašanjih, povezanih s prihodnostjo republike, v kateri so živeli. Izvedba referendum se jim je zdela zelo prikladna.

Sklep

Pobuda za izvedbo plebiscita o samostojni Sloveniji, ki jo je podala SSS v slovensko skupščino, je predstavljala prvi konkretno podan predlog o izvedbi glasovanja, na katerem bi prebivalci Republike Slovenije odločali o svoji bodočnosti. Se bile pa zamisli o izvedbi posebnega tovrstnega glasovanja med slovensko politiko prisotne že prej. Lahko rečemo, da je ideja v teku leta 1990 zorela, dokler ni konec leta z dejansko izvedbo plebiscita, ki ga je predlagal Demos, dozorela. Oktobrski predlog SSS je za vrh slovenske politike, pa tudi voditelje dveh največjih opozicijskih strank (ZKS-SDP in ZSMS-LS) prišel nekoliko prehitro, čeprav so vsaj zametki idej o izvedbi referendum o slovenski samostojnosti obstajali domala v vseh strankah v oktobru 1990, o njem pa je konec tega meseca govoril tudi predsednik slovenskega predsedstva Kučan. Takšno stanje je lahko izrabil tisti del Demosa, ki je sam načrtoval izvedbo plebiscita, do realizacije katere je nato prišlo 23. decembra 1990.

¹¹⁰ Vlado Mihelj, "Referendum, ...dum, ...dum", *Neodvisni dnevnik*, 20. 10. 1990, št. 287, str. 4.

¹¹¹ "Niso za odcepitev", *Neodvisni dnevnik*, 26. 10. 1990, št. 293, str. 10.

¹¹² Vlado Mihelj, "Smeri razvoja", *Neodvisni dnevnik: Dnevnikova podmornica*, 6. 11. 1990, št. 17, str. 6–7.

Ob plebiscitnem predlogu SSS so se pokazale razlike znotraj Demosa, bolje rečeno strank, ki so koalicijo sestavljale. Ugotavljamo, da so se za hitro izvedbo glasovanja, kot so ga predlagali socialisti, zavzemali vsaj v delu treh Demosovih strank, to so SKD, SDZ in SDSS, možno pa je vsaj domnevati, da sta izvedbo plebiscita takrat že podpirala voditelj SDSS in Demosa Jože Pučnik ter predsednik SKZ in član slovenskega predsedstva Ivan Oman. Po drugi strani takojšnje izvedbe plebiscita ni podpiral izvršni svet Republike Slovenije. Večkrat se je javno proti glasovanju izrekel njegov predsednik Peterle, sledili so mu tudi nekateri drugi člani. Nad plebiscitnim predlogom ni bil navdušen niti predsednik skupščine France Bučar. Odziv tistih, ki so bili na čelu najpomembnejših slovenskih oblastnih struktur, je morebiti razumljiv zaradi kovanja slovenske politike v odnosu do Jugoslavije. V začetku oktobra, ko je SSS predstavila svojo plebiscitno pobudo, je Slovenija skupaj s Hrvaško predlagala predlog preureditve jugoslovanske države v konfederacijo. Ta predlog je vrh slovenske politike enotno podpiral. Omeniti velja, da konfederalni načrt nikjer ni omenjal izvedbe referendumu o pridružitvi konfederalni tvorbi. Ta načrt so nekateri označili kot le taktične narave, niso pa verjeli v realno možnost njegove izpeljave. Tudi v SSS nastanku konfederalne Jugoslavije niso pripisovali veliko možnosti. Plebiscit bi po mnenju stranke dal legitimacijo slovenski politiki pri pogajanjih v Jugoslaviji o slovenski osamosvojitvi. Kot drugi argument v prid izvedbe ljudskega glasovanja so navajali, da bi to dejanje imelo večjo težo v mednarodni skupnosti, ki jasno izkazane volje slovenskega naroda oziroma prebivalcev Slovenije ne bi mogla spregledati.

Morebitno odločanje ljudstva o slovenski samostojnosti si zasluži še osvetlitev z dveh zornih kotov. Gledano s perspektive zveznega predsedstva (zlasti njegov predsednik Borisav Jović) se je manj kot mesec pred plebiscitno pobudo SSS poigravalo z zamisljo izvedbe referendumov po celotni Jugoslaviji. Na njih bi se jugoslovanski narodi odločali o tem, v kakšni državni tvorbi želijo živeti. Pobuda socialistov bi tako sovpadala vsaj z osnovnim konceptom ideje zveznega predsedstva, ne pa tudi s podrobnejšim, saj bi preveč odločitev v zvezi z glasovanjem ter razreševanjem problemov v primeru osamosvojitve katere od republik sprejemali zvezni organi, na kar slovenska politika takrat ni pristajala. Po drugi strani je glede na javnomnenjske raziskave razvidno, da si je prebivalstvo Slovenije v zgodnji jeseni 1990 želelo soodločati o prihodnosti svoje republike. To se vidi v podpori izvedbi referendumu o sprejemu nove ustave kot tudi posebnem glasovanju o odcepitvi Slovenije. Po drugi strani si je velika večina vprašanih takrat želela sprememb – v bivanju v federativni Jugoslaviji niso več videli prihodnost. Pobuda SSS sicer ni bila sprejeta v slovenski politiki, a je pomembno vplivala na dogajanje v slovenski politiki v zadnjih mesecih leta 1990. Plebiscit kot možnost za legitimacijo slovenske samostojnosti se je omejnjal vedno pogosteje, konec leta pa je bil tudi izpeljan.

Janez Osojnik

**THE OCTOBER 1990 INITIATIVE OF THE SOCIALIST PARTY
OF SLOVENIA TO HOLD A PLEBISCITE ON THE INDEPENDENCE
OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA AND REACTIONS TO IT IN SLOVENIA**

SUMMARY

Based on an analysis of archival material, which is kept by the Archive of the Republic of Slovenia, published sources, the Slovenian press and the most relevant scientific literature, the article presents the plebiscite initiative of The Socialist Party of Slovenia (SSS), origins of the initiative, its impact on Slovenian politics and reactions of the latter to the initiative. We also discuss the inclination of Slovenian politics towards the use of the referendum or plebiscite in the early autumn of 1990 in general to achieve the goal of the independence of the Republic of Slovenia, and how the political participation of the people was viewed by the Slovenian public. In the first part of this article, we discussed how, before October 1990, the possibility of the Slovene nation, or rather the population of the Republic of Slovenia, deciding in a referendum on the independence of the northernmost Yugoslav republic was perceived in Slovenian politics. The possibility of a popular vote on the approval of a new Slovenian constitution confirming Slovenian independence was mentioned, as was the possibility of holding a special referendum or plebiscite that would only address the question of Slovenian independence. We note that the idea of holding a plebiscite was already present in Slovenian politics at the beginning of 1990, and that it has been gaining ground through the year. In the context of the SSS plebiscite initiative, we discussed the basic outlines of the proposal of the Federal Presidency of Yugoslavia (the main protagonist of the idea was its President Borisav Jović) to hold referendums throughout Yugoslavia. The people of Yugoslavia would decide on referendums what kind of state they wanted to live in. The Slovenian authorities rejected this proposal. In the early autumn of 1990, two proposals for a solution to the Yugoslav crisis emerged in the state: Serbia and Montenegro proposed a strengthened federation, i.e., a federal Yugoslavia, while Slovenia and Croatia put forward a proposal to reorganise the Yugoslav state into a confederation. This proposal was unanimously supported by the highest levels of Slovenian politics, although some described it as merely tactical in nature and did not believe in its realistic possibility of being implemented. The article further discusses the origins of the SSS plebiscite initiative, the introduction of the idea to Slovenian politics and the public, and their reaction to it. Concrete ideas began to emerge in the party in September 1990.

That month, some of its members also published a few articles in the Slovene newspapers arguing for the necessity of self-determination of the Slovene nation. The plebiscite was also mentioned in this context, but more in the sense of exercising the right to self-determination. The initiative to hold a plebiscite was submitted by the socialists to the Slovenian Assembly on October 2, 1990, and two days later it was the subject of a parliamentary session. The plebiscite was discussed by far the most in the Socio-Political Chamber of the Slovene Assembly. The Chamber adopted a decision which instructed the working committees of the Assembly and the Executive Council to examine the legal possibilities and conditions for the exercise of the nation's right to self-determination. The plebiscite initiative of the SSS revealed differences within the ruling Demos coalition, or rather the parties that formed it. At least part of three Demos parties, the Slovene Christian Democrats, the Slovene Democratic Union, and the Social Democratic Party of Slovenia (SDSS), were in favour of a quick referendum as proposed by the Socialists. It is possible to assume that the leader of the SDSS and Demos, Jože Pučnik, and the president of the Slovenian Peasants' Union and member of the Slovenian Presidency, Ivan Oman, sympathised with the plebiscite. On the other hand, the immediate implementation of the plebiscite was not supported by the Executive Council of the Republic of Slovenia. Its President, Lojze Peterle, opposed the referendum on several occasions, followed by some other members of the Council. The plebiscite initiative was also not favoured by the President of the Slovenian Assembly, France Bučar, and by the President of the Slovenian Presidency, Milan Kučan. The reaction of those who were at the head of the most important Slovenian power structures is perhaps understandable, given the way Slovenian policy towards Yugoslavia was shaped. Throughout October, the SSS defended the plebiscite initiative both in front of Slovenian politicians and in public. The plebiscite would, in the party's view, give legitimacy to Slovenian politics in the negotiations in Yugoslavia on Slovenian independence. Another reason in favour of a referendum was that it would have a greater impact on the international community, which would not be able to ignore the clearly expressed will of the Slovene people. According to opinion polls carried out in early autumn 1990, the Slovenian public clearly expressed its desire to have a say in the future of its republic. This can be seen in the support for a referendum on the adoption of a new constitution, as well as for a special vote on the secession of Slovenia. On the other hand, the overwhelming majority of respondents at the time wanted changes – they no longer saw their future in a federal Yugoslavia. The initiative for a plebiscite on an independent Slovenia, which was submitted by the SSS to the Slovenian Assembly, was the first concrete proposal to hold a vote in which the people of the Republic of Slovenia would decide on their future. The initiative was not successful. On October 31, 1990 the Slovenian Executive Council decided that

there was no reason to hold a plebiscite immediately. Slovenian politics also decided, at the turn of October and November 1990, not to discuss the plebiscite initiative of the SSS in the Slovenian Assembly in November. The idea of a plebiscite was not thus rejected outright, but the prevailing opinion was that before it could be implemented, it would be necessary to carry out research on several issues and on the international legal aspects of the decision to hold such a referendum. It can be argued that the idea to hold a referendum on Slovenian independence evolved over the course of 1990 until it finally came to maturity at the end of the year with the implementation of the plebiscite proposed by Demos. The proposal of the SSS came a little too early for the Slovenian political leadership and the leaders of the two largest opposition parties, although at least elements of the idea of holding a referendum on Slovenian independence existed in almost all parties at the time. Milan Kučan also mentioned it at the end of October. Demos was able to take advantage of this situation by organising a plebiscite itself, which was then carried out on 23 December 1990.

VIRI IN LITERATURA

- ARS – Arhiv Republike Slovenije**, SI AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, t. e. 1913, a. e. 3474.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije**, SI AS 1589 IV, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. 1020.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije**, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 1, a. e. 42, a. e. 46, a. e. 50.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije**, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 2, a. e. 106.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije**, SI AS 2007, Peter Jambrek, AŠ 4, a. e. 265, a. e. 267, a. e. 269.
- ARS – Arhiv Republike Slovenije**, SI AS 2167, Dimitrij Rupel, AŠ 3, a. e. 119.
- Drnovšek, Janez**, *Moja resnica* (Ljubljana, 1996).
- Jović, Borisav**, *Zadnji dnevi SFRJ, Odlomki iz dnevnika* (Ljubljana, 1996).
- Koga voliti?!: programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji* (Ljubljana, 1990).
- Pesek, Rosvita**, *Skupščinski koraki k samostojni državi: Izbor iz dobesednih zapisov sej skupščine Republike Slovenije, odločilnih za nastanek neodvisne države Slovenije v obdobju 1990–1991, s komentarjem* (Ljubljana, 2008).
- Repe, Božo**, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, I. del: Opozicija in oblast*, Viri 17 (Ljubljana, 2002).
- Repe, Božo**, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II. del: Slovenci in federacija*, Viri 18 (Ljubljana, 2003).
- Zupančič, Jože**, *Med šolskimi in poslanskimi klopmi: dnevnik 14. 4. 1990–8. 12. 1992* (Celje, 2012).
- Žakelj, Viktor et al.**, *Slovenija proti Jugoslaviji*, (Ljubljana, 1992).
- Žakelj, Viktor**, *Plebiscit 1990: med politikantstvom, strahom in pogumom* (Tržič, 2010).
- Delo** – Ljubljana, letnik 1990.
- Delo: sobotna priloga** – Ljubljana, letnik 1990.
- Demokracija** – Ljubljana, letnik 1990.
- Diagonale** – Ljubljana, letnik 1990.
- Evropa: informativni politični tednik** – Ljubljana, letnik 1990.
- Mladina** – Ljubljana, letnik 1990.
- Neodvisni dnevnik** – Ljubljana, letnik 1990.
- Neodvisni dnevnik: Dnevnikova podmornica** – Ljubljana, letnik 1990.
- Nova revija** – Ljubljana, letnik 1987.
- Poročevalec skupščine Republike Slovenije in skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate** – Ljubljana, 1990.

Večer – Maribor, letnik 1990.

.....

Balažic, Milan, Slovenski plebiscit (Ljubljana, 2010).

Bajc, Gorazd, Osojnik Janez in Friš, Darko, "Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 217–256.

Blatnik Vinko, Kos Duško in Ribičič Ciril, *Za konfederalno Slovenijo: zbornik razprav* (Ljubljana, 1990).

Friš, Darko, "Demosova vlada – na poti do razglasitve slovenske samostojnosti", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72=Nv37 (*Demosov zbornik*), št. 3–4 (2001), str. 503–535.

González Villa, Carlos, "From 'Pessimism' to Geopolitical Instrumentalisation: Revisiting the US Policy towards dying Yugoslavia", *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017), str. 699–712.

Jambreč, Peter, *Demokracija in država: slovenska demokracija in država – ustanovitev, krize in vizije* (Kranj in Nova Gorica, 2014).

Jambreč, Peter, *Ustanovitev Slovenije* (Ljubljana, 2018).

Jambreč, Peter, "Pobuda Socialistične stranke (jeseni 1990)", v: *Osamosvojitve: prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*, ur. Matej Avbelj et al. (Nova Gorica, 2021), str. 223.

Lusa, Stefano, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana, 2012).

Maver, Aleš in Friš, Darko, "Demokratske parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), str. 529–556.

Maver, Aleš, Friš, Darko in Bajc, Gorazd, "Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo. Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 181–216.

Pesek, Rosvita, *Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007).

Pesek, Rosvita, *Osamosvojitvena vlada: kako so gradili državo* (Celovec, 2012).

Pesek, Rosvita, Bučar (Celovec, 2016).

Pirjevec, Jože, *Jugoslavija: 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper, 1995).

Pirjevec, Jože, *Jugoslovanske vojne: 1991–2001* (Ljubljana, 2003).

Repe, Božo, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001).

Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).

Repe, Božo in Kerec, Darja, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017).

Šela Ana Šela in Friš, Darko, "Nova revija v primežu Službe državne varnosti", *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017), str. 823–836.

Šela, Ana, "Contributions to the Knowledge of the Slovenian Intellectual 'Opposition' in the 1980s under the Screening of the State Security Service", *Annales, Series Historia et Sociologia* 31, št. 4 (2021), str. 601–616.

Valič Zver, Andreja, *Demos: slovenska osamosvojitve in demokratizacija* (Maribor–Ljubljana, 2013).

Vodušek Starič, Jerca, "Demos in slovensko predsedstvo", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72=Nv37 (*Demosov zbornik*), št. 3–4 (2001), str. 479–501.

Vukas, Budislav, "Prijedlozi i nacrti konfederalizacije Jugoslavije 1990./91 – Posljedni pokušaji 'spašavanja' zajedničke države", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 27, št. 2 (2006), str. 761–803.

Zajc, Marko, "Poletni aferi kritičnih misli. Tomaž Mastnak in Dimitrij Rupel, slovenska kritična intelektualca med jugoslovansko in slovensko javnostjo v letu 1986", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 921–956.

Zver, Milan, *Sto let socialdemokracije* (Ljubljana, 1996).

Zver, Milan, "Moč in nemoč Demos-a. Študij primera – SDS", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 72=Nv37 (*Demosov zbornik*), št. 3–4 (2001), str. 399–410.

DOI 10.32874/SHS.2022-14

Maribor in nastanek oboroženih sil samostojne in demokratične Slovenije

Tomaž Kladnik

Dr., izredni profesor, polkovnik
Slovenska vojska
Engelsova 15, Kadetnica, SI–2111 Maribor, Slovenija
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

Izvleček:

Avtor na podlagi preučevanja arhivskih virov in literature obravnava oblikovanje oboroženih sil samostojne in demokratične Slovenije. Obrambne sile Slovenije sta v pripravah na in med vojno za obrambo suverenosti tvorili Teritorialna obramba Republike Slovenije in slovenska milica, ki sta ob podpori civilne obrambe in prebivalstva in po organizirani in temeljiti pripravi, ki se je pričela dobro leto prej, v desetih dneh vojne v 72 spopadih in po treh sporazumih o prekinitvi sovražnosti dosegli zmago. Posebej je predstavljen primer mesta Maribor, kjer so se oborožene sile na eni strani oblikovale na osnovi republiških predpisov in pri tem na drugi strani upoštevale specifiko širše lokalne skupnosti.

Ključne besede:

Republika Slovenija, samostojnost, demokracija, Maribor, oborožene sile, Teritorialna obramba, milica, civilna obramba

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 503–546, 70 cit., 2 preglednici, 12 slik

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Maribor v 80. letih 20. stoletja

Mesto Maribor in njegove občine¹ so v 80. letih 20. stoletja času predstavljale izredno pomembno geopolitično in strateško območje severovzhodne Slovenije. Njegova površina je z občinami obsegala 737,74 km² (od tega 48,1 odstotkov kmetijskega, 45,5 odstotkov gozdnega in 6,5 odstotka nerodovitnega zemljišča), kar je predstavljalo 3,6 odstotka površine Socialistične republike (SR) Slovenije, samo mesto pa je obsegalo 125,8 km² ali 17,1 odstotka površine občin Maribora. Maribor je bil v obravnavanem času pomembno gospodarsko, kulturno in naravno središče ožjega in širšega regionalnega območja, saj je z nadmorsko višino 274 metra ležal na stičišču treh geografsko različnih območij Pohorja, Kozjaka in Dravskega polja. S to svojo lego je (bil) pomembno križišče cestnih, železniških in zračnih poti, ki so povezovala Koroško s Pomurjem, državno mejo preko Ptuja z Zagrebom ter preko Celja z Ljubljano. Skozi mejni prehod z Avstrijo (Šentilj) je tako tekla ena najpomembnejših povezav med zahodno Evropo in Bližnjim vzhodom. Za mesto je bila reka Drava pomemben naravno geografski in družbeni dejavnik, saj je mesto delila na starejši levi in desni del, ki se je naglo urbaniziral in razvijal. Mesto z občinami je mejilo na občine Lenart, Ptuj, Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice, Slovenj Gradec in Radlje ob Dravi. Na severnem delu je v dolžini 48 kilometrov, od tega 10 kilometrov po rečni meji Mure, mejilo na Republiko Avstrijo. Tako je bilo v 10-kilometrskem obmejnem pasu² 99 naselij s 25.000 prebivalci, v 5-kilometrskem obmejnem pasu pa 48 naselij s 15.135 prebivalci. Kot že omenjeno, je bil na meji z Avstrijo najpomembnejši mejni prehod Šentilj, skozi katerega je leta 1986 prešlo 10.747.064 potnikov (5.023.327 domačih in 5.723.737 tujih) ter 2.370.034 vozil (2.197.078 osebnih in 174.956 tovornih). Mednarodna mejna prehoda sta bila še v Juriju in Tratah, meddr-

¹ Na podlagi referendumskega izida z dne 20. aprila 1980 se je enotna občina Maribor razdelila na občine Pesnica, Pobrežje, Rotovž, Ruše, Tabor in Tezno. Maja 1982 so se občine združile v skupnost mesta Maribor. Leta 1989 je prišlo do razdružitve občin. Mariborski občini Ruše in Pesnica sta postali samostojni občini. 16. aprila 1990 se je iz preostalih mariborskih občin Pobrežje, Rotovž, Tabor in Tezno oblikovala občina Maribor (Peter Simonič (ur.), *Leksikon mariborske družbe in kulture po letu 1945* (Maribor, 2012), str. 191 (dalje: Simonič, *Leksikon*).

² Obmejni pas je bil del državnega ozemlja Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ), za katerega je veljal poseben sistem varovanja in kontrole ter poseben sistem bivanja in premikanja prebivalcev in vozil, obdelave zemljišča ter setve kulturnih in drugih rastlin. V SFRJ je vzdolž meje na kopnem, morju in rekah potekal ožji pas v širini 100 metrov ter širša v širini 5 in 10 kilometrov. Mejo so varovale posebne mejne enote Jugoslovanske ljudske armade (JLA), ki so imele v obmejnem pasu posebna pooblastila nadzora in uporabe orožja. Na samih mejnih prehodih, pa je kontrolo prehoda meje nadzirala republiška milica. Na osnovi zakona o prehajanju čez državno mejo in gibanju v mejnem pasu, pa je lahko Zvezni izvršni svet SFRJ na predlog zveznega sekretarja za notranje zadeve in zveznega sekretarja za ljudsko obrambo izdal odlok o prepovedi ali omejitvi gibanja in naseljevanja na posameznih delih državnega ozemlja oziroma o določitvi prepovedanih con (*Vojni leksikon* (Beograd, 1981), str. 155 (dalje: *Vojni leksikon*); *Vojaški uradni list*, št. 25 (1973), str. 793).

žavni pa so bili: Duh na Ostrem vrhu, Gradišče, Svečina, Plač, Špičnik, Ceršak in Sladki vrh.³

V mariborskih občinah je živel 188.287 prebivalcev in približno 20.000 začasno prijavljenih "delovnih ljudi in občanov", od tega je bilo 168.149 Slovencev, 6.714 Hrvatov, 2.904 Srbov, 322 Makedoncev, 291 Muslimanov, 290 Črnogorcev, 277 Albancev, 3226 Jugoslovanov ter 564 "predstavnikov drugih tujih narodnosti" (48 Avstrijcev, 8 Bolgarov, 72 Čehov, 24 Italijanov, 1 Jud, 99 Madžarov, 81 Nemcev, 27 Poljakov, 21 Romunov, 117 Romov, 30 Rusov, 4 Rusini, 10 Slovakov, 1 Turek in 21 Ukrajincev).⁴

Preglednica 1: Prikaz nekaterih demografskih kazalcev v prebivalstvu Maribora (Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Mobilizacijska ocena Mesta Maribor, št. SZ-837/41 z dne 13. 5. 1987)

Demografski kazalec	Delež ali število
Delež prebivalstva v skupnem številu prebivalstva SRS	10,35 odstotka
Naravni prirastek na 1000 prebivalcev	4,1 promila
Koeficient selitvenega prirasta na 1000 prebivalcev	+ 0,5 promila
Število zaposlenih v združenem delu	94.703
Število zaposlenih v gospodarstvu	80.659
Število zaposlenih v privatnem sektorju	2468
Število zaposlenih v negospodarstvu	14.044
Število oseb, ki iščejo zaposlitev	2109
Število delavcev na začasnem delu v tujini	8582

Družbeno politične organizacije (DPO) so bile v Ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) opredeljene kot "oblika svobodnega političnega organiziranja delovnih ljudi na razrednih socialističnih temeljih in kot takšne dejavnik razvoja in varstva socialistične samoupravnne družbe". Delovale so kot nadomestek političnih strank, ki v SFRJ kot nedemokratski državi z navideznim skupščinskim oziroma parlamentarnim sistemom, razen Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ), niso smele delovati.⁵ V mestu in občinah Mari-

³ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva Ministrstva za obrambo Republike Slovenije (MORS), fond Vzhodnoštajerska pokrajina Teritorialne obrambe (VŠP TO), AŠ 1, Mobilizacijska ocena Mesta Maribor, št. SZ-837/41 z dne 13. 5. 1987.

⁴ Prav tam.

⁵ Simonič, *Leksikon*, 46.

bora so tako kot drugod v državi na tej ravni delovale mestne oziroma občinske organizacije DPO, ki so bile "bistven dejavnik organiziranih subjektivnih sil", in sicer ZKJ (14.114 članov v 583 osnovnih organizacijah), Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) (142.000 članov, pri čemer so občinske konference SZDL združevale 83 krajevnih konferenc SZDL, kar je pomenilo, da je bila v vsaki krajevni skupnosti organizirana SZDL po "frontnem načelu"), Zveza sindikatov Slovenije (107.234 članov v 711 osnovnih organizacijah sindikata), Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS) (50.000 članov v 550 osnovnih organizacijah), Zveza združenja borcev Narodnoosvobodilne vojne (6049 članov) in Zveza rezervnih vojaških starešin (6771 članov).⁶

Skupščinski sistem je bil "eno temeljnih načel organizacije oblasti in samoupravljanja" v takratnem družbenopolitičnem sistemu. Skupščine so bili organi "družbenega samoupravljanja in hkrati najvišji organi oblasti v okviru pravic in dolžnosti družbenopolitičnih skupnosti". Skupščino mesta Maribora so sestavljali: zbor združenega dela (60 delegatov), zbor občin (36 delegatov) in družbenopolitični zbor (25 delegatov). Skupščine občin so imele namesto zbora občin zbor krajevnih skupnosti (KS), število delegatov v posameznem zboru pa je bilo odvisno od števila prebivalcev le-te. Kot je povedalo že samo ime, so bili člani posameznih zborov delegati, ki so jih za ta položaj delegirale oziroma imenovalle posamezne DPO in nanje niso bili izvoljeni na temelju svobodnih in demokratičnih volitev.⁷

Na področju gospodarstva je bila najbolj razvita kovinska, kemična in tekstilna industrija, zelo hitro pa so se razvijale prehrabna industrija, gradbeništvo, promet in gostinstvo. Maribor je bil mesto s številnimi delovnimi organizacijami, ki so bile prepoznavne v Jugoslaviji in svetu (Tovarna avtomobilov Maribor, Metalna, Mariborska livarna, Tovarna dušika Ruše, Marles, Elektrokovina, Hidromontaža, Zlatorog, Swaty, Mariborska tekstilna tovarna, Sladkogorska, Tovarna stikalnih naprav, Svila, Pinus Rače...). Na Univerzi v Mariboru je študiralo 88.185 študentov, od tega 4.582 rednih in 103 tujih, v obravnavanem času je v Mariboru delovalo 17 šol srednjega usmerjenega izobraževanja (14.881 dijakov), 38 osnovnih šol (20.296 učencev in 561 učencev s prilagojenim programom), 12 vzgojno varstvenih organizacij (81.415 otrok), Delavska univerza, Slovensko narodno gledališče, Pokrajinski muzej, Muzej narodne osvoboditve, Umetnostna galerija, razstavni salon Rotovž in več kinematografov. V Mariboru je izhajal dnevnik *Večer* z naklado 57.500 izvodov ter *Delo* v nakladi 3500 izvodov ter okoli 50 glasil organizacij združenega dela z mesečno naklado 100.000 izvodov. S področja pravosodja so v mestu delovali: Temeljno sodišče, Temeljno

⁶ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠPTO, AŠ 1, Mobilizacijska ocena Mesta Maribor, št. SZ-837/41 z dne 13. 5. 1987.

⁷ Prav tam.

Maribor v 80. letih 20. stoletja (homocumolat.com/2019/06/22)

javno tožilstvo, Višje sodišče, Višje javno tožilstvo, Javno pravobranilstvo, Medobčinski sodnik za prekrške, Sodišče združenega dela in družbeni pravobranilec samoupravljanja.⁸

⁸ Prav tam. V dokumentu kot pomemben dejavnik življenja v mestu (v tistih časih je veljala za enega najpomembnejših ideoloških nasprotnikov Zveze komunistov) ni bila omenjena mariborska Lavantinska škofija s svojimi župnijami, ki jo je od leta 1980 vodil škof Franc Kramberger (Simonič, *Leksikon*, str. 118).

"Nič nas ne sme presenetiti"⁹

Prehod iz mirnodobnega v vojno stanje se je glede na konkretne vojaško politične razmere, stopnje ogroženosti, neposredne vojne nevarnosti in določil, ki jih je vseboval načrt mobilizacije¹⁰ SR Slovenije, lahko izvedel postopoma ob izvajanju ukrepov pripravljenosti, po posebnem aktu o mobilizaciji ter takoj v primeru nenadne agresije¹¹. Za oceno mobilizacije je bila zlasti pomembna ugotovitev, da je možnost sovražnikovega delovanja bilo pričakovati v šestih urah od sprejema odločitve za agresijo. Geografska lega in velikost Maribora, meja z Avstrijo ter relativna bližina meje z Madžarsko, vojaško operativno taktični položaj mesta ter karakteristična koncentracija sil in sredstev v prostoru so nakazovali možnost, da bi bil Maribor ne glede na varianto agresije ogrožen že v samem začetku vojne. V primeru nenadnega napada bi tako morali izvajati mobilizacijo v pogojih neposrednega delovanja sovražnikovih sil ob sočasnem izvajanju vojaške mobilizacije ter umiku vodstev in organov na vojne lokacije. Poleg frontalnega delovanja sovražnikovih kopenskih sil so pričakovali tudi, da bi agresor izvršitev mobilizacije ogrožal z letalskimi napadi, z raketnim orožjem in daljnometno artilerijo. V Mariboru tako čas za izvedbo mobilizacije ni smel presegati več šest ur od njene razglasitve, zato so morali ob njenem načrtovanju, urjenju njene izvedbe in dejanski izvedbi posebno pozornost posvečati pravočasnem odkrivanju nevarnosti sovražnikovega napada in zagotoviti kar najbolj učinkovit sistem pri njeni izvedbi.¹²

⁹ V okviru sistema "Splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite" (SLO in DS) SFRJ, ki je bil oblika obrambne organizacije in priprave celotne države in družbe na vojno, so kot preizkus delovanja le-te izvajali usposabljanja pod nazivom "nič nas ne sme presenetiti", v okviru katerih so simulirali okoliščine vojne, naravnih in drugih nesreč ter izvajali tozadevna urjenja (*Vojni leksikon*, str. 366–367).

¹⁰ Mobilizacija se kot vojaški pojem uveljavlja v 19. stoletju z oblikovanjem velikih nacionalnih armad. V SFRJ je bila načrtovan in organiziran prehod oboroženih sil, organov DPS, organizacij združenega dela in drugih organizacij iz mirnodobnega stanja v vojni sistem organizacije in njihovo aktiviranje za izvajanje splošne obrambne vojne oziroma za izvrševanje vojnih nalog in delo v pogojih vojne. Po obsegu je lahko bila splošna ali delna, po načinu izvedbe pa javna ali tajna. V obdobju miru pa so se izvajale poskusne mobilizacije (*Vojni leksikon*, str. 297). Da je Jugoslaviji grozila možnost izbruha nasilja med različnimi etničnimi skupinami kot tudi možnost razpada, so predvidevale nekatere obveščevalne službe Zahodnih držav že od konca 70. let 20. stoletja (Gorazd Bajc, Janez Osojnik in Darko Friš, "Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 219–221).

¹¹ Agresija je neizzvan napad ene ali več držav na drugo, s katerim se ogroža neodvisnost, suverenost ali ozemeljska celovitost napadene države. Najpogosteje se izvaja z uporabo oborožene sile, vendar lahko zajema tudi druga področja, tako lahko govorimo tudi o ekonomski, politični, subverzivni agresiji. V strategiji SFRJ so uporabljali termin agresija z radikalnim in agresija z omejenim ciljem. Kriterij delitve med obema pa je bil v cilju, ki bi ga agresor želel doseči z napadom na državo. Ob tem so obrambo države organizirali glede na varianto napada z zahoda (Severno atlantsko zaveznitvo – NATO) oziroma z vzhoda (Varšavski sporazum) (*Vojni leksikon*, str. 20).

¹² Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Mobilizacijska ocena Mesta Maribor, št. SZ-837/41 z dne 13. 5. 1987.

Štabi, poveljstva in enote Jugoslovanske ljudske armade (JLA), Teritorialne obrambe (TO) in milice, ki jih je popolnjeval Sekretariat za ljudsko obrambo občin in mesta Maribor, so imeli odrejeno mobilizacijo po sledečem protokolu: M (ura poziva ali razglasitve mobilizacije) + 6 (ur) do M+36 so imele enote JLA na območju Maribora, v času M+6 do M+48, enote JLA, ki so se razvijale na območju drugih občin, v času M+4 do M+18 enote TO ter v času M+3 enote milice. Za zagotavljanja organiziranega prehoda na vojno stanje pa se je na območju mesta mobilizacija izvajala za organe mesta in občin, področja zvez, javnega obveščanja, štabov civilne zaščite (CZ), narodne zaščite (NZ) in upravljalcev obrambnih načrtov v času M+3, za področje zdravstva in sociale, preskrbe oboroženih sil, komunalne preskrbe z energijo v času M+6, organizacije s področja trgovine, kulture, financ ter druge enote CZ in KS v času M+12, za preostale pa v času M+24. Za izvedbo vojaške in civilne mobilizacije so morali zagotoviti tudi določene zaloge energentov in živil. Tako so ob oceni, da je z začetkom agresije možno pričakovati razpad elektroenergetskega sistema, predvidevali zaloge goriva in sicer: 2500 litrov bencina za izvršitev mobilizacije civilnih struktur, 4500 litrov za potrebe razporejanja materialno tehničnih sredstev in 35.000 litrov nafte za potrebe oboroženih sil. V blagovnih rezervah pa so imeli: 1220 ton moke (kar je zadostovalo za 55 dni vojne), 4329 ton krušnega žita (55 dni), 337.984 litrov jedilnega olja (60 dni), 360 ton sladkorja (60 dni), 330 ton soli (60 dni), 123 ton riža (60 dni), 205 ton detergentov (62 dni) ter 665 ton mazuta.¹³

Na dan 1. januarja 1987 je bilo od skupnega števila prebivalstva občin Maribora v vojaški evidenci 51.275 obveznikov. Od tega je bilo 5479 nabornikov, 40.072 rezervnih vojakov, 3485 rezervnih mlajših oficirjev (podčastnikov), 2199 rezervnih oficirjev (častnikov) in 40 rezervnih vojaških uslužbencev. Vojaški obvezniki¹⁴, ki so že odslužili vojaški rok, pa so bili v skladu z vojaško evidenco razporejeni, kot je razvidno iz *preglednice 2*.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Vojaška obveza je bila z zakonom predpisana pravica in dolžnost državljanov, da so za določen čas služili v oboroženih silah in je predstavljala najpomembnejši način popolnjevanja oboroženih sil tako v miru kot v vojni. V SFRJ je bila vojaška obveza splošna. Obsegala je rekrutno obvezo, obvezo služenja vojaškega roka v JLA in obvezo služenja v rezervnem sestavu oboroženih sil. Obveza služenja vojaškega roka se je za moške po pravilu pričela v 19. letu starosti in je trajala 15 mesecev. Obveza služenja v rezervni sestavi oboroženih sil pa je trajala do konca leta v katerem je obveznik dopolnil 60 let. Za ženske je veljala samo obveza služenja v rezervni sestavi, so pa lahko bile od leta 1983 na lastno željo napotene na 6-mesečno služenje vojaškega roka (*Vojni leksikon*, str. 687; *Vojaški uradni list*, št. 5 (1983), str. 145).

Preglednica 2: Razporedite vojaških obveznikov, ki so odslužili vojaški rok v strukture oboroženih sil SFRJ (Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Mobilizacijska ocena Mesta Maribor, št. SZ-837/41 z dne 13. 5. 1987)

Razporeditev	Število
v enote Jugoslovanske ljudske armade	10.306
v enote Teritorialne obrambe	7197
v enote milice	435
v enote zvez in centrov družbeno političnih skupnosti (DPS)	425
na delovno dolžnost in enote civilne zaščite	20.141
v rezervi DPS za popolnitev oboroženih sil ob mobilizaciji	1755
v postopku razporejanja	6847
v tujini	3880
na prestajanju zaporne kazni, pomorci in neznani	289

V evidenci so ob naborniki in obvezniki vodili še 6600 materialno tehničnih sredstev in 130 konjev.¹⁵

Oborožene sile SFRJ

Namen Oboroženih sil (OS) SFRJ je bil "varovanje neodvisnosti, suverenosti, teritorialne neokrnjenosti in z ustavo določene družbene ureditve" SFRJ. Kot enotno celoto so jo sestavljale Jugoslovanska ljudska armada (JLA) kot "skupne oborožene sile vseh narodov in narodnosti ter vseh delovnih ljudi in občanov" in enote Teritorialne obrambe posameznih republik kot "najširše oblike organiziranega oboroženega splošnega ljudskega odpora".¹⁶

Zadnje obdobje razvoja OS SFRJ (1981–1991) je bilo že od začetka v znamenju posledic smrti predsednika Centralnega komiteja (CK) ZKJ, dosmrtnega predsednika SFRJ, trikratnega narodnega heroja, vrhovnega poveljnika oboroženih sil itd., maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita leta 1980. Predsedstvo SFRJ kot skupinski organ ni imelo takega vpliva na popolnoma politično indoktrinirano armado kot njen preminuli vrhovni poveljnik. JLA se je zato lahko razvijala kot velik avtonomen sistem, ne meneč se za spremembe tako v geopoliti-

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ *Pravilo službe Oboroženih sil* (Beograd, 1977), str. 15. Pravilo službe je dne 23. 5. 1977 podpisal vrhovni poveljnik Oboroženih sil SFRJ Maršal Jugoslavije Josip Broz Tito.

tičnem prostoru kot na notranjepolitičnem področju. Leta 1988, pred zadnjo veliko reorganizacijo, je bila JLA razdeljena na šest armad, po letu 1988 pa so uvedli bojevališča: severozahodno s poveljstvom v Zagrebu, v pristojnosti katerega so bili TO Slovenije in deli TO Hrvaške; severno s poveljstvom v Beogradu, v pristojnosti katerega so bili TO Srbije, TO Bosne in Hercegovine in deli TO Hrvaške; jugovzhodno s poveljstvom v Skopju, v pristojnosti katerega so bili TO Makedonije, TO Črne gore in deli TO Srbije; vojaško pomorsko s poveljstvom v Splitu, v pristojnosti katerega so bili deli TO Hrvaške ter VL in PVO (vojaško letalstvo in proti zračna obramba) s poveljstvom v Beogradu.¹⁷

Na območju Maribora so bile enote JLA razmeščene v naslednje vojašnice in enote¹⁸:

- največja vojašnica v mestu je bila vojašnica Franc Rozman Stane, ki je obsegala območje Kadetnice in po drugi svetovni vojni na novozgrajene objekte za bivanje vojakov, vojaških poveljstev ter skladišč in garaž za oklepna in tovorna vojaška vozila, kjer so bile nameščene naslednje enote: 195. motorizirana brigada A ešalona, s štabom in prištavnimi enotami s 150 vojaki in starešinami ter 6 izvidniškimi oklepnimi transporterji; 1. tankovski bataljon z 266 pripadniki ter 32 tanki T-55 in 1 oklepni transporterjem; 1. motorizirani bataljon s 703 pripadniki z motornimi vozili in dvema bataljonoma rezervne sestave; 1. artilerijski divizion s 150 pripadniki s samohodnimi topovi havbicami in minometi 120 mm; 1. inženirski bataljon s 393 pripadniki, ki je ob vpoklicu oziroma mobilizaciji prerastel v polk; četa radiološko biološko kemične obrambe (RKBO) s 87 pripadniki ter tehnične delavnice, sanitetne in intendantske enote;
- v vojašnici Slava Klavara na Taboru sta bila kot korpusni enoti nastanjena bataljon zvez s 271 pripadniki in njegove zaledne enote s 300 pripadniki ter učni servis in del enot mejnega odseka, pod poveljstvom katerega so bile stražnice: Đuro Đaković na Duhu na Ostrem vrhu, Nikola Hečimović na Velikem Boču, Jožice Flander v Gaju nad Mariborom, Špičnik v Svečini, Šentilj, Ceršak in Sladki Vrh;
- v vojašnici Vojvode Mišića je imelo sedež poveljstvo mariborskega 32. korpusa s 110 starešinami in vojaki, kateremu je poveljeval general-

¹⁷ Janez Janša, *Premiki* (Ljubljana, 1992), str. 47–73 (dalje: Janša, *Premiki*); Tomaž Kladnik, *Zadišalo je po Slovenski vojski* (Ljubljana, 2021), str. 106 (dalje: Kladnik, *Zadišalo je po Slovenski vojski*); Zvezdan Marković, *Jugoslovanska ljudska armada* (Ljubljana, 2007), str. 169–186; *Vojni leksikon*, str. 203–204.

¹⁸ Vojaška enota je del oboroženih sil, ki so zaradi lažjega usposabljanja, urjenja, poveljevanja, uporabe, varovanja in oskrbe organizirane v specifično celoto. Osnovni elementi vsake enote so ljudje, orožje in vojaška oprema. Po velikosti in ciljnih bojnega delovanja pa so to lahko osnovne taktične enote (četa, bataljon), združene taktične enote (polk, brigada, divizija) in strateško operativne skupine (armada) (*Vojni leksikon*, str. 198).

major Mičo Delić. V vojašnici je bila stacionirana še motorizirana četa vojaške policije s 148 pripadniki in izvidniška četa s 120 pripadniki;

- v vojašnici Tone Tomšič v Melju je bil nameščen pehotni bataljon s 400 pripadniki.
- v vojašnici ob železnici – pekarni so bila skladišča intendantske opreme in hrane ter pekarna;
- vojaški posadki pa sta bili še na vojaškem radijsko-prisluškovalnem centru na Ledinkovem koglu na Pohorju in v skladišču minsko eksplozivnih sredstev in orožja v Pivoli.¹⁹

Teritorialna obramba Socialistične republike Slovenije (TO SRS)

Napad Zveze sovjetskih socialističnih republik na Češkoslovaško 21. avgusta 1968, po praški pomladi, je povzročil spremembe tudi v organizaciji vojske v Jugoslaviji. Intervencija na Češkoslovaško je takrat v vojaških krogih sprožila vrsto ugibanj, med drugim tudi, ali centralizirana vojska, kakršna je takrat bila jugoslovanska, sposobna zaustaviti napadalca. Zvezna skupščina SFRJ je leta 1968 sprejela zakonodajo, ki je del pristojnosti s področja obrambe prenesla na republike, in sicer: določitev enotnih osnov načrtov in pripravljanih ukrepov za svoje ozemlje; izdelavo programa priprav republike za obrambo in republiškega vojnega načrta za delo in postopek v vojni; organiziranje teritorialne in civilne zaščite na svojem ozemlju, za kar so ustanovile republiške štabe za narodno obrambo; usmerjanje in usklajevanje občin, gospodarstva in družbenih služb na svojem ozemlju; zagotavljanje pogojev za delo v vojnih delovnih organizacijah; v skladu s potrebami popolnjevanja JLA, so določale kriterije in merila, po katerih so razporejale moštvo in sredstva za teritorialno obrambo in civilno zaščito, za potrebe državnih organov in drugih družbenih potreb v vojni; izdajanje predpisov o organizaciji in pripravah narodne obrambe na svojem ozemlju in v vojni vodijo celotni odpor.

Na osnovi teh pristojnosti so republike in pokrajine prevzele tudi financiranje priprav in zagotovitev pogojev dela delovnih organizacij v gospodarstvu in družbenih službah, ki so bile posebej pomembne za republiko; pripravljanje svojih organov in organizacij; pripravljanje enot in služb teritorialne obrambe, ki so jih ustanovile, preskrbo orožja, opreme in drugih sredstev za te enote; preskrbo orožja za enote teritorialne obrambe občine in oborožitev enot terito-

¹⁹ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje načelnika narodne zaščite občine za blokado objektov (dalje: Povelje načelnika NZ), dokument brez številke in datuma; Zapisnik o primopredaji objektov in zemljišča vojašnice ob železnici – pekarni dne 19. 10. 1991; Načrt predaje in prevzema stražnic na območju 71. Območnega štaba TO Maribor, št. 804-03/252 z dne 29. 7. 1991.

Pripadniki TO SRS na vaji *Svoboda 71* (Vojaški muzej Slovenske vojske, Fototeka)

rialnih delovnih organizacij, če jim občina ni mogla zagotoviti dovolj sredstev iz lastnih virov in strokovno usposabljanje kadrov za delo v zvezi z zadevami narodne obrambe v republiki.²⁰

Na osnovi tega se je, ko je bil 20. novembra 1968 ustanovljen Glavni štab za ljudski odpor in njemu podrejeni conski štabi in poveljstva partizanskih enot, v katerih so bili odredi bataljonske in četne sestave, začel razvoj Teritorialne obrambe SR Slovenije. Ustanovitev TO naj bi tako pomenil vrnitev k slovenski vojski, ki je bila "izgubljena leta 1945" in vzpostavitev oboroženega dela splošnega ljudskega odpora. Koncept organizacije in delovanja TO je predvideval, da enote TO po napadu na ozemlje Slovenije in njegovi zasedbi ostanejo v njegovem zaledju in tam nadaljujejo boj. To je bila velika razlika od koncepta, ki je veljal pred tem in ki ga je pripravil zvezni sekretariat za obrambo, po katerem naj bi bila TO del zalednjih enot za stražarska in podobna opravila. V vojnem načrtu je imel štab pripravljene načrte za delovanje po tako imenovani vzhodni varianti, s predvidenim poveljniškim mestom na Toškem čelu. Pri tem so zavrnili predlog armade, da bi se skupaj z njo umaknili prek Kočevskega na Hrvaško, saj

²⁰ Kladnik, *Zadišalo je po Slovenski vojski*, str. 89–106; *Vojni leksikon*, str. 620–621.

če bi se "začeli umikati pred napadalci, npr. Rusi, po tem ne bi nikoli več prišli nazaj". Štab je deloval pod mentorstvom Matije Mačka, kateremu je slovensko politično vodstvo zaupalo operativno spremljanje dogajanja v TO. Koncepte delovanja je sprejemala komisija za Splošno ljudsko obrambo pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije, Maček pa je dejal, da morajo biti enote TO SRS "izurjene, dobro oborožene in mlade". Ker so bili po vojaškem razrezu v TO razporejeni predvsem starejši letniki, so pričeli z vključevanjem prostovoljcev, mladink in mladincev. V Sloveniji je bilo leta 1969 skupaj 31.284 pripadnikov TO, razporejenih v 54 štabov ljudske obrambe in 331 enot. Skupaj je bilo takrat v Jugoslaviji 419.189 pripadnikov TO.²¹

Na območju Maribora in sosednjih občin je bila TO organizirana v okviru Vzhodnoštajerske pokrajine (VŠP) TO, ki je imela na območju mesta in njegovih občin oblikovane tri brigade: 41., ki jo je vodil rezervni častnik Karel Dimnik, 42., ki jo je vodil Peter Marendič iz stalne sestave TO Maribor in 44. brigada, ki jo je vodil rezervni častnik Štefan Štajner. V okoliških občinah pa so oblikovali odrede četne sestave, in sicer: Haloški odred na Ptuju, Pohorski odred v Slovenski Bistrici in Slovenskogoriški protiokepní odred v občinah Lenart, Gornja Radgona in Ormož. V sestavi pokrajine, ki ji je poveljeval major Silvo Bedrač, je bilo tako 10 občinskih štabov, 157 štabov enot (brigada, bataljon, odred), 3 brigade, 5 odredov, 20 čet, 99 vodov, 116 oddelkov, pet baterij, vojaško tožilstvo in vojaško sodišče. Po vojni formaciji je bilo v njene enote in štabe razporejenih 12.207 vojaških obveznikov, v mobilizacijskem razrezu pa so v pokrajini za svoje delovanje v vojnih razmerah zahtevali 13.142 vojaških obveznikov (11.334 vojakov, 1120 podčastnikov in 688 častnikov).²²

Delovanje VŠP TO lahko najboljše povzamemo skozi njena letna poročila o bojni pripravljenosti. Najpomembnejši element vsakega dela je pravočasno načrtovanje dela. Osnovne težave pri načrtovanju dela so se na območju delovanja VŠP TO ponavljale iz leta v leto, na njih so Republiški štab za TO SRS kot nadrejeni štab vsako leto sproti opozarjali ter pri tem izpostavili naslednje: načrtovanje aktivnosti ni bilo usklajeno med posameznimi dejavniki obrambnega sistema (TO, DPS, JLA), kar je veljalo predvsem za letne načrte dela, usposabljanja, načrta razvoja in financiranja. Zato so imeli v enotah in štabih TO, glede na razpoložljiv kader, zelo kratke roke za izvršitev načrtovanih nalog. To je bilo posebej pereče na področjih izdelave vojnih (rok ažuriranja 10 dni) in varnostnih načrtov (rok ažuriranja 4 dni) ter nekaterih vrst usposabljanja, zara-

²¹ Prav tam.

²² Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Poročilo o borbeni pripravljenosti TO Vzhodnoštajerske pokrajine za leto 1983, s prilogami, št. VT SZ-231/1 z dne 5. 12. 1983 (dalje: Poročilo TO VŠP 1983), str. 1–3; Miran Fišer, "Teritorialna obramba Vzhodnoštajerske pokrajine od ustanovitve do vojne za Slovenijo", v: *Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja*, ur. Venčeslav Ogrinc (Ljubljana, 2018), str. 30–31.

di česar se je na omenjenih področjih dela "preveč improviziralo, načrti pa so zato bili premalo dograjeni, medsebojno neusklajeni in nepopolni". Prav tako so ugotavljali, da je bil prepočasen prenos pozitivnih izkušenj pridobljenih v praksi v načrte za prihodnja obdobja. Delo je ovirala tudi vrsta dodatnih nalog, ki so jih med letom dobili s strani nadrejenih štabov in DPS. Zaradi tega so bili primorani nekatere naloge "potiskati na stran in njihovo realizacijo prenašamo iz leta v leto", kot so bili na primer: dograditev načrtov obrambe mest, dograditev načrtov oviranja do nivoja KS in dograjevanje partizanske baze.²³

Na področju vojnih in varnostnih načrtov so v pokrajini izpostavili predvsem področje inženirske in RKBO zagotovitve ter opazovanja zračnega prostora, na katerih so bile aktivnosti sicer načrtovane, vendar v praksi niso bile realizirane. Pri tem so izpostavili predvsem, da so bili štabi, poveljstva in enote TO premalo seznanjeni z nevarnostmi in možnostmi oviranja ob rušenju jezov na reki Dravi in na kanalih ob njej; načrti možnosti poplavljanja Pesniške doline niso bili razdelani; obstoječi fortifikacijski objekti niso bili vgrajeni v rešitvah nižjih enot; načrti oviranja priročnimi sredstvi niso prišli v vse KS ali delovne organizacije, ki bi naj le te izvajale; načrti rušenja objektov operativnega oviranja so se prepočasi prilagajali spremenjenim situacijam na zemljišču. Na področju inženirske zagotovitve niso imeli izdelanih načrtov in zagotovljenih sredstev za postavitev poveljniških mest, delavnic in skladišč. V zvezi z RKBO zagotovitvijo pa so sicer imeli izdelane varnostne ocene in načrte, vendar so bili le ti na relaciji CZ - TO neusklajeni oziroma starešine TO niso dovolj poznali možnosti tovrstne zagotovitve. Bolj izjema kot pravilo, pa so bile tudi povezave z drugimi centri za obveščanje o nevarnosti iz zraka in RKB nevarnosti.²⁴

Med pomembnejšimi nalogami na področju posebnih ukrepov stalne bojne pripravljenosti, pa so v poročilu izpostavili naslednja nerešena vprašanja: vzpostavitev zvez znotraj DPS, s centri obveščanja, s sosednjimi štabi TO ter JLA na posameznih območjih; niso bile izdelane presoje RKB ogroženosti mirnodobnih in mobilizacijskih lokacij štabov in enot; za enote protizračne obrambe so bili bojni položaji sicer opredeljeni, niso pa bili urejeni in vsa "trofejna orožja" teh enot niso bila brezhibna; niso se urejala predvidena poveljniška mesta, centri zvez in druge lokacije, ki so jih predvidevali za delovanje enot in štabov, prav tako pa ni bila dovolj dobro rešena disperzija materialno tehničnih sredstev.²⁵

²³ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Poročilo TO VŠP 1983, 3 in 4.

²⁴ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Poročilo TO VŠP 1983, str. 5–6.

²⁵ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Poročilo TO VŠP 1983, str. 7.

Manevrska struktura narodne zaščite

Med zagovorniki demokratičnih sprememb v Republiki Sloveniji, ki so se rezultirale v prvih demokratičnih volitvah aprila 1990, ni bilo vodstva Republiškega štaba za teritorialno obrambo (RŠTO), ki je že 14. januarja 1990 z ukazom podrejenim občinskim štabom zahtevalo, da izdelajo in mu pošljejo natančen pregled orožja, streliva in minskoeksplozivnih sredstev, ki so jih v posameznem občinskem štabu hranili zunaj skladišč armade. Namen tega ukaza, ki je dejansko pomenil začetek razoroževanja enot in poveljstev TO, je bil viden prav na dan primopredaje dolžnosti članov prve demokratično izvoljene vlade v naši zgodovini, saj je 15. maja 1990 RŠTO izdal ukaz o predaji hranjenja orožja, streliva in minskoeksplozivnih sredstev, ki so bili zunaj objektov armade, v le-te. Novo republiško vodstvo se je takoj odzvalo na ta ukaz in novi sekretar za ljudsko obrambo Janez Janša je občinskim upravnim organom za ljudsko obrambo poslal brzojavko, s katero je prepovedal oddajanje orožja v objekte armade.²⁶

Z namenom vojaškega zavarovanja ukrepov nastajajoče slovenske države so bila sprva ustanovljena jedra vojaškega odpora, nato vojska Slovenije, ki je dobila dokončno obliko v Manevrski strukturi narodne zaščite²⁷ (MSNZ). Na Pristavi nad Stično so se 7. septembra 1990 sestali najpomembnejši akterji MSNZ-ja Janez Janša, Igor Bavčar, Tone Krkovič, Jože Kolenc in Vinko Beznik. Analizirali položaj in dotakratne ukrepe ter dorekli globalni načrt delovanja MSNZ, v katerega je bila kot neločljivi del vključena tudi slovenska milica.²⁸

Na območju VŠP je bil organiziran Pokrajinski štab za (manevrsko strukturo) NZ Vzhodnoštajerske pokrajine, ki ga je vodil Marjan Fekonja, pomočnik komandanta TO VŠP. V posebni direktivi, ki je bila izdelana na osnovi celovite ocene možnosti sprejetja ustavnega zakona, na podlagi katerega bi Republika Slovenija sama urejala del vojaške obveznosti in ocene možnih situacij, v katerih bi prišla v poštev delna ali popolna uporaba MSNZ v VŠP, ki je nastala na osnovi Direktive načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije za demonstra-

²⁶ Dimitrij Rupel (ur.), *Osamosvojitve – Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti* (Ljubljana, 2021), str. 256 (dalje: Rupel, *Osamosvojitve*).

²⁷ Narodna zaščita je bila v zakonih SFRJ opredeljena kot najširša organizirana oblika samozaščitnega in samoobrambnega delovanja delovnih ljudi in občanov, za njeno usposabljanje za oboroženi boj pa so bili odgovorni štabi za TO. Z opredelitvijo nalog pripadnikom NZ so ti lahko sodelovali v bojnih dejavnostih z enotami ali štabi TO pod njihovim vodstvom, predvsem pa so bile njihove naloge oborožena zaščita pomembnih objektov in vodstev družbenopolitičnih skupnosti. Ustavna opredelitev NZ je bila torej taka, da je omogočala njeno aktiviranje in angažiranje, ko so bile razmere za Slovenijo najmanj ugodne, pri tem pa se v ničemer ni kršila zakonitost, na kar so se slovenske oblasti sklicevale ob ustanovitvi Manevrske strukture narodne zaščite kot začetnice oboroženih sil samostojne slovenske države (Rupel, *Osamosvojitve*, str. 190).

²⁸ Albin Mikulič, *Uporniki z razlogom* (Ljubljana, 2007), str. 65.

Odvzem orožja TO s strani pripadnikov JLA (Vojaški muzej Slovenske vojske, Fototeka)

cijsko, delno ali popolno uporabo Manevrske strukture narodne zaščite²⁹, ki jo je izdal Tone Krkovič in je bila sprejeta na strateškem sestanku MSNZ v Pristavi nad Stično 7. septembra 1990.³⁰

Kot je zapisano v direktivi,

zaradi zapletenih notranje političnih razmer v SFRJ in naraščajočih konfliktov tako med republikami kot med zveznimi organi in posameznimi republikami se kot edina 'zdrava' sila in kohezivna moč pojavlja JLA z vse večjimi kompetencami in tudi ultimativnimi zadevami. Sprejetje spremembe dopolnil k ustavi RS ter zakonu o SLO in DS, kot tudi drugih zakonov, ki utrujejo suverenost RS, so povod

²⁹ Arhiv Vojaškega muzeja Slovenske vojske (AVMSV), fond Arhivarij, AŠ 1, Direktiva načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo Manevrske strukture narodne zaščite z dne 7. 9. 1990.

³⁰ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Direktiva načelnika Narodne zaščite Vzhodnoštajerske pokrajine za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo Manevrske strukture narodne zaščite (dalje: Direktiva MSNZ VŠP), dokument brez številke in datuma, izdelan pa je bil v centru za obveščanje Maribor, dne 28. 9. 1990; Venčeslav Ogrinc, "Manevrska struktura narodne zaščite Vzhodnoštajerske pokrajine leta 1990", v: *Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja*, ur. Venčeslav Ogrinc (Ljubljana, 2018), str. 55–57 (dalje: Ogrinc, "Manevrska struktura narodne zaščite Vzhodnoštajerske pokrajine leta 1990").

za skrajno zaostreno situacijo v Sloveniji. Posamezni najodgovornejši predstavniki JLA in zveznih organov dajejo izjavo o nelegitimnosti volitev in delovanja slovenske skupščine in njenih teles v RS ter grozijo z uvedbo izrednega stanja.³¹

Kot vzroki za posredovanje zveznih oblasti na območju Republike Slovenije so navedene predvsem razglasitve izrednega stanja na celotnem območju SFRJ ali njegovih delih: na Kosovu zaradi nacionalnega upora Albancev, na hrvaškem zaradi posega organov za notranje zadeve Hrvaške v kninski krajini, v Bosni in Hercegovini zaradi "vsiljenih" mednacionalnih spopadov ter evakuacije vojaške tehnike in težke oborožitve z ozemlja Slovenije in poskusov zveznih oblasti SFRJ za neposredno izvajanje zveznih zakonov in predpisov. Za vse te aktivnosti naj bi zvezne oblasti uporabile predvsem enote JLA, ki je bila sestavljena iz mirnodobne in vojne sestave. Vojne enote JLA so bile pretežno nacionalno homogene, saj so se izpopolnjevale z obvezniki rezervne sestave, na katerih so bile nameščene, mirnodobne pa so bile zaradi eksteritorialnega načina popolnjevanja z naborniki nacionalno heterogene. Na območju VŠP so bili to predvsem (v 60 odstotkih) iz Srbije in s Kosova. Na ozemlju pokrajine se je tako permanentno nahajalo na Ptuju okoli 600, v Slovenski Bistrici 400 in v Mariboru okoli 3000 pripadnikov JLA, v kar so bili všteti tudi vojaki v obmejnih stražnicah. V njihovo podporo delovanja so aktivno vključili tudi enote in posameznike KOS-a³² v civilnih oblekah, upokojene starešine JLA in s centralo v Beogradu povezano Službo državne varnosti. Možna pa je bila tudi intervencija izurjenih enot JLA iz padalske brigade iz Niša in posebne enote, sestavljene iz aktivnih podčastnikov in častnikov iz Pančeva, v Zagrebu pa je bila v fazi formiranja enota za intervencije v velikosti največ do brigade. Moralno stanje med

³¹ Prav tam.

³² Kontraobveščevalna služba, s kratico KOS, je bila sestavni del JLA v nekdanji SFRJ. Razvila se je iz Oddelka za zaščito naroda (OZNA – Odjeljenje za zaščito naroda), ki je bil ustanovljen 13. maja 1944 in bila državna varnostno-obveščevalna služba. Leta 1946 so jo razdelili na civilni in vojaški oddelek: nastali sta civilna UDBA (Uprava za državno varnost, Uprava državne bezbednosti) in vojaška protiobveščevalna služba KOS, ki je bila leta 1955 preoblikovana v OB (Organ za varnost, Organ bezbednosti), UDBA pa leta 1966 v SDB (Služba državne bezbednosti) oz. SDV (Služba državne varnosti). Njene naloge so bile "protiobveščevalna zaščita, boj proti notranjemu sovražniku, boj proti fašistični in ekstremni emigraciji, boj proti rušenju politične enotnosti in zaščita tajnosti." Svoje delovanje je KOS skrival pod geslom "čuvanje z ustavo predpisane družbene ureditve, teritorialne celovitosti in suverenosti SFRJ", dejansko pa je bilo njeno delovanje usmerjeno v brezkompromisni boj proti demokraciji in spremembam v državi ter pripravo in izvedbo oborožene agresije proti Sloveniji. Več o tem: Ana Šela, David Hazemali in Tadeja Melanšek, "Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 811–838; Gorazd Bajc, Tadeja Melanšek in Darko Friš, "Uvod v zgodovino spremljanja britanske obveščevalne dejavnosti na Slovenskem – "samoevalvacije" slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 839–878; Ana Šela in David Hazemali, "Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 879–920.

starešinami JLA so v MSNZ VŠP ocenjevali kot ugodno, saj so jim v zadnjem času zvišali plače, tako da bi jih večina izpolnila ukaz za intervencijo, vendar so imeli pri tem pomisleke zaradi večnacionalne sestave svojih enot, ki so bile za tovrstne namene omejeno uporabne. Za kontrolo ozemlja VŠP in izvajanju okupacijske oblasti bi v JLA potrebovali okoli 10.000 vojakov, ki pa jih niso bili zmožni zagotoviti. Uporaba letalstva, raketnih enot in artilerije pa za tak primer vojaškega delovanja, razen za zastraševanje, ni bila možna. Prav tako bi bila možna le delna uporaba nasprotnikovih oklepni enot, največjo nevarnost pa bi za obrambne sile predstavljale helikopterske enote, ki bi izvajale vertikalne manevre. Ob razglasitvi izrednih razmer na območju Republike Slovenije bi bila tako prvenstvena naloga JLA zasedba vitalnih objektov za delovanje družbeno-političnega in gospodarskega sistema in sicer z zasedbo zgradb državnih organov, objektov televizije in radia vključno s pretvorniki in ostalimi napravami za delovanje sistema zvez, časopisno-grafičnih podjetij, vseh letališč, letalskih centrov in letališča Maribor ter zasedbo PTT central v večjih mestih, železniških objektov in objektov na cestah, kot so bili viadukti, mostovi, predori itd. V oceni o možnosti delovanja so v MSNZ VŠP predvidevali še možnost zasedbe občinskih središč v pokrajini, predvsem Ptuja, Slovenske Bistrice in Maribora ter možnost aretacije vodilnih osebnosti slovenskih oblasti, s čimer bi v JLA pridobili osnovo za obvladovanje možnih žarišč slovenskega odpora ter za zatiranje protestov državljanov proti intervenciji sil JLA.³³

Enote MSNZ VŠP so štejele okoli 2940 pripadnikov, ki so bili oboroženi v glavnem z lahkim polavtomatskim in avtomatskim orožjem ter lahkimi protiklepnimi sredstvi. Zraven teh so bile v njegovi sestavi tudi enote organov za notranje zadeve (posebne, vojne in specialne enote milice), ki so imele dobro izurjene in usposobljene ter oborožene pripadnike, s katerimi so v načrtih uporabe predvidevali bojno sodelovanje vse do nivoja občinskih štabov. Enote MSNZ, ki so izhajale iz enot TO, so bile dobro usposobljene za partizanski (gverilski) in kombiniran način bojevanja, njihova poveljstva pa so bila sestavljena iz zaupanja vrednih kadrov TO, kar je zagotavljalo, da bodo opravili ukazane jim bojne naloge. Popolnitev enot je bila izvedena po teritorialnem načelu, tako da so njihovi pripadniki zelo dobro poznali območja svojega bojnega delovanja. Enote MSNZ so bile tako sposobne resno ovirati delovanje zasedbenih sil v VŠP, vendar niso bile v stanju prevzemanja pobude ali preprečiti energičnih bojnih akcij večjih enot JLA. Osnovni načrt za preprečitev zasedbe VŠP s strani JLA je predvideval, da del enot MSNZ zavaruje vodstva DPS in njihove organe, vitalne objekte družbeno političnega in gospodarskega sistema, glavnina sil pa je imela nalogo ovirati nemoteno uporabo komunikacij, zavzemanje občinskih središč

³³ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORŠ, fond VŠP TO, AŠ 1, Direktiva MSNZ VŠP.

ter izvedbo napadov na manjše enote nasprotnika s ciljem, da se zasedbene sile prisili k umiku v večja središča in se s tem osvobodijo dele VŠP. V naslednjih fazah bojnega delovanja pa bi bilo potrebno povečati moč lastnih sil in preiti v ofenzivno bojno delovanje s ciljem, da se zasedbene sile preženejo iz ozemlja VŠP. Uporaba strelnega orožja in minsko eksplozivnih sredstev je bila dovoljena šele po ukazu Predsedstva RS oziroma v primeru, če so se enote nahajale pod ognjem nasprotnika.³⁴

Na območju VŠP je bilo oblikovanih sedem občinskih štabov MSNZ (Maribor, Slovenska Bistrica, Pesnica, Ruše, Lenart, Ptuj in Ormož), katerih najpomembnejše naloge so bile prikriti izvzem orožja iz skladišč, ki so bila v vojašnicah JLA, večinoma s pretvezo usposabljanja enot TO po programu rednega letnega usposabljanja in njihova razmestitev v tajna skladišča pri posameznih zaupanja vrednih civilnih prebivalcih, na postajah milice, v prostorih občin in drugje. Prihajalo je tudi do izmenjave orožja, streliva in minsko eksplozivnih sredstev med posameznimi štabi MSNZ, saj so bili posamezni štabi in enote po razorožitvi s strani JLA, saj so njihova sredstva hranili v skladiščih objektov, ki so jih varovale enote JLA, ostale brez sredstev za vodenje oboroženega boja. Za bojno pripravljenost enot MSNZ VŠP pa je bil izjemno pomemben tudi izvzem orožja in druge vojaške opreme iz skladišč v Gotenici in njihov transport in razporeditev po pokrajini, ki je potekal v noči z 12. na 13. september 1990.³⁵

Kot izhaja iz povelja načelnika narodne zaščite za blokado objektov, katerega podlaga je bila že omenjena Direktiva načelnika (Manevrske strukture)³⁶ narodne zaščite VŠP, so imele na območju Maribora enote, na čelu katerih je bil občinski štab MSNZ, ki ga je vodil Venčeslav Ogrinc, njihovo poveljniško mesto pa je bilo v Izobraževalnem centru za SLO in DS Pekre (nadomestno pri Zgornjem Marinu, rezervno pa v osnovni šoli v Limbušu), naslednje naloge: Prvi odred³⁷ s poveljniškim mestom v Letalskem centru Skoke je varoval območje letališča Maribor z nalogo, da prepreči uporabo letališča s stani enot JLA (dovajanje novih transportov ljudi in materialnih sredstev po zračni poti, uporabo letališča kot helidroma ter za nastanitev enot JLA). Ob tem so imeli za nalogo nadzor in blokado komunikacij, ki so vodile iz Miklavža na Dravskem polju proti Dobrovcem, Dravskemu dvoru in Marjeti na Dravskem polju ter v

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam; Ogrinc, "Manevrska struktura narodne zaščite Vzhodnoštajerske pokrajine leta 1990", str. 55–57.

³⁶ V dokumentih se za organizacijo uporabljata obe poimenovanji, Narodna zaščita, ki je izhajalo iz zakonskih določil, kot Manevrska struktura narodne zaščite, kar se je uveljavilo po strateškem sestanku MSNZ v Pristavi nad Stično 7. septembra 1990.

³⁷ Odred (teritorialne obrambe) je bila taktična enota, ki je bila pretežno pehotne sestave in je bila opremljena in namenjena za izvajanje bojnega delovanja na območju občine, v lastnem zaledju ali na glavni bojni črti, predvsem pa na začasno zasedenem ozemlju. V svoji sestavi je imela nekaj pehotnih čet ter minometno, protioleпно, inženirsko, logistično enoto in enoto zvez (*Vojni leksikon*, str. 352).

Karta organiziranosti TO RS (Vojaški muzej Slovenske vojske, Fototeka)

sodelovanju s 103. četo narodne zaščite Poljčane še zavarovanje komunikacij Hoče – Poljčane – Slovenska Bistrica in Maribor – Hoče – Podova. Drugi odred je iz rajona Razvanja (poveljniško mesto je imel v gasilskem domu Razvanje) izvajal blokado skladišča JLA v Pivoli in kontrolo komunikacije Maribor – Hoče pri Bohovi. Tretji odred s sedežem v osnovni šoli Maksa Durjave v Mariboru je imel nalogo, da z delom enot zavaruje železniški nadvoz na Gorkega ulici ter zavarovanje in blokado dostopa na stari mariborski most iz smeri Trga revolucije. Drugi del odreda pa je izvajal nadzor premikov in dogajanje v vojašnicah JLA Franc Rozman Stane in Slava Klavora. Četrty odred narodne zaščite je bil nameščen v garažah avtobusnega prevoznika Certus in je bil odgovoren za nemoteno delovanje tega prevozniskega podjetja. Hkrati je bila njegova naloga zavarovati in blokirati Titov most preko reke Drave ter formirati opazovalne točke za vojašnico Vojvode Mišiča. V sodelovanju z enotami milice pa zavarovati PTT center. Peti odred je moral s tremi skupinami zavarovati zgradbo občine Maribor na Ulici heroja Staneta 1, z namenom preprečiti dostop enotam JLA do vodstva in organov DPS ter jim tako omogočiti nemoteno delovanje. V primeru premestitve organov DPS na novo lokacijo je moral izvajati varovanje

med premikom in delovanjem na novi lokaciji. Druga naloga odreda pa je bila, da z dvema skupinama zavaruje in prepreči zasedbo RTV centra Maribor pod Pekrsko gorco in razdelilno transformatorsko postajo Pekre.³⁸

Teritorialna obramba Republike Slovenije in priprave na vojno za obrambo suverenosti

Skupščina republike Slovenije je 27. septembra 1990 sprejela in naslednji dan razglasila ustavne amandmaje št. 96, 97 in 98 k ustavi Republike Slovenije. Z njihovim sprejetjem je bila poudarjena suverenost Republike Slovenije v odnosu do federacije na obrambnem področju. Amandma št. 96 je določil, da se določbe ustave SFRJ, ki niso v skladu z ustavo Republike Slovenije, v Sloveniji ne uporabljajo več, z ustavnimi zakoni pa določila, katere določbe zveznih zakonov in drugih aktov bodo razveljavljene. Novi zvezni zakoni, izdani po uveljavitvi tega dopolnila, naj bi veljali le s soglasjem slovenske skupščine. Z amandmajem št. 97 je Slovenija prevzela odločanje o služenju vojaškega roka, TO in njenem poveljniku. Na novo so bili urejeni imenovanje in razreševanje poveljnika TO, ki je s tem prešlo v pristojnost Predsedstva Republike Slovenije, način služenja vojaškega roka in druga vprašanja vojaške obveznosti. 28. septembra 1990 je skupščina sprejela in razglasila še ustavni zakon za izvedbo ustavnih amandmajev 96 in 97 k ustavi Republike Slovenije na področju ljudske obrambe.³⁹

Predsedstvo Republike Slovenije je nato 18. marca 1991 ustanovilo Republiško koordinacijo:

organ, ki je uskladi vse obrambne in varnostne priprave in nato v vojni opravljal naloge štaba vrhovnega poveljnika. Vlogo vrhovnega poveljnika pa je po ustavi opravljal predsedstvo republike, razširjeno s predsednikom vlade in skupščine. Praktično pa smo pri delu predsedstva sodelovali še ministri za obrambo, notranje in zunanje zadeve, informiranje ter poveljnika oziroma načelnika republiškega štaba za teritorialno obrambo in civilno zaščito.⁴⁰

Njeni člani so bili ministri za obrambo, notranje in zunanje zadeve ter poveljnika republiškega štaba za teritorialno obrambo in civilno zaščito. Poleg republiške koordinacijske skupine je bilo ustanovljenih še sedem koordinacij-

³⁸ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje načelnika NZ. Direktiva MSNZ VŠP.

³⁹ Janša, *Premiki*, str. 73–85; *Zadišalo je po Slovenski vojski*, str. 118.

⁴⁰ Janez Janša, "Vstali in obstali", v: *Vojna za Slovenijo*, ur. Aleš Hojs (Ljubljana, 2014), str. 13 do 23 (dalje: Janša, "Vstali in obstali").

skih podskupin, ki so na ravni pokrajin usklajevale ukrepe oborožene in civilne obrambe, milice in obveščevalno dejavnost. V Vzhodnoštajerski pokrajini jo je vodil Silvo Komar. Delovne skupine operativnega koordinacijskega telesa so takoj po njegovi ustanovitvi začele izdelovati različice ukrepov ob morebitni uporabi sile JLA, v TO pa so začeli poskusne mobilizacije enot po pokrajinah. Praktični preizkus delovanja TO je bila vaja Premik 91, v kateri so v TO uspešno preizkusili delovanje na celotnem ozemlju RS. Hkrati so začeli izdelovati mobilizacijske načrte za pokrajine ter izdajati ukaze za začetek mobilizacije posameznih vojnih enot TO. V vojnih dneh in nočeh sta Republiško koordinacijo neposredno vodila republiška sekretarja oziroma ministra za obrambo in za notranje zadeve Janez Janša in Igor Bavčar. Sprejemala sta vse najpomembnejše odločitve, ki jih je Republiška koordinacija posredovala v izvajanje. V najpomembnejših primerih sta oba ministra svoje odločitve sporočala neposredno na teren posameznim poveljnikom TO oziroma operativnim podskupinam.⁴¹

Z reorganizacijo TO oktobra 1990 so iz dotedanjih 13 pokrajin TO ustanovili 7 novih. Poveljnik 7. PŠTO s sedežem v Mariboru, ki je poleg prejšnje Vzhodnoštajerske obsegal tudi bivšo Pomursko pokrajino, je postal podpolkovnik Vladimir Milošević, pred tem poveljnik TO Pomurske pokrajine, nato pa tudi načelnik pokrajinske MSNZ. Zaradi razorožitve TO ta ni imela več stare sestave, saj je primanjkovalo orožja za vse pripadnike, kar je zahtevalo tudi reorganiziranje enot, ki so postale so manjše, a bolj opremljene. Imeli so 4712 kosov strelnega orožja, 620.000 kosov streliva in 140 protioklepnih izstrelkov. Varovalo jih je za ta namen posebej ustanovljenih 11 novooblikovanih vodov za posebne namene (eden iz vsake občine), v pripravljenosti za posredovanje pa je bilo 5 protidiverzantskih čet. Vse vode in eno protidiverzantsko četo so 10. decembra 1990, ko je potekel rok, ki ga je armada določila kot zadnji dan za predajo evidenc vojaških obveznikov, tudi dejansko razporedili na položaje. Po končani nevarnosti so se do konca leta enote izmenjevale na enotedenskih usposabljanjih.⁴²

Po mobilizacijskem razvoju bi naj bile v 7. PŠTO tako 4 brigade, 1 protidesantni odred, 5 protioklepnih odredov, 13 jurišnih odredov, 3. protidiverzantski odredi ter 2 protidiverzantski četi, 5 diverzantskih odredov, 1 lahki topniško-

⁴¹ Janša, *Premiki*, str. 73–85.

⁴² Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Odredba o ustanovitvi štabov in zavodov Teritorialne obrambe v Republiki Sloveniji, št. 801/163 z dne 24. 4. 1991. S tem aktom je na podlagi četrtega odstavka 44. člena zakona o obrambi in zaščiti (*Uradni list RS*, št. 15/91) in po predhodnem soglasju Predsedstva Republike Slovenije republiški sekretar za ljudsko obrambo RS Janez Janša ustanovil štabe in zavode TO RS. Na območju Vzhodnoštajerske pokrajine so ustanovili 7. pokrajinski štab za TO (PŠTO) s sedežem v Mariboru z njemu podrejenimi območnimi štabi TO (ObmŠTO): 71. ObmŠTO Maribor (katerega enote in zavodi so se popolnjevali iz občin Maribor, Pesnica, Ruše), 73. ObmŠTO Ljutomer (Ljutomer, Gornja Radgona, Ormož), 75. ObmŠTO Murska Sobota (Lendava, Murska Sobota), 77. ObmŠTO Ptuj (Ptuj in Lenart) in 79. ObmŠTO Slovenska Bistrica (Slovenska Bistrica).

-raketni divizion protiletalske obrambe, 2 lahki topniško-raketni bateriji protizračne obrambe, 1 topniška baterija B-1, 3. pontonski vodi, 3. lahki pehotni vodi, tehnični zavod, vojaško sodišče in tožilstvo ter 5 pehotno-učnih čet. Dejansko pa so delovale štiri vrste enot: enote za hitro pozivanje (vodi za posebne namene in protidiverzantske čete), prve večnamenske bojne enote za zahtevnejše operacije (predvsem za protioklepno in protidiverzantsko delovanje); preostale enote, za katere je bilo na voljo orožje; navidezne enote z mobilizacijskih seznamov (za katere ni bilo razpoložljivega orožja; med temi so bile vse 4 brigade na področju VŠP); rezervne enote JLA. Zadnje so na podlagi Odredbe o preimenovanju rezervnih enot JLA v TO priključili prejšnjim 3. junija 1991. Za ta namen je 7. PŠTO do konca junija 1991 postopno prejela več kot 800 avtomatskih pušk, 136 ročnih protioklepnih raketometov, 6 sistemov fagot za vodene protioklepne izstrelke, 3 lanserje protiletalskih raket strela 2-M in nekaj milijonov kosov streliva. S tem se je v primerjavi s prejšnjim stanjem znižala povprečna starost pripadnikov TO, njihova usposobljenost pa se je povečala. Pozneje so se v TO vključili tudi poklicni pripadniki armade, ki so se odločili prestopiti na slovensko stran. Z njimi so v največ primerih že pred izbruhom sovražnosti skrivaj navezali stike; začasno so še delovali v strukturah JLA, TO pa zagotavljali pomembne obveščevalne podatke.⁴³

Enote 31. mariborskega korpusa na območju 7. PŠTO so štejele 4300 mož. Imele so 31 tankov T-55, 49 oklepnih vozil, 132 havbic in topov, 60 večcevnihih metalcev raket, 32 minometov kalibra 120 mm in 104 protiletalskih topov. Te številke se na prvi pogled zdijo precejšnje, vendar so bile to enote mirnodobne sestave, razpršene po 57 objektih, ki v največ primerih niso bile usposobljene in pripravljene za bojno delovanje, mobilizacije rezervne sestave pa niso mogli opraviti, saj so mobilizacijo nadzorovale slovenske oblasti. Zato je bojni del korpusa skupaj s podpornimi enotami štel komaj 2000 ljudi, od katerih so jih za neposredne akcije lahko takoj angažirali samo 1200, in sicer: bataljon vojaške policije, četo padalske brigade iz Niša ter izvidniško četo, 2 motorizirana in 1 oklepni bataljon 195. motorizirane brigade. Temu je treba dodati še enote 65. in 66. obmejnega bataljona, ki so varovale stražnice, vendar so bile odrezane od poveljstev in večjih enot. Tem silam je 7. PŠTO v začetku vojne lahko postavil po robu 3 odrede za posebne namene, 26 drugih odredov v velikosti čete, 8 samostojnih čet ter 55 samostojnih vodov s 4832 pripadniki. Ti so imeli 4338 kosov osebne strelnega orožja, 194 ročnih protioklepnih izstrelkov dosega do 300 m, 14 minometov kalibra 60 in 82 mm, 18 protiletalskih topov kalibra 20 mm in 2 lanserja protiletalskih raket strela 2-M s 6 raketami.⁴⁴

⁴³ Mladen Horvat, "Vzhodnoštajerska pokrajina TO", v: *Vojaška obramba Slovenije*, ur. Tomaž Kladnik (Ljubljana, 2011), str. 419–459.

⁴⁴ Prav tam.

Blokada UC Pekre (Vojaški muzej Slovenske vojske, Fototeka)

Eno ključnih vprašanj, okoli katerih so se najbolj izostrila nasprotja med stališči, ki sta jih zagovarjala federacija oziroma JLA in RS, je bilo vprašanje območij služenja vojaškega roka za slovenske nabornike. JLA je neprestano zavračala zahteve Slovenije, da bi večina nabornikov služila vojaški rok na območjih, ki so bila bližje kraju njihovega bivanja oziroma njihovi republiki, zato so že na začetku okrepljenega pritiska razmišljali tudi o drugih rešitvah. Medtem ko je Skupščina RS pripravljala zahtevo, da Predsedstvo SFRJ uvede služenje vojaškega roka za nabornike iz Slovenije samo v 5. vojaškem območju, so v Republiškem sekretariatu za ljudsko obrambo začeli iskati druge možnosti, in sicer služenje vojaškega roka v organizaciji in izvedbi republiških organov ter institucij. Tako sta bila ustanovljena naborniška učna centra Ig pri Ljubljani in Pekre pri Mariboru, ki sta pomenila začetek procesa vzpostavljanja redne vojske.⁴⁵

15. maja 1991 je bilo v učnih centrih (UC) TO Ig pri Ljubljani in Pekre pri Mariboru še posebej slovesno. Skozi vhodna vrata 510. UC Ljubljana (Ig) je vstopilo 180 nabornikov, skozi tistega v 710. UC Maribor (Pekre) pa 120. Na drugi strani pa je nasprotnik stopnjeval psihološki pritisk na starešine in vojake centrov ter pripadnike TO, ki so izvajali njihovo ožje in širše varovanje. Vrhunec

⁴⁵ Rupel, *Osamosvojitve*, str. 319.

tega je bila obkolitev 710. učnega centra v Pekrah pri Mariboru 23. maja 1991, ki je pomenila prvi odkrit napad JLA proti slovenskemu narodu in samostojni poti RS v prihodnost. Po zajetju podporočnika in vojaka JLA, ki sta oborožena z ostrim strelivom, radijsko postajo, topografskimi kartami in noži izvajala opazovanje v okolici učnega centra, pogovoru z vodjo centra in njunem odhodu iz učnega centra, je pred vhod pripeljalo šest oklepnih transporterjev vojaške policije JLA, opremljenih za boj. Poveljujoča častnika sta nastopila zelo odločno ter zahtevala vrnitev obeh prijetih pripadnikov JLA, naborno dokumentacijo vojakov TO v učnem centru, vseh 120 vojakov ter varnostnega častnika centra. Vodja centra je o zahtevah JLA obvestil republiškega sekretarja za obrambo Janeza Janšo. Ta je odločil, da se učni center ne sme ukloniti vojaškim grožnjam, temveč naj s svojimi silami in silami TO, ki so varovale center, organizira obrambo, naborniki naj se namestijo na najbolj varno mesto v centru. Hkrati je obljubil okrepitev in posredovanje pri JLA. Tako so si v negotovem položaju, ob trajajoči grožnji z izbruhom bojnega spopada, več ur stali nasproti pripadniki JLA in TO, ki so imeli ukaz, da streljajo, če bo kateri pripadnik JLA stopil v center. Položaj se je bistveno spremenil, ko so na kraj dogajanja prišli novinarji in domačini iz Pekar in Maribora, ki so bili pripadnikom centra v veliko moralno podporo. S tem se je začelo merjenje moči in živcev dogajati pred očmi domače in svetovne javnosti. Pogajanja med stranema so izpred centra preselili v prostore občine Maribor, pritisk JLA na center pa se je proti večeru še stopnjeval. Med pogajanja je bil ugrabljen poveljnik vzhodnoštajerskega pokrajinskega štaba TO podpolkovnik Vladimir Milošević; slovenska stran pa je kot povračilni ukrep vojašnicam JLA prvič izključila telefon in odklopila električno energijo. Kmalu po ugrabitvi so se oklepniki JLA umaknili iz Pekar in učni center je bil deblokiran, podpolkovnik Milošević pa postavljen pred improvizirano vojaško sodišče JLA, ki mu je izreklo oprostilno sodbo.⁴⁶

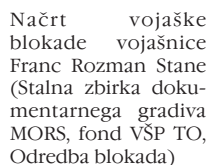
Republiški sekretariat za ljudsko obrambo je s posebno določil objekte posebnega pomena na območju Republike Slovenije, ki jih je bilo potrebno še posebej varovati. Izvršni svet Občine Maribor pa je sprejel sklep o določitvi objektov, ki so bili posebnega pomena za obrambo in zaščito v občini Maribor in je republiški dokument, ki je v Mariboru predvideval varovanje 14 objektov razširil na 69 objektov, od katerih so jih morale enote TO varovati 37. Oblike varovanja so bile predvidene na dva načina; v obstoječih, ki so zajemali lastno varnostno službo, fizično varovanje organov za notranje zadeve in tehnično varovanj, v oblike dodatnega varovanja pa so bili predvideni ukrepi fizičnega varovanja narodne zaščite, TO in organov za notranje zadeve, ki so izvajali tudi operativno varovanje. Tako so morali v 71. ObmŠTO za objekte, za dodatno

⁴⁶ Prav tam, str. 213–214.

fizično varovanje katerih je bila zadolžena TO izdelati dokumente za varovanje. Varovanje teh pa bi izvajali na podlagi odločitve poveljnika 7. PŠTO VŠP. Ti objekti so po republiški odredbi bili: PTT ATC Maribor, skladišči Petrola na Teznem in v Račah, letališče Maribor, TV oddajnik Pohorje in objekti organov za ljudsko obrambo.⁴⁷

7. PŠTO je moral na podlagi načrta RŠTO od 23. do 25. junija opraviti tudi mobilizacijo posameznih enot po potrebah uporabe. Najprej naj bi angažirali manjše skupine za zavarovanje objektov, nato sile za usposabljanje in za obrambo UC Pekre, sile na usposabljanju in v pripravljenosti kot dežurne enote, nazadnje pa postopno tudi preostalo sestavo. Že 19. junija so po rednem načrtu vpoklicali in napotili na enotedensko usposabljanje enote za posebne namene; 23. so mobilizirali štabe in prištabne enote, nato še enote za zavarovanje objektov posebnega pomena po načrtu B-2: štabe TO, kjer so poleg stalnih po načrtu obstajala še rezervna poveljniška mesta na skrivnih lokacijah (7. PŠTO jih je imel 5), ter lažne položaje (eden je bil v bližini Kadetnice), tovarne, važnejša skladišča, sedeže upravnih organov za LO, komunikacijske objekte (PTT, TV in radijske oddajnike), elektroenergetske objekte; 24. enote za vzpostavljanje in varovanje sprejemnih centrov in sile za posredovanje ob morebitnem armadnem zavzetju mejnih prehodov, 25. pa še enote za zavarovanje carinskih objektov in letališča Maribor. Vsem tem je bilo treba hkrati zagotoviti potrebno logistično podporo. Med pomembnejšimi nalogami 71. ObmŠTO (71. OŠTO) Maribor je bila blokada mari-borskih vojašnic, v katerih so bile enote JLA. Tako je Oddelek za ljudsko obrambo občine Maribor v skladu s Smernicami Predsedstva Republike Slovenije o ukrepih za pripravljenost v Republiki Sloveniji in odločitvijo Koordinacijske skupine za vodenje obrambnih zadev v Republiki Sloveniji izdal Odredbo o organizaciji, aktiviranju in izvajanju blokade določenih objektov (beri vojašnic) v občini Maribor, v kateri so bila v sodelovanju z 71. ObmŠTO za načrtovanje in organizacijo blokade z razporejanjem prevoznih sredstev na prometnicah občine Maribor zadolžena naslednja podjetja: Gozdno gospodarstvo Maribor, SGP Konstruktor, TAM – Holding Maribor, Certus – Avtobusni promet, Nigrad, SGP Stavbar, Špedtrans, Cestno podjetje in TP Koloniale. Za načrtovanje, organizacijo in vodenje izvedbe blokade je bil odgovoren vodja obrambnih priprav podjetja, ki je pričel z izvedbo aktivnosti po ukazu Izvršnega sveta občine Maribor na signal "blokada", ki jim ga bo po sredstvih zvez posredoval občinski center za obveščanje Maribor. Za sprejetje signala in aktiviranje načrta za izvedbo blokade pa so morali v podjetju takoj uvesti stalno dežurno službo. Blokada naj bi izvedli tako,

⁴⁷ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Odločba Republiškega sekretariata za ljudsko obrambo št. SZ 802/4-1 z dne 21. 5. 1991; Sklep Izvršnega sveta občine Maribor o določitvi objektov, ki so posebnega pomena za obrambo in zaščito v občini Maribor, št. SZ 802/8 z dne 31. 5. 1991.

⁴⁸ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Odredba o organizaciji, aktiviranju in izvajanju blokade določenih objektov v občini Maribor (dalje: Odredba blokada), Občina Maribor, Oddelek za ljudsko obrambo, št. K-SZ-36/1-91 z dne 21. 6. 1991.

25. junija pa je 71. ObmŠTO Maribor Oddelku za ljudsko obrambo občine Maribor posredoval dopis o pripravljenosti na sprejem signala "blokada". Tako so morali dostaviti vozila, namenjena blokadi v na zato pripravljena zbirališča in jih pripraviti tako, da bodo pripravljena za razmestitev po predvidenem načrtu blokade.⁴⁹

Vojna za obrambo slovenske suverenosti

V povelju za bojno uporabo poveljnika VŠP TO je bilo zapisano, da se je v pokrajini nahajalo 4700 vojakov in starešin JLA⁵⁰, za katerih število pa naj bi se v primeru nadaljnjega zaostrovanja odnosov med organi Slovenije in JLA povečalo, vendar ob pogoju, da bo v drugih delih Jugoslavije, še posebej na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini, vladal relativni mir. Ob tem so pričakovali tudi premike specialno padalskih diverzantskih sil nasprotnika (JLA). V nadaljevanju se v povelju ocenjuje, da je želja vojaških oblasti po nabornikih iz Slovenije in s tem v zvezi izvajanje zveznega zakona o SLO ter zveznega zakona o službi v obo-roženih silah, kar bi lahko privedlo do ponovnega posredovanja JLA na učni center v Pekrah, verjetno pa tudi po ostalih območnih štabih TO. Kljub visokemu številčnemu stanju JLA na območju pokrajine, so ocenili, da je uporaba njenih enot omejena. Samo dejstvo, da je armada izvedla premike svojih učnih čet obmejnih odsekov na državno mejo, je kazalo na namen uporabe teh enot, torej zapiranje državne meje, ne pa na posredovanje na enote in štabe TO.⁵¹

Naloga slovenskih obrambnih sil na območju VŠP je bila tako preprečiti zasedbo in blokado pomembnih vojaških, oblastno-političnih in gospodarskih objektov s strani JLA. TO se je pri tem organizirala in bila v pripravljenosti za

⁴⁹ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Blokade določenih objektov v občini Maribor, št. SZ 804-03/42 z dne 25. 6. 1991.

⁵⁰ V vojašnici Vojvode Mišiča je bilo poveljstvo in poveljstvo nastanitve 31. korpusa s 110 pripadniki in četa vojaške policije s 140 pripadniki. V vojašnici Slava Klavara je bila posebna sestava bataljona vojaške policije z 200 pripadniki, s stacionarnimi centri zvez (50), radioizvidniškimi vodi (30), poveljstvom 66. obmejnega odseka z obmejnimi vodami za intervencije (100) ter z zalednimi enotami, učnim servisom in avtotransportno četo (120). V vojašnici Franc Rozman Stane je bilo poveljstvo in poveljstvo nastanitve 195. motorizirane brigade (95), izvidniška četa (100), 1. in 2. motorizirani bataljon (100), oklepni bataljon brez ene čete (100), motorizirani protioklepni divizion (200), inženirski bataljon (220), četa zvez (80), zaledni bataljon (200) in posebna padalsko diverzantska enota (100). V posameznih občinah pa sta v stražnicah (obmejnih karavlah JLA Gornja Radgona, Pesnica, Maribor ter učni četi premeščeni na mejo) 66. obmejnega odseka bila 402 pripadnika JLA. Ta je razpolagala z 32 tanki T-55 in 31 oklepnimi transporterji (Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje za bojno uporabo poveljnika TO Vzhodnoštajerske, št. SZ-804-03/71-91 z dne 31. 5. 1991 ob 10.00).

⁵¹ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje za bojno uporabo poveljnika TO Vzhodnoštajerske, št. SZ-804-03/71-91 z dne 31. 5. 1991 ob 10.00, katerega so morali podrejenim območnim štabom TO 31. 5. 1991 ob 12.00 uri.

obrambo 710. UC Pekre, zavarovanje in zaščito pomembnih objektov ter imela v pripravljenosti sile za aktivno delovanje v primeru nasilnega delovanja JLA po objektih, ki jih je uporabljala in varovala TO. Naloge so morali izvajati usklajeno z angažiranjem ostalih obrambnih sil, zlasti milice in izvajanjem različnih oblik neoboroženega upiranja. Naloge milice so bile predvsem varovanje objektov, nadziranje komunikacij in vzdrževanje javnega reda in miru. Za izvedbo oviranja in blokiranja posameznih objektov, zlasti prometnic, so se uporabile sile in sredstva civilne obrambe. Obrambne sile so bile grupirane v tri skupine in sicer za zavarovanje in obrambo UC Pekre, za zavarovanje objektov in za pripravljenost za intervencije, za kar so morale biti pripravljene takoj. Posamezne enote so bile strukturirane tako, da jih je bila tretjina na nalogi zavarovanja in obrambe, tretjina v pripravljenosti in na dodatnem usposabljanju, tretjina pa na počitku.⁵²

Na osnovi omenjenega povelja poveljnika VŠP za uporabo je poveljnik 71. ObmŠTO Maribor 1. junija 1991 izdal povelje za bojno uporabo sil za intervencijo, v katerem so bile določene sile, ki so morale biti pripravljene na vojaško delovanje in so bile v celotni pokrajini podrejene temu štabu. Sile za intervencijo so razdelili v šest skupin. Prvo sta sestavljala 2. odred in intervencijski vod TO Murska Sobota, ki je bila razmeščena na območju Letalskega centra Skoke z nalogo, da ob dobljenem ukazu izvrši premik v smeri Skoke, Rogoza, Hoče, Maribor ter se po dobljeni nalogi s strani operativne skupine razvije po skupinah ter deluje po zadani nalogi. Drugo skupino je sestavljal diverzantski vod TO Lenart z razmestitvijo v TNS Maribor s smerjo premika Meljska cesta, silosi Intes. Tretjo je sestavljal intervencijski vod Lenart z razmestitvijo v krajevni skupnosti KS Studenci, četrto 17. odred TO Maribor z razmestitvijo v KS Hoče in peto iz sestave TO Ormož, z razmestitvijo v KS Rogoza. Poveljniki enot so morali izvesti moralno psihološko in varnostno obveščevalno pripravo enot ter jih fizično zavarovati, pri čemer so lahko ogenj odpirali samo ob direktnem napadu nasprotnika na objekte in ljudi, pri tem pa pripadniki TO niso smeli prvi odpreti ognja. Pred odhodom na nalogo so morali vsakemu pripadniku razdeliti pol bojnega kompleta streliva za pehotno oborožitev, vsa protioklepna sredstva pa so morali "podeliti na roko", s tem da je morala enota oblikovati rezervo streliva v obsegu polovice bojnega kompleta, ki jo je morala imeti s seboj. Prehrano so zagotavljali iz "obratov družbene prehrane", poškodovanim so morali nuditi prvo pomoč v enoti, v primeru težjih poškodb pa so morali poškodovane premestiti do zdravstvene ustanove.⁵³

Kot smo že zapisali, je bil glavni cilj bojnega delovanja enot JLA zasesti mejne prehode Republike Slovenije in nato onemogočiti delovanje demokra-

⁵² Prav tam.

⁵³ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje poveljnika 71. območnega štaba TO za bojno uporabo sil za intervencijo, št. SZ 122/1 z dne 1. 6. 1991.

Tank JLA iz vojašnice Franc Rozman Stane na cesti Proletarskih brigad na poti proti Pesnici in Šentilju, foto: Igor Napast (www.kamra.si)

tično izvoljenih slovenskih oblasti. Na širšem območju Maribora so bile bojne aktivnosti osredotočene predvsem na organiziranje sil za zavzetje mejnih prehodov Šentilj in Dravograd. 26. junija zgodaj zjutraj so v mariborskih vojašnicah začeli intenzivne priprave za bojne izhode s tehniko, najbližje enote pa so začele premike proti meji s ciljem v Šentilju. TO je svoje enote za ovire, ki so bile do takrat v pripravljenosti, premaknila na komunikacije, glavne ovire pa so bile na cesti Pesnica – Šentilj in Maribor – Ruše. Tanki JLA so pri Pesnici ob 6.30 prebili tamkajšnjo blokado in prišli do barikade v Ranci, ki so jo med streljanjem obšli. Ob 9.40 so uspeli priti do barikade pri Kaniži, kjer sta dva tanka obtičala. Pripadniki voda TO so nanju izstrelili tri "zolja", ki sicer niso zadele, so pa demoralizirale posadki, ki sta se naslednji dan predali brez boja. Preostanek kolone je nadaljeval pot proti Štrihovcu, kjer kljub obstreljevanju niso uspeli prebiti ovir. Ob pol treh popoldne so enote TO napadle kolono. Ob tem je bil zadet tank in poveljniško oklepno vozilo, pri čemer so bili ranjeni poveljnik oklepnika in dva vojaka, posadka zadetega tanka se je nato predala. Preostalim

Tankovska kolona JLA na cesti proti Pesnici in Šentilju, foto: Igor Napast (www.kamra.si)

vozilom se je nato do 16.30 posrečilo obiti barikado, a so se nato ustavili kakšen kilometer pred ciljem pred dolgo kolono tovornjakov, ki so jih spustil čez mejni prehod, začasno odprt prav za ta namen. Posadke sedmih tankov in oklepnega transporterja pri Štrihovcu so se nato ob 14. uri predale. V skladu z ukazom poveljnika TO VŠP so formirali tankovsko četo TO. Izvedli so popolnitev enote z vojaškimi obvezniki ter pripravo in premik oklepnikov pred mejni prehod Šentilj.⁵⁴

Na mejni prehod je že dopoldan prispel tovornjak JLA, popoldne in zvečer pa sta iz smeri stražnice v Ceršaku tja prišli še dve večji skupini vojakov. JLA je iz obmejnih stražnic Ceršak in Šentilj obkolila mejni prehod Šentilj, kamor so iz Maribora pripeljali okrepitve, tako da je bilo na tem območju približno 200 vojakov, na območje prehoda so prileteli tudi 4 helikopteri, ki niso pristali. Nadaljevali so polet do stražnice Ceršak, kjer so izkrcali novo enoto zvezne

⁵⁴ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 25. 6. 1991, št. SZ-804-03/196 z dne 26. 6. 1991; Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 26. 6. 1991, št. SZ-804-03/211 z dne 27. 6. 1991; Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 28. 6. 1991, št. SZ-804-03/225 z dne 29. 6. 1991; Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 2. 7. 1991, št. SZ-804-03/246 z dne 3. 7. 1991.

Posledice spopada med JLA in TO na Šentilju na mejni stražnici JLA Šentilj, foto: Egon Skamlec (www.kamra.si)

milice, ki bi po načrtovanem zavzetju Šentilja prevzela nadzor meje. Te enote so zasedle položaje za napad na mejni prehod, ki so ga branile enote milice ter deli 23. in 711. odreda TO, ki so kljub grožnji ostali na položajih. Enota JLA na Šentilju se je utrdila na hribu Bolt, od koder je imela odličen pregled nad mejnim prehodom, proti kateremu je usmerila vkopane netr Zajne topove, hkrati pa je poveljnik mejne stražnice na Ceršaku zagrozil z minometnim napadom na enote TO, ki so blokirale karavlo. Položaje TO na prehodu in barikade med Štrihovcem in Šentiljem so čez dan dvakrat napadla letala, pri tem sta bila ranjena dva miličnika in trije pripadniki TO, ubiti pa so bili štirje vozniki tovornjakov, katerih vozila so uporabili za barikade. TO je usposobila 6 od 10 zajetih tankov pri Šentilju oz. Štrihovcu in jih tisti dan skrivaj pripeljala na bojne položaje pred hribom Bolt, kjer je bila vkopana glavnina enot JLA z netr Zajnimi topovi, tako da je pri zavzetju vojaških objektov prvič sodelovala tudi tankovska četa 7. PŠTO, ki je pomembno prispevala k zmagi pri Šentilju. Njen poveljnik je namestil pokvarjeni tank na glavno cesto kot vabo, s katero je prisilil JLA na hribu Bolt, da je izdala svoje položaje, nato pa so tanki odprli ogenj nanje. Proti položajem JLA so izstrelili tankovske granate, nakar so se vojaki v neredu in z nekaj ranjenimi umaknili delno v stražnico Ceršak, delno pa se razkropili po gozdu. Oba netr Zajna topova in minometa so pustili na položaju. Iz stražnice Šentilj

pa so se pripadniki JLA in zvezne milice kljub temu upirali vse do večera. Po 25 izstreljenih tankovskih granatah so se morali umakniti iz stavbe proti meji. Večina se je sicer sklenila naslednji dan predati, a ne TO, temveč milici. Manjši del se jih je umaknil na avstrijsko stran in se predal avstrijski vojski.⁵⁵

Eden izmed najpomembnejših ukrepov civilne obrambe, ki so ga slovenske oblasti napram JLA uvedle že v času Pekrskih dogodkov, je bil odklop dovoda javne infrastrukture do vojašnic JLA (cestne in železniške povezave, oskrba z elektriko, s plinom, vodo in PTT priključki, z živili ter opremo in orožjem). To je med vojaki in starešinami povzročilo veliko nejevolje in ogorčenja, pa tudi poskusov preprečitve le-tega. Med drugim tudi s pomočjo vojaških helikopterjev, ki so imeli oznako rdečega križa, kar je bilo v nasprotju s 30. členom I. protokola Ženevskih konvencij, na kar je zveznega sekretarja za ljudsko obrambo SFRJ generala Veljka Kadijevića opozoril tudi slovenski minister za obrambo Janez Janša ter mu postavil zahtevo, da morajo biti poleti helikopterjev JLA prijavljeni slovenskim oblastem ter pristati izven vojašnic, tako da bi lahko "legitimni organi RS preverili prevoze za potrebe RK" in v kolikor na strani JLA tega ne bi upoštevali, Slovenija ni mogla jamčit za njihovo varnost.⁵⁶

Ob zaključku spopadov in razglašenem premirju so se začela tudi pogajanja o priključku vojašnic na javno infrastrukturo, kar je bil predvsem interes JLA, ki je hotela s tem kar se da normalizirati delo in življenje v svojih vojašnicah. Tako je poveljnik 31. korpusa JLA general Mićo Delić javno zagotovil, da enote korpusa do sklenitve formalnega premirja ne bodo izvajale nikakršnih vojaških aktivnosti. Na osnovi tega mu je Operativna podskupina Republiške koordinacije za Vzhodnoštajersko posredovala pogoje, z izpolnitvijo katerih bi bilo možno postopno normalno oskrbovanje med vojašnicami korpusa v Mariboru in drugih mestih. Tako je bila omogočena oskrba s hrano, obleko, obutvijo in sanitarno higienskimi potrebščinami. Postopno so se izvedli priklopi na infrastrukturo (elektrika, PTT, zveze in voda), dovolil se je odvoz komunalnih odpadkov. Sanitetna oskrba z vozili JLA se je lahko izvajala le ob predhodni najavi in kontroli s strani milice, "da ne bi prihajalo do zlorab, kot je bilo to v preteklosti". Ob tem so se lahko vsi vojaški objekti lahko oskrbovali le na enem in to v Mariboru: vojašnica Vojvode Mišića na glavnem vhodu, vojašnica Franc Rozman Stane na glavnem vhodu iz Metelkove ulice, vojašnica Slava Klavora iz vhoda na Ulici Pariške komune, vojašnica Melje iz vhoda iz Ulice kraljevića

⁵⁵ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 25. 6. 1991, št. SZ-804-03/196 z dne 26. 6. 1991; Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 26. 6. 1991, št. SZ-804-03/211 z dne 27. 6. 1991; Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 28. 6. 1991, št. SZ-804-03/225 z dne 29. 6. 1991; Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 2. 7. 1991, št. SZ-804-03/246 z dne 3. 7. 1991.

⁵⁶ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Odobritev poletov, št. 1786 z dne 8. 7. 1991.

Marka in Vojašnica ob železnici – Pekarna, iz Ulice ob železnici. Ob navedenih vhodih naj bi nato pripadniki slovenske milice ob pomoči pripadnikov TO izvajali pregled vozil in kontrolo vojaških oseb, premiki vozil pa so morali biti predhodno dogovorjeni in najavljeni preko operativnega centra, ki je o tem obvestil patrulje milice, ki so jih nato spremljale do drugih vojaških objektov. Nadzor objektov JLA so zmanjšali na opazovalce TO in na operativni nadzor milice, vendar šele takrat, ko so v vojaških objektih vzpostavili stanje, kot je bilo pred dvigom bojne pripravljenosti, tako da so v skladišča umaknili vso vojaško tehniko, odstranili postavljene mine, zmanjšali število straž ter umaknili ostro-strelce, ki so bili v okolici vojašnic. Ob tem so vzpostavljene fizične blokade vojaških objektov ostale nespremenjene in to do formalne sklenitve premirja. Prav tako se je moralo rdečemu križu omogočiti možnost preverjanja prisotnosti iskanih vojakov.⁵⁷

Deličev odgovor je prišel takoj. Sprejel je vse pogoje, ki jih je postavila koordinacijska podskupina, s tem da je predlagal, da se kontrola vozil in oseb slovenska milica ne izvaja na samih vhodih v vojašnice, "kapijah", ampak na poti med posameznimi vojaškimi objekti. Ob tem je, za razliko od groženj izpred desetih dni, da bo Maribor zravnal z zemljo, prosil, da naj bodo kontrole oseb in vozil "korektne in dostojanstvene".⁵⁸ Operativna podskupina je nato soglašala, da se bo kontrola vršila nekoliko odmaknjeno od samih vhodov v vojašnice, vendar je bilo pri tem potrebno zagotoviti, da so se vsa vozila pregledala ter spremljala do kraja, kamor so bila namenjena oziroma je najavljen njihov premik. Premike vseh vozil je morala JLA najaviti preko Operativnega centra Maribor, ki je nato o tem obveščal operativna centra UNZ Maribor in 7. PŠTO. Vsa nenajavljena vozila so morali zavrniti.⁵⁹

Poglavje bi lahko zaključili z ugotovitvijo, da so bili rezultati, ki so jih enote TO dosegle v vojni, predvsem posledica dobre pripravljenosti teh, saj sta bila tako bojna morala kot usposobljenost njenih pripadnikov na zelo visokem nivoju in nad pričakovanim. Poveljnik VŠP, polkovnik Vladimir Milošević, je svojo analizo vojne zaključil z mislijo, da "smo naredili manj napak kot nasprotnik". Vzroke za eno največjih vojaških zmag v slovenski nacionalni zgodovini pa je minister za obrambo Janez Janša povzel v naslednjih točkah:

⁵⁷ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Pogoji, ki jih je Operativna podskupina Maribor naslovila na: Komanda 31. korpusa, Maribor, g. general Delić Mićo, št. 1/1 z dne 6. 7. 1991.

⁵⁸ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Uslovi, Dopis Komande 31. korpusa št. 2561 z dne 6. 7. 1991, katerega naslovnik je "Operativna podgrupa Maribor (Komar Silvo)".

⁵⁹ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, faksirano sporočilo z dne 6. 7. 1991 ob 17.04 uri, ki ga je Podskupina Maribor posredovala UNZ Maribor, Celje, Slovenj Gradec in Murska Sobota, operativnim območjem Murska Sobota, Celje in Slovenj Gradec, Oddelku za ljudsko obrambo občine Maribor in Republiški koordinaciji.

jasen politični cilj, podprt z enotnostjo naroda in s plebiscitnim rezultatom; nasprotnika nismo podcenjevali, on pa nas je; naše enote so bile homogene in motivirane, nasprotnikove večinoma ne; večino nujnih in mogočih priprav na obrambo smo izvedli pravočasno; imeli smo dobre informacije o nasprotniku; premoč nasprotnika v orožju in številu smo nevtralizirali z omejitvijo njegovega manevra; human pristop z izogibanjem žrtvam na obeh straneh, nediskriminatorna obravnava ranjencev in uspešna propagandna aktivnost so motivirali nasprotnikove enote za predajo; številni posamični uspehi enot TO in policije od prvega dne vojne naprej so krepili moč TO ter dvigovali moralo vojaštva in civilnega prebivalstva ter dobra organizacija civilne obrambe je z oviranjem nadomestila pomanjkanje težkega orožja; preskrba prebivalstva je kljub vojni delovala skoraj nemoteno, vse veje oblasti razen pravosodne so učinkovito delovale, nova država je zadovoljivo funkcionirala.⁶⁰

Umik JLA in priprave na možnost ponovne agresije

Čeprav je JLA po premirju v Sloveniji še poskušala doseči prejšnje stanje, je v jugoslovanskem vojaškem in političnem vrhu že potekal strateški pogovor o prihodnjih korakih. Vojaški vrh je načrtoval ponovitev napada na Slovenijo 18. julija, vendar se srbski politični vrh s tem ni strinjal. Odkrito se je zavzemal za to, da JLA postane srbska vojska in brani le območja, na katerih živi srbsko prebivalstvo. Srbski del zveznega predsedstva je na seji 18. julija s sodelovanjem slovenskega člana predsedstva Janeza Drnovška s šestimi glasovi za, enim vzdržanim in enim proti izglasoval sklep o umiku JLA iz Slovenije. Predlagala sta ga Drnovšek in zvezni sekretar za ljudsko obrambo general Veljko Kadijević, ki ga je utemeljil z oceno, da organi in oborožene enote Republike Slovenije ne ravna v skladu s sklepom predsedstva SFRJ z dne 12. julija in določbami Brionske deklaracije z dne 7. julija 1991, kar ovira delovanje JLA v Sloveniji. Predsedstvo je sprejelo sklep o umiku JLA iz Republike Slovenije v 10 točkah, v katerem je bilo določeno, da poveljstva, enote in ustanove JLA ne bodo več nastanjene na ozemlju Republike Slovenije do dokončnega dogovora o prihodnosti Jugoslavije. Enote in premičnine 31. korpusa je bilo potrebno v treh mesecih od sprejetja tega sklepa preseliti na območje Republike Srbije, 14. korpusa pa na območje Republike Bosne in Hercegovine. Pripadniki stalne sestave JLA slovenske narodnosti so se lahko v treh mesecih odločile, ali ostanejo v JLA, enako pa je veljalo za pripadnike drugih narodov in narodnosti, ki niso imeli prebivališča na ozemlju Republike Slovenije.⁶¹

⁶⁰ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Poročilo o bojni pripravljenosti teritorialne obrambe Maribor za leto 1991, št. SZ 804-03/434 z dne 10. 12. 1991; Janša, "Vstali in obstali", str. 23.

⁶¹ Rupel, *Osamosvojitve*, str. 322–323.

V zvezi s tem je RŠTO ocenil, da je nasprotnik (JLA) na območju Republike Slovenije v junijsko-julijski agresiji kljub izraziti premoči v bojni tehniki doživel neuspeh in ni dosegel nobenega izmed načrtovanih ciljev. Ob prekinitvi ognja so se nato enote JLA umaknile v vojašnice, vendar so izgube in prebegi le te bojno onesposobile, njihova popolnitev ni bila več mogoča, bojna morala večino ostalih vojakov in starešin pa je bila izredno slaba. Odločitev, ki jo je sprejelo predsedstvo SFRJ o umiku JLA, ni bila sprejeta zaradi naklonjenosti do Slovenije, temveč je bila nujni ukrep zaradi poslabšanja stanja v enotah JLA na območju Slovenije oziroma njihove bojne neuporabnosti in vojnih razmer na ozemlju Republike Hrvaške. Štab vrhovnega poveljstva ostanka oboroženih sil SFRJ pa je po umiku načrtoval konsolidacijo svojih sil ter ponovno agresijo pod drugačnimi klasičnimi in veliko težjimi pogoji, saj je jugoslovanski vojaški vrh hotel, ob podpori zvezne vlade, za vsako ceno ohraniti enotno Jugoslavijo. Tako je imela JLA, ob pomoči srbske TO, pripravljen poseben načrt za vojaško operacijo, s katero bi z uporabo koncentričnih prodorov, po potrebi selektivno vzpostavili tudi frontno linijo, s katero bi Hrvaško prisilili k predaji, nato pa bi v drugi fazi operacije izvršili agresijo na Slovenijo. Ob tem bi naj pomembno vlogo igrala iz Slovenije umaknjena korpusa JLA (14., ljubljanski, v zahodno Bosno s poveljniškim mestom v Doboju, in 31., mariborski, v zahodno Srbijo s poveljniškim mestom v Šabcu). Njuna naloga je bila "pokriti" prazen prostor za tistimi enotami JLA, ki so bile namenjene za ofenzivne akcije na območju Hrvaške in Slovenije, ob tem pa sta imela velike težave s popolnitvijo moštva, čemur je sledila njuna reorganizacija in podreditev njunih enot korpusom JLA, ki so bili na tem območju. Pravzaprav so ju razpustili.⁶²

Za območje Maribora je bilo povelje za bojno delovanje v primeru ponovne agresije JLA na Republiko Slovenijo izdano 10. oktobra 1991. 71. ObmŠTO (poveljniško mesto Kordek) z enotami: 70. brigad TO, 2. bataljonom 72. brigade TO, četo protiklepnega odreda TO ter enim oddelkom minometov iz 79. ObmŠTO, je moral v sodelovanju z enotami milice in narodne zaščite organizirati in izvajati elastično obrambno delovanje na smereh prodora nasprotnika, organizirati obrambo mesta Maribor ter pripraviti in organizirati sile za izvedbo hitre blokade sil JLA v vojašnici Franc Rozman Stane in na železniški postaji

⁶² Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje za obrambno operacijo v primeru agresije JLA na Republiko Slovenijo, št. DS (Državna skrivnost "Kobra-91/III") 848/43 z dne 27. 8. 1991 ob 12.00.

Studenci⁶³, tako da bi izvedel ognjeni naskok na objekte in "živo silo", jih zavzel ter izvzel materialno-tehnična sredstva.⁶⁴

70. brigada TO (poveljniško mesto je bilo v OŠ Angela Besednjaka) je imela nalogo, da organizira in izvaja elastično, uporno in aktivno obrambo mesta na prihodih k mestu, na robu mesta in v mestu. Prvi bataljon 72. brigade (KS Počehova) je moral tako organizirati obrambo na območju Rošpoh–Dragučova–Ribniško selo, 2. bataljon 70. brigade (OŠ Martina Konšaka) v rajonu Pobrežje–Težno–Stražun, 3. bataljon 70. brigade (STTC) rajon TAM–Radvanje–Tabor ter biti pripravljen sprejeti obrambo pred silami nasprotnika s smeri Slivnica–Maribor in Skoke–Rogoza–Maribor ter protidesantni boj v rajonu letališča Maribor. Naloga 2. bataljona 72. brigade (dvorana Tabor) pa je bila, da s pridodanimi enotami izvaja blokado vojašnice Franc Rozman Stane. Naloga 727. protidiverzantskega voda je bila blokada železniške postaje Studenci, sile TO za intervencijo, ki so se nahajale v meljski vojašnici, pa so morale izvajati blokado in zavzetje vojašnic JLA Slava Klavora (15 vojakov in starešin JA) in Pekarna (5 vojakov JLA). Protioklepne enote TO (Rogoza) so morale organizirati blokade prometnic, ki so vodile v mesto, protidesantni odred TO (Aerodrom) pa je moral izvajati proti desantno oviranje širšega območja letališča Maribor. Pri Betnavskem gradu je bil predviden bojni položaj divizijona protizračne obrambe. V primeru zloma obrambe mesta so se morale enote izvleči na območje Pohorja ter biti v pripravljenosti za aktivno delovanje z nalogo preprečiti prodor sovražnika na bazno območje Pohorja.⁶⁵

V Občinskem štabu za Civilno zaščito Maribor so med tem ocenili, da bi bilo potrebno v primeru večjih bojnih delovanj na območju vojašnice Franc Rozman Stane in železniške postaje Studenci izvesti pravočasno evakuacijo oziroma začasni izmik 12.500 okoliških prebivalcev, 3000 zaposlenih v TVT Boris Kidrič in Tekstilni tovarni Tabor ter 2000 učencev in dijakov v OŠ Borisa

⁶³ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje za bojno delovanje TO 71. območnega štaba TO Maribor v primeru agresije JLA na Republiko Slovenijo, Ljudska obramba, Državna tajnost, št. Kobra-IV/91, z dne 11. 10. 1991. Kljub temu da so se enote JLA intenzivno pripravljale na umik iz mesta in predajale vojaške objekte pripadnikom TO, je bilo v vojašnici Franc Rozman Stane na Taboru še okoli 300 starešin, civilnih oseb in vojakov z zalogami intendantskih sredstev za en mesec pri onemogočeni oskrbi. Z devetimi tanki T-55, petimi oklepnimi transporterji, tremi protiletalskimi oklepnimi vozili, desetimi minometi 120 milimetrov, šestimi haubicami 105 milimetrov ter ročnimi raketometi "Osa" in "Zolja" ter ostrostrelci na vrhu vojaških objektov, pa so organizirali krožno obrambo vojašnice, z možnostjo delovanja po železniški postaji Studenci in po drugih pomembnih objektih v mestu v krogu 10 do 12 kilometrov. Na železniški postaji Studenci pa so že dalj časa stale natovorjene štiri vlakovne kompozicije s 105 vagoni najrazličnejših sredstev in opreme, od tega 17 vagonov s strelivom večjega kalibra.

⁶⁴ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Povelje za bojno delovanje TO 71. območnega štaba TO Maribor v primeru agresije JLA na Republiko Slovenijo, Ljudska obramba, Državna tajnost, št. Kobra-IV/91, z dne 11. 10. 1991.

⁶⁵ Prav tam.

ŠTAB MARIBOR

DNE 14.10.1991 OB 20.00 URI

Zap. št.	ŠIFRA ENOTE	VRSTA ENOTE	MIKRO LOKACIJA	ŠTEV. VPOKL.	ŠTEV. UDEL.	%	ŠTEV. VOZ.	NALOGE
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	7100	štab	sedež	3	3		2	dežurstvo
2.	T-7461/3	odd. VP	"	11	8			zavarovanje
3.	T-7113/1,6,7,8	JOD TO	vojaš. Melje	98	43		5	pripravljenost
4.	"	"	sklad. Pivola		8			zavarovanje
5.	"	"	RTV Pohorje		5		1	"
6.	"	"	vojaš. V. Mišiča		14			"
7.	"	"	stolp Pohorje		8			"
8.	7100/4	zaled. vod	Lenart	8	4			potrebe PŠTO
9.		tankisti	LC Skoke	12	5			pripravljenost
10.	7001/5-4	3.čTO 72.br.TO	LC Skoke	84	44		1	"
11.	"	"	Aerodrom		15			zavarovanje
12.	T-7463/6,7	vod OGP 44.br. TO	UC Pekre	50	17			"
13.	"	"	sedež OŠTO		13			"
14.	7130/5	3.baterija 1art.div.PZO	LC Skoke	65	31		3	
		1. zavarovanje			88			
		2. pripravljenost			123			
		3. druge naloge			7			
S K U P A J :				331	218	66	12	

Enote TO 71. ObmŠTO ter njihovi položaji in številčno stanje na dan 14. 10. 1991 (Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORŠ, fond VŠP TO, AŠ 1, Dnevno operativno poročilo za dne 14. 10. 1991, št. Z 804-03/370 z dne 14. 10. 1991)

Kidriča, Slavka Šlandra, Maksa Durjave, Janka Padežnika, Angela Besednjaka, Gustava Šiliha in Veljka Vlahoviča, Srednje kovinarske, strojne in metalurške šole, Železničarske srednje šole z dijaškim domom ter 800 otrok enot vrtca Studenci. Za evakuacijo vseh bi tako potrebovali dve do štiri ure, nakar bi bilo

Predaja tankov JLA pripadnikom TO na železniški postaji Tezno, 20. avgust 1991, foto: Boris Vugrinec (www.kamra.si)

potrebno obvestiti prebivalstvo z alarmom za nevarnost iz zraka. Ob tem so bili v načrtu predvideni tudi rajoni izmika prebivalstva. Po usmeritvah nadrejenega poveljnika so morali nato v 71. ObmŠTO zgoraj navedene elemente vnesti v svoje dokumente za uporabo sil TO.⁶⁶

Istočasno s pripravami na morebitni ponovno vojaško intervencijo Jugoslovanske armade na območje Slovenije so med pripadniki JLA in TO potekale primopredaje objektov JLA in umik njenih pripadnikov. 2. 8. 1991 sta se v Zagrebu sestali komisiji Republike Slovenije, ki jo je vodil Miran Bogataj, namestnik ministra za obrambo RS, in 5. Vojaškega območja JLA, ki jo je vodil general Andrija Rašeta. Dogovorili sta se, da se po posameznih pokrajinah in območjih TO ustanovijo komisije, ki se bodo o primopredaji posameznih objektov pogajale s komisijami korpusov in garnizij JLA. Na območju VŠP je bila ustanovljena pokrajinska komisija, ki jo je vodil Ladislav Lipič, pomočnik poveljnika VŠP TO za zaledje, člana pa sta bila Janez Drevnšek iz Oddelka za ljudsko obrambo

⁶⁶ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Občinski štab za civilno zaščito občine Maribor, Načrt za evakuacijo z dne 13. 10. 1991. Načrt za evakuacijo v sklopu načrta "NABAVA", št. 804-03/600 z dne 16. 10. 1991.

občine Maribor in Jernej Kokalj iz Uprave za notranje zadeve Maribor, ob njej pa še območne komisije za Maribor, Ljutomer, Murska Sobota, Ptuj in Slovenska Bistrica.⁶⁷

Do srede septembra 1991 so na območju VŠP od JLA prevzeli naslednje mejne stražnice: Đuro Đaković – Duh na Ostrem vrhu, Nikola Hečimović – Veliki Boč, Jožica Flander – Gaj nad Mariborom, Špičnik – Svečina, Šentilj – Šentilj v Slovenskih goricah, Ceršak, Sladki Vrh, Cvetko Štefan – Korovci, Sotina, Mirko Bagar Jan – Trdkova, Kuzma, Fikšinci, Čepinci, Dane Šumenjak – Petanjci, Prva prekmurska četa – Žitkovci, Đuro Salaj – Kobilje, Miha Marinko – Prosenjakovci, Kosta Nadj – Hodoš, Pince, Štefan Kovač – Lendavske gorice, Gornja Radgona in Jože Kerenčič – Zg. Konjšče. Ob njih pa še vojašnice in druge objekte in zemljišča: Kasarno 3 – Ptuj, Brinje – Slovenska Bistrica, Šuma – Nova vas pri Ptuj, Berek – Murska Sobota, vojašnica Murska Sobota, Skladišče TRIMO Murska Sobota, Prisluškovalni center Spuhlja pri Ptuj, strelišče Mačkovci pri Murski Soboti, strelišče Apače pri Ptuj, objekt in zemljišče Bohova, zemljišče na Črešnjecju pri Slovenski Bistrici, kurjo farmo na Kordeku v Pekrah, ekonomijo Špičnik, Kagarjev počitniški dom na Pohorju, Stolp (Ledinekov kogel) – prisluškovalni stolp Pohorje, vojašnico Tone Tomšič v Melju v Mariboru, skladišče Pivola v Hočah in strelišče Radvanje v Mariboru. Prav tako so bile TO predane kmetijske površine: 20 hektarjev zemljišča pašnikov in travnikov na Špičniku, katerih lastnik je bil Agrokombinat, nato pa še 10 hektarjev zemljišča v Zlatoličju, 5 hektarjev v Apačah, 1 hektar na mariborskem letališču in 2,5 hektarja v Bereku pri Murski Soboti, vse posejano s koruzo in v lasti JLA. Predani pa niso bili, čeprav so pričakovali njihovo predajo v času med 16. in 21. septembra 1991, naslednji objekti: Dom JLA Maribor, vojašnica Dušan Kveder Tomaž – Ptuj, vojašnice v Mariboru: Ob železnici, Vojvode Mišiča, Franc Rozman Stane ter skladišče TRIMO v vojašnici Franc Rozman Stane, vojašnica Pohorski bataljon – Slovenska Bistrica in Radiorelejni vozle Boč.⁶⁸

Pripadniki JLA so območje mesta Maribor dokončno zapustili 24. oktobra 1991, ko so enote TO nazadnje v upravljanje in varovanje prevzele vojašnico Franc Rozman Stane. Ministrstvo za obrambo je nato na območju mesta za potrebe TO oziroma Slovenska vojska zadržalo vojašnico Franc Rozman Stane, ki se je preimenovala v Vojašnico generala Maistra. V njej je danes sedež 72. brigade Slovenske vojske. Sestavni del vojašnice pa je tudi objekt Kadetnica, v kateri deluje Center vojaških šol. Vsi ostali vojaški objekti v mestu so bili po letu

⁶⁷ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Formiranje komisij po pokrajinah in območjih, dokument RŠTO brez številke z dne 8. 8. 1991.

⁶⁸ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Dopis PŠTO Maribor št. 804-03/480 z dne 13. 9. 1991, naslovljen na zaledni sektor (g. Zupan) RŠTO Ljubljana v zvezi z vračanjem ter sprejemom sredstev JA.

Narodni dom Maribor, od leta 1946 do leta 1991 dom JLA, foto: Matej Kristovič (www.nd-mb.si)

1991 predani mestu, ki jih je ob pomoči države preuredilo v objekte, v katerih delujejo izobraževalne, kulturne in zdravstvene ustanove ter podjetniški centri. Nazadnje, leta 2003, je bilo v upravljanje mesta predano vadišče in strelišče Radvanje, katerega območje je danes namenjeno športnim aktivnostim.⁶⁹ Tako je mesto Maribor leta 1991 v svoje upravljanje ponovno dobilo večino zemljišč in ostale infrastrukture, ki jo je pred več kot 140 leti podarilo državi (Avstro-Ogrski) za vojaške potrebe.⁷⁰

⁶⁹ Stalna zbirka dokumentarnega gradiva MORS, fond VŠP TO, AŠ 1, Zapisnik o primopredaji nepokretnosti izmedju VP 8638 Maribor, Garnizon Maribor: TO Maribor; Tomaž Kladnik, *Slovenska vojska v službi domovine* (Ljubljana, 2007), str. 138 in 195–196.

⁷⁰ Več o tem: Tomaž Kladnik, "Maribor in vojaška infrastruktura od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne", *Annales : anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 29, št. 3 (2019), str. 405–424; Tomaž Kladnik in Mateja Matjašič Friš, "Maribor med obema vojnoma in vprašanje vojaške infrastrukture", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 3 (2021), str. 789–824.

Kladnik Tomaž

MARIBOR AND THE CREATION OF THE ARMED FORCES OF INDEPENDENT AND DEMOCRATIC SLOVENIA

SUMMARY

In spite of its long national history, Slovenia achieved its statehood and democratic government only as late as 1991. Several factors contributed to Slovenia's independence at the time: a set of favourable external circumstances; the ripeness of a general belief in Slovenia that the historical opportunity had to be seized and independence gained; and the unity of the actions of the lead actors of the independence process, who were able to establish a military balance in conflict with the Yugoslav People's Army (YPA) and achieve peace through tough negotiations with the European community without relinquishing their fundamental goal. Through dedication to the idea of an independent state, which was supported by the vast majority of Slovenian citizens in a referendum, and the determination of the Slovenian political leadership and the members of the Slovenian armed forces and civil defence, the Territorial Defence (TD) was transformed, during the preparations for and victory in the Slovenian defence war, into a modern armed force – the Slovenian Armed Forces.

For the successful defence of the newly-formed state, whose main opponent was the YPA, which was supported by its loyal personnel in the TD National Headquarters of the Socialist Republic of Slovenia, Slovenia had to establish its own defence forces. For the purpose of protecting the newly emerging Slovenian state, the cores of military resistance were established first, and later an armed forces of Slovenia, which achieved its final form in the Manoeuvre Structure of National Defence (MSND). The main defence plan was simple and logical: in the event of an armed attack by the YPA, the MSND would protect key facilities and, at the same time, through rapid attacks on the storage facilities of weapons and military equipment, ensure the inclusion of the complete TD formations. Detailed plans for individual storage and other important facilities were prepared. Strike teams and assault detachments were organized in the regions and municipalities, their formations adapted to the weapons and equipment available. Mobilization documents were prepared in the utmost secrecy to summon new units, which were mobilized according to the principle of "self-summons", with no additional courier service and with a special encrypted communication system. Numerous secret storage facilities for weapons and military equipment were also established.

Regional and municipal MSNDs were organized in the Maribor area, which were tasked with bringing the Slovenian armed forces together and preparing for a potential intervention by the YPA, which had strong military forces stationed in the city and its vicinity. With amendments to the Republic's constitution, the Slovenian state took over the command of the Slovenian defence forces, the TD of the Republic of Slovenia, which, together with the Militia and civil defence, made successful preparations for armed conflict to defend the national sovereignty. Maribor was the base of the TD Vzhodnoštajerska region, the 71st Regional TD Headquarters, and the 710th Training Centre in Maribor-Pekre. On 23 May 1991, the latter became the first target of the YPA's military intervention. The chief objectives of the YPA's combat operations were to occupy the border crossings of the Republic of Slovenia, and then prevent the functioning of democratically elected Slovenian authority bodies. For this reason, the YPA's activities in the broader Maribor area were predominantly focused on the organization of forces for the occupation of the border crossings at Šentilj and Dravograd. However, due to the successful military organization and resistance of the Slovenian armed forces, the YPA failed to achieve this. After the ceasefire and the decision on the withdrawal of the YPA units from the Republic of Slovenia, the last YPA member left Maribor on 24 October 1991.

VIRI IN LITERATURA

AVMSV – Arhiv Vojaškega muzeja Slovenske vojske, fond Arhivarij, AŠ 1; ter fond Fototeka.

Stalna zbirka dokumentarnega gradiva Ministrstva za obrambo Republike Slovenije (MORS), fond Vzhodnoštajerska pokrajina Teritorialne obrambe (VŠP TO), AŠ 1.

Vojaški uradni list – Beograd, letnika 1973 in 1983.

.....

Bajc, Gorazd, Melanšek, Tadeja in Friš, Darko, "Uvod v zgodovino spremljanja britanske obveščevalne dejavnosti na Slovenskem – 'samoevalvacije' slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 839–878.

Bajc, Gorazd, Osojnik Janez in Friš, Darko, "Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 217–256.

Fišer, Miran, "Teritorialna obramba Vzhodnoštajerske pokrajine od ustanovitve do vojne za Slovenijo", v: Ogrinc, Venčeslav (ur.), *Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja* (Ljubljana, 2018), str. 27–51.

Hojs, Aleš (ur.), *Vojna za Slovenijo* (Ljubljana, 2014).

Horvat, Mladen, "Vzhodnoštajerska pokrajina TO", v: Kladnik, Tomaž (ur.), *Vojaška obramba Slovenije* (Ljubljana, 2011), str. 419–459.

Janša, Janez, "Vstali in obstali", v: Hojs, Aleš (ur.), *Vojna za Slovenijo* (Ljubljana, 2014), str. 13 do 24.

Janša, Janez, *Premiki* (Ljubljana, 1992).

Kladnik, Tomaž in Matjašič Friš, Mateja, "Maribor med obema vojnoma in vprašanje vojaške infrastrukture", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 3 (2021), str. 789–824.

Kladnik, Tomaž, "Maribor in vojaška infrastruktura od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne", *Annales : anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 29, št. 3 (2019), str. 405–424.

Kladnik, Tomaž, *Slovenska vojska v službi domovine* (Ljubljana, 2007).

Kladnik, Tomaž, *Zadišalo ja po Slovenski vojski* (Ljubljana, 2021).

Marković Zvezdan, *Jugoslovanska ljudska armada* (Ljubljana, 2007).

Mikulič, Albin, *Uporniki z razlogom* (Ljubljana, 2007).

Ogrinc, Venčeslav, "Manevrska struktura narodne zaščite Vzhodnoštajerske pokrajine leta 1990", v: Ogrinc, Venčeslav (ur.), *Vzhodnoštajerska pokrajina v procesih osamosvajanja* (Ljubljana, 2018), str. 55–68.

Pravilo službe Oboroženih sil (Beograd, 1977).

Rupel, Dimitrij (ur.), *Osamosvojitve – Prispevki za enciklopedijo slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti* (Ljubljana, 2021).

Simonič, Peter (ur.), *Leksikon mariborske družbe in kulture po letu 1945* (Maribor, 2012).

Šela, Ana in Hazemali, David, "Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 879–920.

Šela, Ana, Hazemali, David in Melanšek, Tadeja, "Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 811–838.

Vojni leksikon (Beograd, 1981).

DOI 10.32874/SHS.2022-15

Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let

Jelka Piškurić

Dr., znanstvena sodelavka
Študijski center za narodno spravo
Tivolska 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: jelka.piskuric@scnr.si

Izvleček:

Avtorica v prispevku predstavi različne vidike vsakdanjega življenja Slovencev ob koncu osemdesetih let, še zlasti vpliv hitro rastoče inflacije. Ob tem prikaže različne strategije, ki so jih ljudje razvili za krmarjenje skozi gospodarsko krizo in izboljšanje življenjskega standarda. Kriza, tako gospodarska kot politična, je vplivala tudi na javno mnenje. Nezadovoljstvo nad čedalje težjimi življenjskimi pogoji se je stopnjevalo, z njim pa tudi kritika sistema. Slovenci so bili čedalje bolj prepričani, da bo imela Slovenija boljše možnosti za razvoj izven jugoslovanskega okvira, in na prelomu desetletja množično podprli politične in družbene spremembe. Ob koncu prispevka so prikazani še hitrejši vstop tehnologije v gospodinjstva, del popularne kulture tega časa ter sproščanje omejitev v javnem izražanju religioznosti.

Ključne besede:

vsakdanje življenje, Slovenija, inflacija, življenjski standard, politične in družbene spremembe, 1985–1989

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 547–582, 128 cit., 1 preglednica, 3 slike

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Po Titovi smrti leta 1980 je kriza v Jugoslaviji, tako gospodarska kot politična, postala odkrita. Na posameznike in njihovo vsakdanje življenje je z vsakim letom intenzivneje vplivala visoka inflacija, ki se je ob koncu desetletja spremenila v hiperinflacijo. Delavci so se ob hkratnem padanju realnih osebnih dohodkov soočali tudi s padanjem življenjskega standarda. Politični poskusi rešitve gospodarstva so bili neustrezni in so le še poglobljali težave. V Sloveniji, ki je bila gospodarsko v boljšem položaju kot ostale republike, so zvezni ukrepi postopoma povečevali nezadovoljstvo ljudi, ki so postajali vedno bolj prepričani, da Slovenija preveč plačuje za nerazvite dele države. To je razvidno tako iz raziskav javnega mnenja, ki so beležile vztrajno rastočo kritiko sistema, kot iz časopisnih in ustnih virov.²

Prav s časopisnimi viri sem si nekoliko bolj pomagala ob pisanju tega prispevka, saj lahko z njihovo pomočjo lepo spremljamo gospodarske trende, državne ukrepe, pa tudi druga področja, skozi katera se zrcalijo značilnosti vsakdanjega življenja. Pri tem vidimo, da so mnoge tematike, ki so se pojavljale v takratnem časopisju, pravzaprav aktualne še danes. Časopisi so od sredine desetletja sprva seveda največ govorili o podražitvah in zniževanju življenjskega standarda, stabilizacijskih ukrepih in gospodarskih težavah, medtem ko so proti koncu desetletja začele prevladovati politične razmere v državi. Manj intenzivno, a še vedno pogosto, so se pojavljali še članki o stanovanjski krizi, težavah v javnem zdravstvu, napredku tehnologije, varovanju okolja, zlasti od nesreče v Černobilu, aktualen je bil celo virus. Takrat so namreč pisali o aidsu, ozaveščali ljudi o prenosu bolezni in se bali, da bo postal epidemija prihodnosti, če znanost ne bo našla cepiva zanj. Kar mogoče prav tako spominja na današnje čase, pa je pripis v enem od člankov, ki pravi: "Svetovalec za aids pri britanski vladi pravi, da je teorijo o pobegu virusa iz laboratorijev za biološko orožje moč ovreči."³ Z nekaterimi pomisleki se kot kaže ukvarjamo že dlje.

Omejitve v preskrbi so posameznike nenehno spremljale od konca sedemdesetih let. Neposredno po Titovi smrti je Jugoslavija zamrznila cene in za 30 odstotkov devalvirala dinar, proti koncu leta 1980 pa pravzaprav zopet uvedla racionirano preskrbo. Motena je bila preskrba z oljem, sladkorjem, pralnim praškom, toaletnim papirjem, higienskimi vložki, kavo, bananami in številnimi

¹ Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Več o tem gl. Jelka Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*". *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* (Ljubljana, 2019), str. 129–154, 164–168 (dalje: Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*").

³ Tomaž Gerdina in Vesna Marinčič, "Aids je epidemija prihodnosti in zaradi nje bodo umirali samo nevedni", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 2. 1987, št. 31, str. 21.

drugimi izdelki. V Sloveniji so namesto bonov uvedli količinske omejitve, kar so omogočale velike republiške blagovne rezerve.⁴ Leta 1982 sta bila v Jugoslaviji uvedena še dva nepriljubljena ukrepa – bencinski boni in plačilo depozita pred odhodom v tujino. Prvi je bil namenjen varčevanju z deficitarnimi naftnimi derivati in posamezniki so bili zaradi njega upravičeni le do 40 litrov bencina na mesec. Z drugim ukrepom je država želela preprečiti prekomerno uhajanje deviz v tujino. Nemoteno prehajanje meje so spremljali poostreni carinski predpisi, na mejah pa so se večale kolone avtomobilov. Depozit, ki je bil razmeroma visok, so ljudem sicer povrnili, a je znesek zaradi inflacije izgubljal vrednost.⁵ Tako bencinski boni kot depozit za prehod meje sta bila odpravljena v januarju 1985, hkrati pa je začetek tega leta prinesel nove podražitve, od prehrabnih izdelkov do stroškov bivanja in naftnih derivatov.⁶ Prav nenehne podražitve so postale stalnica naslednjih let. "Podatki o visoki januarski inflaciji – cene na drobno so se zvišale za 9,2 odstotka – so samo potrdili tisto, kar je bilo že znano vsem, namreč, da se je začel nov val inflacije," so februarja 1985 zapisali v *Delu*.⁷ Kava je sredi desetletja še vedno veljala za enega od pokazateljev stanja v preskrbi.⁸ Potrošniki so pomanjkanje in nenehne podražitve nadomeščali z nakupi v tujini, zato so v časopisu menili, "da vsaka podražitev kave doma lahko samo še poveča zasebne nakupe na tujem. To pa zanesljivo ni v prid naši gospodarski politiki."⁹

Raznolikost vseh segmentov vsakdanjega življenja je v enem prispevku težko zajeti, zato bodo v nadaljevanju predstavljeni le tisti, ki so se mi zdeli najbolj reprezentativni za obravnavani čas. Vsekakor sta življenje ob koncu osemdesetih let močno zaznamovala visoka inflacija z vsemi težavami, ki jih je prinašala, in zniževanje življenjskega standarda. Ob tem lahko spremljamo raznovrstna pri-

⁴ Zdenko Čepič, "Gospodarska kriza", v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer idr. (Ljubljana, 2005), str. 1151.

⁵ Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 130–131; Marta Rendla, "Kam ploveš standard?". *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018), str. 388–389 (dalje: Rendla, "Kam ploveš standard?"); Peter Vodopivec, *Od Poblinoe slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana, 2006), str. 465–467.

⁶ "Skok v leto 1985 tudi z nekaj presenečenji", *Delo*, 3. 1. 1985, št. 1, str. 1; Mitja Meršol, "Konec valčka", *Delo*, 3. 1. 1985, št. 1, str. 1; "Novo leto je že prvo minuto pokazalo zobe in še bolj nagrizlo naše žepe", *Delo*, 3. 1. 1985, št. 1, str. 2; Božena Križnik, "Trgovci vneto preoblačijo stare cene v nove davke", *Delo*, 5. 1. 1985, št. 3, str. 2; Tonja Slokar, "Postopoma do realne cene", *Delo*, 8. 1. 1985, št. 5, str. 4; "Z novim letom so se precej podražili stroški bivanja", *Delo*, 15. 1. 1985, št. 11, str. 7; Marina Učakar, "Samo s cenami mleka ne bomo ustavili padajočega standarda", *Delo*, 5. 2. 1985, št. 29, str. 7; Bojana Jager, "Odlok ZIS: od danes dražja kruh in moka", *Delo*, 19. 2. 1985, št. 41, str. 1; Marjeta Šoštarič, "Drago prikrivanje slabosti", *Delo*, 26. 2. 1985, št. 47, str. 4; Marjeta Šoštarič, "Danes dražje mleko", *Delo*, 1. 3. 1985, št. 50, str. 1; "Bencin super dražji za 5, navadni pa za 4 dinarje liter", *Delo*, 30. 3. 1985, št. 75, str. 1; "(Pre)draga domača kava", *Delo*, 21. 3. 1985, št. 67, str. 4 (dalje: "(Pre)draga domača kava").

⁷ Bojana Jager, "Strah pred inflacijo", *Delo*, 8. 2. 1985, št. 32, str. 4.

⁸ "(Pre)draga domača kava".

⁹ Prav tam.

zadevanja ljudi, da bi na alternativne načine zadovoljili svoje potrebe in uresničili želje po boljšem življenju, inflacijo pa obrnili v svoj prid. Zvezni stabilizacijski ukrepi so se nadaljevali skozi celo desetletje in skrbeli za nejevoljo, medtem ko se je slovensko republiško vodstvo ukvarjalo s poskusi zaščite slovenskega gospodarstva, z njegovim usmerjanjem v izvoz na zahodne trge in z zagotavljanjem preskrbe prebivalstva z osnovnimi življenjskimi potrebščinami.¹⁰

Padanje vrednosti prisluženega denarja

V drugi polovici desetletja je začela inflacija sunkovito naraščati, s tem pa tudi cene izdelkov in storitev. Ob koncu leta 1985 je bil izdan nov bankovec za 5000 dinarjev s Titovo podobo, takrat vreden 16 ameriških dolarjev, ki so ga pospremili z naslednjim komentarjem: "Majhen bankovec za bogate ZDA, nam pa spričo naraščajoče inflacije /.../ ostaja strah, da lahko kmalu postane majhen tudi za nas."¹¹ Napovedi so se prav kmalu uresničile. Leta 1986 je inflacija prvič preseгла 100 odstotkov na letni ravni in nato naraščala do leta 1989, ko je bila najvišja in je s skoraj 3000 odstotkov na letni ravni prerasla v hiperinflacijo.¹² Za ljudi sta bili težki zlasti leti 1988 in 1989, ko je dinar dnevno izgubljal vrednost, življenjski stroški pa so strmo naraščali. Jugoslavija je leta 1989 dobila celo bankovec za milijon dinarjev.

Ob naraščanju cen in padanju kupne moči se je večalo nezadovoljstvo, ki je svoj prostor našlo tudi v časopisju. Zlasti od sredine desetletja je bila vidna naraščajoča kritika zvezne politike, od tega, da pravzaprav nima prave strategije oziroma da je stabilizacijski program neučinkovit, do nezadovoljstva nad razdeljevanjem denarja za nerazvite.¹³ Nenehna rast cen je skrbela za kritične komentarje, kot je bil ta iz leta 1986:

Ali smo v Jugoslaviji za tak socializem, v kakršnem sedaj živimo? Ne! Tako verjetno razmišlja, če si že ne upa povedati, večina med nami. Namreč, hvala lepa za življenje v takih razmerah, ki nas iz dneva v dan silijo v enakost v revščini, v odrekanje in ne dajejo veliko upanja, da se bodo v bližnji prihodnosti stvari obrnile na bolje.¹⁴

¹⁰ Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001), str. 12–13 (dalje: Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*).

¹¹ Ivan Vidic, "Novo leto – prvo leto", *Delo, Sobotna priloga*, 21. 12. 1985, št. 295, str. 15 (dalje: Vidic, "Novo leto – prvo leto").

¹² *Inflacija in revalorizacija*, dostopno na: <https://www.stat.si/Inflacija/sl>, pridobljeno: 13. 12. 2021.

¹³ Vidic, "Novo leto – prvo leto"; Miran Potrč, "Čas, ki ga živimo, problemi, ki jih imamo", *Delo, Novoletna priloga*, 28. 12. 1985, št. 301, str. 19.

¹⁴ Alenka Leskovic, "Obdržimo, kar je dobro, zamenjajmo, kar je neučinkovito", *Delo, Sobotna priloga*, 18. 1. 1986, št. 14, str. 15.

Bolj kot gremo proti koncu desetletja, večja je bila jeza nad zvezno proti-inflacijsko politiko. Očitali so ji, da spodbuja revščino, da njeni ukrepi slabijo podjetja, da so življenjski stroški v Sloveniji najdražji, medtem ko je produktivnost največja.¹⁵

Preglednica 1: Nekaj primerov podražitev cen med januarjem 1980 in januarjem 1988 (Železnik, "(Pre)živeti z inflacijo")

Vrsta blaga	Cena v dinarjih		
	januar 1980	januar 1987	5. januar 1988
1 kg moke	11,06	239	670
1 kg sladkorja	15,54	318	788
1 l olja	27,20	631	1497
1 l mleka v tetrapaku	8,50	176	411
velika žemlja	2,15	55	128
0,80 kg belega kruha	8,90	260	867
1 konzerva sardin	10,12	230	437
1 kg krompirja	6,35	130	637
1 kg jajčnih testenin	23,71	548	1216
1 l Radenske	5,74	123	384
1 l Stila	11,82	193	616
1 kg svinjskega kareja	76,86	1737	3693
1 kg mortadele	68,44	2296	5962
1 kg pralnega praška	28,89	402	947
1 kg mlete kave	311,42	6689	10590

¹⁵ Gl. npr. Neva Železnik, "(Pre)živeti z inflacijo", *Zbor občanov: glasilo SZDL Ljubljana – Bežigrad*, 19. 1. 1988, št. 1, str. 5 (dalje: Železnik, "(Pre)živeti z inflacijo").

Potrošniki so zaradi podražitev kupovali manj in bolj selektivno.¹⁶ Ljudje so v želji po čim manjših izgubah prav tako zmanjševali svoje premoženje v dinarjih. Denar so raje takoj porabili ali ga pretvorili v stabilno tujo valuto. Pri tem so bile najbolj priljubljene nemške marke, ki so jih mnogi kupovali na črnem trgu. S pomočjo inflacije so posamezniki na ta način lahko tudi zaslužili.¹⁷

Inflacija je povzročila začaran krog rasti cen ter padanja vrednosti osebnih dohodkov in storilnosti gospodarskih subjektov. Čeprav so nominalni osebni dohodki sicer rasli, je njihova realna vrednost dejansko padala.¹⁸ Časopisi so že v začetku leta 1985 poročali, da je vrednost osebnih dohodkov padla na tisto iz leta 1966.¹⁹ Zaskrbljujoč je bil tudi podatek, da je imelo leta 1984 kar 58 odstotkov vseh zaposlenih v Sloveniji (to so bili zlasti delavci v gradbeništvu, v gostinstvu in turizmu, vodnem gospodarstvu, v stanovanjsko-komunalni dejavnosti ter v industriji in rudarstvu) nižji osebni dohodek od republiškega povprečja, 2000 delavcev pa celo nižjega od zjamčenega.²⁰ Gospodarske težave so vplivale tudi na tiste delavce, ki so iskali zaposlitev. Že v začetku osemdesetih let vidimo opozorila o težavah pri zaposlovanju, zlasti pa v drugi polovici desetletja. Čeprav je bila v Sloveniji nezaposlenost najmanjša, je rasla, še posebej število tistih, ki so prvič iskali zaposlitev.²¹ Predvsem mladi so lahko dolgo čakali na prvo zaposlitev, manjšalo se je število štipendij. Kljub vsemu je bila v osemdesetih letih brezposelnost v Sloveniji relativno nizka, nižja kot v drugih delih Jugoslavije, povečala se je šele v letih 1988 in 1989, medtem ko je stopnja socialne varnosti ostajala visoka. Ob prelomu desetletja je nato prišlo do prvih večjih stečajev, delavci pa so se ob soočenju s prvimi večjimi odpuščanji začeli zavedati negotovosti svojega položaja.²²

Padala je tudi kupna moč, saj je rast osebnih dohodkov zaostajala za rasto cen življenjskih potrebščin.²³ Kljub slabšanju življenjskih pogojev je osebna poraba vseeno padala počasneje, življenjski standard pa je šele v drugi polovici osemdesetih let padel na raven šestdesetih let. K temu so pripomogli privarčevana

¹⁶ Gl. npr. Branko Vrhovec, "Cene nikomur ne priznanašajo", *Naša komuna: glasilo OK SZDL Ljubljana Vič – Rudnik*, 20. 10. 1987, št. 13, str. 1.

¹⁷ Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 133.

¹⁸ *Statistični letopis Ljubljane '90: pet ljubljanskih občin (Ljubljana, 1990)*, str. 115 (dalje: *Statistični letopis Ljubljane '90*).

¹⁹ Helena Kos, "Osebni dohodki so na ravni leta 1966", *Delo*, 2. 4. 1985, št. 77, str. 2 (dalje: Kos, "Osebni dohodki so na ravni leta 1966"). Prim. z Marta Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: 2015), str. 173–174 (dalje: Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji"). Realna vrednost osebnih dohodkov v osemdesetih letih je bila v povprečju za dobrih 13 odstotkov pod tisto iz sedemdesetih let in za dobrih 10 odstotkov nad tisto iz šestdesetih.

²⁰ Kos, "Osebni dohodki so na ravni leta 1966".

²¹ Gl. npr. Janja Klasinc, Vojko Flegar in Marko Jenšterle, "Vsaka poteza je dobra, če le zagotovi nova (seveda produktivna) delovna mesta", *Delo, Sobotna priloga*, 15. 3. 1986, št. 62, str. 16.

²² Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 136–138.

²³ Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", str. 182.

sredstva, iznajdljivost ljudi in siva ekonomija, katere delež se je v tem desetletju še povečal.²⁴ Že takrat so nekateri časopisni članki v prekupčevanju, goljufanju, preprodajanju, sprejemanju podkupnin ali oddaji nepremičnin videli večanje socialnih razlik in bogatenje posameznih slojev, medtem ko so ostali ljudje živeli skromno.²⁵ Tudi izboljšane stanovanjske razmere so med drugim kazale, da življenjski standard le ni bil tako slab. Opremljenost s potrošniškimi dobrinami je dosegla vsa gospodinjstva. Še vedno je večina ljudi redno preživljala svoje dopuste na morju, nekateri tudi na smučanju, tisti z boljšimi dohodki pa so kupovali prve računalnike in druge izdelke zabavne elektronike. Njihov nakup je bil lažji in cenejši v tujini, kamor so nekateri odhajali redno, drugi pa le občasno.²⁶

Počasneje do strehe nad glavo

V drugi polovici osemdesetih let se je postopoma zaključila gradnja velikih socialističnih stanovanjskih sosesk in s tem je število novozgrajenih stanovanj začelo upadati. Demografska rast se je v osemdesetih letih sicer umirila in mnogi so že rešili stanovanjsko vprašanje, toda sredi desetletja so se začele dvigovati cene novozgrajenih stanovanj, zaradi česar je bil dostop do njih še težji. Pri stanovanjskih gradnjah so se vedno znova pojavljale težave zaradi zamud in slabe kakovosti gradnje. Ljudje so dohodke pogosto vlagali v individualno gradnjo, v tem času je opazna okrepljena suburbanizacija in selitev mestnih prebivalcev na podeželje.²⁷ "Življenje nam je na primer postreglo z dejstvom, da je zdaj do stanovanja – in to družbenega ali zasebnega – mnogo težje priti kot pred petimi ali desetimi leti," so zapisali v *Delu* leta 1985.²⁸ V naslednjem letu so računali, da bo ob takih trendih inflacije

kvadratni meter stanovanja stal že prav toliko, kot je recimo leta 1977 stalo celo dvosobno stanovanje, veliko okoli 55 kvadratnih metrov. To pa pomeni, da bi se v zadnjih 10 letih naša stanovanja podražila za več kot 50-krat. /.../ Stanovanja res ni bilo mogoče nikoli enostavno kupiti. Toda sedanje razmere so res kritične.²⁹

²⁴ Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 11; Neven Borak, "Gospodarska struktura Slovenije" v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer idr. (Ljubljana, 2005), str. 1215.

²⁵ Železnik, "(Pre)Živeti z inflacijo".

²⁶ Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 135.

²⁷ Prav tam, str. 139–149.

²⁸ Stojan Žitko, "Prožnejši pri stanovanjih", *Delo*, 31. 1. 1985, št. 25, str. 1.

²⁹ Stojan Žitko, "Stanovanjski kvadratni meter bo kmalu stal toliko kot pred desetletjem stanovanje", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 6. 1986, št. 138, str. 16 (dalje: Žitko, "Stanovanjski kvadratni meter").

Niso se dvignile le cene, poslabšali so se tudi posojilni pogoji, izginjala je namreč dotedanja vloga delovnih organizacij pri najemanju ugodnih posojil. Tistim, ki so posojila vzeli v sedemdesetih letih ali v začetku osemdesetih je inflacija res pomagala pri lažjem odplačevanju, saj posojil niso revalorizirali. Toda v drugi polovici osemdesetih let je bilo s posojili dosti težje zbrati zadostno količino denarja za nakup ali gradnjo stanovanja.

Kako zelo so se razmere spremenile, pove denimo primer: ko je pred kakimi desetimi leti dvosobno stanovanje stalo okoli 400 tisoč dinarjev, ni bilo redko, da so prosilci, tedaj tudi za več kot polovico vrednosti stanovanja nabrali posojila kar pri svojem podjetju. Tedaj in danes je veljalo, da vsa posojila skupaj ne morejo preseči 80 odstotkov vrednosti stanovanja. Čeprav je inflacija odigrala pomembno vlogo pri takih nakupih tudi pred desetimi leti, zdajšnja, še mnogo večja kupcem ne koristi, ko je treba za stanovanje zbrati že okoli 10 milijonov dinarjev. Kaj to pomeni? Malo je namreč delovnih organizacij, ki lahko svojim delavcem dajo tudi po 5 milijonov dinarjev in več stanovanjskega posojila, toliko denarja pa je težko zbrati tudi s posojili pri banki,

so nastalo situacijo ponazorili v *Delu*.³⁰

Napoved revalorizacije posojil je zato vzbudila skrb, zlasti pri mladih. "Kolikšni bi morali biti naši osebni dohodki, da bi z njimi res lahko sledili revaloriziranju stanovanjskih posojil?," so se spraševali in dodali, da se mlada generacija "resno boji, da bo v prihodnje še bolj kot doslej ostala na obrobju, saj se ji izmika možnost, da bi si lahko hitreje uredila stanovanjsko vprašanje."³¹ Tudi predlagane stanovanjske reforme niso videli kot rešitev nastale situacije, bolj kot to so si znova želeli gotovosti pri načrtovanju prihodnosti. "Ljudje sicer vedo in priznavajo, da ob več kot stodontni inflaciji ni več mogoče dobivati posojila z izredno nizko obrestno mero," so ob tem zapisali in dodali: "Hočejo pa jasno vedeti, kakšni bodo dolgoročnejši pogoji za taka posojila, na kolikšno obrestno mero lahko računajo, koliko let jih bodo vračali in približno koliko osebnega dohodka bodo morali v naslednjih letih odšteti za ta izdatek."³²

Vloga družinske pomoči pri reševanju stanovanjskega vprašanja je bila pomembna skozi celotno obdobje socializma, tokrat pa se je še krepila. Tudi individualna gradnja je obdržala svojo vlogo, "čeprav je večkrat slišati vpraša-

³⁰ Prav tam.

³¹ Stojan Žitko, "Po starem res ni več šlo, toda ali bo mogoče po novem brez večje postopnosti?", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 3. 1987, str. 16.

³² Stojan Žitko, "Vsaka reforma rada obrne stvari povsem na glavo", *Delo, Sobotna priloga*, 5. 3. 1988, str. 17 (dalje: Žitko, "Vsaka reforma rada obrne stvari povsem na glavo").

nje, ali bodo ljudje še zmogli tolikšna finančna bremena."³³ Prav tako so se že takrat slišale pobude za prodajo družbenih stanovanj tistim, ki v njih že živijo, čemur so najbolj nasprotovali ravno mladi, saj bi tako ustvarili izrazito prednost za tiste, ki so stanovanja že imeli.³⁴

Še vedno je kronično primanjkovalo tudi denarja za komunalno gradnjo in ostalo infrastrukturo. Medtem ko so urbana področja v tem času vseeno napredovala, so večje težave pestile podeželske kraje, kjer opazamo zaostanek v razvoju. Čeprav so se tudi tu gradili mnogi objekti družbenega standarda, je bila izgradnja ostale infrastrukture še ob koncu desetletja pogosto odvisna od lastne udeležbe in prispevka krajanov, tako v denarju kot v delu, brez katere bi lokalne skupnosti le stežka napredovale. Občinski proračuni so bili namreč čedalje bolj podhranjeni, denarja je pogosteje zmanjkalo za podeželske krajevne skupnosti, čeprav so imele več infrastrukturnih izzivov in želja. Na podeželju so na primer še vedno obstajale nekatere osnovne potrebe: po zmogljivejšem električnem omrežju, asfaltiranih cestah in urejenem vodovodnem omrežju. Ena od večjih modernizacijskih želja je bil tudi telefon, kljub visokim cenam in dejstvu, da so morali novi naročniki ob širitvi telefonskega omrežja večino bremena nositi sami. Na podeželju so morali na primer občani del stroška za priključek plačati, del pa so lahko opravili z lastnim delom.³⁵ Ljubljana, ki je bila najbolj razvita na tem področju, je imela sredi desetletja še vedno 42.000 čakajočih naročnikov.³⁶

Samoprispevki, s katerimi se je na veliko gradilo družbeno infrastrukturo v preteklem desetletju, so v drugi polovici osemdesetih let izgubili veljavo. Zamude pri gradnjah, neustrezna poraba denarja in druge slabosti pri izvedbi projektov so pripomogle k temu, da so ljudje niso več zaupali v ta mehanizem.³⁷

Menda ni nedelje, ko ne bi iz kakšne krajevne skupnosti ali slovenske občine dobili obvestila o glasovanju o novem samoprispevku. Kolikor so pred leti praviloma vsa ta sporočila govorila o množični udeležbi na referendumu in o večinskih odločitvah za samoprispevek, tako se zadnje mesece vse pogosteje dogaja, da poročajo tudi o odločitvah proti predlaganemu samoprispevku. /.../ Če bi poskušali najti skupni imenovalac vseh odgovorov na vprašanja o samoprispevku, je vsekakor treba zapisati dejstvo, da ljudje zdaj mnogo bolj pretehtajo

³³ Žitko, "Stanovanjski kvadratni meter".

³⁴ Prav tam; Žitko, "Vsaka reforma rada obrne stvari povsem na glavo".

³⁵ Več o tem gl. Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 144–149.

³⁶ "Telefoni, telefoni, telefoni!", *Naša skupnost: glasilo SZDL Ljubljana Moste – Polje*, 13. 3. 1984, št. 5, str. 4.

³⁷ Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 142–144.

odločitev, za kaj bodo glasovali. Mnogo bolj jih tudi zanima, kako se ravna z denarjem, ki so se mu odrekli za skupno korist,

so zapisali v *Delu*.³⁸

Zniževanje življenjskega standarda

S hitro rastjo življenjskih stroškov in padanjem realne vrednosti osebnih dohodkov je bila od sredine desetletja pogosto izražena tudi skrb nad padanjem življenjske ravni.³⁹ "Raziskave so pokazale, da je bilo treba konec lanskega leta za osnovne stroške štiričlanske družine odšteti poldrugi povprečni mesečni dohodek. Zaradi novih podražitev živil in komunalnih storitev bo treba po novem za stroške štiričlanske družine odriniti več kot dva povprečna osebna dohodka," so zapisali v *Delu* v začetku leta 1985.⁴⁰ Časopisi so prav tako zaznavali upad prodaje zaradi zmanjšane kupne moči prebivalcev.

Padanje življenjskega standarda se je v naslednjih letih nadaljevalo⁴¹ in ob vladnih željah po omejevanju dohodkov lahko preberemo:

Pet let padanja standarda (brez omembe vrednih socialnih nemirov) je svojevrsten jugoslovanski fenomen. Toda tudi jugoslovanski delavec je le človek – delavec, ki prav tako kot delavci povsod po svetu dela zato, da zasluži. /.../ Cilja, da nam bo jutri bolje (da naj bo tako, smo se navsezadnje vendarle privajali vse povojno obdobje), že pet let ne dosegamo več. Obratno, iz leta v leto je bila kvaliteta življenja slabša (skupna in velike večine posameznikov).⁴²

Toda edino sredstvo zvezne protiinflacijske strategije je ostajal nadzor nad cenami in osebnimi dohodki. Tudi časopisi so v predlaganih ukrepih videli le neučinkovito prisilo: "Če namreč delovnemu človeku cene z dekretom znižaj-

³⁸ Slavica Crnica, Milovan Dimitrić, Ivan Gerenčer, Dušan Grča, Marko Planinc, Vlado Podgoršek, Ivan Praprotnik, Katja Roš, Damjana Stamejčič, Lado Stružnik, Zoran Štok in Marjana Triler, "Kljub nekaterim neuspehom čas samoprispevkov ni mimo, le pravila igre so zahtevnejša", *Delo, sobotna priloga*, 9. 5. 1987, št. 106, str. 21.

³⁹ Gl. npr. Bojana Jager, "Nenadzorovana inflacija", *Delo*, 8. 1. 1985, št. 5, str. 2; Bojana Jager, "Inflacijski kompromisi", *Delo*, 8. 1. 1985, št. 5, str. 4; Žarko Rajković, "Delavčev žep vse plitvejši", *Delo*, 10. 1. 1985, št. 7, str. 2; Žarko Rajković, "Plaz cen je izničil boj proti inflaciji", *Delo*, 11. 1. 1985, št. 8, str. 2 (dalje: Rajković, "Plaz cen je izničil boj proti inflaciji"); Kos, "Osební dohodki so na ravni leta 1966".

⁴⁰ Rajković, "Plaz cen je izničil boj proti inflaciji".

⁴¹ Nekateri kazalniki življenjske ravni (na primer osebna poraba) so začeli v drugi polovici desetletja celo naraščati, medtem ko so realni osebni dohodki padali, prav tako kot njihova kupna moč. Gl. Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", str. 194.

⁴² Helena Kos, "Govorica standarda preglasila zavest", *Delo, Sobotna priloga*, 24. 5. 1986, št. 120, str. 15.

mo, on pa tega blaga potem ne more nikjer kupiti, je rezultat lahko samo dvom o učinkovitosti takih ukrepov."⁴³

V letih 1987–1989 je gospodarska kriza še bolj prizadela vse ravni življenja in opazno je bilo postopno večanje socialnih razlik. Beremo o skokoviti rasti cen, trištevilični inflaciji, nezaposlenosti, stavkah, odstopih, finančnih škandalih ter prepirih med republikami in pokrajinama. Ljudje pa so čedalje več denarja porabili za osnovne življenjske potrebe.⁴⁴ Večina ukrepov za obvladovanje inflacije je ostala administrativne narave, še zlasti je to veljalo za poostren nadzor cen in intervencijske zakone na področju osebnih dohodkov, neporavnavanje obveznosti pa je postalo način življenja neuspešnih podjetij. Prebivalstvo se je zaradi nizke vrednosti dinarja pogosto zatekalo k uporabi deviz.⁴⁵ Ob napovedih novih stabilizacijskih ukrepov, ki so pomenili le večje težave v vsakodnevnem življenju, pa so ljudje razvili "nekakšen poseben nagon: ko iz skupščine SFRJ začnejo prihajati poročila o večernih in celo nočnih sejah, si takoj napolnijo shrambe in avtomobilske rezervoarje."⁴⁶

Ob koncu leta 1987 je bila v časopisu objavljena primerjava cen v Sloveniji s tistimi v Avstriji in Italiji, ki je pokazala, da so bile cene v Sloveniji višje. To je veljalo tako za prehranske izdelke, kjer so celo opažali, da domače cene rastejo hitreje kot inflacija, kot za gospodinjske aparate in druge tehnične izdelke (na primer pralne stroje, televizorje in radijske aparate) ter gradbeni material. Če so upoštevali še raven osebnih dohodkov, so ugotavljali, da je kupna moč Slovenca za pol manjša kot kupna moč Avstrijca.⁴⁷ A ta podatek ni pomenil celotne slike, kajti marsikdo je formalne dohodke lahko dopolnil z neformalnimi, kar vidimo iz naslednjega odlomka:

Konec lanskega leta, ko je zaradi strahu pred zamrznitvijo prišlo do mrzličnega splošnega dvigovanja plač, so v republiških organih že ocenjevali, da je kupna moč povprečne slovenske plače dosegla tisto iz leta 1979, torej iz zadnjega leta pred krizo. Letos se plačam v Sloveniji spet slabo piše. Pred kratkim smo objavili podatke nekaterih raziskav, ki trdijo, da ima slovenska plača le polovico avstrijske kupne moči in nekaj manj kot dve tretjini italijanske. Ti podatki so seveda poraz-

⁴³ Bojana Jager, "Bo tretji paket vzradostil dobre ali slabe gospodarje?", *Delo, Sobotna priloga*, 6. 9. 1986, št. 208, str. 13.

⁴⁴ Povprečna jugoslovanska družina je leta 1987 za hrano porabila 50 do 60 odstotkov prihodkov. Tudi v Sloveniji so se povečevali izdatki za hrano, stanovanje in promet, medtem ko so se ljudje odpovedovali ne nujnim dobrinam. Gl. Boris Jež, "Svobodno podjetništvo namesto ubožnih delavnic", *Delo, Sobotna priloga*, 16. 4. 1988, št. 90, str. 19; Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", str. 195.

⁴⁵ Davor Savin, "Dinar na dinar – inflacija", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 4. 1987, št. 85, str. 15 (dalje: Savin, "Dinar na dinar – inflacija").

⁴⁶ Boris Jež, "Ljudje in svežnji", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 11. 1987, št. 266, str. 17.

⁴⁷ Božena Križnik, "Polovica avstrijske kupne moči", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 11. 1987, št. 260, str. 19.

ni, če se spomnimo, da so v letih pred krizo ocenjevali, da se Slovenija po proizvodni moči in osebnem standardu že približuje Avstriji in da je celo že presegla Italijo. Kot drobno tolažbo velja omeniti, da je treba plačam prišteti neevidentirane dohodke iz neformalnega dela, tako imenovano skupno porabo v podjetjih (znano je namreč, da naša podjetja tedaj, ko dosežejo 'družbeno še sprejemljivo' višino povprečnih plač, začnejo polniti sklade skupne porabe), še pred kratkim pa so se razmeroma velika sredstva prelivala v osebno porabo preko stanovanjskih kreditov z 'globoko negativno' obrestno mero.⁴⁸

Hitro naraščanje cen za hrano in stanovanje, za zagotavljanje osnovnih potreb, je najbolj prizadelo družine z nizkimi dohodki (od teh so bile najbolj prizadete družine z večjim številom članov ter upokojenci) in tiste, ki niso imele alternativnih virov dohodka. V Sloveniji naj bi v začetku leta 1988 glede na osebne dohodke 15 odstotkov gospodinjstev živelo pod minimalno življenjsko ravno. Nekaj več kot 50 odstotkov jih je živelo med minimalnim in povprečnim standardom ter le 33 odstotkov nad povprečjem. Družine, ki jim osebni dohodki niso zadostovali za vse življenjske stroške, so si pomagale na različne načine: s prihranki iz preteklih let, z vrtičkarstvom, vse bolj se je razraščala tudi siva ekonomija, opazili pa so tudi porast uveljavljanja socialno-varstvenih pravic.⁴⁹

Krmarjenje skozi gospodarsko krizo

Na težave v preskrbi, strmo rastočo inflacijo, nenehne podražitve, dnevno padanje vrednosti dinarja, zlasti v letih 1988 in 1989, torej vsesplošno slabšanje življenjskih razmer, so prebivalci odgovarjali z različnimi strategijami že od začetka osemdesetih let. Slaba gospodarska situacija jih je napeljevala, da so izkoristili vire, ki so bili na voljo in iz njih iztržili največ. Strategije, kako izboljšati svoj življenjski standard ali priti do blaga in storitev (od iznajdljivosti in izkoriščanja "vez in poznanstev" do nakupovanja v tujini), so bile široko razširjene, prisotne pri vseh slojih prebivalstva, ne glede na socialno ozadje, situiranost ali spol. Nekateri so znali izkoristiti inflacijo v svojo korist, bolje so živeli tudi tisti, ki so imeli dohodke iz sive ekonomije. Iz ustnih virov je razvidno, da so posamezne delovne organizacije svojim zaposlenim plače izplačevale dvakrat

⁴⁸ Mile Šetinc, Anton Rupnik, Marjan Sedmak, Jure Pengov in Jaka Štular, "Plače v svetu delijo zelo različno, vendar smo mi vseeno posebnost", *Delo, Sobotna priloga*, 19. 12. 1987, št. 294, str. 18.

⁴⁹ Vojko Flegar, Jelena Gačša, Bojan Grobovšek, Branko Jokič, Jure Pengov, Peter Potočnik, Žarko Rajković, Marjan Sedmak, Jaka Štular, Dejan Vodovnik in Mihaela Žitko, "Naš standard: 1,99 para čevljev", *Delo, Sobotna priloga*, 30. 1. 1988, št. 24, str. 18.

na mesec. Pri tem moramo razumeti, da so bile opisane strategije del kulturnega prostora in ne le izraz nuje, to velja zlasti za uporabo socialnih mrež, pa tudi za različne oblike neformalne ekonomije. Z različno intenzivnostjo jih lahko opazujemo skozi celotno obdobje socializma. So pa bile zagotovo povezane tudi z omejitvami in pomanjkanjem na trgu.⁵⁰

Kopičenje zaloga je bilo pogosto prisotno v spominih na osemdeseta leta. Zaradi težav v preskrbi so se gospodinjstva opremljala z večjimi količinami izdelkov, ki jih je bilo mogoče skladiščiti (na primer olja, sladkorja, kave, pralnega praška) saj so se bali, da izdelkov kmalu ne bo mogoče več kupiti. Zaloge so nastajale tudi zato, ker so ljudje prisluženi denar pogosto takoj unovčili za nakup osnovnih živil ali drugih izdelkov, na primer gradbenega materiala, da ne bi zaradi hitro rastoče inflacije izgubil vrednosti.⁵¹ Mnogi so iz istega razloga denar poskušali čim hitreje zamenjati za tuje valute,⁵² a na cvetočem črnem trgu so se začeli pojavljati tudi ponarejeni bankovci.⁵³

Recikliranje oziroma ponovna uporaba izdelkov ali materialov in "naredi sam" kultura sta izhajali iz pomanjkanja blaga in surovin na eni strani in varčevanja na drugi. Oblačila se je popravljalo ali posredovalo naslednjim generacijam, še zlasti otroška oblačila. Mnoge ženske so se lotile ročnih del in izdelave oblačil, bodisi da so privarčevale ali na ta način sledile modnim trendom. Ljudje so ne nazadnje sami gradili hiše, lotili pa so se tudi vseh mogočih hišnih popravil.⁵⁴ Tudi vrtničkarstvo, tako na domačih ohišnicah kot na posebej urejenih vrtničkih, slednji so pogosto nastali na opuščeni zemlji v lasti splošnega ljudskega premoženja, se je v osemdesetih letih še bolj razširilo. Pridelavo domače hrane so nekatere lokalne oblasti sredi desetletja razumele celo kot alternativo omejitvam v preskrbi, opazne pa so bile tudi želje po prostorski ureditvi vrtničkov in njihovega videza.⁵⁵

V letih omejitev na trgu se je za zelo pomembnega izkazal pomen mreženja in socialnega zaledja. Čeprav je bila strategija prisotna v vseh obdobjih socializma,⁵⁶ so zlasti v obdobju omejenih virov vsi, ki so lahko, izkoriščali svoja poznanstva pri nakupih dobrin ali storitev, ne glede na socialni položaj ali sta-

⁵⁰ Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 238–272.

⁵¹ Prav tam, str. 252–253, 266–267.

⁵² Savin, "Dinar na dinar – inflacija".

⁵³ Žarko Hojnik, "Tudi poceni devize so lahko predrage", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 5. 1988, št. 111, str. 26.

⁵⁴ Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 253–256.

⁵⁵ Prav tam, str. 256–257; Rendla, "Kam ploveš standard?", str. 385–386; Pavle Šegula, "Vrtničkarji, organizirajmo se!", *Javna tribuna: glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, december 1983, št. 17–18 (239), str. 11; Pavle Šegula, "Vrtničkarski (ne)red?", *Javna tribuna: glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, december 1984, št. 14–15 (251), str. 16; Š., "Vrtničkarji se bodo organizirali", *Naša skupnost: glasilo SZDL občine Ljubljana Moste – Polje*, 30. 10. 1985, št. 14, str. 8.

⁵⁶ To se na primer vidi pri iskanju zaposlitve. Socialna mreža je bila za mnoge pomembna strategija tudi v obdobjih, ko je bilo dovolj delovnih mest. Gl. Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 345.

tus. Pri tem je šlo tako za vsakodnevne nakupe prehrambnih izdelkov in oblačil kot za večje nakupe tehničnega blaga ali gradbenega materiala. Za prašek, kavo ali oblačila je bilo dovolj že, če je posameznik poznal prodajalko v trgovini. Za uspeh pri večjih nakupih, v zasebnem in poslovnem življenju, sta bili pomembni velikost socialne mreže in razširjenost stikov na več področij. Ustni viri pogosto opisujejo iznajdljivosti pri iskanju blaga ali storitev, ki jih brez poznanstev ne bi mogli dobiti. S pomočjo poznanstev so posamezniki prej prišli na vrsto, dobili prednost pri storitvah, kot je priklop telefonskega priključka, ali si povečali možnost nakupa dobrin, ki jih je primanjkovalo.⁵⁷

Potrošniki so se v določenih primerih naučili izkoriščati tudi inflacijo v svoje dobro. Ljudem je v spominu ostalo zlasti lažje odplačevanje stanovanjskih posojil, ki so imela zaradi inflacije realno negativne obrestne mere. Sredi osemdesetih let je postalo priljubljeno tudi plačevanje s čeki. Ljudje so na ta način plačilo odložili vsaj za en mesec, včasih tudi za več, hkrati pa se je zaradi inflacije zmanjševala vrednost nakupa. Nekateri so si na ta način omogočili preživljanje dopusta na morju, saj so čeki s Hrvaške potovali dlje časa in so stroške letovanja dejansko plačali dosti kasneje.⁵⁸

Nakupovanje v tujini, ki je pridobivalo na veljavi že v sedemdesetih letih, pa se je v osemdesetih letih še bolj razširilo in postalo pravi kulturni fenomen. Na navade potrošnikov, njihove želje in potrebe sta še v večji meri kot v preteklem desetletju vplivali domača in tuja potrošniška kultura.⁵⁹ Množičnost nakupovanja v tujini potrjuje, da razmere na domačem trgu niso zadovoljevale potreb in želja prebivalcev. Nakupovalne navade pričevalcev so bile različne in odvisne od njihovih zmožnosti. Nekateri so v tujini nakupovali enkrat na leto ali manj, drugi vsak drugi mesec. Gotovo je bilo to pogojeno tudi z bližino meje. Tisti, ki so veliko nakupovali v tujini, so imeli dobre informacije o tem, kje se splača nakupovati. Nakupovalo se je zlasti v obmejnih krajih Avstrije in Italije. Nekateri pričevalci so razlikovali med nakupovalnimi destinacijami. Povedali so, da so v Italijo hodili predvsem po oblačila, v Avstrijo pa po prehrabne ali tehnične izdelke. Drugi niso delali razlike.⁶⁰

Ljudje so bili ob tem navdušeni nad večjo in boljšo ponudbo ter izdelki, ki jih niso videli v domačih trgovinah, nad njihovim lepim videzom in domnevno boljšo kakovostjo. Hkrati so opazali, da so bili izdelki v tujini pogosto cenejši, a

⁵⁷ Prav tam, str. 260–262.

⁵⁸ Prav tam, str. 266–267; Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (Zagreb, 2010), str. 46, 390.

⁵⁹ Alenka Švab, "Consuming Western Image of Well-being. Shopping Tourism in Socialist Slovenia", *Cultural Studies* 16, št. 1 (2002), str. 67 (dalje: Švab, "Consuming Western Image of Well-being").

⁶⁰ Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 268–272.

Prijava blaga na mejnem prehodu Ljubelj, julij 1986 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

kljub temu njihova kakovost ni bila vedno boljša.⁶¹ Vseeno so določene blagovne znamke (na primer gospodinjskih aparatov, prehrabnih izdelkov ali pralnih praškov) doma veljale za boljše.⁶² V osemdesetih letih, ko so zaradi velike inflacije cene živil hitro rasle, so začeli v tujini še bolj kupovati osnovne življenjske potrebščine, ki jih doma ni bilo na voljo. A kupovali so tudi tehnično blago, ki ga zaradi omejitev uvoza v domovini ni bilo mogoče dobiti. Iz ustnih virov vidimo, da se je po izdelkih iz tujine pogosto ocenjeval standard posameznika.⁶³

⁶¹ V Trstu so mnogi kupci obiskovali trg Ponterosso, kjer so prodajali predvsem poceni blago. Po drugi strani vsi socialistični izdelki niso bili slabi in so jih kot dobre dojemali tudi v času socializma. Medtem ko je za pralni prašek veljalo, da je v Italiji boljši, so jugoslovanski tekstilni izdelki med potrošniki veljali kot dobri. Pomen določenih znamk se je za slovenske potrošnike ohranil tudi v postsocializmu. Pri tem naj bi bilo oblikovanje podobe o "prvorazrednih" in "drugorazrednih" potrošnikih oziroma o superiornosti zahoda in inferiornosti vzhoda povezano prav s spomini na omejitve socialističnega trga in nakupovanje v tujini. Prim. Božo Repe, "Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka". Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni", *Zgodovina za vse*, št. 2 (1998), 94; Švab, "Consuming Western Image of Well-being", str. 69–77; Ksenja Vidmar Horvat, "Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe", v: *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (Oxford, Chichester, Malden, 2012), str. 151, 158.

⁶² Prim. Švab, "Consuming Western Image of Well-being", str. 69–70.

⁶³ Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 268–272.

Leta 1985 je začel veljati odlok o enotni 15-odstotni carini, uradno z namenom, da bi poenostavili in uskladili carinski postopek za uvoz nekaterih vrst blaga in da bi preprečili običajno gnečo na mejnih prehodih. Odlok je veljal za predmete, ki so jih uvozili državljani za lastno uporabo v vrednosti do 110.000 dinarjev. Pri prvih petih prestopih so lahko čez mejo prinesli predmete v vrednosti do 20.000 dinarjev, pri vseh naslednjih pa do 2500 dinarjev. A poleg carine, obračunane od ugotovljene vrednosti blaga, je bilo treba plačati še posebne dajatve: 1 odstotek od vrednosti za carinsko evidenco, 6 odstotkov kot posebno dajatev za izravnavanje davčne obremenitve in temeljni prometni davek, ki se je po stopnji razlikoval glede na vrsto izdelka. Pri tem so izračunali, da je bilo treba pri uvozu osebnega računalnika doplačati okoli 43 odstotkov njegove vrednosti. Približno takšen odstotek je bilo treba plačati tudi za druge tehnične predmete.⁶⁴ Sredi osemdesetih let so bili za slovenske potrošnike v tujini zanimivi oblačila (na primer plašči, puhovke, kavbojke, srajce in čevlji), smučarska oprema, tehnični izdelki (od ročne ure in kalkulatorja do radia in osebnega računalnika) ter seveda nepogrešljivi prehrambni izdelki kot so bili kava in južno sadje.⁶⁵ "Z 2.500 dinarji, kolikor jih lahko nesemo s potnim listom, lahko v Trstu kupimo največ kilogram kave, eno čokolado, nekaj pomaranč in morda ostane kakšna lira še za žvečilni gumi," je zapisal novinar in dodal, da cariniki "s prstom prevrtajo vsako vrečko in zavojček. Carino je treba plačati kar pogosto. Tisti, s potnimi listi, ji skoraj ne ubežijo."⁶⁶

Uvozne pravice so se nato nekoliko povečevale, a pri tem je treba upoštevati tudi rastočo inflacijo.⁶⁷ Zaradi omejitev količine uvoženega blaga in visokih carinskih dajatev za presežke, so se ljudje trudili, da bi čim več kupljenih izdelkov skrili pred cariniki. "Švercanje" je postalo splošna praksa, to so počeli tako rekoč vsi, ki so nakupovali v tujini. Večina ljudi je na ta način kupovala izdelke za osebno uporabo, nekateri pa so s prekupčevanjem "prešvercanega" blaga tudi služili. Izdelke so skrivali pod sedeži avtomobila, oblekli so si več kosov oblačil, posebej iznajdljivi pa so morali biti pri uvozu tehničnega blaga, ki ga je bilo težje skriti.⁶⁸

Neformalna ekonomija

Del strategij za izboljšanje standarda je predstavljala tudi neformalna ekonomija, ki jo moramo razumeti širše kot le delo na črno oziroma sivo ekonomijo.

⁶⁴ Božena Križnik, "Kaj pomeni odlok o enotni carini?", *Delo*, 17. 1. 1985, št. 13, str. 2.

⁶⁵ Boris Šuligoj, "Trst nikoli več nakupovalna Meka?", *Delo*, 7. 1. 1985, št. 4, str. 2.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ "Januarja bomo lahko uvozili za 175.000 dinarjev blaga", *Delo*, 26. 12. 1987, št. 300, str. 1.

⁶⁸ Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 278–279.

Gre za različne alternativne načine pridobivanja prihodka, materialnih dobrin ali storitev, ki so bile lahko na meji legalnega ali pa so dejansko kršile zakonodajo. V kriznih časih ljudem niso omogočale le lažjega preživetja, ampak so bile tudi sredstvo za prosperiranje in bogatenje. Bolj kot nespoštovanje zakonodaje ustni viri poudarjajo iznajdljivost pri tem, kako plačati manj pristojbin, zaslužiti več, dobiti blago preko vrste, po nižji ceni ali zastonj, "prešvercati" blago, kupljeno v tujini, torej iskanje različnih ugodnosti. Sem lahko uvrščamo tudi zidanje hiš in vikendov brez ustreznih dovoljenj, medtem ko so nekateri lažje zidali zato, ker je nekdo iz gospodinjstva zaslužil s pomočjo sive ekonomije. V osemdesetih letih je ponovno aktivneje začel delovati črni trg, zlasti za preprodajo tujih valut, od katerih so bile najbolj zaželenе nemške marke.⁶⁹

Kljub vsemu je treba poudariti, da neformalna ekonomija nima vzroka le v slabem gospodarskem stanju. V nespoštovanju zakonodaje in iskanju sivih con lahko vidimo tudi prikrit upor proti oblastem ali kulturno prakso, ki izhaja iz družbenih neenakosti in dvojnega sistema vrednot ter razlikuje med legalnim in legitimnim.⁷⁰

V osemdesetih letih so ugotavljali, da so imela gospodinjstva ključne vire premoženja izven rednega dela v družbenem sektorju. Ti viri so bili delo na črno, delo v tujini, opravljanje zasebne kmetijske, obrtne ali gostinske dejavnosti, dopolnilno delo in dežurstva, dediščine in darila, ugodno odplačevanje posojil ter nezakonite dejavnosti (tihotapljenje, preprodaja tujih valut, prodaja blaga na črnem trgu).⁷¹ V letih, ko je življenjski standard padal, se je obseg sive ekonomije povečeval. Slovenski ekonomisti so takrat menili,

da je siva ekonomija samoobramba ljudi pred slabo ekonomsko politiko, pred raznimi tabuji, kot so vlaganje zasebnega in tujega kapitala v naše gospodarstvo, samoobramba pred padanjem življenjskega standarda. Po njihovem mnenju bi se dalo brez hudih pretresov del sive ekonomije spremeniti v registrirano drobno gospodarstvo, seveda bi morali pri tem biti predpisi bolj življenjski in elastični.⁷²

Mnogi so si s pomočjo sive ekonomije občutno izboljšali življenjski standard. Toda pomembna je bila tudi za njene uporabnike, saj so tako lažje in ceneje prišli do izdelkov in predvsem storitev. V *Delu* so zapisali, da siva ekonomija

⁶⁹ Prav tam, str. 273–279; Jurij Fikfak, "Med utopijo in tranzicijo", v: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič (Ljubljana, 2008), str. 141.

⁷⁰ V sredozemskih in balkanskih državah ljudje na primer oblast smatrajo za tujo, medtem ko podporo in varnost iščejo znotraj zasebnega življenja, v družini, sorodnikih in botrih. Prim. Christian Giordano, "Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim društvima", *Etnološka tribina* 26, št. 19 (1996), str. 43–59; Saša Nedeljković, "Organizovani kriminalitet kao višeznačna potkultura. Hajdučija između građanske i nacionalne ideologije, i između narodne in nacionalne kulture", *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, št. 70 (2006), str. 235–269.

⁷¹ Rendla, "Kam ploveš standard?", str. 376–381.

⁷² Tonja Slokar, "Šušmarji proti davkom", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 10. 1986, št. 238, str. 17.

dopolnjuje oskrbo na trgu, razbremenjuje povpraševanje, pritisk na uvoz in podobno. Vse dokler bo povpraševanje po nekaterih izdelkih in storitvah večje od ponudbe, vse dokler bodo cene manjkajočih izdelkov in storitev močno omejevali, se bo zoževal obseg proizvodnje, ki je poleg tega še močno obremenjena s prispevki in predpisi, s tem pa se bo povečevala siva ekonomija. Ne glede na to, koliko je siva ekonomija trn v peti družbenemu gospodarstvu, je očitno, da bi bilo brez nje še težje.⁷³

Leta 1987 so ocenjevali, da Slovenci veliko delajo, čeprav svoje potrebe večinoma zadovoljujejo v prostem času. En del tega je predstavljala siva ekonomija, to so neregistrirane pridobitvene dejavnosti, drugo pa neplačano delo. Največ neplačanega dela je bilo vezanega na tri segmente: (1) gradnja hiš; (2) aktivnosti, vezane na gospodinjstva, kot so dnevna opravila, vzgoja otrok ali razna popravila; ter (3) vrtičkarstvo, ki je bilo v Sloveniji zelo razširjeno. Ocenjevali so, da je bil obseg neplačanega dela zelo velik. Popoldansko kmetovanje je bilo značilno za 16 odstotkov Slovencev, kamor ni bilo všteto zelo razširjeno pridelovanje hrane za lastne potrebe, s katerim se je ukvarjala več kot polovica prebivalcev. Približno četrtnina Slovencev si je sama zgradila hišo, pri čemer so bili v 71 odstotkih deležni pomoči s strani prijateljev in sorodnikov.⁷⁴ Poleg medsebojne pomoči in solidarnosti je bilo za gradnjo individualnih hiš značilno zlasti nadomeščanje finančnih sredstev z naturalnimi ali nematerialnimi viri (lastno delo, pomoč v delu, podarjeno oziroma podedovano zemljišče, gradbeni material). Nekateri so seveda gradili na črno, razlogov za to pa je bilo več. Po eni strani je šlo za dolge roke pridobivanja gradbenih dovoljenj, brez urejene dokumentacije pa se je gradilo še zaradi nezazidljivosti parcel ali želje po manjših stroških gradnje, saj so se posamezniki na ta način izognili plačevanju prispevkov. Pogosto so na tak način gradili vikende na podeželju. Sicer pa je gradnja individualnih hiš v osemdesetih letih postopoma izgubljala tisti zagon, ki ga je imela v sedemdesetih letih.⁷⁵

Po letu 1980 se formalni viri za stanovanjsko politiko stalno krčijo, na drugi strani pa se širi neformalna stanovanjska preskrba, v kateri ima močno vlogo sorodstvo, ki daje stanovanje v uporabo, denar za nakup, pomaga pri gradnji itd. To se bo tudi nadaljevalo, saj na tem področju izginja dosedanja vloga delovne organizacije, namesto tega pa se krepi vloga družine, ki postaja središčni subjekt stanovanjske preskrbe,

so zapisali v *Delu*.⁷⁶

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ "Naši ljudje so na robu izčrpanosti", *Delo, Sobotna priloga*, 30. 5. 1987, št. 124, str. 20 (dalje: "Naši ljudje so na robu izčrpanosti").

⁷⁵ Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 308–316.

⁷⁶ "Naši ljudje so na robu izčrpanosti".

Taka vrsta gradnje je bila razpotegnjena na daljše časovno obdobje, pri čemer je v osemdesetih letih veliko porabljenega časa odpadlo na dolgotrajno iskanje gradbenega materiala ali pridobivanje gradbenih dovoljenj.⁷⁷

Velik je bil tudi obseg sive ekonomije, ki je do osemdesetih let močno povečal, kar so pripisovali padcu življenjskega standarda zaradi gospodarske krize, nerazvitosti gospodarstva ter posledično pomanjkanju blaga in storitev na trgu. V Jugoslaviji so njen delež leta 1961 ocenjevali na 4,4 do 6,6 odstotka družbenega proizvoda, ki je do leta 1981 narasel na 16,6 do 24,9 odstotka.⁷⁸ V Sloveniji je bil delež sive ekonomije sicer nekoliko nižji, a je bila ta dejavnost zelo pestra. Obsegala je predvsem gradbena in vzdrževalna dela, popravila avtomobilov in aparatov, kmetijsko dejavnost, prevoznništvo, kozmetične storitve, pomoč pri gospodinjskih delih, oddajanje sob v podnajem, šivanje in pletenje, izdelavo predmetov domače obrti ter določene nezakonite storitve (okoriščanje v trgovski dejavnosti, prodaja na črno, preprodaja tujih valut, preprodaja pretihotapljenih dobrin iz tujine). Storitve iz sive ekonomije so bile praviloma cenejše.⁷⁹

Po podatkih iz ankete, opravljene leta 1988 med delavci in delavkami, zaposlenimi v slovenskih podjetjih, je bilo na področju sive ekonomije v povprečju aktivnih 43,7 odstotka delavcev in 32,6 odstotka delavk. Občasno se je s sivo ekonomijo srečala večina delavcev, bodisi da so se ukvarjali z njo bodisi koristili njene storitve.⁸⁰ Siva ekonomija je različno vplivala na izboljšanje življenjskega standarda. Pri desetini anketiranih je dodatni zaslužek iz sive ekonomije v povprečju znašal 71,2 odstotka rednega zaslužka, pri 40 odstotkih anketiranih 30,1 odstotka rednega zaslužka, pri preostali polovici, ki je bila na področju sive ekonomije manj aktivna ali neaktivna, pa 9,1 odstotka rednega zaslužka.⁸¹ Iz tega lahko vidimo, da je bila siva ekonomija za polovico prebivalstva pomembna preživetvena strategija, ki je pripomogla k izboljšanju življenjskega standarda. V *Delu* so ugotavljali, "da ta sektor ustvarja velik del neregistriranega bogastva in da bi bila Jugoslavija brez njega v veliko večji krizi."⁸² Zapisali so še, da bi

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ V časopisju najdemo podobne ocene in sicer naj bi delež sive ekonomije na začetku šestdesetih let znašal 4 do 6 odstotkov družbenega proizvoda, na začetku sedemdesetih let 10 do 12 odstotkov in na začetku osemdesetih let 24 do 27 odstotkov. Ob tem so zapisali, da je bilo to v primerjavi z Zahodom zelo visoko, tam naj bi se obseg sive ekonomije gibal med 10 in 15 odstotki. Leta 1988 pa so ugotavljali so, da natančnih podatkov o obsegu sive ekonomije ni, da pa naj bi se gibala med 20 in 40 odstotki družbenega proizvoda. Gl. "Naši ljudje so na robu izčrpanosti"; Janez Javoršek, "Moč sive ekonomije", *Delo, Sobotna priloga*, 12. 3. 1988, št. 60, str. 32 (dalje: Javoršek, "Moč sive ekonomije").

⁷⁹ Rendla, "Kam ploveš standard", str. 378–380; Miroslav Glas, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (1)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 26, št. 5 (1989), str. 619–620.

⁸⁰ Miroslav Glas, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (2)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 26, št. 6–7 (1989), str. 909–910.

⁸¹ Prav tam, str. 912–913.

⁸² Javoršek, "Moč sive ekonomije".

brez dohodka od dopolnilnega dela (tu je všteto tudi neplačano delo) četrtnina zaposlenih zelo težko živela in dodali,

da je ta dohodek tudi zelo različen in se giblje od popolnoma zamerljive višine, pa do višine, ki dosega ali celo presega dohodek od osnovne dejavnosti. Skoraj 80 odstotkov v raziskavo zajetih anketirancev je povedalo, da svoj dohodek iz redne dejavnosti izboljšuje z dohodki iz – dopolnilne dejavnosti. Ali: 23,6 odstotka prebivalcev v Sloveniji si je samo zgradilo hišo ali stanovanje. Z vrtnarstvom se ukvarja 55,2 odstotka prebivalcev. Zanimivo je, da so srednji sloji najbolj aktivni pri neformalnem delu. Samograditeljev je npr. največ med srednjim slojem.⁸³

A ob koncu desetletja je postajala čedalje lažja in bolj zaželena tudi legalna zaposlitev v zasebnem sektorju. Če lahko do sredine desetletja občasno še zasledimo posamezne negativne zapise o obrtnikih zasebnikih, se je v drugi polovici desetletja odnos do tega sektorja začel hitro spreminjati. Drobnogospodarstvo, v okviru katerega sta se razvijala zasebna obrt in podjetništvo, je postalo pomembno za razvoj države, temu pa so sledile spremembe zakonodaje, ki naj bi omogočile lažje poslovanje.⁸⁴ "Čeprav je posebej v Sloveniji v zadnjem času zakonodaja tudi za zasebno podjetništvo že ugodnejša, pa se v praksi še prevečkrat zatika. Posojila so večinoma ugodna, toda do različnih dovoljenj je često še vse pretežko priti," so zapisali.⁸⁵ Leta 1987 se je slovensko republiko vodstvo še nekoliko bolj približalo zahtevam po razvoju drobnega gospodarstva in podjetništva, nato pa je konec leta 1988 tudi zvezna skupščina sprejela *Zakon o podjetjih*, ki je omogočil ustanavljanje mešanih in zasebnih podjetij.⁸⁶ Zaposlitev v tem sektorju je postala za delavce čedalje bolj mamljiva in povečevati se je začelo število samostojnih obrtnikov in tistih, ki so obrtno dejavnost opravljali ob redni službi.⁸⁷ Tako so do konca desetletja na samostojno podjetniško pot odšli mnogi kvalificirani delavci, prav tako so se začele odpirati nove zasebne trgovine. Med poglavitnimi vzroki za zapuščanje služb so bile nizke plače in želja po boljšem zaslužku.⁸⁸

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ "Povsod po svetu, tudi na Vzhodu, se zavedajo prednosti drobnega gospodarstva", *Delo, Sobotna priloga*, 5. 4. 1986, št. 80, str. 16.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Jože Prinčič, "Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva", v: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič (Ljubljana, 2008), str. 39–43.

⁸⁷ Gl. npr. *Statistični letopis Ljubljane '90*, str. 78.

⁸⁸ Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 137–138.

Vpliv krize na javno mnenje

V drugi polovici desetletja je vidna naraščajoča kritika sistema. Občutenje krize in nezadovoljstvo zaradi gospodarskih težav gresta z roko v roki s politično krizo, pri čemer ne moremo prezreti, da je bila prav gospodarska kriza eden od pomembnih dejavnikov za dojemljivost ljudi do političnih sprememb. K temu je deloma pripomogel razvoj potrošniške kulture in dvig standarda v preteklem desetletju, kar je naredilo krizo še bolj neznosno. V tem času so ljudje pridobili določene potrošniške navade in pravzaprav izkazovali značilnosti potrošnikov, kot jih poznamo še danes: bili so ozaveščeni o tem, kje je bilo posamezne izdelke mogoče kupiti in kje so bile cene bolj ugodne, imeli so oblikovano mnenje o tem, katere znamke so bile boljše. V osemdesetih letih so prebivalci standard le s težavo ohranjali, na novo pridobljena pričakovanja in želje pa so se teple z omejitvami na trgu, kar je povečevalo njihovo nejevoljo.⁸⁹

Longitudinalna empirična raziskava Slovensko javno mnenje (SJM), ki je podatke zbiralala od leta 1968, je že v letu 1982 zaznala, da konformnih stališč skoraj ni bilo več in da se je povečalo število kritičnih stališč do partije.⁹⁰ Nato so vplivi gospodarske in politične krize odmevali vsako leto glasneje. Slovenci so na primer leta 1986 menili, da živijo slabše kot prej, pri tem pa niso imeli zaupanja v politiko in njene stabilizacijske ukrepe. Prav tako jih je skrbelo, da sta s priseljevanjem delavcev iz drugih republik ogrožena slovenski jezik in zaposlovanje Slovencev, zato so bili mnenja, da bi bilo treba priseljevanje omejiti.⁹¹ Večjo prelomnico je nato prineslo leto 1987, ki je zabeležilo odločnejšo in čedalje glasnejšo kritiko sistema, globoko in naraščajoče nezadovoljstvo ter naveličanost s političnim sistemom.

Večina Slovencev hudo občuti gospodarsko krizo, ki se, jasno, za vse nas začne pri denarju. Pravzaprav ne za vse – med nami je 1,8 odstotka ljudi, ki jim vsak mesec ostane precej denarja, medtem ko eni tretjini 'nekaj ostane'. Vsi drugi živimo iz rok v usta, se pravi od plače do plače. Pri inflaciji, ki je presegla številklo sto, se je izjemno zmanjšala tudi pripravljenost na varčevanje, ki je nekoč veljala za eno glavnih slovenskih odlik /.../ S trajanjem in poglobljanjem krize zmeraj bolj občutijo pojave korupcije, nedelavnosti, vsakršne netolerantnosti,

⁸⁹ Prav tam, str. 243–250; Patrick Hyder Patterson, *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca, London, 2011), str. 294–319 (dalje: Patterson, *Bought and Sold*).

⁹⁰ "Zrelejša slovenska politična zavest", *Delo, Sobotna priloga*, 4. 6. 1988, št. 129, str. 19 (dalje: "Zrelejša slovenska politična zavest").

⁹¹ Jožica Grgič, "Največ vprašanih meni, da živi slabše", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 6. 1986, št. 132, str. 27 (dalje: Grgič, "Največ vprašanih meni, da živi slabše").

so zapisali v *Delu*.⁹²

Znaki kritičnega razmišljanja so bili vidni na štirih ravneh. Prva je bila socio-ekonomska: večina ljudi je trdila, da živi slabše in da se jim ne splača nič privarčevati, ampak da je treba zaradi izjemno visoke inflacije vse porabiti. Poraslo je tudi prepričanje, da je težje najti zaposlitev, da se delo ne spoštuje in da je težko priti do stanovanja. Druga raven je bila politična: kritičnost do ravni demokracije, do samoupravljanja in zlasti do zveze komunistov, ki je uživala čedalje manjši ugled. Izrazito je bilo prepričanje, da bi morali o pomembnih družbenih vprašanjih odločati strokovnjaki in ne politiki. Tretja raven je bila povečana senzibilnost za pojave, povezane s krizo (na primer za korupcijo, privilegije, nedelo, apatijo, nestrpnosti), četrta pa zavedanje sprememb na globalni ravni (porast ekološke zavesti in strah pred ponovitvijo Černobila, strah pred aidsom, strah pred odtujevanjem, ki ga je povzročala tehnologija).⁹³

Vse je kazalo, da so bili Slovenci naveličani izpraznjenih ideoloških ritualov in so podpirali angažma kritičnih intelektualcev in alternativnih gibanj. Pozitivno so se opredeljevali do stavk kot legitimnega sredstva za reševanje težav, do civilnega služenja vojaškega roka, do novih družbenih gibanj, do novega koncepta štafete mladosti, do pluralizma nasploh, do referendumov glede ključnih vprašanj razvoja. Prevrednotila se je dogmatična ideologija: nasprotnikov sistema niso več videli v obrtnikih in kmetih, ampak so podpirali razvoj podjetništva in kmetijstva. Kot sovražnika samoupravnega socializma pa so izpostavili tiste vodilne, ki dopuščajo inflacijo, in tiste, ki se zavzemajo za državo močne roke. Postali so dosti bolj kritični do položaja Slovenije v Jugoslaviji, niso več podpirali prekomerne pomoči nerazvitim. Še bolj sta se okrepili njihova narodna zavest, ki se je kazala v želji po sodelovanju z zamejskimi rojaki in razumevanju slovenskega kulturnega prostora, kot tudi v ogroženosti slovenskega jezika in želji po omejevanju priseljevanja iz drugih republik, v kritičnem odnosu do položaja Slovenije v federaciji ter v želji po večji politični, gospodarski in kulturni samostojnosti.⁹⁴ A vseeno razpoloženje ljudi ni bilo najboljše, "prepleta se neko upanje s strahom, dominira pa seveda strah, zaskrbljenost in šele v drugem planu se nekako kažejo angažirana stališča, pripravljenost za akcijo, zaupanje, da se bomo nekako prebili iz krize."⁹⁵

Naslednjega leta so se ti trendi pokazali v množični podpori četverici, trem novinarjem *Mladine* in zastavniku Jugoslovanske ljudske armade (JLA), ki so

⁹² Alenka Puhar, "Kritičnost in zrela samozavest", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 7. 1987, št. 159, str. 19 (dalje: Puhar, "Kritičnost in zrela samozavest").

⁹³ "Dozorelost politične zavesti", *Delo, Sobotna priloga*, 18. 7. 1987, št. 165, str. 20 (dalje: "Dozorelost politične zavesti"); Puhar, "Kritičnost in zrela samozavest".

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ "Dozorelost politične zavesti".

bili obtoženi izdaje vojaške skrivnosti. Ne samo da se je organizirala civilna družba, proces je mobiliziral celotno slovensko javnost, na kar je vplivala tudi JLA, ki je grozila z uvedbo izrednih razmer. Leto 1988 je postalo odločilno za družbene spremembe in napolnjeno s prelomnimi dogodki (s procesom proti četverici so bili povezani še vrhunec spora z JLA, ustanovitev odbora za varstvo človekovih pravic, okrepilo se je delovanje opozicije, oblikovale so se osnove za nastanek političnih strank).⁹⁶ To je pokazalo tudi javno mnenje, ki je odločno zaznalo procese demokratizacije slovenske družbe in pokazalo na konec samoupravljanja. Čeprav je bila izostrena težnja, naj se partija odreče svoji monopolni vlogi, je zaupanje v slovensko politično vodstvo ostajalo, medtem ko je bilo zaupanje v zvezno vodstvo zelo majhno. Zaradi procesa proti četverici je bil opazen detabuiziran odnos do JLA, ljudje so menili, da imajo pravico do objavljanja kritičnih člankov v časopisju. Naraščal je trend vrednotenja možnosti razvoja Slovenije izven Jugoslavije.⁹⁷ Nezačuden je večalo tudi zaradi gospodarske krize, to so bila leta hiperinflacije, in ljudje so jo začeli dojemati predvsem kot nedelovanje socialističnega sistema oziroma samoupravljanja.⁹⁸ Leta 1988 se je odstotek tistih, ki so ocenili, da so življenjske razmere slabše kot pred petimi leti, povečal na 66,7.⁹⁹ Povečala pa se je tudi kritičnost anketirancev in večina jih je menila, da bi imela Slovenija nove možnosti za gospodarski razvoj izven jugoslovanskega okvira.¹⁰⁰ Do dokončnega preloma je prišlo leto kasneje, ko je bila večina anketirancev prepričana, da bi imela Slovenija boljše razvojne možnosti izven jugoslovanskega okvira ter da je smiselno razpravljati o odcepitvi.¹⁰¹

Tudi v ustnih virih je zaznati naveličanost nas nenehnim padanjem življenjskega standarda. Ljudje so bili nezadovoljni z gospodarsko situacijo in zveznimi stabilizacijskimi ukrepi, strah jih je bilo tudi pred agresivno srbsko politiko, zato so si želeli sprememb. Politično vrenje je večino navdajalo z optimizmom, tega obdobja so se spominjali pozitivno, predvsem po evforiji, ki je spremljala vse dogodke, nekateri so se udeležili zborovanj v podporo četverici. A vendarle

⁹⁶ Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, str. 38; Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017), str. 153–171 (dalje: Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*); Božo Repe, "Slovinci v osemdesetih letih (drugi del)," *Zgodovinski časopis* 54, št. 3 (2000), str. 413–423; Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002), 201–246 (dalje: Repe, *Jutri je nov dan*).

⁹⁷ "Zrelejša slovenska politična zavest".

⁹⁸ Niko Toš, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010", v: *Primerjalno družboslovje: metodološki in vsebinski vidiki*, ur. Niko Toš in Karl H. Müller (Ljubljana, 2011), str. 128 (dalje: Toš, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja"); Patterson, *Bought and Sold*, str. 294–319.

⁹⁹ Niko Toš, *Vrednote v preobodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990* (Ljubljana, 1997), str. 614. Združeni so odstotki za odgovore "slabše" (52,6) in "dosti slabše" (14,1).

¹⁰⁰ Prav tam, str. 627.

¹⁰¹ Prav tam, str. 736.

Množično zborovanje v podporo četverici na današnjem Kongresnem trgu, Ljubljana, 21. junij 1988 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Tone Stojko)

je večina pričevalcev v osamosvojitvi Slovenije videla zlasti možnost za izboljšanje življenjskih pogojev in boljšo prihodnost.¹⁰²

Tehnologija in popularna kultura

Inflacija in težave, povezane z njo, vseeno niso bile edina podoba druge polovice osemdesetih let. To je bilo desetletje, ko je tehnologija začela hitreje vstopati v gospodinjstva, hitrejši kot prej je bil tudi vpliv zahodne popularne kulture na domačo.

V tem času je v podjetja, izobraževalne ustanove pa tudi v marsikateri dom postopoma prihajala nova tehnologija, osebni računalniki. Priljubljeni so postajali predvsem med mladimi, čeprav še zdaleč niso bili množično prisotni v gospodinjstvih. Zaradi uvoznih omejitev so jih pogosto kupovali v tujini. Leta 1984 je

¹⁰² Piškurič, *"Bili nekoč so lepi časi"*, str. 153–154, 248, 332. Prim. tudi Jure Gašparič, "Slovensko doje-manje druge Jugoslavije", v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana, 2015), str.100–102. Zaupanje v državo se je pravzaprav ohranjalo vse do konca osemdesetih let. Vprašanje, s katerim so se največ ukvarjali ljudje v svojem vsakdanjem življenju, je bil standard. Politična kriza in demokra-tizacija sta postali pomembni šele v zadnjih letih obstoja Jugoslavije. Oboje je takrat pokazalo, da Jugoslavija nima več prihodnosti.

začela izhajati računalniška revija *Moj mikro*, od sredine desetletja veliko beremo tudi o raznih računalniških tečajih. Med mladimi so računalniki postajali statusni simbol, a sredi desetletja so jih imeli doma le redki, saj so bile njihove cene visoke. Računalniki niso postali le novo orodje za delo, ampak tudi za zabavo. Ob tem je bil opazen razvoj piratstva, saj je opremljenost gospodinjstev z novimi tehnologijami mladim omogočala snemanje glasbe in videoigric na kasete po radijskih valovih.¹⁰³ Z računalniki so se postopoma začele opremljati šole, pri čemer so jim bile s podarjenimi sredstvi v pomoč zlasti delovne organizacije,¹⁰⁴ a kljub temu je opremljenost zaostajala za drugimi evropskimi državami.

Končno so se tudi v naših šolah odprla vrata informatiki in računalništvu. Čeprav v uvajanju novih izobraževalnih metod verjetno znatno zaostajamo za drugimi evropskimi in izvenevropskimi državami, je moč opaziti med odgovornimi šolskimi dejavniki velika prizadevanja, da bi s pospešenim tempom osvajanja novih znanj nadoknadili zamujeno. /.../ Do sedaj smo opremljali šole predvsem z raznimi 'akcijami'. V prihodnje pa naj bi načrtno in dolgoročno vlagali v računalniško tehnologijo,

so poročali v *Delu*.¹⁰⁵

Na drugi strani je bila televizija v osemdesetih letih že ustaljen del vsakdanjika in število televizijskih naročnikov se v tem desetletju ni več bistveno povečevalo.¹⁰⁶ Novi filmi so v kinematografe prihajali hitreje, a obisk je dejansko upadal zaradi novih tehnologij. Filme si je bilo sedaj mogoče ogledati tudi na videokasetah, ki so pogosto prihajale s piratskega trga.¹⁰⁷ Prav tako so bili del popularne kulture stripi, kot je *Alan Ford*. Kljub vsemu zlasti ustni viri kažejo, da so v življenjski ravni mestnih in podeželskih prebivalcev obstajale razlike, ki so se kazale v dohodkih, oblačilni kulturi, preživljanju prostega časa in tehnološki opremljenosti. Predvsem mladi s podeželja so občutili te razlike ob stiku z mestnimi sošolci. Na podeželju je imelo manj mladih računalnike ali drugo tehnologijo. Razlike med njimi so se kazale tudi v preživljanju prostega časa. Za mlade na podeželju in za njihovo druženje so bile še vedno pomembne športne in mladinske organizacije, gasilska in druga društva ali ljubiteljska kultura. Poja-

¹⁰³ Priljubljen vir širjenja igrice je bil na primer Radio Študent. Gl. Martin Pogačar, "GAME OVER". Računalniki, socializem in spomin", v: *Socializam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković in Andrea Matošević (Pula, Zagreb, 2013), str. 326–345.

¹⁰⁴ Vasja Venturini, "Računalniki zdaj že na vseh šolah v Podravju", *Delo*, 7. 3. 1985, št. 55, str. 2.

¹⁰⁵ Lojze Kante, "Zamude v šolah pomenijo nadaljnje zaostajanje naše države za svetom", *Delo, Sobotna priloga*, 31. 10. 1987, št. 254, str. 23.

¹⁰⁶ *Statistični letopis Ljubljane '90*, str. 139.

¹⁰⁷ Klemen Žun, "Zgodovina kinematografov v Ljubljani", *Ljubljana med nostalgijo in sanjami. Revija za domoznanske vsebine* 3, št. 1 (2014), str. str. 124.

vile so se prve, sicer redke, podeželske diskoteke, a mladi so se bili zaradi njih pripravljeni odpraviti tudi v več kilometrov oddaljene kraje.¹⁰⁸

V času, ko računalniki še niso bili splošno razširjeni, televizija pa je lovila le omejeno število kanalov, je bila ravno glasba tista, ki je najlažje širila svoj vpliv ter z njim zaznamovala in oblikovala mlade. Informacije o svetovnih glasbenih trendih so v osemdesetih letih hitro osvajale naš prostor, poleg tega je v Sloveniji nastalo marsikaj avtohtonega. Slovenska glasbena produkcija je v tem desetletju doživela razmah, toda če je bila v začetku desetletja alternativna scena tista, ki je premikala meje, bila uporniška in izražala družbeno kritičnost,¹⁰⁹ je od sredine desetletja glasba postajala čedalje bolj komercialna. Čeprav ujeta v socialistično okolje, je hitro sprejemala vplive zahodne popularne kulture. K temu so pripomogli razmah elektronike, videospoti (za njihovo popularizacijo je poskrbel v tem desetletju ustanovljeni MTV), velike filmske uspešnice in televizija, ki je predvajala čedalje več zahodnih, zlasti ameriških, nadaljevanj in telenovel. Ker avtorske pravice niso bile urejene, se je kopije najnovejših albumov, tako s pop kot z alternativne scene, dalo zlahka dobiti tudi na črnem trgu, medtem ko so najstnice in najstniki glasbo zavzeto snemali na kasete z radijskih lestvic ter iz tujih revij, kot je bil na primer nemški *Bravo*, zbirali posterje najpopularnejših skupin. Glasbo je spremljal tudi ples, ki je poleg aerobike postajal vse popularnejši, po vzoru velikih hollywoodskih plesnih filmskih uspešnic sta bila posneta *Poletje v školjki* ena in dve. Nekatere glasbene smeri so ostajale družbeno angažirane (na primer kantavtorji, rock, novi val, punk in alternativna scena), čeprav z nekoliko manjšim nabojem, pop skupine pa so najpogosteje šle v smer zabave in komerciale, razvil se je tudi tako imenovani domačijski pop, ki je osvojil zlasti podeželje. Skupina *Agropop* je bila pri tem poseben fenomen, saj je uspela navoriti tako podeželsko kot mestno prebivalstvo, nekatere od njihovih uspešnic, ki so se naslanjale na prebujena domoljubna čustva (na primer *Samo milijon nas je*), pa so nakazovale tudi politične spremembe tistega časa.¹¹⁰

¹⁰⁸ Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 151–152.

¹⁰⁹ Ne samo glasba, alternativna kulturna gibanja nasploh so v tem desetletju postala pomemben dejavnik civilnodružbenih in demokratizacijskih procesov. Zametek lahko vidimo s pojavom punka leta 1977, v osemdesetih letih pa so se oblikovale številne nove pobude in gibanja. Mladim so prostor za družbeno in kulturno dejavnost ter ne nazadnje kritiko med drugim nudili študentska časopisa *Tribuna* in *Katedra*, revija *Mladina*, Radio Študent in Študentski kulturni center (ŠKUC). Alternativna gibanja je začela podpirati tudi Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS), ki se je na ta način oddaljevala od vloge partijskega podmladka. Medtem ko je punk dosegel le del populacije mladih, sta *Mladina* in Radio Študent do konca desetletja dosegla dosti širšo publiko. Več o tem gl. Marta Rendla, "Alternativna kulturna gibanja in 'konglomerat FV' v osemdesetih letih v Sloveniji", *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 2 (2018), str. 140–148; Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 30–35; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 72–84; Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 152–153.

¹¹⁰ Žiga Valetič, *80ta: desetletje mladib. Zgodba slovenskega pop-rocka v času, ko je popularna glasba krojila podobo (in usodo) sveta* (Brezovica pri Ljubljani, 2018), str. 136–274. Vseh skupin in glasbenih zvrsti je preveč, da bi jih navajali v tem prispevku. Valetičeva knjiga nudi dober vpogled v glasbeno produkcijo osemdesetih let in njeno raznolikost, pri čemer predstavlja celoten obseg domačih skupin in posameznikov, ki so krojili glasbeno podobo osemdesetih let.

Prebujena domoljubna čustva so prav tako igrala pomembno vlogo v oglaševalskih akcijah, od katerih je bila najbolj znana *Slovenija, moja dežela* Studia Marketing oziroma njen televizijski spot *Gostje prihajajo* iz leta 1986. Akcija, ki je bila sredi desetletja zasnovana za promocijo slovenskega turizma, je s svojim domoljubnim sporočilom v politično negotovih časih nagovorila večino Slovencev in Slovencev, ki so ponotranjili slogan in lipov list kot simbol slovenstva. Oba sta se začela množično uporabljati na raznih promocijskih izdelkih, od priponk do majic in spominkov.¹¹¹

Studio Marketing je bil v drugi polovici desetletja odgovoren tudi za druge oglaševalske akcije, Jure Apih pa je bil eden od glavnih načrtovalcev najodmevnejše akcije za zbiranje sredstev za slovenske športnike, Podarim – dobim. Pri tem je pomagala tradicionalna slovenska ljubezen do športa v sodelovanju z nagradno igro. Akcija je potekala od leta 1984 pod okriljem Slovenske smučarske zveze (do osamosvojitve tudi del Jugoslovanskega smučarskega sklada oziroma YU Ski Pool), a denar se je zbiral za slovenske športnike, zlasti smučarje, ki so takrat nizali lepe uspehe. Ljudje so z nakupom kartice prispevali denar in ob tem sodelovali v nagradni igri za sponzorske dobitke, če so pravilno odgovorili na zastavljeno vprašanje.¹¹² Ker je bila kartica formalno kviz, ki je vseboval nagradna vprašanja, po takratni zakonodaji ni veljala za igro na srečo. Med večjimi dobitki so bili montažne hiše, denarne nagrade, avtomobili, poljedelski stroji, potovanja, kopalnice, gospodinjski aparati in pohištvo, celo jadrnica, med manjšimi pa na primer smuči in druga smučarska oprema, ročno orodje, kristalni izdelki, tekstilni izdelki ali različni darilni paketi.¹¹³ "Že na prvem žrebanju akcije 'Podarim – dobim' se je izkazalo, da je odziv nanjo daleč presegel vsa pričakovanja. Zaradi tega in pa zaradi še povečanega interesa in sodelovanja delovnih organizacij, bodo tudi povečali sklad nagrad za 'veliki finale'," so zapisali po prvem žrebanju leta 1985.¹¹⁴ Rekordna leta so bila tik pred osamosvojitvijo, ko so na leto prodali več kot dva milijona kartic. To je bilo ne nazadnje povezano s prebujanjem slovenske narodne zavesti, akcija pa je imela nasploh široko podporo: Televizija Slovenija je prispevala termine, pošta je zastonj raznašala kartice in darila, *Delo* je tiskalo kartice po posebni ceni, podjetja so rada sodelovala s svojimi izdelki, ki so jih na ta način promovi-

¹¹¹ Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 109–130; *Slovenija, moja dežela – spot, ki nas je enkrat že povezal in nas lahko znova* - RTVSLO.si, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/zabava-in-slog/ture-avanture/slovenija-moja-dezela-spot-ki-nas-je-enkrat-ze-povezal-in-nas-lahko-znova/518490>, pridobljeno: 7. 12. 2021.

¹¹² H. U., "Primož je izžrebal Primoža", *Delo*, 11. 2. 1985, št. 34, str. 11.

¹¹³ *Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifletov šal? – Slovenske novice*, dostopno na: <https://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/se-pomnite-podarim-dobim-in-rifletov-sal/>, pridobljeno: 17. 11. 2021 (dalje: *Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifletov šal?*); Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 113–117.

¹¹⁴ "Prvih 300.000 din v Litijo", *Delo*, 21. 1. 1985, št. 16, str. 1.

Poštariji dostavljajo kartice za žrebanje v akciji Podarim – Dobim v Planici, marec 1986 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

rala, ne nazadnje jo je podpirala tudi slovenska politična oblast. Akcija je postala izjemno priljubljena med ljudmi, tako kot smučarji in njihovi uspehi. Eden od zaščitni znakov akcije in žrebanj je postal Janez Hočevar - Rifle z znamenitim črno-rumenim šalom.¹¹⁵

Sproščanje omejitev v javnem izražanju religioznosti

Druga polovica osemdesetih let je prinesla spremembe tudi za vernike, ki so morali po drugi svetovni vojni svoje verske dejavnosti večinoma umakniti v zasebno sfero, tedaj pa je za njihovo izražanje religioznosti zavel svobodnejši veter. K temu so pripomogle tako notranjepolitične razmere v Sloveniji in Jugoslaviji, vključno s spremembami v slovenskem cerkvenem vrhu, kot zunanjepolitične razmere.

Ob koncu leta 1985 tako vidimo prevladujoče pozitivno javno oceno odnosov s Cerkvijo. V pogovoru za *Sobotno prilogo Dela* je ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar sožitje med vernimi in nevernimi ocenil kot

¹¹⁵ Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifle tov šal?; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 113–117.

čedalje boljše.¹¹⁶ "Odkar sem prevzel vodstvo slovenske metropolije, ni prišlo s predstavniki družbe do kakšnega večjega nesporazuma, napetosti, pa tudi ne do ostrih polemik. To je dobro znamenje, saj dokazuje, da se v tej družbi kljub različnim mnenjem lahko odkrito pogovorimo," je povedal in kot dobro sodelovanje s komisijo za odnose z verskimi skupnostmi izpostavil njeno pripravljenost za reševanje verske oskrbe v domovih za starejše občane in bolnišnicah.¹¹⁷ Pozitivno je ocenil še

samostan v Stični, ki je znova v cerkvenih rokah in postaja pomembno kulturno, duhovno in umetniško središče. Zatem je vredno omeniti, da so v cerkvi na Blejskem otoku trikrat na leto spet maše. Dobro je tudi to, da smo lahko zgradili sorazmerno veliko cerkva. /.../ Naj dodam še nekaj, kar nas močno povezuje, namreč skrb za našo kulturo. Pri tem ne morem obiti zadnjega knjižnega sejma v Cankarjevem domu, na katerem smo lahko predstavili tudi verski tisk.¹¹⁸

Še vedno pa so obstajala nerešena vprašanja, zlasti vprašanje vzgoje in šole, ponekod lokacij za cerkve in navzočnosti Cerkve v javnem življenju. Šuštar je izpostavil

graditev cerkve v Kopru, kjer se zapleta že leta in leta. Še vedno je nekaj vprašanj, o katerih redko teče beseda. Tako na primer o tem, da bi smeli verni fantje, ko so pri vojaki, prejemati verski tisk ali da bi smeli k maši. Odprto je tudi vprašanje verske oskrbe zapornikov in gojencev v posebnih zavodih.¹¹⁹

Z družbenimi spremembami v osemdesetih letih se je zagon sekularizacije zaustavil in ponovno se je dvignil delež vernih. Te spremembe so zaznale tudi javnomnenjske raziskave.¹²⁰ Podatki o vernosti raziskave SJM so leta 1986 na primer pokazali, da je bila polovica anketiranih vernih, krščenih pa kar 92 odstotkov.¹²¹

Na simbolni ravni se je sprememba v odnosih pokazala z razpravo o božiču kot dela prostem dnevnu, ki se je začela sredi osemdesetih let. Do preloma

¹¹⁶ "Cerkev kot del družbe", *Delo, Sobotna priloga*, 21. 12. 1985, št. 295, str. 18 (dalje: "Cerkev kot del družbe").

¹¹⁷ Prav tam; Jožica Grgič, "Tudi letos pozitivna ocena odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi", *Delo*, 19. 1. 1985, št. 15, str. 4.

¹¹⁸ "Cerkev kot del družbe".

¹¹⁹ Prav tam.

¹²⁰ Toš, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja", str. 138–139; Veljko Rus in Niko Toš, *Vrednote Slovencev in Evropejcev. Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja* (Ljubljana, 2005), str. 181–182.

¹²¹ Grgič, "Največ vprašanih meni, da živi slabše".

je prišlo 24. decembra 1986, ko je Šuštar po valovih Radia Ljubljana prvič po prekinitvi odnosov s Cerkvijo v petdesetih letih prebral božično poslanico. Slovensko, še bolj pa jugoslovansko javnost, pa je z voščilom vernikom presenetil tudi predsednik republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije Jože Smole, ki je zaradi tega kasneje dobil vzdevek Božiček.¹²² Cerkev je počasi dobivala prostor tudi v javnih medijih. Leta 1988 je sledil prvi prenos polnočnice iz stolnice, leta 1989,¹²³ ko je božič znova postal dela prost dan, pa so vernikom ob prihajajočih praznikih voščili Šuštar, Smole in predsednik Škofovske konference Jugoslavije Franjo Kuharič.¹²⁴ Kljub vsemu je oblast še do konca 80. letih pozorno spremljala delovanje Cerkve. Dokončno normalizacijo odnosov so prinesle šele demokratične spremembe in osamosvojitve Slovenije.¹²⁵

Za konec

Poleg predstavljenih segmentov vsakdanjega življenja bi lahko obdelali še marsikaterega drugega: dopustovanje in preživljanje prostega časa, šport, hrano, motoriziranost, prebujanje okoljske zavesti, če naštejemo le nekatere. Vsekakor je na vsakdanje življenje, kot smo videli, močno vplivala rastoča inflacija ter posledično zniževanje življenjskega standarda. To se je najbolj vtisnilo v spomine ljudi in s temi poudarki so začeli tudi v prvi kolumni *Delove Sobotne priloge* v letu 1989:

Zgolj naključje je, da stopamo v novo leto brez vlade, toda če je že tako, potem se nam vsaj v nekem smislu v prihodnjih dneh v upravnih zadevah obeta dobesedno nov začetek. Kakršno je v zadnjem času življenje oziroma tisto, kar je po strahovitem padcu življenjskega standarda v lanskem letu ostalo, je za nov začetek skrajni čas, kajti potrpljenje ljudi vse bolj kopni, vsakršno nadaljnje neposredno slabšanje gospodarskih razmer pa bi utegnilo hitro pripeljati tudi do odkritega upora tistih, ki so nekaj časa res verjeli, da so pravico do 'novega začetka' za vselej izčrpali v preteklosti.¹²⁶

Gospodarsko krizo so v tem letu spremljali tektonski politični premiki, tako doma kot v tujini, kjer so do konca leta padali komunistični režimi eden

¹²² "Verski praznik je odjeknil", *Delo*, 30. 12. 1986, št. 303, str. 5; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 98.

¹²³ "Polnočnica v ljubljanski stolnici", *Delo*, 26. 12. 1988, št. 299, str. 1.

¹²⁴ "Božič nas približuje svetu", *Delo*, 26. 12. 1989, št. 297, str. 2.

¹²⁵ Jelka Piškurič, "Omejevanje svobode veroizpovedi v času socializma", *Bogoslovni vestnik* 78, 3 (2018), str. 594–607.

¹²⁶ Danilo Slivnik, "Program A in program B", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 1. 1989, št. 4, str. 15.

za drugim. Pri nas je Majniška deklaracija kot prva zahtevala suvereno državo slovenskega naroda. V letu 1989 se je dokončno izoblikoval slovenski politični prostor, nastale so nove stranke, med novimi in preoblikovanimi nekdanjimi družbenopolitičnimi organizacijami, ki so imele različne poglede na prihodnost Slovenije glede ureditve in odnosa do Jugoslavije, pa se je začela tekma za volivce. Na javno mnenje je vplivalo tudi zaostrovanje politične krize v Jugoslaviji. Zlasti rastoči srbski nacionalizem, ki je v tem letu najprej poskrbel za gospodarsko blokado Slovenije in ob koncu leta še za napoved "mitinga resnice" v Ljubljani, je ljudi navdajal z zaskrbljenostjo.¹²⁷ V Sloveniji so ob tem pričakovali le še zaostrovanje notranjepolitičnih nasprotij v Jugoslaviji.¹²⁸

Tako gospodarska kot politična agonija sta dali zagon slovenski želji po samostojnosti in gospodarski neodvisnosti, želji po tem, da bi v bodoče sami odločali o vseh državnih zadevah. Manifestacija te želje pa se je dokončno pokazala ob plebiscitu leta 1990.

Jelka Piškurić

EVERYDAY LIFE OF SLOVENIANS AT THE END OF THE 1980s

SUMMARY

The paper presents various aspects of everyday life of Slovenians at the end of the 1980s, of which the high inflation and declining standard of living had a major impact on living conditions. Supply constraints had affected the people already since the late 1970s, while in the second half of the 1980s, the inflation started to rise at an unstoppable pace. It exceeded an annual rate of 100 per cent for the first time in 1986, and then continued to increase until 1989, when it peaked at almost 3000 per cent, becoming hyperinflation. The years 1988 and 1989 were particularly difficult, as the dinar was losing value daily and

¹²⁷ Prim. Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 13–21, 74–75; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 141–142; Rosvita Pesek, *Osamosvojitve Slovenije. Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007), str. 20–31.

¹²⁸ Gl. npr. Boris Jež, "Moč ironičnega nasmeška", *Delo, Sobotna priloga*, 23. 12. 1989, št. 296, str. 17.

the costs of living were sharply rising. Concurrently, the purchasing power was falling, as personal income growth lagged behind the rise in consumer prices. Thus, the standard of living fell to the level of the 1960s in the second half of the 1980s. The economic crisis affected all aspects of life and people spent an increasing amount of money on basic life necessities. Most federal measures to control the inflation remained administrative in nature, particularly so in the case of price control and the intervention act regulating personal income.

In spite of the decline in living conditions, personal consumption decreased yet at a slower pace, due to savings, people's ingenuity and grey economy, which expanded in the course of the decade. People's diverse efforts to find alternative ways to fulfil their needs and aspirations for a better life and to turn the inflation to their advantage can be traced back to the early 1980s. The worsening of the living conditions pushed them to make the most of the resources available to them. Strategies to improve standard of living or to access scarce goods and services were mainly based on social networks and informal economy—ranging from individuals' own labour, ingenuity and making use of "connections and acquaintances" to shopping abroad and grey economy. These strategies were widespread, present in all social strata, regardless of background, situation or gender. It was especially the grey economy income which made life easier for many people and also allowed them to prosper. In an effort to minimise their losses, people also reduced their assets in dinars. They preferred to spend the money immediately or convert it to a stable foreign currency. The most popular was the deutsche mark, which many people bought on the black market.

With the prices on the rise and purchasing power on the fall, dissatisfaction grew. The more the decade drew to a close, the greater was the anger towards the federal anti-inflation policy and the louder was the criticism of the system. The experience of crisis and the discontent over economic difficulties went hand in hand with the political crisis. The first signs of discontent were visible as early as the first half of the decade, while in the second half people felt that their lives were progressively deteriorating and distrusted the politics and its stabilisation measures. The year 1987 marked a more vigorous criticism of the system, a deep and growing dissatisfaction and disillusion with the political system. Slovenians were emptied of ideological rituals, they supported the engagement of new social movements. Their national consciousness and their desire for greater political, economic and cultural independence were strengthening. The year 1988, which was filled with landmark events, only confirmed these trends, but the definitive fracture happened in 1989, when the discontent with the increasingly difficult living conditions and the political crisis, in particular the Serbian nationalism, led to the belief that Slovenia would have better opportunities for development outside the Yugoslav framework.

The inflation and the problems associated with it were not, however, the only feature of the second half of the 1980s. It was the decade when technology began to enter households faster than before, and the influence of Western popular culture spread faster than before as well. Slovenian music production flourished during this decade. At the beginning of the decade, the alternative music scene expressed social criticism, but from the middle of the decade onwards, the music was becoming increasingly commercial. Yet it still reflected some awakened patriotic feelings, e.g., in the advertising campaign "*Slovenija, moja deželca*" ("Slovenia, My Country") and the most prominent fundraising campaign for Slovenian athletes, "*Podarim – dobim*" ("I Give—I Get"). The second half of the 1980s also brought about changes for the religious Slovenians and their religious expression. The secularisation drive halted and, on a symbolic level, the change was manifested in the debate regarding Christmas as a work-free day.

In addition to the hyperinflation, 1989 witnessed tectonic political shifts, both in Slovenia and abroad, where, by the end of the year, communist regimes were falling one after another. It was in this year that the Slovenian political space became fully formed and the economic and political agonies of the Yugoslav everyday life gave momentum to the Slovenian desire for independence and economic sovereignty, the desire to be able to independently decide in the future on all matters of state.

VIRI IN LITERATURA

Delo – Ljubljana, letnik 1985–1989.

Naša komuna: glasilo OK SZDL Ljubljana Vič – Rudnik – Ljubljana, letnik 1987–1988.

Naša skupnost: glasilo SZDL Ljubljana Moste – Polje – Ljubljana, letnik 1984–1985.

Javna tribuna: glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška – Ljubljana, letnik 1983–1984.

Zbor občanov: glasilo SZDL Ljubljana – Bežigrad – Ljubljana, letnik 1988.

Statistični letopis Ljubljane '90: pet ljubljanskih občin (Ljubljana, 1990).

Inflacija in revalorizacija, dostopno na: <https://www.stat.si/Inflacija/sl>, pridobljeno: 13. 12. 2021.

Slovenija, moja dežela – spot, ki nas je enkrat že povezal in nas lahko znova - RTVSLO.si, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/zabava-in-slog/ture-avanture/slovenija-moja-dezela-spot-ki-nas-je-enkrat-ze-povezal-in-nas-lahko-znova/518490>, pridobljeno: 7. 12. 2021.

Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifletov šal? – Slovenske novice, dostopno na: <https://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/se-pomnite-podarim-dobim-in-rifletov-sal/>, pridobljeno: 17. 11. 2021.

.....

Borak, Neven, "Gospodarska struktura Slovenije", v: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1206–1217.

Čepič, Zdenko, "Gospodarska kriza", v: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1151–1157.

Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (Zagreb, 2010).

Fikfak, Jurij, "Med utopijo in tranzicijo", v: Fikfak, Jurij in Prinčič, Jože (ur.), *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami* (Ljubljana, 2008), str. 135–146.

Gašparič, Jure, "Slovensko dojemanje druge Jugoslavije", v: Čepič, Zdenko (ur.), *Slovenija v Jugoslaviji* (Ljubljana, 2015), str. 87–104.

Giordano, Christian, "Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim društvima", *Etnološka tribina* 26, št. 19 (1996), str. 43–59.

- Glas, Miroslav**, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (1)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 26, št. 5 (1989), str. 617–623.
- Glas, Miroslav**, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (2)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 26, št. 6–7 (1989), str. 905–916.
- Nedeljković, Saša**, "Organizovani kriminalitet kao višeznačna potkultura. Hajdučija između građanske i nacionalne ideologije, i između narodne in nacionalne kulture", *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, št. 70 (2006), str. 235–269.
- Patterson, Patrick Hyder**, *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca, London, 2011).
- Pesek, Rosvita**, *Osamosvojitve Slovenije. Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007).
- Piškuric, Jelka**, "Bili nekoč so lepi časi". *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* (Ljubljana, 2019).
- Piškuric, Jelka**, "Omejevanje svobode veroizpovedi v času socializma", *Bogoslovni vestnik* 78, 3 (2018), str. 591–609.
- Pogačar, Martin**, "GAME OVER'. Računalniki, socializem in spomin", v: Duraković, Lada in Matošević, Andrea (ur.), *Socializam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (Pula, Zagreb, 2013), str. 317–349.
- Prinčič, Jože**, "Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva", v: Fikfak, Jurij in Prinčič, Jože (ur.), *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami* (Ljubljana, 2008), str. 21–46.
- Rendla, Marta**, "Alternativna kulturna gibanja in 'konglomerat FV' v osemdesetih letih v Sloveniji", *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 2 (2018), str. 139–159.
- Rendla, Marta**, "Kam ploveš standard?". *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018).
- Rendla, Marta**, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", v: Čepič, Zdenko (ur.), *Slovenija v Jugoslaviji* (Ljubljana, 2015), str. 171–199.
- Repe, Božo**, *Jutri je nov dan, Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).
- Repe, Božo**, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001).
- Repe, Božo**, "Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)", *Zgodovinski časopis* 54, št. 3 (2000), str. 413–448.
- Repe, Božo in Kerec, Darja**, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017).
- Repe, Božo**, "'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka'. Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni", *Zgodovina za vse*, št. 2 (1998), str. 90–96.
- Rus, Veljko in Toš, Niko**, *Vrednote Slovencev in Evropejcev. Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja* (Ljubljana, 2005).
- Švab, Alenka**, "Consuming Western Image of Well-being. Shopping Tourism in Socialist Slovenia", *Cultural Studies* 16, št. 1 (2002), str. 63–79.

- Toš, Niko**, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja. SJM 1966–2010", v: Toš, Niko in Müller, Karl H. (ur.), *Primerjalno družboslovje: metodološki in vsebinski vidiki* (Ljubljana, 2011), str. 119–160.
- Toš, Niko**, *Vrednote v preobodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990* (Ljubljana, 1997).
- Valetič, Žiga**, *80ta: desetletje mladih. Zgodba slovenskega pop-rocka v času, ko je popularna glasba krojila podobo (in usodo) sveta* (Brezovica pri Ljubljani, 2018).
- Vidmar Horvat, Ksenja**, "Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe", v: Kockel, Ullrich, Nic Craith, Máiréad in Frykman, Jonas (ur.), *A Companion to the Anthropology of Europe* (Oxford, Chichester, Malden, 2012), str. 145–162.
- Vodopivec, Peter**, *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana, 2006).
- Žun, Klemen**, "Zgodovina kinematografov v Ljubljani", *Ljubljana med nostalgijo in sanjami*. Revija za domoznanske vsebine 3, št. 1 (2014), str. 87–134.

DOI 10.32874/SHS.2022-16

Slovenska družba v vrtincu kulturnih sprememb, novih trendov in tehnologij v 80. in 90. letih

Darja Kerec

Dr., docentka
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
Kardeljeva ploščad 16, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: darja.kerec@pef.uni-lj.si

Izvleček:

Avtorica v prispevku predstavi spremembe in trende, ki so se v Sloveniji v obdobju od 80. let do izteka 90. pojavili množično in so vplivali na posameznika in celotno družbo. Kulturni mejnik je bila izgradnja Cankarjevega doma, ki je tudi v 21. stoletju osrednja kulturna in kongresna ustanova. Vzporedno z globalnimi so se tudi v slovenski družbi začeli pojavljati trendi, posebej je to značilno za 90. leta. V 80. letih prosti čas ni povezan z internetom ali osebnim računalnikom (PC), šele v naslednjem desetletju z množičnim dostopom do interneta se pojavijo novi trendi, ki so tako zabavni kot bizarni.

Ključne besede:

Cankarjev dom, umetnost, glasba, internet, PC, telefonija, prosti čas, trendi, rekordi, osebna imena

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 583–610, 64 cit., 6 slik

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Splošno sprejeti izrek, da smo Slovenci narod kulture, ki državnost utemeljuje mo na kulturi, umetnosti in predvsem jeziku z edinstveno dvojino, ni iz trte zviti. Čeprav je v tem kontekstu dvojina slovnično število, ki zaznamuje dve stvari, pa v slovenščini le-ta izstopa, saj v dvojini označuje stvari in pojme, ki so v ostalih (indoevropskih) jezikih značilne za množino. Med Slovenci se je skozi desetletja skoraj kot ponarodeli izraz ustalila tudi besedna zveza "hram kulture", ki je lahko opis katere koli ustanove, največkrat knjižnice, gledališča, glasbene ustanove ali umetnostne galerije.

Nekakšen hram slovenske kulture je Cankarjev dom (uradno Javni zavod Cankarjev dom, kulturni in kongresni center) v Ljubljani in kot tak ustanovljen ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja in zgrajen v letih 1978–1982 po arhitekturni zasnovi Edvarda (Eda) Ravnikarja. Kot kongresni center je bil prav Cankarjev dom prostor, v katerem so se odvijali številni prelomni dogodki v slovenski zgodovini. Izgradnja te ustanove je bila tudi prvi znanilec kulturnih sprememb v 80. letih. Gradnja se je začela leta 1977, ko so ustanovili odbor pod vodstvom arhitekta Ravnikarja, so se pa, ne prvič ne zadnjič pojavljale težave s financiranjem.

15. januarja 1978 je sledil podpis članov "operativnega štaba podpisnikov družbenega dogovora odbora" (Družbeni dogovor o izgradnji in financiranju Kulturnega doma Ivan Cankar), konec meseca pa se je gradnja dejansko začela. Prve kulturne in kongresne prireditve so se odvile leta 1980 v Linhartovi dvorani¹, prav prva se je odvila 15. februarja 1980, ko je tridesetletnico delovanja v proslavila folklorna skupina Tine Rožanc.² Septembra 1982 so bile vse dvorane, razen Gallusove, že polno operativne. Orgle so prvič ob spremljavi Orkestra Slovenske filharmonije zadonele 23. septembra 1982 ob odprtju velike oziroma Gallusove dvorane.³

V javnosti in novinarskih vrstah se je razpravljalo o še nepoistenem uradnem poimenovanju te ustanove, in to še dolgo potem, ko je bilo 90 % gradbenih del zaključenih, so pa bila poimenovanja posameznih dvoran že določena (Linhartova in Gallusova dvorana). Do februarja 1980 sta se dve poimenovanju pojavljali najpogosteje: Kulturni dom oziroma kulturni dom Ivana Cankarja in

¹ Prva Cankarjeva dvorana oz. prva dvorana, ki je bila dokončana, je bila "srednja" oz. Linhartova ("Z delom narodne banke smo zadovoljni", *Delo*, 9. 1. 1980, št. 33, str. 6).

² Meta Benčina, "Trideset let Tineta Rožanca", *Delo*, 15. 2. 1980, št. 38, str. 12.

³ Milan Trobič, "Cankarjev dom v Ljubljani – v času osamosvojitve", *radioprvi.rtvsl.si*, 26. 6. 2016, dostopno na: <https://radioprvi.rtvsl.si/2016/06/nedeljska-reportaza-27/>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Dom Ivana Cankarja⁴, ki ga ne gre enačiti z istoimenskim spominskim domom.⁵ Danes je Cankarjev dom je kulturni spomenik državnega pomena in v registru nepremične kulturne dediščine.⁶

Da se gradi nekaj velikega in pomembnega, so zaslutili tudi mladi, ki so v imenu Republiškega komiteja Zveze socialistične mladine Slovenije izrazili skrb o visokih stroških gradnje: "Tudi mladi razmišljajo o tem, kakšne možnosti jim ponuja KDIC. Vendar niso dovolj le razmišljanja in tihe želje, pripraviti je treba konkretne predloge, programe, akcije."⁷ Skrbelo jih je, da bi jim bila vrata doma zaradi nastalih stroškov zaprta, da bi bile cene vstopnic previsoke, tudi za mladinske abonmaje. Njihova skrb je bila odveč, v Cankarjevem domu se je pelo, plesalo in igralo za stare in mlade ter mlade po srcu, iz dvoran so redno uhajali bolj gromki zvoki skupin, kot je na primer Laibach ...

Glasba v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ) je bila kot vezi-vo, ki so ga vzdrževali z vsakoletnimi pevskimi festivali in močnimi republiški-mi diskografskimi založbami. Tuji pop in rock izvajalci so se znašli na vinilkah in kasetah, a je bil nabor teh pogosto omejen, zato je bilo treba kdaj tudi "švercati" iz Italije, Avstrije in Nemčije. Brez omejitve pa je Laibach kot prvi vzhodnoevropski bend z estetsko dovršenim videom pristal na televiziji MTV (1988: predelava Beatlesovih *Across the Universe*). To je čas, ko se na sprejemnikih še znajdejo babičini kvačkani prtički, in čas, ko na strehah slovenskih domov vzniknejo satelitske antene. Mnogi menijo, da so 80. leta zadnje obdobje kakovostne domače in tuje zabavne glasbe. V mednarodnem prostoru se je to do začetka 90. let vsako leto potrdilo z udeležbo na Evroviziji, kjer je Jugoslavija, in z njo slovenski predstavniki, kot edina vzhodnoevropska (komunistična) država aktivno sodelovala že od leta 1961. Nacionalni izbor skladbe se je pred-

⁴ "Devet desetih del na Domu Ivana Cankarja je dokončanih. Tako so sporočili na današnji tiskovni konferenci. Sprejete so tudi glavne odločitve o postavitvi spomenika Ivanu Cankarju. Za dom Ivana Cankarja so že porabili 710 milijonov dinarjev, sklenili pa so že pogodbe za preostala dela v vrednosti 130 milijonov din." ("Dom Ivana Cankarja skoraj dokončan", *Delo*, 9. 2. 1980, št. 33, str. 1).

⁵ Spominski dom oz. Hiša Ivana Cankarja na Vrhniki.

⁶ Sklep o ustanovitvi javnega zavoda Cankarjev dom, kulturni in kongresni center (*Uradni list RS*, št. 87/2004 z dne 6. 8. 2004): **2. člen:** Zavod je osrednji slovenski kulturni center, ustanovljen za izvajanje kulturnega in umetniškega programa ter kongresne dejavnosti. **3. člen:** Zavod je bil ustanovljen z aktom o ustanovitvi delovne organizacije Kulturni dom Ivan Cankar z dne 16. 3. 1978. S sklepom o preimenovanju Kulturnega doma Ivan Cankar, ki ga je dne 14. 11. 1980 sprejel odbor udeležencev družbenega dogovora o izgradnji in financiranju Kulturnega doma Ivan Cankar, je bil zavod preimenovan v Cankarjev dom, kulturni in kongresni center, Ljubljana. Na podlagi pogodb o prenosu ustanoviteljskih pravic in obveznosti so Mestna občina Ljubljana, Nova ljubljanska banka, d.d., Maximarket, d.d., Radiotelevizija Slovenija, Gospodarska zbornica Slovenije in Telekom Slovenije, d.d., prenesli ustanoviteljske pravice in obveznosti na Republiko Slovenijo. Zavod je pravni naslednik Cankarjevega doma, kulturnega in kongresnega centra, ki je vpisan v sodni register Okrožnega sodišča v Ljubljani pod vložno številko 061/10149200 (dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlid=200487&stevilka=3892>, pridobljeno: 2. 11. 2022).

⁷ "Na stežaj odpreti vrata", *Delo*, 8. 2. 1980, št. 32, str. 4.

vajal po vseh republiških televizijah od Ljubljane do Prištine, a konec 80. let so bili ti izbori na trenutke že napeti. Leta 1990 je bila gostiteljica festivala prav Jugoslavija, potem ko je leto prej zmagala hrvaška skupina Riva s skladbo *Rock me, baby*. V Zagrebu je s spremljevalnimi vokali skupine Pepel in kri ter Mirana Rudana zmagala pesem Tota Cotugna s simbolnimi verzi o združeni Evropi (*Insieme: 1992*). Avseniki in Slaki ter zimzelene festivalske popevke (Slovenska popevka, Melodije morja in sonca) imajo res posebno mesto v slovenskem identitetnem DNK, a je v obzir treba vzeti tudi najbolj priljubljene jugoslovanske glasbenike in glasbene skupine ter slovenske punk in rock bende (Pankrti, Buldogi, Borghesia, Kuzle, Niet, Lublanski psi), ki so bili kritična alternativa angleškimi "štancam" razgaljenih "pevk" iz tovarne hitov Stock Aitken Waterman. Za konstantno razburjenje dušebrižnikov sta z umetniško razgaljenimi mladenkami na ovitkih plošč v 70. in 80. skrbela benda Bijelo Dugme in Crvena jabuka.⁸

Vrtinec sprememb in trendov v 80. in 90. letih se je nakazoval tudi z dogodki in prireditvami, ki niso bile "konvencionalne" in so "izstopale". Vsa leta od odprtja je bil Cankarjev dom tudi dom vsem sodobnim umetniškim izrazom in prav 80. leta so desetletje vzpona plesnih šol in skupin. Izstopata ljubljanska plesna skupina ARRUBA ter mariborska MAGRA.⁹ Oktobra 1990 je v Cankarjevem domu zaživel danes priljubljeni Film Art Fest (kasneje mednarodni filmski festival Liffe), na katerem se režiserju podeljuje nagrado vodomec za najboljši film.¹⁰ V 90. letih je bila odmevna gostujoča razstava del Pabla Picassa: Madame Z. Če ob strani pustimo pomembne in na trenutke tudi razburljive dogodke, ki so se v Cankarjevem domu odvijali v drugi polovici 80. let (zborovanje v podporo kosovskim rudarjem februarja 1989) in ob osamosvajanju Slovenije, je iz druge polovice 90. let treba izpostaviti leto 1997, ko januarja odjekne novica, da bo v okviru Evropskega meseca kulture v Ljubljani nastopil Luciano Pavarotti.

Slavni tenorist je s Slovenskimi filharmoniki in sopranistko Norino Radovan nastopil 4. julija. V javnosti je gala koncert odmeval še mesece. Najprej so za razburjenje poskrbeli organizatorji z dragimi vstopnicami, kar je zmotilo ljubljanske mestne svetnike Slovenskih krščanskih demokratov in izvedli so svo-

⁸ Darja Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad: od pionirčkov do brigadirjev, od gamaš do toplesa, od kaset do interneta", *Mladina* (8DESETA, posebna številka – zgodovina, Rojstvo države, 1. del), 27. 11. 2020, str. 90–91 (dalje: Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad").

⁹ Mariborska sodobna plesna skupina MAGRA na Dnevih plesa v Cankarjevem domu v Ljubljani, 1982 (Bogomir Čerin, *Plesna skupina Magra*, dostopno na: <https://www.kamra.si/mm-elementi/item/plesna-skupina-magra-na-dnevih-plesa-v-cankarjevem-domu.html>, pridobljeno: 24. 11. 2021).

¹⁰ Darja Kerec, "Nad nami le nebo", *Mladina* (9DESETA, posebna številka – zgodovina, Rojstvo države, 2. del), 29. 3. 2021, str. 144 (dalje: Kerec, "Nad nami le nebo"). Filmski festivali se ne odvijajo le v Cankarjevem domu; na Festivalu slovenskega filma, ki se po navadi odvija v portoroškem Avditoriju, se od leta 1998 podeljuje Badjurova nagrada za življenjsko delo, od leta 2001 tudi nagrade vesna. Za znanstvene dosežke so se začela podeljevati Zoisova priznanja in nagrade (1998) (prav tam).

jevrstno (populistično) akcijo. Prejeli so protokolarne vstopnice, a so se glasbenemu užitku odrekli, češ da gre za denar iz proračuna Mestne občine Ljubljana, ki bi ga marsikdo težje pogrešal kot oni koncert. Vstopnice so začeli prodajati po nominalni ceni od 27.000 do 36.000 tolarjev (od 112 do 150 evrov) in sklenili izkupiček podariti v dobrodelne namene. Njihova poteza je razočarala župana Dimitrija Rupla. Svetniki so čak za 180.000 tolarjev (751 evrov) izročili generalnemu tajniku slovenske Karitas, ki jih je namenil materinskemu domu na Škofljici. Mnogi so se pridušali, da je koncert namenjen eliti in snobom, ki v kulturne hrame poredko ali sploh ne zaidejo ali niti ne ločijo med klasično glasbo ter zvrstjo crossover, ki jo je Pavarotti populariziral v sodelovanju s takrat najbolj priljubljenimi pop in rock glasbeniki.¹¹ Gre za serijo dobrodelnih koncertov "Pavarotti & Friends", na katerih so bile skladbe in glasba prilagojene najširšemu občinstvu na način, da so nastopajoči v izvedenih delih združili na videz nezdružljive glasbene sloge, kot so pop, rock, etno, klasična glasba in operno petje. Tak pristop je sodobno glasbo približal starejši generaciji poslušalcev (in gledalcev), mlajši, t. i. MTV generaciji, pa predvsem klasično. V devetdesetih, ko je v Bosni in Hercegovini divjala vojna, je bila doma in po svetu velika crossover uspešnica Miss Sarajevo. Pesem skupine U2 in Pavarottija z opernim solo vložkom je izšla novembra 1995.¹² Dve leti kasneje, marca 1997, se je RTV Slovenija s Cankarjevim domom dogovorila o odkupu pravic Pavarottijevega neposrednega prenosa, a je to možnost sam na koncu zavrnil. Namesto tega so koncert neposredno prenašali na velikem zaslonu na Prešernovem trgu, kjer se je zbralo več kot 5000 gledalcev, na prvem televizijskem programu pa so predvajali posnetek tenoristovega koncerta v Parizu. V rubriki "Pisma bralcev", predvsem v časopisu *Delo*, so se še mesece po koncertu objavljala pisma ogorčenih ljubiteljev opere, ki so opazili prazne stole v dvorani in netaktno ploskanje, ko skladbe še ni bilo konec. Še bolj so jih zmotili "povabljeni, ki so dovolj 'visoko', da lahko dobijo vstopnice...". Tě so začeli prodajati aprila. V treh urah je bil "Pavarotti razprodan", čeprav je to bila najvišja cena za koncertne vstopnice dotlej (na črno so jih prodajali po 70.000 tolarjev oz. 290 evrov). Očitke o premajhnem številu vstopnic za "slehernike" je organizator upravičil z dejstvom, da so $\frac{2}{3}$ vstopnic prodali poslovnim partnerjem in pokroviteljem. Za Gallusovo dvorano s 1500 sedeži je bilo v prosti prodaji na voljo le 500 vstopnic in posameznik je lahko kupil največ štiri. Visoki gostje so bili tudi udeleženci okrogle mize Kultura na prelomu tisočletja v Cankarjevem domu. Vodil jo je Dimitrij Rupel pod častnim pokroviteljstvom predsednikov Slovenije in Italije z Oscarjem Luigijem Scalfarom.¹³ Ob britanskem režiserju Kenu Loachu in aka-

¹¹ Prav tam.

¹² Miss Sarajevo: https://en.wikipedia.org/wiki/Miss_Sarajevo, pridobljeno: 2. 11. 2022).

¹³ Kerec, "Nad nami le nebo", str. 144.

Hudomušna karikatura na prvi strani časopisa *Delo*, objavljena 3. julija 1997 kot odziv na Pavarottijevo gostovanje v Cankarjevem domu (dLib)

demskem slikarju Jožetu Ciuhi je v pogovoru, ki so mu v kritičnih novinarskih objavah očitali, da je ambiciozen zgolj v naslovu, sodeloval tudi "simpatično klepetavi tenorist, ki je zrl v prihodnost stare celine skozi rožnata očala uspešnega in oboževanega človeka ...", dodatno slabo voljo pa je povzročila pevčeva zamuda: "Nanj so udeleženci že na začetku disputa čakali debele pol ure, in ko je imel tenorist želje po odhodu, vse skupaj na hitro zaključili."¹⁴ Precej hudomušno pa se je na koncert v rubriki "Oglasi" (*Delo*) neko julijsko soboto odzval nek gospod: "Gospa modrih oči, na kolesu z malim kužkom, zadnjič sva se vide-la po Pavarottiju, prosim, oglasite se mi pod ponudbo 'Nimam druge izbire'.¹⁵

¹⁴ Ženja Leiler, "Protokolaren disput o prav nič protokolarnih vprašanjih", *Delo*, 3. 7. 1997, št. 151, str. 8.

¹⁵ "Oglasi. Razno", *Delo*, 12. 7. 1997, št. 159, str. 17.

Tehnološke spremembe

V 80. letih prejšnjega stoletja so bili elektronski mediji televizija, radio, gramofon, kasetnik in walkman. Tudi v 90. letih je bila televizija tisti medij, ki je med vsemi najbolj prezenten. Maja 1991 je začela oddajati prva komercialna televizija v Sloveniji (Kanal A). A vodilni medij je ostala RTV Slovenija, ki je javnost obveščala tudi preko priljubljenega teleteksta in domače spletne strani od leta 1995, ko začne oddajati POP TV. Druga komercialna televizijska postaja je predvajala tudi prve telenovele (*Santa Barbara*, *Esmeralda*). Visoka je bila gledanost humorističnih nadaljevanj in nanizank (*Kdo bo koga* in *Teater Paradiznik*, RTVSLO; *TV Dober dan*, POP TV) ter prvih resničnostnih šovov (*Poglej me!*, RTVSLO; *Zmenkarije*, Kanal A).¹⁶ To je obdobje, ko se slika in zvok hkrati že pojavljata tako na običajnem televizijskem ekranu kot na računalniškem.

V 80. letih pa je bil nakup osebnega računalnika oziroma PC-ja¹⁷ precejšnja investicija, težko realizirana s povprečno delavsko plačo. Zaradi oblasti, ki hišnim računalnikom ni bila preveč naklonjena (veljale so omejitve na uvoz, Združene države Amerike (ZDA) pa tudi niso dovolile izvoza napredne tehnologije v socialistične države), je čez avstrijsko in italijansko mejo potekalo tihotapljenje procesorjev in čipovja. V številnih tovarnah, podjetjih in bankah širom SFRJ je bila "že" v drugi polovici 70. let vpeljana računalniška avtomatizacija, a na prvi pravi PC domače izdelave je bilo treba počakati do leta 1983, ko na trg pride Galaksija (jugoslovanski odgovor na britanski Sinclair ZX81) srbskega inženirja in novinarja Voje Antoniča. Tudi slovenska podjetja so razvijala mikroračunalnike, prvega v SFRJ izdelala Tovarna meril (1982: Kopa 2500), Iskra Delta pa mikroračunalnika Partner in Triglav (1983–1985).¹⁸

Še v 90. letih se je danes povsem običajna računalniška oprema marsikomu zdela kot iz znanstvenofantastičnega filma. Slovenska gospodinjstva so sicer bila dobro opremljena s trajnimi potrošnimi dobrinami. Glede na naprave in pripomočke, zajete v statistiki (televizor, zamrzovalna skrinja, pomivalni stroj, osebni avtomobil itd.), je leta 1988 več kot 95 % gospodinjstev imelo pralni stroj in 94 % hladilnik, leta 2018 pa skoraj isti odstotek (96) mobilni telefon.¹⁹ V podjetjih, raziskovalnih ustanovah in snemalnih studiih so uporabljali naprednejše Commodorjeve Amige in Atarije ST (1985), v slovenskih domovih pa se pojavijo prvi PC-ji. Zaradi arkadnih iger (Pong, Pac-Man in tetris, delo ruskih programerjev) sta bila med najbolj priljubljenimi Sinclairjev ZX Spectrum. Pov-

¹⁶ Kerec, "Nad nami le nebo", str. 139.

¹⁷ Kratica označuje prevod angleškega poimenovanja *personal computer*.

¹⁸ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 91.

¹⁹ *Statistični rad Republike Slovenije (SURS) 2018*, dostopno na: sl-potrosniki.pdf (stat.si), pridobljeno: 24. 11. 2021.

praševanje po tem PC-ju je bilo v 80. letih precejšnje in tudi v slovenskih časopisih so se objavljali mali oglasi o možnostih nakupa ("Sinclair ZX spectrum ali ZX 81 z-16K kupim. Ponudbe pod Navedite ceno." ²⁰) in ameriški Commodore 64. Kontrabant, prva domača videoigra na Spectrumu, delo Žige Turka in Matevža Kmeta, je izšla leta 1984 pri Radiu Študent. ²¹

Vzporedno z računalniško avtomatizacijo v industriji in podjetjih se v drugi polovici 70. let na področju računalniške tehnologije že angažirajo nekateri visokošolski in raziskovalni zavodi. ²² A trajalo bo še nekaj let, preden bo osebni računalnik postal nepogrešljivo orodje in pripomoček za delo doma, v administraciji in v skoraj vseh službenih okoljih. Prav tako so bila 80. tehnološko zanimiva leta, nekakšna "mešanica" novotarij, ki so bila posamezniku sicer dostopna po visoki prodajni ceni, in tradicionalnih načinov dela in komunikacije.

Začetki interneta v Sloveniji so povezani z akademsko sfero, s projekti na Inštitutu Jožef Stefan, ki ga je vodil dr. Tomaž Kalin (Odsek za odprte sisteme in mreže pod vodstvom dr. Janeza Koreninija). Konec leta 1991 pride do prve neposredne povezave prek internetnega protokola in kmalu tudi registracije domene .si. ²³ Internetna pionirka, računalničarka dr. Borka Jerman Blažič in prva generalna sekretarka YUNAC-a (jugoslovanski Arnes, 1989), se spominja: "Jaz sem gledala te svoje prijatelje iz Italije, iz Trsta. Oni so se z lahkoto logirali na svoje računalnike in so lahko pregledovali pošto. /.../ Sem si rekla, kaj bom poslušala in prosila te (naše odločevalce). Jaz bom to naredila sama." ²⁴ Tako je bila na njeno pobudo registrirana vrhnja domena .yu ter zagnana internetna povezava. Nekaj tednov pred osamosvojitvijo je Slovenija kot ena od zgolj 16 držav že imela lastno povezavo. Ministrstvo za znanost je maja 1992 ustanovljeni Arnes pooblastilo za upravljanje naslovnega prostora pod domeno .si. Z razdružitvijo Srbije in Črne gore je tudi domena .yu kot zadnji vezni člen nekdanje skupne države odšla v večni pokoj. ²⁵

²⁰ "Mali oglasi", *Delo*, 26. 6. 1982, št. 147, str. 12.

²¹ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 91.

²² *Informatica*, časopis, ki ga je leta 1977 začel izdajati Odsek za uporabno matematiko Inštituta Jožef Stefan, je leta 1981 v uvodniku prve številke objavil: "Časopis Informatica naj bi naj bil postal strokovno glasilo za računalniško tehnologijo in probleme informatike. Trenutna usmerjenost časopisa odraža naše stanje, potrebe in Interese ter se zrcali v naslednjih področjih: mikror računalniki, programiranje, operacijski sistemi, materialna oprema, terminologija, informacijski sistemi, procesna informatika, robotika, umetna inteligenca, računalništvo v humanističnih in družbenih vedah, vzgoja in izobraževanje, literatura in srečanja, študentska vprašanja, novice in zanimivosti, novice založništva." (A. P. Železnikar, "O časopisu Informatica", *Informatica* 1, št. 1 (1977), str. 3; dostopno: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-U7XJS49S>; pridobljeno: 24. 11. 2021).

²³ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 91.

²⁴ Miha Šoba, *Razvoj interneta v Sloveniji*, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (Ljubljana 2015), str. 21–22.

²⁵ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 91.

V letih 1990–1997 se v splošni strokovni literaturi, na primer v *Enciklopediji Slovenije* geslo "internet" "in svetovni splet" še ne pojavita²⁶, se pa v *Dodatku* leta 2002 pojavlja geslo "Informacijska družba"²⁷, del katere je prevladujoča informacijska tehnologija, ki pogojuje in hkrati omogoča tudi naše vsakodnevne navade in opravila. Prve spletne trgovine se v svetu pojavijo leta 1994, leto prej se v Ljubljani odpre prvo nakupovalno središče (BTC). Marsikje po Sloveniji iz mestnih jeder začnejo izginjati male trgovine in živilske prodajalne, v mestih in ob obvoznicah pa se pojavijo veliki oglasni panoji (jumbo plakati), ki vabijo k nakupu v t. i. hipermarketih, a hkrati kazijo okoliš. Spreminjati so se začeli nakupovalne navade, način preživljanja prostega časa in dožemanje telesa.²⁸

V slovenski družbi se sprememba načina in več oblik komunikacije pri prehodu iz 90. let v novo tisočletje najbolj kaže v osebni korespondenci. V 80. in 90. letih je bilo še povsem običajno pisanje razglednic²⁹, voščilnic in pisem. Razvoj telekomunikacijskih naprav lahko v sosledju od začetnega razvoja do 90. let, ko se pojavijo prvi mobilni telefoni, lahko nanizamo takole: TELEGRAF –TELEFON (fiksna telefonija)– TELEPRINTER– TELEFAKS– MOBITEL (mobilna telefonija).

Tudi pisalni stroj je bil v 90. letih še vedno delujoča naprava v marsikateri pisarni, v šolah pa se je učno gradivo marsikje še razmnoževalo na ciklostilu in ne na kopirnih strojih, ki so tudi v tem tisočletju nepogrešljivi za razmnoževanje dokumentov. V začetku 80. let je bil izdelan prenosni pisalni stroj UNIS TBM de Luxe, s plastičnim kovčkom v beli barvi v tovarni UNIS³⁰. Ta pisalni stroj je bil verzija stroja Olympia Traveller de Luxe Jugoslavija istega proizvajalca.³¹ V 80. in v prvi polovici 90. let se pisalni stroji že "umikajo" tiskalnikom pred prvim mobilnim telefonom. V industriji in podjetjih so takrat še uporabljali t. i. telefakse³². V decembrskem časopisnem oglasu iz leta 1991 lahko prebere-

²⁶ *Enciklopedija Slovenije*, 4. zv. (Hac–Kare) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990); 12. zv. (Slovenska–Sz.) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998).

²⁷ *Enciklopedija Slovenije*, 16. zv., DODATEK (A–Ž) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), str. 82–83.

²⁸ Kerec, "Nad nami le nebo", str. 136.

²⁹ Primer vsebine na razglednici iz leta 1981, ki jo je v podjetje Elan iz Kolorada (ZDA) poslala takrat najboljša jugoslovanska drsalka Sanda Dubravčič: "Jako ovdje u Americi upotrebljavam skije, trenirka mi odlično dode. Puno puno hvala za sve i veliki pozdrav šalje Vam Sanda." Njeno razglednico je objavil Elanov bilten in dopisal, da so se "njihova skromna darila" (trenirka, op. a.) "prvič pojavila na drsalnih treningih v Americi." (*Smučina. Glasilo delovne skupnosti Elan tovarne športnega orodja Begunje na Gorenjskem* 20, št. 7 (julij 1981), str. 3).

³⁰ Udružena Metalna Industrija Sarajevo – Tvorica pisačih mašina Bugojno (SFRJ).

³¹ PISALNI STROJ UNIS TBM DE LUXE, dostopno na: <https://www.tms.si/digitalna-zbirka/pisalni-stroj-unis-tbm-de-luxe/>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

³² Telefaks (tudi faks) je tehnologija za prenos dokumentov in slik preko običajnega telefonskega (stacionarnega) omrežja. Optično prebrano tiskano gradivo (besedila in slike) se prenese na telefonsko številko, ki je priključena na tiskalnik ali drugo izhodno napravo. Izvirni dokument je optično prebran s telefakso, ki jo pretvori v bitno sliko in jo nato prenaša po telefonskem sistemu v obliki zvoka. Prejemnik faksa interpretira tone in rekonstruira sliko ter natisne papirno kopijo (dostopno na: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Telefaks>, pridobljeno: 24. 11. 2021).

mo, da "Podjetje HORS ne ponuja konjev. Ponuja svetovno poslovnost. Telefaks, telefon, avtomatsko tajnico in kopiranje – vse v eni napravi GUI FAX 14 A – 128 za samo 60.000,00 SLT".³³ 60.000 tolarjev (SLT/SIT) bi danes znašalo 250,38 evrov.³⁴ Razvoj in množično pojavnost naprav za tiskanje in razmnoževanje v 80. in 90. letih lahko v sosledju nanizamo takole: PISALNI STROJ (s karbonskim papirjem kot kopirno podlago)– ELEKTRONSKI PISALNI STROJ PISALNIK (računalnik za pripravo in izpis besedila³⁵)– KOPIRNI STROJ– PC + TISKALNIK/PRINTER³⁶.

Razvoj tiskalnih naprav je prispeval k množični dostopnosti dokumentov in študijskih zapiskov v 90. letih. Pojavila se je sprememba v načinu študija in neposrednega spremljanja študijskega procesa. V izobraževalnem sistemu, od osnovne šole do fakultete, se je še vedno pisalo na roke, a v prvi polovici 90. let se ob ročnih zapiskih in izpiskih iz strokovnih del v bližini slovenskih fakultet začnejo pojavljati t. i. fotokopirni servisi, ki pa so danes že prava redkost. S koncem, 90. let se, ob prevladujoči mentaliteti, ki je zaradi vseprisotnega "turbokapitalizma" prispevala tudi k pojavu hitrih zaslužkarjev: pojavijo se nove študijske prakse, kot je zaračunavanje zapiskov med študenti. Morda je bil to prvi in hkrati zadnji znanilec, da je tako opevana solidarnost iz socialističnih 80. let dokončno izginila iz slovenske družbe... Po letu 2000 je mentaliteto prostega trga dodatno opolnomočil pojav svetovnega spleta in začela se je prodaja zapiskov študentom-kolegom preko spleta oziroma elektronske pošte. To pa je povzročilo kup novih težav, ki pa imajo več skupnega z vrednotnim sistemom posameznika kot z milenijsko "trgovsko žilico": vprašanje oziroma kršenje avtorskih pravic, plagiatorstvo in ne nazadnje tudi nižanje standardov načina študija...

Prvič se je svetovni splet (WWW³⁷) zagnal leta 1991, kasneje še iskalniki (Yahoo in Google, pri nas Slowwwenia.com in Matkurja.com³⁸). Mobitel, hčerinska družba Telekom Slovenije, leta 1991 vzpostavi prvo mobilno omrežje v Sloveniji (takrat na tehnologiji NMT). Marca 1999 na slovenski trg vstopi prvi zasebni mobilni operater Si.mobil, tri leta prej pa ponudnik internetnih storitev SiOL (Slovenija Online) kot poslovna enota državnega Telekoma. Borka Jerman Blažič opozarja, da je bila tekmovalnost med akademsko in raziskovalno

³³ "Časopisni oglas", *Delo*, 2. 12. 1991, št. 282, str. 14.

³⁴ Vir za pretvorbo, dostopno na: https://sl.coinmill.com/SIT_calculator.html (na dan 24. 11. 2021).

³⁵ PISALNIK ISKRADATA 80 so leta 1981 na slovenski (in jugoslovanski) trg plasirali v podjetju ISKRA. Industrija za telekomunikacije, elektroniko in elektromehaniko, TOZD Računalniki (Kranj). Iz oglasa: "Pisalnik ISKRADATA 80 je računalnik, ki ga uporabljamo za pripravo besedila. Nadomešča nam pisalni stroj v pisarnah in drugje..." ("Pisalnik ISKRADATA 80", *Informatica* 5, št. 1 (1981), uvodni oglas; dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-P2WNEAAZ>, pridobljeno: 24. 11. 2021).

³⁶ Printer, iz angleščine prevzeta beseda za tiskalnik.

³⁷ Iz angleščine: *World Wide Web*.

³⁸ Kot portal pod tem imenom od leta 1996.

mrežo (ARNES) ter Telekomom nenaravna in neprimerna. Bitka za monopol pri upravljanju z intelektualno lastnino interneta se je zaključila leta 2000. ARNES je registracijo domen (tudi .SI) prenesel na komercialne registratorje v Sloveniji.³⁹ Družba Mobitel je postala sinonim za slovensko mobilno telefonijo, mobitel pa generičen izraz za prenosne telefone, ki so bili v začetnem obdobju okorni in so spominjali na kos opeke. Novembra 1992 se na trgu pojavi Nokia, prvi v vrsti legendarnih kompaktnih mobilnih telefonov na tipke, ki so bili iz leta v leto manjših dimenzij. Preden so mobilni telefoni postali cenovno dostopni, so mnogi uporabljali pozivnike (pagerji).⁴⁰

Analogni prosti čas

V zadnjih dveh desetletjih si slovenski potrošnik že s klikom miške lahko rezervira smučarski ali poletni oddih, nakup letalske vozovnice v 80. letih pa je bil mogoč v potovalni agenciji. V poletnih mesecih 1980 so letala JAT z Brnika vzletela štirikrat tedensko in po osemurnem direktnem letu pristala v New Yorku, Clevelandu in Chicagu. Krajše lete do severne Afrike, Cipra ali Lloret de Marasta ponujala potovalna agencija Kompas in predhodnik leta 2019 bankrotirane Adrie Airways, Inex-Adria, katere čarterski let na Korziko 1. decembra 1981 se je končal tragično z najhujšo slovensko letalsko nesrečo (180 umrlih na krovu). Potovanja z letalom si ni mogel privoščiti vsakdo, so pa skoraj vsi najmanj deset dni na leto dopust na Jadranu preživljali v hotelih, sindikalnih domovih, Adriinih počitniških prikolicah ali Induplat šotorih. Na lepše so se vozili v fiču, wartburgu, zastavi, katrci (Renault 4), yugu, ladi ali škodi, sezonski delavci pa v nekaj let starih oplih, mercedesih ali bmw-jih. V prvi polovici osemdesetih so sicer vsi bentili nad visokimi cenami naftnih derivatov, bencinskimi boni in parnimi ter neparnimi dnevi. Za otroke iz socialno šibkejših družin so bile organizirane počitniške kolonije, vendar manj množično kot po osamosvojitvi. V obdobju socializma so bile pritočasne dejavnosti vezane na dnevni ritem zagotovljenega dela zaposlenih in šolski zvonec. Otroci in mladostniki so se na prostem igrali in družili skoraj ob vsakem vremenu, praske in zvini so bili del odrasčanja. Poleg kotalkanja in redkejših rolkanja ali vožnje s skirojem, ki je slovenske ulice ponovno zavzel v začetku tega tisočletja, je bila vožnja s kolesom prva izbira za krajši "pobeg" od doma. Fantje so bili navdušeni nad robustnimi BMX kolesi, starejši najstniki nad Tomosovimi mopedi in motocikli (APN), prav vsi pa so poganjali pedala Rogovih koles, kot je legendarni pony. Konec osemdesetih je

³⁹ Borka Jerman Blažič, *Don Kibotka na Slovenskem ali Kako je internet prišel v Slovenijo. Internet in Slovenija: 25 letna perspektiva* (Ljubljana: eBesede, 2018), str. 191–192.

⁴⁰ Darja Kerec, "Nad nami le nebo", str. 136.

Doma in po svetu med bolj priljubljenimi družabnimi igrami vse do danes ostaja namizna igra "človek, ne jezi se" (foto: Darja Kerec)

tovarna koles Rog izdelala 300 do 350 tisoč koles letno. Posebej priljubljene so bile igre z žogo, s frnikolami, kolebnico, obročem hulahop ter skakanje čez elastično vrstico (gumitwist). Pogosto so se razvile igre s pravili, ki so jih otroci sami določali. Po letu 1991 so iz blokovskih naselij, ulic in domačih dvorišč začele izginjati skupinske igre, kot so Nemci in partizani, kavboji in Indijanci, ravbarji in žandarji ter skrivalnice, a mlajši otroci se še danes igrajo zemljo krast in na asfalt z barvnimi kredami rišejo oštevilčena polja (ristanc). Osnovnošolci so se igrali v popoldanskih urah, potem, ko so naredili domačo nalogo, pomagali v gospodinjstvu ali končali interesno dejavnost (trening, krožek, glasbena šola ali verouk). Družabne igre tistega obdobja so se ohranile do danes (šah, mikado, spomin, domine, mlin, kartanje, Monopoly in Človek, ne jezi se).

Leta 1984 je bil v okviru Katedre za otroško in mladinsko psihologijo Filozofske fakultete v Ljubljani vpeljan projekt Dobra igrača. Znak "dobra igrača" se podeli otroškim igračam, ki so varne, psihopedagoško, tehnično-vzgojno in likovno-oblikovno ustrezne (naslovnica knjige *Dobra igrača* (Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2002))

Dokler ni padel mrak, so bile športne igre na prostem ter prizori razposajenih otrok na igralih in v peskovnikih stalnica, spodbujena s strani staršev in učiteljev. Danes je zaradi pogosto pretirane skrbi za varnost in zdravje otrok tovrstnega preživljanja prostega časa manj, igrišča so ograjena ali namenjena uporabnikom točno določenega predela stanovanjske soseske. Točno določene igrače in igrala so se tudi v osemdesetih znašla na spisku želja v pismih dedku Mrazu, božičku ali Miklavžu: lego kocke in Rubikova kocka, glasbene igrače, baterijski otroški avtomobili, nemško naliveo pero Pelikan, avstrijske barvice Jolly (čeprav so bili Aerovi in Tozovi izdelki v vsaki šolski torbi) ali izdelki iz izol-ske Mehanotehnike (danes Mehano) s priljubljenim igralnim kompletom Elektropionir. Varnost otroških igrač in igral je bila od leta 1965 pod drobnogledom

Katedre za otroško in mladinsko psihologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti v Ljubljani, leta 1984 pa je bil vpeljan projekt Dobra igrača. Ob izteku desetletja se je v slovenski družbi ponotranjilo zavedanje o neprimernosti nakupa otroških pušk ali mitraljezov, podobno, kot so danes potrebna opozorila in omejitve medijskih vsebin za otroke določene starosti.⁴¹

Ko ima prst več pomenov

Beseda digitalno izvira iz latinske besede *digitus* (prst) in ima več pomenov, v 21. stoletju pa slehernik to besedo razume kot vse, kar je povezano s pretvorbo v digitalne podatke (digitalizacija⁴²) in s svetovnim spletom. Danes je kazalec tisti prst na roki, s pomočjo katerega dostopamo do vsebin na zaslonih, ki so občutljivi na dotik, saj ti zaznavajo uporabnikov prst. Z njim drsimo po zaslonih mnogih naprav, najpogosteje so to pametni telefoni, tablični računalniki in bralniki elektronskih knjig.

Kljub tehnološkemu napredku pa s prsti še vedno listamo po straneh knjig in revij, ki kot konvencionalno čtivo niso izginile ne iz našega delovnega in šolskega okolja niti iz prostega časa. Bralna kultura je bila v 80. letih na višji ravni kot danes, lokalne knjižnice so bile prostori, kjer so se vsak dan srečevali učenci in dijaki, ki so si pred poletnimi počitnicami sposojali knjige, kasneje prebrane na plaži, zelenici pred blokom ali pri sorodnikih na kmetih. Najmlajši so radi prisluhnili pravljicam na kasetah (te so danes le še muzejski eksponat): Ježkovi *Zvezdici Zaspanki*, Malikovi *Žogici Marogici* ali *Sapramiški* Makarovičeve, ki je kot gledališka igra je prvič uprizorjena leta 1986. Pravljice in glasba so se še poslušale po radiu (oddaje Lahko noč, otroci!, V nedeljo zvečer z nepogrešljivim Marjanom Kraljem ter Naši poslušalci čestitajo in pozdravljajo). Oddaja Še pomnite, tovariši je vztrajala bolj zaradi partizanskega izročila in je težko konkurirala satiri in humorju v Moped Showu pod taktirko Toneta Fornezzija-Tofa. Nosilci zvoka so tako bile kasete, gramofonske plošče in konec osemdesetih že CD-plošče, ki so slovenski trg preplavile v 90. letih. Takrat so s preimenovanjem v zgoščenke postale tudi "bolj slovenske". Video kaset (VHS) sprememba imena ni doletela, so pa izgubile boj z DVD nosilci in s spletno videoteko Netflix. Z ohranjanjem njihove identitete in vsebine se še trudijo redki lastniki videotek v dveh ali treh državah nekdanje SFRJ, konzumenti starejše generacije in retro navdušenci.

⁴¹ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 89.

⁴² Digitalizacija: v informatiki postopek za pretvorbo analognih signalov v digitalne, ki se lahko bolj zanesljivo in trajno shranijo, obdelujejo, kopirajo in reproducirajo (*Slovenski veliki leksikon*, A–G (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003), str. 414).

Med nosilci zvoka so v devetdesetih prevladovalе zgoščenke (CD-plošče), a tudi v 21. stoletju številni slovenski glasbeniki svoja dela še vedno izdajajo na njih (zgoščenka *Besne pesmi* s skladbami, posnetimi na koncertih leta 2015, glasbene skupine Ana Pupedan in kantavtorja Janija Kovačiča, foto: Darja Kerec)

Iz mode pa nikoli ne bodo risanke, kot so: slovenski *Bojan in 40 zelenih* slo-nov, hrvaška *Baltazar*, poljske in češke, madžarski *Gustav*, nemške, italijanske in ameriške z navihano bando iz *The Looney Tunes*. Domača televizijska produkcija takrat še ljubljanske RTV, ki se leta 1990 preimenuje v RTV Slovenija, je bila kakovostna. Mlajše gledalce so voditeljice in voditelji s televizijskih zaslonov nagovarjali v oddajah *Živ Žav*, *Radovedni Taček* in *Periskop*. Priljubljeni so bili serija *Bratovščina Sinjega galeba* (1980) in filmi *Poletje v školjki* (1985 in 1988) ter *Čisto pravi gusar* (1987). Starejši so si večere rezervirali za Trefaltovo *Košnikovo gostilno* (1984–1987). Mito Trefalt je v tej oddaji igral vlogo Prleka Južeka in Gorenjca Janeza Košnika, predstavnika dveh stereotipno morda najbolj izstopajočih "dežel" v slovenski zgodovinski in kulturni identiteti... Mito Trefalt se je podpisal tudi pod serijo *Naše srečanje* (1980–1984) in oddajo *Kolo sreče*. Ob njem omenimo še nekatera druga prepoznavna televizijska imena: voditelja osrednjega dnevnika Tomaža Terčka in Janeza Čučka ter Mišo Molk, ki je ob asistenci Vinka Šimeka v igranem liku Jake Šraufcigerja vodila *TV križanko* (kasnejši *Križ Kraž*). Izjemno priljubljena je bila tudi *Kviskoteka* na zagrebški televiziji z Oliverjem Mlakarjem, ki je vodil tudi kuharsko oddajo z Vegeto kot glavno zvezdo. Glavna zvezda slovenske televizije je bil sredi 80. let tudi reklamni turistični oglas *Slovenija, moja dežela*.⁴³

Maja 1983 je v Gospodarski zbornici Slovenije nastal Center za turistično in ekonomsko propagando. Zaživel je šele septembra 1983, njegov prvi direktor je postal Leopold Perc, po rodu s Kozjanskega, ki je kariero začel leta 1968 kot direktor Kompasove poslovalnice v Celju in bil nato od leta 1970 do 1982 gene-

⁴³ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 86–89.

V osemdesetih in devetdesetih so slovenski trg preplavile videoteke z video kasetami (VHS), ki so dnevno sobo spremenile v domačo kinodvorano. Po letu 2000 se na trgu pojavijo filmi na DVD-jih, leta 2004 v zbirki "Vrhunci filmoteke" časopisne hiše *Delo* tudi prvi slovenski celovečerni film v samostojni Sloveniji *Babica gre na jug* režiserja Vincija Vogua Anžlovarja (foto: Darja Kerec)

ralni direktor avtobusnega prevozniškega podjetja Izletnik Celje. Center naj bi s svojimi akcijami poskrbel za korenit zasuk v miselnosti turističnih delavcev in oblikoval specifično oglaševalsko podobo Slovenije in njene turistične ponudbe kot celote. Perc, je, kot pravi, začel "uvajati marketing v turizmu na slovenskih tleh", bil pa je tudi odločen, da bo za tovrstni marketing oz. promocijo turizma poiskal ustrezen slogan. Za uresničitev akcije se je obrnil na Studio Marketing, pri čemer je imel podporo predsednika GZS Marka Bulca. Studio Marketing se je v sestavi Zlatko Jančič, Valentin Duša, Jaka Judnič, Jani Bavčer, Nino Kovačević, Zdravko Papič, Miro Kline in pod vodstvom direktorja Jerneja Repovša lotil celovitega projekta *Slovenski turizem 84*. Cilj je bil v očeh tuje javnosti ustvariti podobo o Sloveniji kot enoviti turistični deželi. "Ideja je bila dobra predvsem zato," pravi tedanja ministrica (predsednica Republiškega komiteja) za turizem Bogomila Mitič, "ker je slonela na tem, kako animirati slovenski turizem zaradi Slovencev samih." Zato naj bi bil domači javnosti namenjen poseben splet komunikacij. Tudi doma naj bi se zavedali in zaznavali Slovenijo kot turistično deželo.⁴⁴

⁴⁴ Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017), str. 119.

"Ni šlo za to, da bi bila akcija najprej namenjena samo tujim turistom; šlo je za dvodelno akcijo, en del je bil že v izhodišču namenjen Slovencem, ozaveščanju javnosti, da je turizem pomembna gospodarska panoga in da je potrebno najprej začeti pri sebi," dodaja Zdravko Duša in "da je potrebno spremeniti stvari v pojmovanju (da nismo manjvreden narod natakarej, če bomo gostoljubni do turistov) in v ravnanju – da mora biti torej Slovenija čista in urejena." Domača javnost naj bi sodelovala pri ohranjanju in urejanju okolja in pri aktivnostih, ki bi pospeševale nastajanje atraktivnih turističnih storitvenih izdelkov. Slovenija je bila nerazvita turistična dežela in bi utegnila takšna tudi ostati, če jim ne bi uspelo pridobiti za sodelovanje v procesu prenove slovenskega turizma vse slovenske javnosti. O večplastnosti oglaševalske akcije pa Duša pravi: "Na vso slovensko javnost smo usmerili klasično oglaševalsko akcijo z oglasi, plakati, televizijskimi in radijskimi oglasi in vrsto promocijskih materialov."⁴⁵ Rodila se je kulturna akcija *Slovenija, moja dežela*, ki zaradi televizijskega oglasa in spremljajočega napeva še danes pri marsikom vzbudi močna (domoljubna) čustva.

Pred ekrane sta mlajše gledalce prikovali tudi španska serija *Modro poletje* in ameriška *Življenje Grizlija Adamsa*. *Arabella* je bila priljubljena češkoslovaška nadaljevanka, *Beli kamen* iz 70. let pa švedska. Navijalo se je za junake znanstvenofantastične serije *Galaktika* in tudi za junake v belih haljah v češkoslovaški nadaljevanki *Bolnišnica na koncu mesta*, ki ji je na zaslonih kmalu sledila nemška in bolj barvita *Klinika Schwarzwald*. Hit so bile serije o premožnih Američankah v bleščečih oblekah in z natupiranimi pričeskami (*Dinastija*, *Dallas*, *Falcon Crest*) in malo manj premožnih prebivalcev SFRJ (*Naša krajevna skupnost* in *Bolji život*). Leta pred osamosvojitvijo je ameriški kapitalizem tako tudi v Sloveniji vsaj na televizijskem ekranu dobil domovinsko pravico, podobno kot leta 1988 brazilska serija *Sužnja Isaura*, prva telenovela pred pojavom Esmeraldamanije.⁴⁶

Spreminjajoči se trendi pri poimenovanju novorojenčkov

Čeprav je danes Slovenija med tistimi evropskimi državami, ki imajo zaradi nizke rodnosti in daljše pričakovane življenjske dobe kot demografsko posledico izrazit trend staranja prebivalstva, kar se statistično še kaže tudi v pogostnosti nekaterih osebnih imen, pa se ob prehodu iz 80. v 90. leta že nakazuje trend v "netradicionalnih" poimenovanjih novorojenčkov. Med 100 najpogostejšimi imeni v RS so tako še vedno Franc, Janez, Marko, Andrej in Ivan med moškimi

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Kerec, "Lepo je v naši domovini biti mlad", str. 86–89.

in Marija, Ana, Maja, Irena in Mojca med ženskimi⁴⁷. Za razliko od Marije, ki je še v letu 2022 na prvem mestu po pogostnosti (pri 48.091 od 2.107.180 prebivalcev), pa kot svetopisemsko "izginja" ime Jože(f).⁴⁸

Med ženskimi velja izpostaviti ime Maja, ki je prav v 80. letih postalo zelo modno. Pred tem, v 70. letih, se je "tradicija" v poimenovanju novorojenčkov prekinila: ime Marija, ki je bilo do leta 1969 najpogostejše žensko ime, je namreč v 70. letih med novorojenimi deklicami zdrsnilo na 22. mesto, na 8. mesto pa se je že povzpelo ime Maja, ki se je z vsakim naslednjim letom uvrstilo še višje in je počasi prevzemalo "vlogo" imena Marija. V 80. letih prejšnjega stoletja se je rodila tretjina vseh, danes živečih prebivalk z imenom Maja. Od teh se jih je rodilo največ v letih 1979–1985 in 1988–1991. V navedenih obdobjih je bilo ime Maja med novorojenimi deklicami na 1. mestu. Ime Maja je bilo potem eno izmed desetih najpogostejših in najbolj priljubljenih imen do leta 2005.⁴⁹ Ob tem je treba izpostaviti tudi dejstvo, da 16 % vseh Maj v Sloveniji ali vsaka šesta ima rojstni dan v maju. To je približno še enkrat toliko kot v katerem koli drugem mesecu in očitna je povezava med imenom Maja in poimenovanjem tega meseca.⁵⁰ Čeprav ima slovenska abeceda manj črk kot fonemov (glasov), so v razširjeni rabi tudi črke *q w x* in *y*. Tako se ime Maja v zadnjem desetletju zapisuje tudi kot Maia ali Maya. Od srede 90. let je postala priljubljena tudi moška inačica tega imena (Maj)⁵¹, težnja po "internacionalizaciji imena" pa se kaže tudi v zapisu Mai⁵², torej brez soglasnika *j*. Tako se že od leta 2000, še bolj pa po vstopu Slovenije v Evropsko unijo (1. maj 2004) do danes v sosledju kažeta dva trenda poimenovanj novorojenčkov.

1. Globalizacija (anglizacija)

V prvem obdobju t. i. evropskih oziroma globalnih vplivov ter institucionaliziranih integracij (2000/2004–2015) se kot novost vse pogostejše začnejo poja-

⁴⁷ Podatki se nanašajo na 1. 1. 2022, ko je Slovenija imela 2.107.180 prebivalcev (dostopno na: <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names/topNames>, pridobljeno: 2. 11. 2022).

⁴⁸ Trenutno je na 9. mestu (prav tam).

⁴⁹ *Statistični urad Republike Slovenije (SURS)*, dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/6666>, pridobljeno: 2. 11. 2022).

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Do leta 1994 je ime Maj, ki izhaja iz poimenovanja petega meseca v letu, dobilo razmeroma malo novorojenih fantkov, potem pa čedalje več in v letu 2003 je število novorojenčkov, ki so dobili to ime, prvič doseglo 100, v vsakem od naslednjih let pa je bilo to število vedno višje od 100. Na začetku leta 2016 je v Sloveniji živelo 1.884 moških z imenom Maj. Tudi moških z imenom Maj se je rodilo največ v mesecu maju, 19 % (prav tam).

⁵² 291 moških med prebivalci Slovenije zapisuje svoje ime kot Mai (po podatkih z začetka leta 2016) (prav tam).

vljati kratka imena, z enim ali dvema zlogoma oziroma le dvema, tremi ali štirimi črkami, kot so moška: Tian, Tai, Mai, Nai, Nei, Tej, Ruj, Job, Zal, Lun, Tay in ženska: Sia, Alea, Iman, Mei, Arja, Enya, Noa, Zoe, Naya/Naia.⁵³ Namesto šumnikov (č, š, ž) oziroma tradicionalnih ("slovenskih" ali poslovenjenih v zadnjih desetletjih) imen z "značilnimi" soglasniki ima zdajšnja generacija Z⁵⁴ imena, na katera pojavnost močno vplivajo globalni trendi. Tako se pojavljajo zahodnjaške (anglizirane) oblike imen in izpeljanke tradicionalnih imen s pridodanimi črkami x in y ter tuja imena, okrajšana tradicionalna imena in takšna, ki imajo "eksotičen pridih". Razlogov za njihovo pojavnost je več, med bolj očitnimi izpostavimo zaposlovanje v državah članicah Evropske unije (in po svetu, posebej tudi v Aziji), poenostavljeno potovanje znotraj EU, ki leta 2007 s sprejemom skupne evropske valute (evro) mobilnost še povečuje. Kot mobilnost, ki je sicer širok pojem, velja izpostaviti, da gre tudi za spremenjen način študija in prakse pri mladih (študijske izmenjave in praktično usposabljanje v okviru programa Erasmus), ki sta bila vpeljana še pred pandemijo Covid-19 (2020–). Te strokovne in življenjske izkušnje nedvomno vplivajo na nadaljnjo intelektualno rast mladih, njihov vrednotni sistem, samozavest in ne nazadnje tudi na (kasnejši) način življenja ... Po osamosvojitvi Slovenije pa se pojavljajo, ne prvič ne zadnjič, medgeneracijske razlike in prelom s tradicijo na osnovi več dejavnikov. Med temi izstopajo dostopnost in kontinuirana uporaba svetovnega spleta, globalni trendi in trendseterji (posamezniki, ki se pojavljajo v televizijskih resničnostnih šovih doma in po svetu in t. i. influencerji⁵⁵ ali vplivneži) in narcistična kultura⁵⁶. Že etimološki izvor prevzetih poimenovanj trendseter in influencer nakazuje, da gre za globalni⁵⁷ in ne lokalni pojavnosti, ki sta se hitro uveljavili in ustalili v slovenskem prostoru.

2. *Retradicionalizem*

Po tridesetih letih od osamosvojitve prihaja do preloma več mlajših generacij (generacije X, milenijska/Y in Z)⁵⁸ s povojno *babyboom* (danes poimenovani kot boomerji, ki so se rodili v 40., 50. in do srede 60. let (1946–1964)). Vzro-

⁵³ 100 najpogostejših imen, ki se prvič pojavijo po letu 1991 (dostopno na: <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names/topModNames>, pridobljeno: 2. 11. 2022).

⁵⁴ Generacija Z je demografska skupina, rojena med letoma 1995–2010.

⁵⁵ Generacija, ki denarja ne služi na "tradicionalen" način, v poklicih njihovih staršev in starih staršev, ampak s pomočjo ustvarjanja in predvajanja vsebin na družbenih omrežjih.

⁵⁶ Narcistična kultura kot globalni družbeni pojav in ne kot individualna osebnostna motnja (narcisizem).

⁵⁷ Iz angleščine: *trendsetter* (določevalec/lka trendov) in *influencer* (iz glagola to influence oz. vplivati).

⁵⁸ Te tri generacije so rojene v obdobju od leta 1964 do prvega desetletja 3. tisočletja.

kov je več in so medsebojno povezani. Koherenca se pojavlja zaradi globalnih sprememb, svetovnih gospodarskih in finančnih kriz, porasta terorizma po 11. septembru 2001 (in posledično tudi javnega diskurza o medverskih konfliktih), dostopnosti do svetovnega spleta (in posledično do pospešene "amerikanizacije" družbe ter pojava individualizma) ter t. i. vračanja k tradicionalnim vrednotam, kar ni značilno le za evropske države v zadnjem desetletju, ampak v daljšem obdobju tudi za večji del preostalega sveta. V skrajni obliki se pojavlja kot fundamentalno gibanje za družinske vrednote (Poljska, Madžarska, Hrvaška... in v ZDA). V pozitivnih oblikah in v praksi pa se retradicionalizem pojavlja kot: ekološka ozaveščenost in trajnostna naravnost (samooskrba, centri ponovne uporabe, t. i. izmenjevalnice lokalnih pridelkov, predmetov in pomoči v gospodinjstvih, spremembe v načinu prehranjevanja ipd.), zavračanje elektronskih naprav in medijev ter prevoznih sredstev na fosilna goriva, medgeneracijsko sodelovanje, vračanje k naravi zaradi vrednotnega sistema ali ekonomsko-socialnih razlogov (selitev mladih parov in družin iz urbanih središč na podeželje), spremenjen odnos do etabliranih institucij, skrb za kulturno dediščino in ne nazadnje tudi za jezik. Vse naštetu lahko apliciramo na Slovenijo (in zamejstvo), prav posebej pa slovenski jezik kot enega od gradnikov retradicionalizma.

Med 100 najpogostejšimi imeni, ki se po letu 1991 ne pojavljajo več, so številna tradicionalna imena, ki so v večini krščanskega izvora, slovenska tj. prevzeta iz drugih slovanskih jezikov ali izvirno še predkrščanska (Bogomil, Vekoslav, Venceslav, Vojteh, Vojmir, Jugoslav, Bogoslav, Ljudevit, Tugomir, Hilda, Leopoldina, Slava, Bogomira, Bronislava, Lojzka, Zofka, Agica, Josipina, Marija Jožefa, Ljudmila...).⁵⁹ Ko govorimo o retradicionalizmu pri imenih, govorimo o t. i. retro imenih, ki niso nujno kratka, nimajo črke x ali y in se berejo ter slišijo domače, tradicionalno in predvsem "slovensko" ... Med ženskimi iz krščanske in/ali hebrejske tradicije so to na primer daljša imena (Izabela, Rahela, Sofija ...) in moška imena latinskega (in predhodno grškega) izvora, kot sta Lovro oziroma Voranc (iz imena Laurentius), Nace (iz imena Ignac/Ignacij, ki izvira iz imena Ignatius)... Zelo priljubljena in "slovensko zveneča" sta tudi Ožbej in Ažbe, ki pa etimološko izvirata iz nemškega imena Oswald, torej nista slovenski imeni. Trend poimenovanja novorojenčkov s tradicionalno slovenskimi oziroma slovanskimi imeni se je začel vzporedno z raziskovanjem in ponovnim odkrivanjem staroselcev (starih Slovanov), zavračanjem institucionalizirane vere ter institucij, ki jo na Slovenskem najbolj množično predstavlja Rimskokatoliška cerkev (dalje RKC). Slovenski statistični urad je neusahljiv vir informa-

⁵⁹ Imena in rojstni dnevi (*stat.si*), dostopno na: <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names/topDisNames>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

cij, zato bi bilo za dopolnitev odgovora o korelaciji med vplivom RKC, njenimi globalnimi in tukajšnjimi škandali ter aferami, kot posledici sistemskega delovanja (nezadovoljiv odziv na pojav in razkritja pedofilije ter finančno poslovanje) zanimiv podatek o številu (aktivno) verujočih v RS v zadnjem desetletju na osnovi neposrednega popisa prebivalstva.⁶⁰ To omenjamo zato, ker je v javnosti odnos do "tradicionalne vere" vse bolj kritičen, tudi zavračajoč iz že omenjenih razlogov. K temu prispevata tako globalizacija kot višja stopnja izobrazbe med mladimi, pa tudi občasni medijski prispevki, v katerih se sicer pavšalno vedno znova "ugotavlja", kje in v kolikšnem odstotku narašča število ateistov in/ali upada število verujočih v Sloveniji in po svetu. Ena od sporočilnosti zavračanja globalizacije in amerikanizacije pa je pri Z generaciji tudi zavračanje tujih osebnih imen. Tako se znova pojavljajo krajša in staroverska imena, kot so Črt, Gaber, Bela, Val, Vit, Tisa, Zarja, Zala, Živa...⁶¹

Slovenija, dežela trendovskih traktorjev

Med trendi naraščanja v Sloveniji je treba izpostaviti naraščanje števila traktorjev. Omenili smo, da se v pozitivnih oblikah in v praksi retradicionalizem pojavlja tudi kot ekološka ozaveščenost in trajnostna naravnost (samooskrba). Vsekakor se je odnos do "vsega domačega", ne le do osebnih imen, od leta 2000 oziroma v zadnjih dveh desetletjih spremenil. Evropska identiteta se je iz začetne faze, ko je imelo skoraj vsako drugo podjetje v imenu besedo *EURO*, prenesla na možnost koriščenja evropskih sredstev. To je postalo vsekakor lažje po dejanski uvedbi evra, malo težje pa zaradi vseh birokratskih postopkov, ki jih Sloveniji kot članici Evropske unije, "nalaga Bruselj", kot se pogovorno pogoste reče... Čeprav v Sloveniji že več le poteka Tradicionalni slovenski zajtrk⁶², se na slovenskih mizah še vedno najde več tujih pridelkov, polizdelkov in izdelkov, ki so tujega izvora. Morda je to tudi v korelaciji s številom obdelovalnih površin, ki so med najnižjimi v Evropski uniji. V enem segmentu, ki je povezan prav s pridelovanjem hrane, pa Slovenija izstopa vse od 80. let dalje. Statistiko regi-

⁶⁰ Zadnji terenski popis prebivalstva, ki je vseboval tudi opredelitev v tej kategoriji, je namreč iz leta 2002. Kot odgovor na neizvedbo neposrednega terenskega popisa SURS med drugim navaja tudi premalo namenskih denarnih sredstev. Vsebina odgovora oz. utemeljitve, ki ga je preko portala *Predlagam vladi.si* (dostopno na: <https://predlagam.vladi.si/predlog/7797/>, pridobljeno: 24. 11. 2021) državljanu posredoval SURS 17. 11. 2016 (dostopno na: https://predlagam.vladi.si/fileadmin/dokumenti/predlogi/156/156_2082.pdf, pridobljeno: 24. 11. 2021), tako še dodatno prispeva k dvomu o številčnosti aktivno verujočih katolikov v Republiki Sloveniji.

⁶¹ *Slovenska predkrščanska imena – Društvo Staroverci*, dostopno na: <http://staroverci.si/slovenska-predkrscanska-imena/>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

⁶² *Tradicionalni slovenski zajtrk 2022. GOV.SI*, dostopno na: <https://www.gov.si/zbirke/storitve/tradicionalni-slovenski-zajtrk/>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

7. oktobra 2000 je alpinist in ekstremni alpski smučar Davor Karničar kot prvi na svetu smučal z Mount Everesta (8848 m). Na fotografiji: Plezanje v spodnjem delu vzpona na Everest (www.kamra.si)

striranih traktorjev SURS spremlja že od leta 1994, ko je bilo v Sloveniji 40.489 traktorjev. V naslednjih 10 letih se je število povečalo na 70.694, v letu 2019 pa je bilo v Sloveniji že čez 115.600 traktorjev.⁶³ Ob osamosvojitvi je bilo tako 20 traktorjev na 1000 prebivalcev, trideset let kasneje pa že 60. Trend naraščanja števila traktorjev glede na število prebivalcev zaznavajo tudi mednarodne meritve.⁶⁴ Verjetno tudi zato ne preseneča, da se v deželi na sončni strani Alp odvijajo razne prireditve, povezane s traktorji vseh modelov in zmogljivosti...

⁶³ Registrirana cestna motorna vozila in prikolice, Slovenija 2019 (dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/8827>, pridobljeno: 24. 11. 2021).

⁶⁴ Na primer: Slovenia – Agricultural machinery, tractors per 100 sq. km of arable land (dostopno: indexmundi.com) in Agricultural machinery, tractors per 100 sq. km of arable land – Slovenia. Data (dostopno: worldbank.org).

Junija 2019 je bila 4. *kraška traktoriada*, v okviru katere je na povorki v okolici Dutovelj skozi vasi peljalo kar 158 traktorjev.⁶⁵

Obsedenost z bizarnimi rekordi

Morda se komu prireditve, kot je traktoriada, zdijo bizarne, a je treba poudariti, da je Slovenija predvsem dežela bizarnih dogodkov in tekmovanj. Med "takšne in drugačne trende" lahko umestimo tudi obsedenost z rekordi, pogosto žal tudi na račun lastne žrtve, ko govorimo o ekstremnih športnih dosežkih. O teh izvemo vsako leto na prireditvah za Guinnessov rekord.⁶⁶ Razlogi za tovrstno udejstvovanje so prav verjetno tudi v psihološkem profilu Slovencev. Dolgo vrsto let je za ključnega raziskovalca na tem področju veljal Janek Musek (*Psihološki portret Slovencev*, 1994), sodobni raziskovalni pristopi, dostopnost do informacije in mlajše generacije psihologov pa k ukoreninjenemu profilu (delavnost, marljivost, avanturizem in ambicioznost, pa tudi nezaupljivost, sebičnost, introvertiranost, uporništvo, nevrotičnost⁶⁷ in z njo povezana že skoraj pregovorna zavistnost) dodajajo nove lastnosti ali pa jih tudi negirajo – navsezadnje se je svet od 90. let do danes spremenil v skoraj vseh segmentih družbe.⁶⁸

⁶⁵ Rekordno število traktorjev (dostopno na: <https://www.primorske.si/primorska/srednja-primorska/rekordno-stevilo-traktorjev>, pridobljeno: 24. 11. 2021).

⁶⁶ Lov za (bizarnimi) rekordi poteka vse leto in po vsem svetu (dostopno: <https://www.guinnessworldrecords.com/>), izpostavimo zadnjega "odmevnejšega" v Sloveniji (februar 2020): "Korošci postavili Guinnessov rekord v kvačkanju. Uspelo jima je kvačkati 28 ur, porabili sta štiri in pol kilograma volne, iz katere sta izdelali številne izdelke." (dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/korosi-ci-postavili-guinnessov-rekord-v-kvacanju.html>, pridobljeno: 2. 11. 2022).

⁶⁷ Večja občutljivost, prepirljivost/zamerljivost.

⁶⁸ Strokovnih del, razprav in poljudnih člankov o navadah in osebnosti Slovencev je veliko, izpostavljam le eno, ki povzema dognanja Muska, npr.: Katarina Polanec, *Stereotipi in značajske lastnosti Slovencev: poštenost in odprtost – značajska lastnost ali stereotip?*, diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani (Ljubljana, 2011), dostopno preko Repozitorija Univerze v Ljubljani: <http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/polanec-katarina.pdf>.

Darja Kerec

**SLOVENIAN SOCIETY IN A MAELSTROM OF CULTURAL CHANGE,
NEW TRENDS AND TECHNOLOGIES IN THE 1980s AND 1990s**

SUMMARY

In the paper, the author presents the changes and trends that took place in Slovenia in the period from the 1980s to the end of the 1990s. The cultural milestone was the construction of the Cankarjev dom in Ljubljana, which remains the central cultural and congress institution in the 21st century. It was built from 1978 to 1982 and featured the biggest stars in the world. Perhaps the biggest world star who performed in Cankarjev dom in the 90s was the Italian tenor Luciano Pavarotti. The famous opera singer performed with the Slovenian Philharmonic Orchestra and soprano Norina Radovan on July 4, 1997. The gala concert was both popular and unpopular with the public for several months, mainly because of the expensive tickets. Culture and art, especially music, were an important unifying factor between nations in Yugoslavia in the 1980s. The Eurovision music contest was very popular. In the second half of the 1990s, Slovenia had its first commercial television stations. A few weeks before independence, Slovenia was already one of only 16 countries to have its own Internet connection. Wider access to the Internet did not occur until the late 1990s and on a large scale since 2000. With the declaration of independence of Montenegro and Serbia in June 2006, the .yu domain was abolished as the last link of the former common state (.yu domain was officially decommissioned on September 30, 2009). The World Wide Web (WWW) was first launched in 1991, followed later by search engines (Yahoo and Google, in our case Slowwwwenia.com and Matkurja.com). Mobitel, a subsidiary of Telekom Slovenije, set up the first mobile network in Slovenia in 1991 (at that time still using NMT technology). In the 1980s, tourist travel by air was less common than today. Shorter flights to North Africa, Cyprus or Lloret de Mar were offered by the travel agency Kompas and the predecessor of Adria Airways, which went bankrupt in 2019, Inex-Adria, whose charter flight to Corsica ended tragically on December 1, 1981, with the worst Slovenian plane crash (180 people died on board). Children used to play outside, in the open air. State television (RTV) was the most popular medium, where the famous advertising tourism spot Slovenia, my country (*Slovenija, moja dežela*) was broadcast from the mid-1980s. Children and adults also read more back then than they do today. Although Slovenia is one of the European countries which, due to low birth rates and longer life expectancy as a demographic consequence, show a clear trend towards an

ageing population, which is also statistically reflected in the frequency of some personal names, the transition from the 1980s to the 1990s already indicates a trend towards "non-traditional" names of newborns. After 2000, baby names are shorter or very short (one or two syllables) and have a foreign, "non-Slovene overtone." This is one of three trends that are funny, but also bizarre. The other two are obsession with world records and tractors.

VIRI IN LITERATURA

Delo – Ljubljana, leto 1980–1982, 1991, 1997.

Informatica – Ljubljana, 1977, 1981.

Smučina Elan – Begunje na Gorenjskem, 1981.

Uradni list RS, št. 87/2004 z dne 6. 8. 2004, dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlid=200487&stevilka=3892>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

Agricultural machinery, tractors per 100 sq. km of arable land – Slovenia.Data, dostopno na: worldbank.org, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Čerin, Bogomir, *Plesna skupina Magra*, dostopno na: <https://www.kamra.si/mm-elementi/item/plesna-skupina-magra-na-dnevih-plesa-v-cankarjevem-domu.html>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Guinnessov-rekord, dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/korosici-postavili-guinnessov-rekord-v-kvackanju.html>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

Miss Sarajevo (crossover pesem), dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Miss_Sarajevo, pridobljeno: 2. 11. 2022.

PISALNI STROJ UNIS TBM DE LUXE, dostopno na: <https://www.tms.si/digitalna-zbirka/pisalni-stroj-unis-tbm-de-luxe/>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Pretvornik valut, dostopno na: https://sl.coinmill.com/SIT_calculator.html; pridobljeno: 24. 11. 2021.

Portal Predlagam vladi.si, dostopno na: <https://predlagam.vladi.si/predlog/7797/>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Portal Predlagam vladi.si, dostopno na: https://predlagam.vladi.si/fileadmin/dokumenti/predlogi/156/156_2082.pdf, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Registrirana cestna motorna vozila in prikolice, Slovenija 2019, dostopno na: <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/8827>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

Rekordno število traktorjev, dostopno na: <https://www.primorske.si/primorska/srednjaprimorska/rekordno-stevilo-traktorjev>, pridobljeno: 24. 11. 2021. *Slovenia – Agricultural machinery, tractors per 100 sq. km of arable land*, dostopno na: indexmundi.com.

Slovenska predkrščanska imena – Društvo Staroverci, dostopno na: <http://staroverci.si/slovenska-predkrscanska-imena/>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

Statistični urad Republike Slovenije (SURS) 2018, dostopno na: sl-potrosniki.pdf (stat.si), pridobljeno: 24. 11. 2021.

Statistični urad Republike Slovenije (SURS), 100 najpogostejših imen, dostopno na: <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names/topNames>, pridobljeno: 2. 11. 2022.

- Statistični urad Republike Slovenije (SURS), imeni Maj in Maja*, dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/6666>, pridobljeno: 2. 11. 2022.
- Statistični urad Republike Slovenije (SURS), sodobna imena*, dostopno na: <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names/topModNames>, pridobljeno: 2. 11. 2022.
- Statistični urad Republike Slovenije (SURS), 100 najpogostejših imen*, dostopno na: <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names/topDisNames>, pridobljeno: 2. 11. 2022.
- Telefaks*, dostopno na: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Telefaks>, pridobljeno: 24. 11. 2021.
- Tradicionalni slovenski zajtrk 2022 (GOV.SI)*, dostopno na: <https://www.gov.si/zbirke/storitve/tradicionalni-slovenski-zajtrk/>, pridobljeno: 2. 11. 2022.
- Trobič, Milan**, "Cankarjev dom v Ljubljani – v času osamosvojitve", *radioprvi.rtv.slo.si*, 26. 6. 2016, dostopno na: <https://radioprvi.rtv.slo.si/2016/06/nedeljska-reporta-za-27/>, pridobljeno: 24. 11. 2021.

.....

- Enciklopedija Slovenije**, 4. zv. (Hac–Kare) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990).
- Enciklopedija Slovenije**, 12. zv. (Slovenska–Sz.) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998).
- Enciklopedija Slovenije**, 16. zv., DODATEK (A–Ž) (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002).
- Jerman Blažič, Borka**, *Don Kibotka na Slovenskem ali Kako je internet prišel v Slovenijo. Internet in Slovenija: 25 letna perspektiva* (Ljubljana: eBesede, 2018).
- Kerec, Darja**, "Lepo je v naši domovini biti mlad: od pionirčkov do brigadirjev, od gamaš do toplesa, od kaset do interneta", *Mladina* (8DESETA, posebna številka – zgodovina, Rojstvo države, 1. del), 27. 11. 2020, str. 86–91.
- Kerec, Darja**, "Nad nami le nebo", *Mladina* (9DESTETA, posebna številka – zgodovina, Rojstvo države, 2. del), 29. 3. 2021, str. 136–144.
- Polanec, Katarina**, *Stereotipi in značajske lastnosti Slovencev: poštenost in odprtost – značajska lastnost ali stereotip?*, diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, (Ljubljana, 2011), dostopno preko Repozitorija Univerze v Ljubljani: <http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/polanec-katarina.pdf>, pridobljeno: 24. 11. 2021.
- Repe, Božo in Kerec, Darja**, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017).
- Slovenski veliki leksikon**, A–G (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003).
- Šoba, Miha**, *Razvoj interneta v Sloveniji*, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (Ljubljana, 2015).

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Avtorski izvlečki /
Author's Abstracts

DOI 10.32874/SHS.2022-08

Author: REPE Božo

Ph.D., Full Professor

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History

Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenia

Title: SLOVENIAN-SERBIAN CONFLICTS IN THE 1980s

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 305–342, 74 notes

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: federation, confederation, secession, Milan Kučan, Slobodan Milošević, common program cores, memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts, rallies, Serbian economic war against Slovenia, alleged Slovenian-Serbian pact on secession of Slovenia

Excerpt: The author deals with Slovenian-Serbian relations in the 1980s. He emphasizes that they must be considered in the context of the functioning of the Yugoslav federation and also in the context of the disputes with the federal authorities. The article goes into more detail: The disputes of the party leadership and Milan Kučan with Slobodan Milošević; the dispute over education (i.e. common program cores); the support and disputes between Slovenian and Serbian intellectuals; their role in all-Yugoslav ideological campaigns; the memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Slovenian reaction to it; the rallies and "calls" of Slovenians; the Serbian economic war against Slovenia; and the alleged Slovenian-Serbian pact on the secession of Slovenia

DOI 10.32874/SHS.2022-09

Author: LAZAREVIĆ Žarko

Ph.D., Full Professor, Research Counsellor

Co-Author: RENDLA Marta

Ph.D.

Institute of Contemporary History

Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, Slovenia

Title: ECONOMIC BACKGROUNDS TO THE YUGOSLAV CRISIS OF THE 1980s

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 343–370, 54 notes, 4 diagrams, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Yugoslavia, Slovenia, economic crisis, inflation, debt crisis, the standard of living, economic history

Abstract: In the paper, the authors discuss the economic background of the Yugoslav crisis of the 1980s. The paper is divided into five sections, which discuss the different aspects of economic and social crisis: the persistently growing inflation turned into hyperinflation before the collapse of the Yugoslav state; the debt crisis and the outline of its solution, with regards to the problems of economic growth and its link to inflation; diminishment of the ideological rigidity influenced by foreign investment, and the anxieties and uncertainties in the last decade of the Yugoslav state. The factors of the standard of living and the ratio between the cost of living and remuneration, that is, the purchasing power have started to rapidly deteriorate after several decades of improvement.

Author: GRIESSER-PEČAR Tamara

Ph.D., Assistant Professor

Zuckerkindlgasse 38–44/2, AT–1000 Vienna, Austria

Title: ARCHBISHOP ALOJZIJ ŠUŠTAR AND THE CATHOLIC CHURCH IN SLOVENIA IN THE 1980S AND IN THE PROCESS OF INDEPENDENCE

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 371–404, 123 notes, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Alojzij Šuštar, Commission of the Socialist Republic Slovenia for Relations with Religious Communities, Mini-coordination, Dušan Šinigoj, Boris Frlec, State Security Service, Slovenian Provincial Bishops' Conference, Commission Justice and Peace, Pastoral General Assembly of the Archdiocese Ljubljana, independence of Slovenia

Synopsis: The paper, based on archival material from both the Archdiocesan Archives and the Commission for Relations with Religious Communities of the Republic of Slovenia, deals with the period from the takeover of the Ljubljana Archdiocese by Dr. Alojzij Šuštar until Slovenian independence. Despite being under the strict control of the Religious Commission and the political police, the Catholic Church became more present in the public sphere. The relationship between the state and the Slovenian Church changed with Šuštar's arrival, because he had a different approach and the authorities also changed their tactics, because the new archbishop had a high reputation abroad. The Archbishop tried to find common and acceptable solutions to the outstanding issues in relations between the State and the Church. The Slovenian Catholic Church supported the independence process, advocated for the plebiscite, and after the military attack on Slovenia, Archbishop Šuštar mobilized his excellent connections abroad.

Author: GABRIČ Aleš

Ph.D., Research Counsellor

Institute of Contemporary History

Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: SLOVENSKA MATICA AND SLOVENIA'S PATH TO INDEPENDENCE

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 405–430, 45 notes, 7 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Slovenska Matica, Slovenia's path to independence, the publishing program, the event program, public statements

Abstract: During the democratisation and Slovenia's path to independence, the operations of Slovenska Matica were marked by the increase of publishing socially critical content, the organization of lectures and consultations on pressing social issues, the support for the renewal of Matica Hrvatska and the public statements on current social and political issues. The publishing program included several literary works, which opened up previously silent political topics and published books by authors who formerly struggled with getting their work published in Slovenia. An increasing number of lectures and consultations took place, where during the time of rapid political changes partly hidden or clearly expressed political views were disclosed. The premises of Slovenska Matica were available for some of the new political parties, which did not yet have their own premises, to hold meetings. However, the statements of the leading bodies of the association were the ones that most indirectly touched on the political events in Yugoslavia and Slovenia. The statements emphasized the country's role in creating the conditions for the cultural activities of the Slovenian nation and Slovenska Matica while avoiding Slovenia's internal political dilemmas.

DOI 10.32874/SHS.2022-12

Author: **GAŠPARIČ Jure**

Ph.D., Senior Research Associate

Co-Author: **KONOVŠEK Tjaša**

M.A., Assistant

Institute of Contemporary History

Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **TRANSFORMATION OF POLITICAL SYSTEM:
FROM THE SOCIALIST TRICAMERAL ASSEMBLY OF THE SOCIALIST
REPUBLIC OF SLOVENIA TO THE NATIONAL ASSEMBLY
AND THE NATIONAL COUNCIL OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 431–462, 53 notes, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: socialist assembly, national assembly, constitution, socialism, parliamentary democracy

Abstract: Historians can provide answers to the question of what shape the current political system of parliamentary history is in from a historical perspective: political systems change, they survive crises and outlast them in more or less altered forms, but they almost always preserve at least some elements of continuity. This paper focuses on one such example of change, namely the transition from state socialism to parliamentary democracy in the case of Slovenia. It focuses primarily on the central institutions of the Slovenian state, on the socialist assembly in its last legislative period between 1986 and 1990, on the constitutional changes and on the emergence of the new Slovenian constitution, and on the design and work of the Slovenian National Assembly after 1991. The article places the Slovenian case in the framework of the broader region by comparing it with other simultaneous transitions in East-Central European states.

DOI 10.32874/SHS.2022-13

Author: **OSOJNIK Janez**

M.A., Assistant, Young Researcher

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History

Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenia

Title: **THE OCTOBER 1990 INITIATIVE OF THE SOCIALIST PARTY
OF SLOVENIA TO HOLD A PLEBISCITE ON THE INDEPENDENCE
OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA AND REACTIONS TO IT IN SLOVENIA**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 463–502, 112 notes, 3 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: plebiscite, referendum, self-determination, Republic of Slovenia, The Socialist Party of Slovenia, October 1990, independence of Slovenia, Disintegration of Yugoslavia

Abstract: Based on an analysis of archival material, which is kept by the Archive of the Republic of Slovenia, published sources, the Slovenian press and the most relevant scientific literature, the article focuses on the plebiscite initiative of The Socialist Party of Slovenia. The initiative was submitted to the Slovenian Assembly on October 2 and presented by the delegates of the party at a meeting of the Assembly two days later. The article describes the origins of the plebiscite initiative, its impact on Slovenian politics and reactions of the latter to the initiative. In addition, we discuss the inclination of Slovenian politics towards the use of the referendum or plebiscite in the early autumn of 1990 in general to achieve the goal of the independence of the Republic of Slovenia, and how the political participation of the people was viewed by the Slovenian public.

Author: Kladnik Tomaž

Ph.D., Associated Professor, Colonel
Slovenian Army
Engelsova 15, Kadetnica, SI–2111 Maribor, Slovenia

**Title: MARIBOR AND THE CREATION OF THE ARMED FORCES
OF INDEPENDENT AND DEMOCRATIC SLOVENIA**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 503–546, 70 notes, 2 tables, 12 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Republic of Slovenia, independence, democracy, Maribor, armed forces, Territorial Defence, Militia, civil defence

Abstract: Based on the study of archival sources and literature, this paper discusses the formation of the armed forces of independent and democratic Slovenia. In preparation for and during the War of Slovenian Independence, Slovenia's defence forces consisted of the Territorial Defence and the Slovenian Militia. With the support of civil defence and the Slovenian population, and after organized and thorough preparations which began a year before the war, the Territorial Defence and the Militia achieved victory after ten days of war, 72 skirmishes and three ceasefire agreements. All this is dealt with in the case of the city of Maribor, where the armed forces were formed on the basis of the Republic's regulations on the one hand, while taking into account the special characteristics of the broader local community on the other.

Author: Piškurić Jelka

Ph.D., Research Associate
Study Centre for National Reconciliation
Tivolska 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: EVERYDAY LIFE OF SLOVENIANS AT THE END OF THE 1980s

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 547–582, 128 notes, 3 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: everyday life, Slovenia, inflation, standard of living, political and social changes, 1985–1989

Abstract: The author presents various aspects of everyday life of Slovenians at the end of the 1980s, particularly the impact of the rapidly rising inflation. At the same time, she outlines different strategies that the people developed to navigate the economic crisis and improve their standard of living. The crisis, both economic and political, also affected public opinion. Dissatisfaction with the increasingly difficult living conditions intensified, and, with it, the criticism of the system. Slovenians became increasingly convinced that Slovenia would have better prospects for development outside the Yugoslav framework. At the turn of the decade, they massively supported political and social changes. The final part of the paper looks at the faster entry of technology into households as well as at a part of the popular culture of the time and the loosening of restrictions regarding the public religious expression.

Author: **KEREC Darja**

Ph.D., Assistant Professor

University of Ljubljana, Faculty of Education, Department of Preschool Education

Kardeljeva ploščad 16, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **SLOVENIAN SOCIETY IN A MAELSTROM OF CULTURAL CHANGE,
NEW TRENDS AND TECHNOLOGIES IN THE 1980s AND 1990s**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 583–610, 68 notes, 6 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Cankarjev dom, art, music, internet, PC, telephony, leisure, trends, records, baby names

Abstract: In the article, the author presents the changes and trends that took place in Slovenia from the 1980s to the end of the 1990s, affecting the individual and society as a whole. The cultural milestone was the construction of the Cankarjev dom, which remains the central cultural and congress institution in the 21st century. Parallel to the global society, trends have also emerged in Slovenian society, especially in the 1990s. In the 1980s, leisure is not associated with the internet or PC, but in the next decade, with mass access to the internet, new trends emerge that are both funny and bizarre.

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Uredniška navodila avtorjem /
Editor's Instructions to Authors

Uredniška navodila avtorjem

1. ***Studia Historica Slovenica (SHS)*** je znanstvena periodična publikacija, ki jo izdajata Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča in ZRI dr. Franca Kovačiča Maribor. Revija objavlja izvirne znanstvene članke s področja zgodovine in ostalih humanističnih in družboslovnih ved, ki mejijo na zgodovinsko znanost.
2. Revija ***Studia Historica Slovenica*** izhaja v treh številkah letno. V dveh številkah objavlja prispevke v slovenskem jeziku – s povzetkom (*Summary*) v angleškem, nemškem, italijanskem, francoskem ali ruskem jeziku ter izvlečkom (*Abstract*) in ključnimi besedami (*Key words*) v angleškem jeziku. Ena številka je tudi tujejezična in je namenjena objavam prispevkov domačih in tujih avtorjev v enem od svetovnih jezikov – s povzetkom in izvlečkom v slovenskem jeziku.
3. **Prispevek** (napisan z urejevalnikom teksta *Word for Windows*) mora (opremljen z vsemi obveznimi prilogami) obsegati **najmanj eno in pol avtorsko polo oz. 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (ok. 55.000–60.000 znakov brez presledkov) in **lahko obsega do 40 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (ok. 100.000 znakov brez presledkov). Prispevek mora biti napisan v pisavi *Times New Roman* v velikosti 12 pt, z medvrstičnim razmikom 1,5 (opombe v pisavi v pisavi *Times New Roman* v velikosti 10 pt, z medvrstičnim razmikom 1).

Prispevek mora biti poslan uredništvu **po elektronski pošti** (na dva naslova):

e-mail: shs.urednistvo@gmail.com; darko.fris@gmail.com
4. **Avtor** mora navesti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in naslov elektronske pošte (e-mail). Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
5. **Slikovni material** mora biti poslan kot priloga e-pošti (vsaka slika posebej) v obliki digitalne kopije ali v eni od naslednjih digitalnih oblik: JPG, TIF ali PDF, opremljen **s podnapisom in navedbo vira**.

6. Oddani prispevek mora biti opremljen: s **povzetkom** (60–75 vrstic), **izvlečkom** (6–10 vrstic) in **ključnimi besedami v slovenskem jeziku** ter s **prevodi izvlečka, povzetka in ključnih besed v angleškem ali nemškem jeziku**.

Izvleček mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka. Pri pisanju se uporabljajo cele povedi, izogibati se je potrebno slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora jasno izražati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog, zakaj je bil napisan, ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela).

Ključne besede morajo odražati vsebino prispevka in biti primerne za klasifikacijo (UDK).

Povzetek mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti in metodologijo raziskovalnega dela ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

7. **Besedilo prispevka** mora biti pregledno in razumljivo strukturirano (naslovi poglavij, podpoglavij), tako da je mogoče razbrati namen, metodo dela, rezultate in sklepe. **V uvodu** je potrebno predstaviti dosežke dosedanjih raziskav o obravnavani temi (vključno z mednarodnimi referencami) in napovedati namen članka oziroma razlog, zakaj je bil napisan.
8. **Opombe** morajo biti pisane enotno kot **sprotne opombe pod črto**. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene oz. citirane literature).

a. **Bibliografska opomba** mora ob prvi navedbi vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja, naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani. ... idr.:

primer – **monografija**: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), str. OD–DO;

primer – **članek v reviji**: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005), str. OD–DO;

primer – **članek v časniku**: (avtor), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1873, št. 48, str. OD–DO;
primer – **prispevek v zborniku**: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), str. OD–DO;
primer – **spletna stran**: *Zürcher Wappenrolle – e.codices*, dostopno na: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, pridobljeno: 14. 1. 2019.

nato pa se v **naslednjih opombah z isto referenco uporablja smiselna okrajšava**

(dalje: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. OD–DO)

(dalje: Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke", str. OD–DO).

- b.** Pri navajanju **arhivskih virov** je potrebno navesti: arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru, da ga uporabljamo večkrat, je treba navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (arhivske škatle) in arhivske enote ter naslov navajanega dokumenta:

primer: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, AŠ 7, pismo Davorina Trstenjaka Pavlu Turnerju iz Starega Trga, 7. junij 1889.

9. Na koncu prispevka je potrebno dodati abecedni seznam VIROV in LITERATURE (primer):

VIRI (ločeno: arhivski viri, objavljeni viri, časopisni viri in internetni viri)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Pavel Turner, AŠ 7.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13 (Ljubljana, 1998).

Slovenski gospodar— Maribor, letnik 1873–1888.

Zürcher Wappenrolle – e.codices, dostopno na: <http://www.ecodices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, pridobljeno: 14. 1. 2019.

LITERATURA

Friš, Darko, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005), str. OD–DO.

Melik, Vasilij, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: Štih, Peter in Balkovec, Bojan (ur.), *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (Ljubljana, 2004), str. OD–DO.

Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005).

10. **Prispevki so recenzirani; recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je članek uvrščen v objavo.
11. Za znanstveno korektnost vsebine prispevka in točnost podatkov **odgovarja avtor**.
12. **Avtor je dolžan zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil**, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati. Uredništvo posreduje avtorju **prvo korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvo **v roku treh dni**; širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja, navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). **Drugo korekturo** opravi uredništvo.

Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo pri članih uredništva.

Uredništvo SHS

Editor's Instruction to Authors

1. ***Studia Historica Slovenica (SHS)*** is a periodical scientific publication published by the Historical association of Dr. Franc Kovačič and ZRI Dr. Franc Kovačič, Maribor, Slovenia. The publication publishes original scientific historical articles and other humanistic and sociological articles that adjoin historical science.
2. ***Studia Historica Slovenica*** is issued in three volumes a year. The first two volumes publish articles in Slovene language – with summaries in English, German, Italian, French or Russian language and abstracts in English. The third volume is also a foreign language volume, which is intended for publishing articles written by local and foreign authors in one of the world languages – with summaries and abstracts in Slovene language.
3. **An article** (edited in Microsoft Word for Windows) **must include at least 24 pages with 30 rows per page** (app. 55.000–60.000 characters (no spaces)) and **can include up to 40 pages with 30 rows per page** (app. 100.000 characters (no spaces)). It must be written in the Times New Roman font, size 12 pt, with a spacing of 1,5 (footnote in the Times New Roman font, size 10 pt, with a spacing of 1). The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.

The article must be sent **by e-mail:**

e-mail: shs.urednistvo@gmail.com; darko.fris@gmail.com

4. **The author** must submit the following data: name and surname, academic title, occupation, institution of occupation, its address, and e-mail. By submitting the article, the author ensures that the article has not yet been published and undertakes not to publish it elsewhere.
5. **Picture material** must be in the form of a digital copy (each picture separately) or in one of the following digital formats: JPG, TIF or PDF, provided with **a subtitle and an indication of the source**.

6. Delivered article must be equipped with: a **summary** (60–75 lines), an **abstract** (6–10 lines) and **key words**. English or German translations of the abstract, summary, and keywords are also required.

The summary must be understandable by itself, without reading the article as a whole. In writing whole sentences must be used, less known abbreviations and shortenings should be avoided. Summary must contain the author's primary goal and the purpose of the article, the reason why it was written and the description of research techniques (primary methodological principles).

Key words must reflect the content of the article and must be adequate to classification (UDK).

The abstract must present the purpose of the article, its main characteristics and the methodology of research work as well as the most significant results and conclusions.

7. **The text** of the article must be clear and intelligibly structured (chapter titles, sub-chapters) for the purpose of clear recognition of article's aim, work methods, results and conclusions.

Notes must be uniquely formed as **footnotes**, which can be contextual (author's comment) and bibliographical (source quotation, quoted literature).

- a. On first quotation, a **bibliographical footnote** must contain an entire title or location: author's name and surname, title (review or miscellany title when published in it), place and date of issue, pages etc.:

Example – **monograph**: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), p. FROM–TO;

Example – **scholarly article**: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005), p. FROM–TO;

Example – **newspaper article**: (author), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1873, No. 48, p. FROM–TO;

Example – **miscellany**: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter Štih and Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), p. FROM–TO;

Example – **website:** *Zürcher Wappenrolle – e.codices*, <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, accessed: 14. 1. 2019

On following quotations with the same reference logical shortenings are used

(hereinafter: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, p. FROM–TO).

(hereinafter: Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke", p. FROM–TO).

- b.** While quoting **archival sources**, the archive must be stated: archive (whole name on first quotation, on following quotations use a shortening in brackets), name of fond or collection (signature, if given), number of fascicle (box) and archival unit, address of quote document.

Example: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, box 7, letter of Davorin Trstenjak to Pavel Turner from Stari Trg, 7. 12. 1889.

8. An alphabetical list of SOURCES and LITERATURE should be added at the end of the article (example):

SOURCES (separately: primary sources, published sources, newspapers and internet sources)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Pavel Turner, Aš 7.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13 (Ljubljana, 1998).

Slovenski gospodar— Maribor, years 1873–1888.

Zürcher Wappenrolle – e.codices, <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, accessed: 14. 1. 2019.

LITERATURE

Friš, Darko, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005), p. FROM–TO.

Melik, Vasilij, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), p. FROM–TO.

Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005).

9. Articles are reviewed; **reviews** are anonymous. An article is placed for publishing on the basis of reviewer's positive view.
10. **Author is responsible** for the article's scientific content and accuracy of data.
11. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language. The Editorial Board reserves its right to further edit the articles. The Editorial board sends **the first correction back** to the author, who has to return it **in three days**; enlargement of text while correcting is not permitted. While correcting corrective signs, as stated in the orthography, must be used. The editorial board performs the **second correction**.

Additional explanations are available with the Editorial Board.

Editorial board of SHS